

2023
deel 40

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK

GARDE

CHASSEURS

IMPÉRIALE

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK 40

2023

Deze publicatie kon gerealiseerd worden met financiële steun van

- Stichting Erfgoed Brabant

ISBN: 978-90-831218-3-3

ISSN: 0923-5817

NUR: 693

Uitgave: Zuidelijk Historisch Contact, i.s.m.
Erfgoed Brabant
Historische Vereniging Brabant

Zuidelijk
Historisch
Contact

erfgoed brabant

hvb
Historische
Vereniging
Brabant

Vormgeving: Grafisch Ontwerpbureau Kees Kanters, Breda

Drukwerk: Books Factory

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK

2023
deel 40

Stichting Zuidelijk Historisch Contact
- Tilburg 2023 -
i.s.m. Stichting Erfgoed Brabant en Historische Vereniging Brabant

Redactie

Prof. dr. Arnoud-Jan Bijsterveld, voorzitter
Mr. Erik-Jan Broers
Dr. Charles Caspers
Drs. Florian Daemen
Prof. dr. Dave De ruysscher
Mw. dr. Klaasje Douma
Dr. Rogier van Kooten
Dr. Karel Leenders
Drs. Lauran Toorians
Dr. Mark Vermeer

Eindredactie

Drs. Jan Brouwers

Redactieadres

Drs. Jan Brouwers

Tel: +31 (0)6-24697563 redactie@stichtingzhc.nl

Richtlijnen voor auteurs kunnen worden aangevraagd bij de redactie.

Uitgeverij Zuidelijk Historisch Contact

Tel: +31 (0)6-24697563

info@stichtingzhc.nl

www.stichtingzhc.nl

Inhoud

Ten geleide	6
<i>Arnoud-Jan Bijsterveld & Mario Damen</i>	
De gemeynt van Erp tussen 1300 en 1832	9
<i>Janka Borgo</i>	
Vaders trots, Bergens glorie	
Een meisjesportret door Davidt Finson, Bergen op Zoom 1632	31
<i>Charles de Mooij</i>	
De armenzorg in het Land van Ravenstein in de achttiende eeuw	63
<i>Annemarie van Lith-Droogleever Fortuijn</i>	
Een Eindhovenaar in het leger van Napoleon	87
<i>Harry de Wit</i>	
‘Steeds op de bres, waar het zijn Brabant geldt’	
De lokale vertegenwoordiging van jhr. A.F.O. van Sasse van Yssel (1852-1939)	111
<i>Felix Bosch</i>	
Het vuile werk werd niet bestraft	
Het optreden van de <i>Grüne Polizei</i> in Noord-Brabant, 1940-1944	141
<i>Ton de Jong</i>	
Kroniek	173
Auteurs	210

Ten geleide

De zes artikelen in dit jaarboek bieden elk een eigen blik op een periode en een stad of regio. We verheugen ons vooral over de artikelen over de zeventiende en achttiende eeuw, die doorgaans wat minder in de belangstelling staan. Belet de mythe van het ‘arme Brabant’ onderzoekers misschien om zich aan de interessante en bronnenrijke geschiedenis van Staats-Brabant (1648-1796) te wijden?

Dit jaarboek opent met een artikel van Janka Borgo, in 2022 de winnaar van de Scriptieprijs Brabantse Geschiedenis. Met deze prijs willen de Stichting Erfgoed Brabant, de Historische Vereniging Brabant en de Stichting Zuidelijk Historisch Contact beginnende onderzoekers van de Brabantse geschiedenis aan de Nederlandse en Belgische universiteiten aanmoedigen.

Het artikel van prijswinnaar Janka Borgo is een samenvatting van de thesis die zij in 2022 schreef voor de Master Landschapsgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Haar centrale vraag was hoe de gemeynt van Erp – de door de gerechtigden uit Erp gemeenschappelijk beheerde en gebruikte ‘woeste gronden’ – zich organisatorisch en ruimtelijk heeft ontwikkeld vanaf de uitgiftebrief in 1300 tot aan de invoering van het kadaster in 1832. Het thema werd historisch en historisch-geografisch voorbeeldig uitgewerkt door een goede analyse van diverse bronnen, waarvan de resultaten goed worden geïntegreerd. De thematiek sluit aan bij actuele onderzoeksthema’s als *commons*, landgebruik, de herwaardering van het landschap en landschapsgeschiedenis. Het onderzoek is vanwege de lange periode die beschreven wordt en de keuze voor een onderbelicht gebied een waardevolle bijdrage aan eerder onderzoek naar gemeynten in het Noord-Brabantse dekzandgebied. De conclusie sluit aan bij eerder onderzoek dat eveneens aantoonde dat de gerechtigden in de gemeynt op een duurzame manier omgingen met de gronden.

De andere kandidaten voor de Scriptieprijs waren Markus Breugelmans en Thomas Dekkers. Markus Breugelmans schreef zijn masterthesis Geschiedenis in 2021 aan de Katholieke Universiteit Leuven. Onder de titel *Het Algemeen Goed in een Kwade Wereld. De opstand van 1477 in de Brabantse steden Antwerpen en Tienen* concludeert hij overtuigend dat de opstanden van 1477 geen losstaande incidenten waren, gepleegd door ophitsers en een meute, maar geplaagd moeten worden in een traditie van politieke opinievorming en actie. Met name vanwege het *bottom-up perspectief* is de thesis erg interessant. Breugelmans’ onderzoek richtte zich immers op een in de bronnen moeilijk grijpbaar thema, namelijk de idealen van de minder-geprivilegieerden in de middeleeuwse maatschappij.

Thomas Dekkers behaalde in 2021 zijn Master in de Kunstwetenschappen en de Archeologie aan de Vrije Universiteit Brussel met een thesis over *De Essense Kasteelbeemd. Archeologische en historische verkenning van een cirkelvormige gewasmarkering in het beekdal van de kleine Aa*. Knap is in de eerste plaats de koppeling van Vlaams en Nederlands archeologisch en landschappelijk onderzoek naar mottelocaties: de plekken waarop tussen pakweg het jaar 1000 en 1200 kunstmatige heuvels werden opgeworpen met daarop (houten) torens die dienden ter verdediging tegen aanvallen van vijanden. Dekkers deed uitputtend onderzoek naar één mottelocatie in Essen, zowat in zijn achtertuin. Deze locatie wordt volledig beschreven en uitstekend geplaatst in een brede context.

Na het artikel van Borgo volgen nog vijf artikelen, die hier kort worden ingeleid. Charles de Mooij deed jarenlang onderzoek naar een zeventiende-eeuws meisjesportret uit zijn geboortestad Bergen op Zoom. Vooral dankzij de stedelijke beloningspenning om de hals van het kleine meisje wist hij niet alleen de maker van het portret en het kind te identificeren, maar vooral ook te doorgronden waarom dergelijke penningen zo'n belangrijke rol speelden in de representatie van sociaal prestige en politieke loyaliteit in een periode van langdurige oorlog en religieuze rivaliteit.

Op basis van haar in 2020 verschenen boek schreef Annemarie van Lith-Droogleever Fortuijn een synthese van haar jarenlange onderzoek naar het functioneren van de armenzorg in de dorpen van het achttiende-eeuwse Land van Ravenstein. Dankzij gedetailleerd bronnenonderzoek krijgen we een goed inzicht in de juridische, financiële en praktische organisatie van de zorg voor behoeftigen maar ook in wie zij waren.

In de nalatenschap van zijn grootvader vond Harry de Wit een kopie van een brief van zijn verre verwant Johannes de Groot (1791-kort na 1813), in 1812 geschreven vanuit een Frans legerkamp. Via één document krijgen we inzicht in de lastige situatie waarin een Eindhovense dienstplichtige in het leger van Napoleon belandde, van zijn keuring in Eindhoven en mars naar Frankrijk tot zijn gevangenneming en zijn treurige lot na de verloren 'Volkerenslag' bij Leipzig in oktober 1813.

Felix Bosch kreeg in 2022 een research fellowship van het Brabants Historisch Informatie Centrum in 's-Hertogenbosch en benutte dit voor onderzoek naar de manier waarop jhr. A.F.O. van Sasse van Ysselt (1852-1939) zijn stad en provincie vertegenwoordigde op verschillende politieke niveaus. In zijn artikel belicht Bosch hoe Van Sasse zijn cultureel en sociaal kapitaal ten volle inzette voor de 'Brabantse zaak'.

Ton de Jong, oud-journalist van het *Brabants Dagblad*, deed eerder onderzoek naar collaborateurs en daders tijdens de Tweede Wereldoorlog. Dit onderzoek naar een lokale casus leidde tot een heel welkome – want nog nooit verrichte – studie naar de rol van de *Ordnungspolizei*, ook wel *Grüne Polizei*, in Noord-Brabant. Vanuit hun standplaats Tilburg blijken de leden hiervan veel meer bij repressie en wetteloos geweld betrokken te zijn geweest dan werd vermoed. Ook laat hij zien dat hun misdaden na de oorlog zo goed als onbestraft bleven.

Opnieuw bedanken we als redactie de betrokken uitgevers voor hun betrokkenheid en vertrouwen, de redactiesecretaris voor zijn werk en vormgever Kees Kanters voor zijn vormgeving van omslag en binnenwerk.

Namens de redactie,

Prof. dr. Arnoud-Jan Bijsterveld, *voorzitter*

1. Tekening van Erp door Valentijn Klotz. Het origineel is 14x19 cm. groot, pen en inkt gewassen op papier. Valentijn Klotz was een Nederlandse tekenaar, ingenieur en architect die leefde van 1650 tot 1721. Deze aansprekende prent van Erp heeft hij waarschijnlijk in 1674 vervaardigd, staande in het beekdal van de Aa. Particuliere collectie.

Janka Borgo

De gemeynt van Erp tussen 1300 en 1832

Inleiding

Dit artikel gaat over het gebied van de vroegere heide ofwel wildernis, woeste gronden of gemene gronden van de voormalige gemeente Erp. De gemeynt van Erp is het gebied dat de hertog van Brabant de ingezetenen van Erp toestond te gebruiken, tegen betaling en overeenkomstig de bepalingen uit de uitgiftebrief. Binnen dit afgebakende deel mochten de Erpse ingezetenen op de gemeenschappelijk gebruikte, ofwel de gemene gronden, hun vee weiden of deze voor andere doeleinden benutten. Het artikel komt voort uit een onderzoek naar de gemeynt van Erp, gedaan binnen de masteropleiding landschapsgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Het is een historisch-geografische studie naar het verdere verloop van de Erpse gemeynt, nadat deze in 1300 was uitgegeven tot aan 1832, het jaar waarin de gemene gronden bij de invoering van het kadaster op naam van de gemeente Erp werden geboekt.¹

Onderzoek naar gemeynten is niet nieuw. De bronnenpublicatie van D. Th. Enklaar uit 1941 *Gemeene gronden in Noord-Brabant in de Middeleeuwen*, waarin de Noord-Brabantse oorkonden per plaatsnaam zijn opgenomen, is een belangrijk werk geweest voor historische studies naar gemeynten en gemene gronden.² Daarna zijn de gemeynten veelvuldig onderwerp van onderzoek geweest, waarbij de focus vooral lag op de juridische kant, het gebruik en de regelgeving. De juridische invalshoek komt voort uit onderzoeksvragen naar de herkomst en de inhoud van het wildernisregaal vanaf de vroege middeleeuwen. Het recht van degene die als eerste gezag had over de woeste gronden zonder eigenaar, vaak gemeenschappelijk gebruikt, werd aangeduid met de term 'wildernisregaal' of het 'foreestrecht'. Toen de hertog van Brabant de wildernis uitgaf aan gemeenschappen binnen zijn hertogdom was destijds de heersende opvatting dat hij daar het recht toe had. Historici onderzochten op basis waarvan hij meende dat recht te bezitten, zijn motieven en hielden de uitgiften tegen het licht van ontwikkelingen in de landbouw. Deze studies handelen voornamelijk over de machtspolitiek van de hertog: hij ondermijnde het gezag van lokale heren waardoor hij zijn eigen macht kon versterken. De hertog van Brabant zou de herstructurering van het middeleeuwse cultuurlandschap hebben georganiseerd. Momenteel wordt dit type theorieën als een uitvloeisel van koloniaal denken gezien. Zijn machtspolitiek is minder sturend geweest en de laatmiddeleeuwse transitie was een langdurig proces, in plaats van een abrupte wijziging die van bovenaf zou zijn opgelegd.³ Over de uitgiften van gemeynten, de regelgeving en de ontwikkeling tot dorpsbesturen staat ons inmiddels uitgebreide wetenschappelijke literatuur ter beschikking.⁴ De beheersorganisatie van gemeyn-

1 De masterscriptie 'De gemeynt van Erp tussen 1300 en 1832. Onderzoek naar de uitgifte en de verdere privatisering' is te raadplegen op internet <https://www.rug.nl/research/kenniscentrum-landschap/voor-studenten/masterscripties/-/2022>>Janka Borgo.

2 Een andere belangrijke bronnenpublicatie is het *Oorkondeboek van Noord-Brabant tot 1312* van H.P.H. Camps uit 1979. Het raadplegen kan tegenwoordig digitaal in: Het Digitaal Oorkondenboek van Noord-Brabant via de website www.DONB.nl.

3 Vangheluwe & Spek, *De laatmiddeleeuwse transitie*, 1-23. Verspay, *On Heath hand Fields*, 94, 95.

4 Hierbij verwijs ik naar de literatuurlijst: Leenders, *Gemeyntenkaart*, zie ook users.bart.nl; Vera, *Dat men het goed niet mag verkopen*; Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*.

ten en het veerkrachtig optreden bij veranderende sociaaleconomische omstandigheden door de gebruiksregels daarop aan te passen, zijn onderwerpen die recentelijk intensief zijn onderzocht.⁵

Tot enkele decennia geleden werd de voormalige heide beschouwd als waardeloze gronden die nauwelijks een rol speelden in de agrarische bedrijfsvoering. De term ‘woeste gronden’ geeft het idee van een onherbergzaam gebied. Na het steken van plaggen uit de droge heide zou door het verdwijnen van de vegetatie de bodem onbedekt zijn achtergelaten en zo zouden zandverstuivingen zijn ontstaan. Inmiddels is deze visie achterhaald.⁶ Ook in deze studie naar de gemeynt van Erp zijn geen aanwijzingen gevonden voor roofofbouw of voor het ontstaan van zandverstuivingen. Alleen in 1446 blijken er percelen uit de gemeynt te zijn verkocht om met de opbrengst daarvan maatregelen te kunnen nemen tegen stuifzandproblemen. Een verband met overexploitatie is echter niet aangetoond. Integendeel: uit het onderzoek bleek dat er zeer zorgvuldig werd omgaan met het gemeenschappelijk bezit. Of de hertog van Brabant wel gezag mócht uitoefenen op de wildernis en de achtergronden waarom hij dat deed, valt eveneens buiten de afbakening van het onderzoek waar dit artikel verslag van doet. We volstaan met het benoemen van de wetenschappelijke discussies hierover. Ook is ervoor gekozen om de studie te beperken tot de privatiseringen, de ruimtelijke uitwerking daarvan en de procedurele kant. Van het onderzoek naar de manier waarop de gemeynt kleiner werd, naar de wijze waarop dit in de praktijk geregeld was en de ruimtelijke verspreiding van de verkochte percelen doe ik in dit artikel verslag.

Vraagstelling en opzet van het artikel

De gemeynt van Erp werd voornamelijk gebruikt als extensieve, natuurlijke weidegronden die van wezenlijk belang waren voor het landbouwbedrijf. Het waren per definitie de gronden die in collectief bezit waren en gemeenschappelijk werden gebruikt. Bij het gebruik van de gemeynt hoorde het uitnemen van delen van de gemeynt die verkocht werden aan particulieren. De uitgenomen percelen kwamen door de verkoop buiten het bereik van de gemeenschap te staan omdat de percelen overgingen naar individueel eigendom. In de cijnsadministratie werden die percelen meestal als ‘uitvang’ geregistreerd. De uitvang kon een stuk beemd, broekgrond (een nat, laaggelegen gebied) of heide zijn. De koper benutte zijn aankoop over het algemeen door het om te zetten naar een meer gecultiveerdere vorm van agrarisch landgebruik: akker, grasland, en/of bos. Indien er tijd verstreek tussen aanschaf en daadwerkelijke ontginning kon dit particuliere bezit in de tussenliggende periode heide zijn gebleven. Door de verandering van gemeen naar privé vermeerderde het areaal cultuurgrond ten koste van het areaal gemeynt. Hoe dit proces in de praktijk geregeld werd en hoe zich dat ruimtelijk manifesteerde in de loop van ruim vijfhonderd jaar wordt in dit artikel aan de hand van drie deelthema's belicht. Het eerste deelthema is de procedurele gang van zaken. Het tweede deelthema gaat in op de organisatie van het gebruiksrecht in de praktijk. We besluiten met het thema ruimtelijk verspreidingspatroon.

We nemen Erp als onderzoeksgebied voor deze detailstudie. Waarom is Erp een geschikt onderzoeksgebied voor dit thema? Het dorpsgebied van Erp kende sinds het jaar 1300 toen de gemeynt werd uitgegeven ongeveer dezelfde begrenzingen. Hoewel er met vrijwel alle buurgemeenten conflicten zijn geweest, bleef het dorp Erp als territoriale eenheid herkenbaar tot aan de tijd dat Erp een burgerlijke gemeente werd.⁷ Het is voor dit onderzoek gunstig dat we niet met gecompliceerde gebruiksrechten te maken hebben. Van de gemeynt

van Erp maakten namelijk alleen de inwoners van Erp gebruik. Dit lijkt voor de hand liggend, maar dat is het niet. Er zijn voorbeelden bekend waarbij dat anders was.⁸ Er waren gemeeynten die gebruikt werden door mensen van buiten de grenzen van de gemeeynt. Zij woonde er dus niet. En andersom: er zijn voorbeelden van ingezetenen in een gemeeynt die geen gebruik mochten maken van de gemene gronden dicht bij hun huis. Dergelijke ingewikkelde gebruiksomstandigheden zouden het historisch onderzoek bemoeilijkt kunnen hebben, maar hier vielen de uitgegeven gemeeynt, de gebruikers die er rechten op hadden en de begrenzings mooi samen. Bij de keus voor Erp speelde als argument mee dat het gaat om mijn eigen woonplaats, waardoor bekendheid met het gebied kon worden ingezet. Het is daarbij wat bevolking en cultuurlandschap betreft een klein dorp wat zorgde voor voldoende overzicht tijdens het onderzoek.

De hertog van Brabant had 13 september 1300 tegen betaling de gemeeynt uitgegeven aan de Erpse dorpsgemeenschap.⁹ De hertog behield nog het recht op hout, vis en jacht én er mocht zonder zijn toestemming niets worden verkocht uit de gemeeynt. Wanneer ingezetenen delen uit de gemeeynt wilden verkopen dienden zij een verzoek in bij de hertog waarna octrooiverlening door de hertog kon volgen. Het octrooi was een soort vergunning voor een voorgenomen verkoopronde. We vragen ons af of na elke octrooiverlening daadwerkelijk een verkoopronde volgde. Welk proces vormde de aanleiding om tot verkoop van delen uit de gemeeynt over te willen gaan? Als de toegenomen bevolkingsdruk zorgde voor de noodzaak om te gaan ontginnen, dan zou de hoeveelheid verkochte percelen gelijke tred moeten houden met de toename van het aantal inwoners. De reconstructie van de gemeeynt van Erp kan inzicht geven of het landgebruik meebewoog met de demografische of de economische situatie.¹⁰

Ten tweede willen we een indruk krijgen hoe de ingezetenen omgingen met hun verworven gebruiksrechten. Erp is in dat opzicht interessant als casus omdat de organisatiestructuur al vanaf het jaar 1379 bekend is. In dat jaar ontvingen de ingezetenen een charter, verstrekt door hertogin Johanna, dat de gang van zaken rondom het gebruik van de gemeeynt regelde. Zou het kunnen dat gronden uit de gemeeynt stiekem werden toegeëigend, bijvoorbeeld ver weg van de bewoonde wereld? De gemeeynt van Erp was met name ten zuiden van de Aa enorm uitgestrekt. Misschien heeft de situatie zich voorgedaan dat door het onopvallend oprekken van perceelsgrenzen stukjes van de gemeeynt werden ingepikt. We zullen zien of dat in Erp heeft plaatsgevonden.

De geografische ligging, het derde deelthema, is op kavelniveau bepaald aan de hand van een combinatie van verschillende geschreven historische bronnen, kennis van de fysische geografie en toponiemen. Vervolgens zijn alle percelen zo nauwkeurig mogelijk op kaart gezet. Dat het in beeld brengen van de ruimtelijke verspreiding een tijdrovende klus was moge duidelijk zijn, maar gezien het resultaat dat het opleverde, was het zeker de moeite waard.¹¹ De verwachting was dat zou worden aangetoond dat er een patroon was waarbij de ligging van de kavels op elkaar zouden aansluiten, zodat een zekere opstrek of aaneengesloten blok zou zijn ontstaan. Het onderzoek liet een andere uitkomst zien.

5 Zie de publicaties van De Moor, *Avoiding tragedies*, De Keyser, *The common denominator*, Van Zalinge-Spooren, *Gemeent en gemeenschap*.

6 Vera, *Dat men het goed niet mag verkopen*.

7 De burgerlijke gemeente Erp veranderde pas in 1994 toen deze bij Veghel werd gevoegd. Op dit moment vormt Veghel, inclusief Erp, samen met Schijndel en Sint-Oedenrode de fusiegemeente Meierijstad.

8 Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, hoofdstuk 10.

9 Enklaar, *Gemeene gronden in Noord-Brabant*, 94.

10 Deze onderzoeksvraag sluit aan bij de probleemstelling zoals geschetst in het artikel van Vangheluwe & Spek, *De laatmiddeleeuwse transitie*.

11 Onderzoek waarbij de ontwikkeling van grondbezit in kaart is gebracht heeft al eerder in Veghel plaatsgevonden, uitgevoerd door M. van Asseldonk (2016). Zie de website oudzijaart.nl. Vanaf 1566 tot 1621 vormden Erp en Veghel samen een heerlijkheid en worden om die reden wel eens in één adem genoemd. Ook heeft Veghel, net als Erp, op dezelfde dag in 1379 een handvest van hertogin Johanna ontvangen met min of meer dezelfde tekst.

We beginnen met een korte presentatie van Erp door – zeer beknopt – een indruk te geven van de ligging en het landschap, de heer van Erp, de kerk, de watermolen, de economie en demografie.

Korte introductie van het dorpsgebied Erp

Het dorp Erp ligt in het noordoosten van Noord-Brabant, grofweg tussen Eindhoven en 's-Hertogenbosch. De landschappelijke structuur wordt gekenmerkt door de rivier de Aa die vanuit het zuiden aankomt, halverwege het studiegebied een bocht maakt en vervolgens het gebied in tweeën deelt. De stromingsrichting is dan oost-west en buigt verder, aan de westgrens, noordwaarts af naar Veghel. Op het eerste knikpunt begint de Leigraaf die de noordoostgrens van Erp is. Zowel het beekdal van de Aa als het beekdal van de Leigraaf zijn wisselend qua breedte en worden geflankeerd door hogere zandkopjes en ruggen. Waar de Aa richting Veghel verder noordwaarts stroomt is het beekdal vrij breed.

We kunnen het landschap indelen in de volgende eenheden:

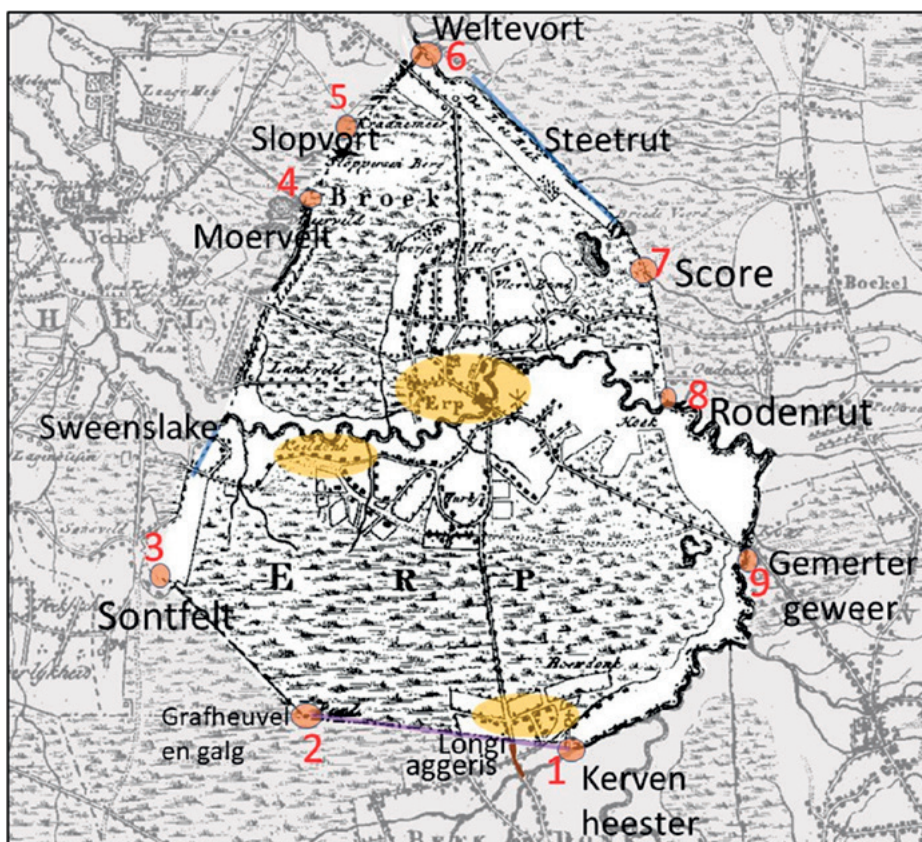
1. De beekdallandschappen van de Aa en de Leigraaf. Hier bevinden zich de laaggelegen, rijkere gronden, die zeer nat kunnen zijn.
2. Het landschap van de oude akkers. Dit zijn de oude cultuurgronden met een dik humus houdend dek op de hogere kopjes, ruggen en welvingen. De meeste van de oude cultuurgronden flankeren de beekdalen. Er bevindt zich daarnaast een oud bouwlandcomplex in Boerdonk ter plaatse van het uiteinde van de zogenaamde Midden-Brabantse dekzandrug.
3. Het landschap van de dekzandvlakte. Binnen het studiegebied is het aandeel van dit landschapstype het grootst. De voormalige heidegronden horen hier thuis. De bodems zijn de humusarme veldpodzolen. Een veldpodzol is een bodemtype met een kenmerkend bodemprofiel, het zijn arme zandgronden. Het oppervlak is, zoals de naam al doet vermoeden, vlak. Het gaat om een verspoelde dekzandvlakte: dit is een terreinvorm waarbij het water van de eertijds smeltende sneeuwmassa vrij veel dekzand heeft opgenomen en in lagere gebieden weer heeft afgezet. De dekzandvlakte waar het hier om gaat onderscheidt zich door een zeer vlakke en een lagere ligging. Ze ligt tussen Erp en Veghel en ten westen van de Zuid-Willemsvaart. We vinden hier de broekgronden.

Over het algemeen lagen de akkers tussen de beemden en de dekzandvlakte in op de hogere terreindelen. Sommige dekzandkopjes konden zeer hoog zijn. Enkele hoogste 'bergen' aan de Aa, bij de Erpse brug, waren zo droog dat zij ongeschikt waren voor landbouw. De 'bergen' zullen gevoelig voor verstuiving zijn geweest, maar slechts één van de twee is met hakhout beplant om verstuiving tegen te gaan.

Erp was rijk aan beemden. Beemden werden gebruikt als hooiland, en wanneer de gronden niet te nat waren kon het vee hier na de oogst worden geweid. Het heidegebied op de dekzandvlakten was gedurende de onderzoeksperiode zeer uitgestrekt. Het grootste deel van het heidelandschap was droge heide. Het droge heidelandschap werd afgewisseld met verspreid liggende vennen. Een kleiner deel van de heide was het broekgebied met een natter en wat weinig karakter. Er werd in de veertiende eeuw plaatselijk wel gesproken van een 'grauwe' en een 'groene gemeyn't'. In Erp werd onderscheid gemaakt in heide (droge heide, grauwe gemeyn't) en groese (vochtige heide, groene gemeyn't). Beide typen heide

vormden een grote natuurlijke weide waar het vee van de omliggende boerderijen rondzwierf en ook leverden zij specifieke producten op. Op de vochtige heide werden grasplagen gestoken die als bouw materiaal dienst deden. Op geschikte delen van de vochtige heide werd turf gestoken. De natuurlijke vennen werden aan de randen 'uitgemoerd' om aan turf te komen. De verkregen turf werd in de vorm van blokken gedroogd tot brandstof. Op de droge heide werd heidestrooisel gemaaid. Sprokkelhout en heidetwijgen werden gebruikt om de oven te laten branden. De gemeent was kortom onmisbaar als leverancier van zand, leem en andere bouwmaterialen, strooisel en brandstof zoals turf.

De Meierijkaart van Verhees uit 1794 (in zwart-wit) aan het begin van dit artikel laat de gemeent van Erp zien, het is het gebied met de kleine polletjes als tekensymbool. In geel zijn de bewoningskernen Erp, Keldonk en Boerdonk aangegeven.

- 2 De gemeent van Erp op de Meierijkaart van Verhees, bewerkt. De grote egaal witte delen zijn de private akkers en beemden, het overige is de gemeent van Erp aan het eind van de achttiende eeuw. De bewerking zijn in kleur, met o.a. de grensmarkeringspunten.

De heer van Erp en de bezitter van het patronaatsrecht van de kerk van Erp

We weten dat Gerlachus van den Bossche in 1304 zes hoeven (*mansi*) in Erp in bezit had.¹² Op 4 februari 1335 komen we zijn zoon Willem van den Bossche, ridder, tegen als heer van Erp, wanneer hij van de hertog de heerlijkheid Erp als onderpand ontvangt.¹³ Na Willems eerste testament volgde een tweede testament dat op 28 augustus 1335 werd verleden in Erp op de bovenste kamer van de testateur, 'gelegen aldaar binnen het water'.¹⁴ Naar de Erpse edelmanswoning waar bovengenoemd testament is opgemaakt, ook wel het kasteel van Erp genoemd, zijn historici al decennialang op zoek. Helaas zijn de exacte locaties van de zes hoeven uit het privilege van 1304 evenmin bekend. We zouden dat graag willen weten omdat zij aan de basis stonden van de nederzettingenstructuur van Erp. Willem van den Bossche overleed omstreeks 1344, het jaar waarin Dirck van Horne bezig was met de uitvoering van Willems testament. Aangenomen wordt dat erfgenamen van Willem van den Bossche, waaronder Theodericus van Horne, tot 1355 de heerlijkheid Erp hebben bezeten, waarna de hertog deze terugnam.¹⁵

Vanaf 4 november 1566 heeft ongeveer gedurende 55 jaar de heerlijkheid Erp en Veghel bestaan. De hoge, middelbare en lage justitie van Erp werden samen met die van Veghel verpand aan jonker Walraven III van Erp voor 2.704 pond. De effectuering van de verpanding vond plaats op 4 november 1566 en werd waarschijnlijk in 1621 (maar niet vóór 1612) afgelost.¹⁶

De oorsprong van het patronaatsrecht (het recht om de pastoor te benoemen) van Erp is te herleiden naar dezelfde Gerlachus van den Bossche. Mogelijk waren de ouders van Gerlachus de stichters van de parochiekerk van Erp. Het patronaatsrecht van de kerk van Erp was vanaf de veertiende eeuw in handen van twee families. Voor twee derde kwam het toe aan de familie van Broehoven en voor één derde aan de familie Cnode alias van den Bossche. Jan Andrieszn. van Broehoven is de oudst bekende van Broehoven die het patronaatsrecht van de kerk van Erp bezat. Hij kwam tussen 1350 en 1360 in het bezit van het recht naar aanleiding van het testament van Willem van den Bossche. Elke derde presentatie van de persoon (benoeming van de pastoor) van Erp werd gedaan door de familie Cnode. Een Geerling Cnode (goede Geerling), die in het testament van Willem van den Bossche werd genoemd, was vanaf 1335 de eerste uit de Cnode-lijn die een persoon van de kerk mocht presenteren.¹⁷

De huidige parochiekerk werd gebouwd in 1843 op de plaats waar de oude kerk heeft gestaan. Het middeleeuwse kerkgebouw en de klokkentoren stonden los van elkaar. Dit is goed te zien op de minuutplankaart van de kom van Erp uit ca. 1811-1832.¹⁸ De klokkentoren en de kerk kennen ten opzichte van elkaar een iets afwijkende west-oost oriëntatie, wat doet vermoeden dat zij niet even oud zijn. De klokken uit de toren zijn bewaard gebleven en worden tegenwoordig nog steeds gebruikt, ondanks hun hoge ouderdom. De inscriptie van de oudste en grootste klok geeft aan dat de klok Maria heet en uit 1381 stamt, de andere klok draagt de naam Katrina en komt uit het jaar 1412.¹⁹ Ten tijde van de oudste klok was Albertus Buc *investitus* (pastoor), gepresenteerd door een vertegenwoordiger uit de Cnode-lijn, en in 1412 was Jan Rudolph van Broehoven *investitus*.²⁰

De watermolen van Erp

De Erpse watermolen maakte onderdeel uit van een reeks watermolens in het stoomgebied van de rivier de Aa. De molen is in 1898 afgebroken. Wanneer de watermolen is opgericht weten we niet, maar de oudste historische gegevens over watermolens in het Aa-dal gaan

terug tot de twaalfde eeuw.²¹ Sommige watermolens in het Aa-dal hielden verband met de aanwezigheid van een adellijk of kerkelijk landgoed, zoals de molen Ter Steen in Berlicum bij kasteel Heeswijk en de verdwenen watermolen bij het Guldenhuis in Aarle-Rixtel. Voor de Erpse watermolen is een dergelijk verband niet aangetoond. Er zijn bijzonder weinig archiefbronnen over deze molen. Pas rond 1400 komt de molen in de geschreven bronnen naar voren, maar de Erpse watermolen is vermoedelijk ouder. In 1438 werd de watermolen van Erp genoemd in het testament van Johannes van Os, kanunnik van de Grote Kerk in Luik en van de Sint-Jan in 's-Hertogenbosch waarbij hij erfpachten uit onder andere de helft van de watermolen in Erp met toebehoren gaf.²²

Economie en demografie in Erp in kort bestek

De ligging van Erp aan de rivier de Aa als transportvoorziening naar 's-Hertogenbosch heeft ongetwijfeld invloed gehad op de dorps economie. Het onderzoek gaat uit van een boerensamenleving met overwegend zelfvoorzienende landbouwproductie.

Het dorp Erp ging, zoals zoveel dorpen in de Meierij van 's-Hertogenbosch, van tijd tot tijd gebukt onder oorlogsschade. Om te beginnen waren er vanaf 1478 de 'Gelderse oorlogen' tussen Brabant en Gelre. De Gelderse oorlogen kwamen in 1543 ten einde nadat de hertog van Gelre zich overgaf.²³ In Erp zijn tijdens die oorlog in 1480 van de in totaal 239 huizen er 39 verbrand.²⁴ Dit weten we door de haardstedentellingen die tussen 1438 en 1526 gehouden zijn. De haardstedentellingen wijzen uit dat de bevolkingsaantallen schommelden tussen de 1.000 en de 1.300 inwoners in die periode, uitgaande van 5 personen per haardstede. Onderzoek heeft uitgewezen dat de schommelingen in de periode 1478-1543 te wijten zijn aan de Gelderse oorlogen.²⁵ De telling van de haardsteden is in 1736 weer opgepakt, zodat er een hiaat is van bijna tweehonderd jaar. Wat naar voren komt uit de inventaris van het gemeentearchief van Erp is een economische belabberde situatie als gevolg van oorlogsschade gedurende de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648). Daarna volgde in 1672 de oorlog van de Republiek der Nederlanden met Engeland en Frankrijk, die ook aan Erp schade heeft toegebracht. Terwijl Erp er financieel al slecht voor stond, moesten er tussen 1688 en 1697 goederen en mankracht geleverd worden aan de Franse troepen. In deze periode van oorlog zal de kerktoren schade hebben geleden. De toren bleef staan, maar de oostelijke muur stortte in. In het regest van het dorpsbestuur van Erp in 1712 werd de ernst van de situatie aangeduid met de opmerking dat de klokkentoren zo slecht is dat de kerkklokken al tien jaar niet meer in gebruik zijn.²⁶

- 12 Camps, *Oorkondenboek*, oorkonde nr. 660 d.d. 6 januari 1304. De Erpse goederen komen voor in een lange lijst van hoeven in een getuigenis waarin Jan II aan deze Gerlach voor de hoevenaars op zijn genoemde goederen vrijdom van beden en andere lasten had verleend.
- 13 De Bruijn, *Cnodingen en Dicbieringen*, 12-14. Op 4 februari 1335 verleende Willem de hertog volledige kwijting van alles wat deze aan hem verschuldigd was. Zijn dorp Erp (*suam villam de Erpe*) was in pand gegeven voor 48 pond oude groten.
- 14 SAH, toegang 184, Archief klooster der rijke claren, inv.nr. 1, 28 augustus 1335. De sterfdatum van Willem van den Bossche is 25 september 1344. De Bruin, *Cnodingen en Dicbieringen*, 25.
- 15 Meuwese, *Erp, gemeente en parochie*, 15.
- 16 www.Oudzijtaart.nl.
- 17 Cöp, *Het patronaatsrecht*, 99.
- 18 <https://beeldbank.cultureelerfgoed.nl>MIN10052M01>.
- 19 Meuwese, *Erp, gemeente en parochie*, 38.
- 20 Cöp, *Het patronaatsrecht*, 102.
- 21 Vries-Oosterveen e.a., *Onderzoek watermolenlandschappen*.
- 22 BHIC, 2006, Mechelse aanwinsten van het bisdom Den Bosch, inv.nr. 55, 11 augustus 1438.
- 23 Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 61.
- 24 Cuvelier, *Les dénombrements*, 476-483.
- 25 Adriaenssen, *Staatsvormend geweld*, 71.
- 26 BHIC, 7687, Dorpsbestuur Erp 1342-1814, inv.nr. 154, 28 juli 1712.

In 1678 werd van acht dorpen in de Meerij geschreven dat zij geruïneerd waren, waaronder Erp.²⁷ De economie van het dorp kon maar moeilijk herstellen. Tijdens de Spaanse successieoorlog (1702-1713) streek een groot Frans leger neer bij Lieshout en eiste in de omliggende dorpen voedsel en karren, waaronder in Erp. Nog geen dertig jaar later volgde alweer de Oostenrijkse successieoorlog (1741-1748) die Erp op eenzelfde manier schade berokkende. Gebouwen en bruggen leden schade, waaronder twee boerderijen in het noorden van Erp die in 1745 zijn afgebrand. Wederom moesten de inwoners goederen en diensten leveren en ingekwartierde soldaten tolereren.²⁸ Er bestaat geen twijfel over het feit dat Erp bankroet was aan het begin van de achttiende eeuw, een situatie die in ieder geval nog in 1740 bestond.

Wat het effect is geweest op de bevolkingsaantallen is onbekend. Het kan zijn dat het gebied ontvolkt raakte of juist van naburige dorpen vluchtelingen moest opvangen. Onderstaande tabel toont de haardstedentelling vanaf het jaar 1736. We zien een bevolkingsgroei van honderd personen binnen dertig jaar ten tijde van de Oostenrijkse successieoorlog.

Tabel 1. Aantal haardsteden in Erp tussen 1736 en 1815.²⁹

Jaartal	1736	1766	1771	1806	1815
Totaal aantal haardsteden	266	286	284	326	329
Inwonertal op basis van 5 personen per haardstede	1.330	1.430	1.420	1.630	1.645

Na 1815 schoot het bevolkingsaantal omhoog en kwamen er meer dan 400 personen bij tot 1832.

De gevolgde procedure bij het verkopen van delen van de gemeeynt

Zonder toestemming van de hertog of zijn vertegenwoordiger werd niets uit de gemeeynt verkocht. Na een verzoek vanuit het dorp kon de hertog beslissen of hij aan dat verzoek tegemoet kwam en verleende dan octrooi – of niet. In het octrooi werden de voorwaarden vermeld: het te betalen bedrag, de hoeveelheid toegestane bunders en de bestemming van de opbrengst. De bestemming kwam overeen met de door de dorpelingen zelf aangedragen redenen uit het verzoek. Hoe de gang van zaken verder verliep weten we door een voorval in 1430, waarbij niet de juiste procedure werd gevolgd. Het was Jan Gheert Claessoensoen van Boerdonk die de gemeeynt illegaal had aangegraven. De stappen die gezet hadden moeten worden waren:

1. Een inmeten door een beëdigde landmeter. Het terrein werd waarschijnlijk tijdens dit bezoek, of al eerder, gemarkeerd met greppels. Of alleen de hoekpunten werden aangegeven.
2. De Leenmannen van het Leenhof waren fysiek present om ter plekke een soort rechtszitting te houden waarin de gewijzigde eigendomsverhoudingen plechtig werden bevestigd.
3. Tijdens het ritueel werden de betalingsverplichtingen benoemd ten overstaan van de Leenmannen en geburen, geleid door de vertegenwoordiger van de rentmeester van de domeinen.³⁰

Het betreffende perceel kwam als uitvang in het cijnsregister terecht waarin de te betalen grondcijnzen werden bijgehouden.

Na 1648 registreerden de Raad en Rentmeester-Generaal der Domeinen de percelen. De cijnzen werden aan de Staten-Generaal betaald. De verkoop en afpaling van nieuwe percelen werd geregeld door de Leen- en Tolkamer als administratief instituut ten dienste van de Raad en Rentmeester Generaal. Voorafgaand aan de verkoop en afpaling bestond nu het ritueel uit het verklaren dat de verkoop niet tot schade zou leiden en dat er vervolgens op die afgepaalde stukken 'ban en vrede gelegd' werd. Nadrukkelijk werd aangegeven dat het verboden was om de grenzen te overschrijden, een waarschuwing die gepaard ging met de aankondiging van flink hoge boetebedragen. Voor het de gemeent 'in springen', of het verder als het afgepaalde in gebruik nemen, stond een boete van tweehonderd gulden. Het veranderen of verstoren van de palen kostte zestig gouden realen.³¹

Om inzicht te krijgen in de verleende octrooien en de aansluitende verkoopronde zetten we beide gegevens chronologisch onder elkaar.

Tabel 2. Octrooiverleningen tot 1790 in Erp.

Datum	Verleend door	Octrooi of vergunning	Opgave van redenen
13 september 1300	Hertog Jan II	<i>Gemeent (uitgifte)</i>	
20 november 1379	Hertogin Johanna	<i>Gemeent: opstellen keuren en aanstellen functionarissen, verkoop delen uit de gemeent</i>	
21 november 1446	Hertog Philips de Goede	<i>Verkoop van 28 bunder uit de gemeent</i>	<i>Beteugelen stuifzand</i>
22 december 1464	Hertog Philips de Goede	<i>Gemeent (uitgifte stukje restgemeent)</i>	
28 juli 1712	Raad van State	<i>Verkoop van 60 bunder uit de gemeent</i>	<i>Reparatie kerktoren</i>
3 september 1784	Raad van State	<i>Verkoop tot een bedrag van f 5.700,-</i>	<i>Schoolhuis, school, brandhuis</i>
13 oktober 1790	Raad van State	<i>Verkoop tot een bedrag van f 4.500,-</i>	<i>Boter- en Raadhuis, brandspuit, reparatie Coxse brug</i>

Tabel 3. Overzicht van de uitgegeven bunders n.a.v. cijnsregisters van vóór 1648.³²

Jaar cijnsregister	Aantal bunders	Aantal hectaren
1340	1	1,3
1418	17,1	22,6
1448	3,8	5,1
1450	26,2	3,6
1499	1,4	32,8
1542	3	4
1628	66,6	88,2

27 Kappelhof, *De belastingheffing in de Meierij*, 313.

28 Meuwese, *Erp, gemeente en parochie*, 99.

29 Meuwese, *Erp, gemeente en parochie*, 73.

30 Vera, *Dat men het goed niet mag verkopen*, 316.

31 Vera, *Dat men het goed niet mag verkopen*, 200.

Tabel 3A. Aanvullende tabel met aantal hectaren verkochte gronden.

Jaar	Aantal hectaren
1650-1700	4
1700-1800	34,5
1800-1850	107,5

De octrooiverlening uit 1446 en het tijdsverloop van de daadwerkelijke overdracht van de percelen laten zien dat het octrooi niet direct werd ingevuld, maar dat er als voorraadge mee gewerkt werd. Een vreemde uitschieter uit 1628 is opvallend. Er werd geen passend octrooi bij gevonden. De achtergrond van de uitschieter bleek een grootschalige fraude op dorpsniveau te zijn. Uit de schikking tussen de Raad en Rentmeester-Generaal en Erp in 1614 valt op te maken dat in Erp sinds 1558 zonder vergunning gronden werden verkocht. De geprivatiseerde percelen waren niet geadmistreerd en de cijns was onbetaald gebleven. De schikking hield in dat de lopende procedure met de Raad van Brabant werd gestaakt en dat Erp de proceskosten en een boete van 300 gulden moest betalen. In het vervolg zou Erp aan de rentmeester te Den Bosch opgave doen van alle vanaf 1558 verkochte gronden en voortaan zou de rentmeester gevraagd worden de te verkopen percelen af te palen.³³ Het eigenmachtige optreden van het dorp Erp heeft ons een waardevolle bron opgeleverd omdat alsnog van alle sinds 1558 uitgegeven percelen opgave werd gedaan, in de vorm van een grondgewinboek dat waarschijnlijk in 1614 is aangelegd: het 'erff gront gewinboeck van de hertogen van Brabant', met 150 erven die door de regenten van Erp '... van de vroenten ende gemeijntens aldaer zijn verkocht...' van het jaar 1461 tot 1646. Het document omvat een opsomming van 150 erven met duidelijke omschrijvingen. Vrijwel alle percelen zijn in dezelfde periode opgeschreven. Helaas ontbreken de te betalen cijnsbedragen en de namen kloppen soms niet.³⁴ Enerzijds is het behulpzaam voor de lokalisering van de percelen, anderzijds heeft het de datering bemoeilijkt omdat er een hiaat is ontstaan in de cijnsadministratie van 1542 tot 1628. De 88 hectaren uit die periode zijn als het ware bijeengeveegd. Erp stond overigens met deze praktijk niet alleen. Vera trof tijdens zijn onderzoek ongeveer veertig dorpen in de Meierij aan die fraudeerden met illegale uitgiften gedurende de eerste decennia van de Tachtigjarige Oorlog.³⁵

De procedure waarin Erp verwickeld was geraakt heeft waarschijnlijk een afdoende afschrikkende uitwerking gehad. Het is in ieder geval niet meer voorgekomen. Erp heeft het zwaarwegende risico gelopen het verleende privilege uit 1379 te verliezen. Dit leiden we af uit het feit dat bij de schikking nadrukkelijk werd vermeld dat de door hertogin Johanna in 1379 aan Erp gegeven 'caerte' van kracht bleef. Dat de schrik er goed in zat blijkt uit de brief van het Erpse dorpsbestuur aan de Raad van State uit 1649 met het verzoek om in geval van nood delen uit de Erpse gemeynt te mogen verkopen terwijl het bestuur daar eigenlijk al het recht toe had. Tegelijkertijd werd ermee een herbevestiging van de rechten geregeld, omdat beide hertogelijke oorkonden uit 1300 en 1379 genoemd werden.³⁶ Erp bleef een opgaaf van reden geven wanneer Erp delen uit de gemeynt wilde verkopen, hoewel dat eigenlijk niet hoefde.

Een ander opvallend gegeven uit de tabellen is dat de octrooiverlening van 60 bunder uit 1712 niet is geëffectueerd.³⁷ In 1712 stond Erp financieel aan de rand van de afgrond, maar was in de tien jaren daarvoor al in economisch zwaar weer, zoals al eerder in dit artikel is aangegeven. In de jaren 1727 en 1728 had Erp 39.000 gulden schuld en stond daarmee op de twaalfde plaats in de ranglijst van in totaal negentien dorpen in het kwartier Peelland met

een schuldenlast hoger dan f 25.000,-. Nog in 1740 kreeg Erp 25% korting op de quote, dit is het te betalen aandeel in de landelijke belasting.³⁸

Het dorpsbestuur van Erp begon vanaf 1600 met het aangaan van geldleningen. Uit de akte van aartshertogen Albert en Isabella uit 1600 werd aan het corpus van Erp octrooi verleend tot het sluiten van een geldlening van zesduizend gulden tegen 6,25 % rente.³⁹ De rentevoet werd datzelfde jaar nog verhoogd naar 7%.⁴⁰ In 1634 werd door de Raad van Brabant een octrooi verleend om te mogen lenen voor een bedrag van vierduizend gulden.⁴¹ De vertegenwoordigers van de gemeent van Erp (de schepenen, borgemeesters, kerkmeesters en armmeesters) deden een dergelijke aanvraag vervolgens nogmaals in 1680, in 1685 en in 1689. In 1680 sloten zij een lening af van duizend gulden, in 1685 van vijfduizend gulden. Dit deden zij toen zonder overleg met de geburen. In 1689 ging het om een bedrag van vierduizend gulden.⁴² In januari van het jaar 1709 wilde Erp weer geld lenen, maar men vond in juni een geldschietter. Pas in 1712, toen het echt niet anders kon, vroeg het dorpsbestuur van Erp octrooi aan om grond uit de gemeent te mogen verkopen om de reparatie van de kerktoren te bekostigen. Erp gaf daarbij zelf aan door de oorlog diep in de schulden te zijn geraakt. Om het verzoek kracht bij te zetten liet het dorpsbestuur weten dat de toren dermate zwak was dat al tien jaar lang de klokken niet zijn geluid uit vrees dat de toren daardoor zou instorten. Er volgde een resolutie van 28 juli 1712 waarin de Raad van State toestond 60 bunder van de gemeent te verkopen.⁴³ Er is met het octrooi voor zestig bunder niets gedaan, er waren geen kopers. Niet alleen het dorp als organisatie was arm, maar de afzonderlijke inwoners dus ook.

De resolutie van de Raad van State van 28 juli 1712 geeft inzicht in de gang van zaken bij het verkopen van gemene gronden.

- De voorgenomen verkoop moest driemaal op zondag worden aangekondigd;
- Er mocht niet aan kerkelijke instellingen worden verkocht, tenzij daar toestemming voor was gegeven;⁴⁴
- Van iedere bunder, zijnde 8 lopenzaten, moest jaarlijks een gronderfgewincijns van 4 stuivers Hollands worden betaald op cijnsdag;
- Een tiende deel van de oogst moest na de ontginning van deze gronden (novale tienden) worden afgestaan. Een zesde deel van het gekapte hout (houtschat) moest eveneens aan de Domeinen ten goede komen;
- Eventuele moeren, minerale schatten of andere verholten bodemschatten bleven als regalia gereserveerd voor de Raad van State;

32 BHIC, 1107, Microfiches archivalia Algemeen Rijksarchief Brussel, inv.nrs. 45038, 45087, 45088, 45089, 45091, 45092, 50863.

33 BHIC, 1107, Microfiches archivalia Algemeen Rijksarchief Brussel, inv.nr. 219, 23 juni 1614.

34 BHIC, 7687, Dorpsbestuur Erp 1342-1814, inv.nr. 52.

35 Vera, *Dat men het goed niet mag verkopen*, 301.

36 BHIC, 178, Collectie Rijksarchief 1574-1817, inv.nr. 191, pag 344.

37 Zestig bunder komt ongeveer overeen met 80 hectaren.

38 Kappelhof, *De belastingheffing in de Meierij*, 355.

39 BHIC, 7687, Dorpsbestuur Erp 1342-1814, inv.nr. 401.

40 BHIC, 7687, Dorpsbestuur Erp 1342-1814, inv.nr. 402.

41 BHIC, 7687, Dorpsbestuur Erp 1342-1814, inv.nr. 403.

42 Van Zalinge-Spooren, *Gemeint en gemeenschap*, 379.

43 BHIC, 7687, Dorpsbestuur Erp 1342-1814, inv.nr. 154.

44 In de tekst wordt aangegeven dat niet aan de lichamen van de dode hand verkocht mocht worden. Kerkelijk onroerend goed kon niet geërfd worden en werd daarom 'goederen in dode hand' genoemd. De tienden en andere cijzen zouden niet aan de Domeinen ten goede komen en de gronden zouden buiten bereik van de inwoners raken.

- De kooppenningen moesten worden betaald ten kantore van de Raad en Rentmeester te 's-Hertogenbosch;⁴⁵
- De financiële verantwoording zou als een afzonderlijke post van de dorpsrekening vermeld moeten worden.

Samenvattend zien we een aangaan van leningen tussen 1600 en 1689 voor 20.000 gulden. 39 jaar later stond de teller op *f* 39.000,-. Na 1634 werden bijna geen gemene gronden verkocht en de periode van onverkochte percelen duurde tot 1784. Het Erpse dorpsbestuur heeft hier wel bij de Raad van State twee keer om verzocht: in 1649 om zeker te zijn dat dit in geval van nood zou mogen, en in 1712 toen de noodsituatie zich aandiende. Er gebeurde niets met het octrooi uit 1712, hoewel er sinds 1660 vanuit de overheid stimulerende maatregelen waren ingesteld.⁴⁶

Nadat de financiële problemen omstreeks 1770 nagenoeg waren opgelost werd een latere octrooiverlening uit 1784 wél ingevuld. De verkoopronde van 1784 betrof een uitgifte voor maximaal 5.700 gulden. Er werden daarmee een schoolhuis, school en brandhuis gebouwd.⁴⁷ Op 30 augustus 1785 werd een transport van 74 percelen aan de Leen- en Tolkamer geadministreerd.⁴⁸

Conclusies uit het thema ‘procedure’

Uit de gang van zaken valt op te maken dat niet elke octrooiverlening automatisch een evenredige ontginningsactiviteit inhield. Er werd niet onmiddellijk tot ontginning overgegaan, er werd soms wel tientallen jaren mee gewerkt. De octrooiverlening uit 1379 zien we terug in de cijsregisters van 1418. Nadat toestemming was verleend bepaalde de dorpsgemeenschap naar eigen inzicht wanneer, waar en aan wie, percelen werden verkocht. En als er geen kopers waren zat er niets anders op dan het octrooi te laten voor wat het was.

Niet alleen was toestemming van de hertog en later van de Raad van State noodzakelijk, de dorpsgemeenschap als geheel moest het ermee eens zijn dat delen uit de gemeent werden weggenomen. De opbrengst ging naar de dorpskas en was geormerkt zodat het de dorpsgemeenschap ten goede kwam. Ontginningen vonden niet onopgemerkt plaats.

Voor een toegenomen bevolkingsdruk als drijfveer voor ontginningen geeft het onderzoek onvoldoende aanwijzingen om daar conclusies aan te verbinden. In de vijftiende en zestiende eeuw zijn de schommelingen in de bevolkingsaantallen niet te koppelen aan de hoeveelheid cultuurareaal. Helaas weten we niets over de bevolkingsontwikkeling en ontbreken accurate dateringen van ontgonnen percelen. Dateringen van verkochte percelen tussen 1558 en 1628 zijn onbetrouwbaar door de dorpsfraude uit die tijd. Daarna volgt een lange periode waarin ogenschijnlijk vrijwel geen heidegronden werden verkocht. Bevolkingsaantallen laten een normale bevolkingsontwikkeling zien met een geleidelijke groei, waarbij moet worden opgemerkt dat het slechts momentopnamen zijn. De grote hoeveelheid verkochte percelen aan het begin van de negentiende eeuw komt overeen met de sprong in het aantal inwoners van destijds. Maar in die tijd hebben andere overwegingen een rol gespeeld bij de verkoop.

We concluderen, kortom, dat er te weinig gegevens waren om conclusies te trekken over de bevolkingsdruk als drijfveer voor ontginningsactiviteiten. Bij economische malaise was er geen draagkracht of animo om tot investeren in grond over te gaan.

De organisatie van het gebruiksrecht door de ingezetenen

In de uitgiftebrief, verstrekt door hertog Jan II in 1300, stond dat ‘onsen luiden van Erp’ het eeuwigdurend gebruik hadden verworven. De brief noemt onsen luiden even verder in de brief ‘onsen luiden van de parochie van Erp’. Vrij uitgebreid werd de begrenzing van de gemeynt omschreven. In het slot van de akte staan de bepalingen dat het vee van Walter Toyart (ontvanger van de hertog te 's-Hertogenbosch) op de Erpse gemeynt mocht grazen, evenals het vee van Arnold Heyme uit Veghel. Maar Henric Snavel moest worden uitgesloten omdat aan hem het gebruiksrecht al was verleend, zodat hieruit valt op te maken dat nog vóór de verstrekking van de uitgiftebrief het gebruik van de gemeynt van Erp bij de hertog onderwerp van aandacht was. Dat expliciet vermeld werd dat de ingezetenen van Erp het vee van Arnold Heyme moesten accepteren is opvallend. De voorzichtige conclusie moet zijn dat deze bepaling werd opgenomen omdat hij niet hoorde bij de parochie van Erp en dat de uitgiftebrief eigenlijk niet voor hem bestemd was. Ondanks alle details die op schrift werden gesteld over de te betalen bedragen, over de grenzen en wie mee mocht doen en wie niet, staat er niets in over hoe de Erpse lieden moesten handelen wanneer iemand de regels overtrad. Het woord ‘schutter’ komt niet voor in de tekst. Toch is het aannemelijk dat op een bepaalde manier de niet-gerechtigden werden geweerd. De schutter was de functionaris die was aangesteld om toezicht te houden op de naleving van de regels met betrekking tot het gebruik van de gemeynt. In 1326 werd in de uitgiftebrief van de gemeynt van Bakel en Aarle direct de schutter als aan te stellen functionaris genoemd.⁴⁹

Gebruiksrecht was voorbehouden aan de leden van de geloofsgemeenschap van de kerk van Erp, mits de parochiaan meebetaalde aan de kosten. De totale kosten waren een voorlijf van 100 mark en jaarlijks moest zes leuvense ponden aan de hertog worden betaald. Degene die niet tot de parochie van Erp hoorde en niet meebetaalde kon gebruik van de gemeynt worden ontzegd. Een lid van de gemeenschap dat niet in staat was mee te betalen, maar wel op een andere wijze een bijdrage leverde, kon wegens die bijdrage toch worden toegelaten en meedoen met het collectieve gebruik van de gemeynt. De bijdrage kon bijvoorbeeld bestaan uit het leveren van manschappen bij de verdediging van het land. De hofstad, een hoeve waar de bewoners voldoende bijdrage leverden, werd een ‘geweerde hofstad’ genoemd. Zij werden toegelaten tot de gemeynt. In het andere geval betrof het een ongeweerde hofstad waarvan de bewoners werden buitengesloten. De rechten waren dus gebonden aan de hoeve of het huis. De beoordeling of de geleverde bijdrage voldoende was lag bij de meerderheid van schepenen en geburen.⁵⁰ De termen geweerde hofstad en ongeweerde hofstad werden niet overal gangbaar gehanteerd, maar wel in Erp en Veghel. Zo noemde Vera een Veghels voorbeeld uit 1395 waarbij ‘Lemken Claussoen op een onghewerde hofstat sat’.⁵¹

45 Op welke manier en welk percentage van de afgedragen kooppenningen in dat geval retour zouden komen naar Erp, werd niet vermeld.

46 In het jaar 1660 stelde de Raad van State een regeling in om in de Meierij ontginning van ongecultiveerde gronden te stimuleren, de zogenaamde vrijdom van alle dorpslasten. Deze omvatte tien jaar vrijstelling van alle landslasten: verponding, tienden, bedden, bezaaide morgens en bij nieuw op te richten huizen ook vrijdom van hoorn- en zoutgelden en van alle dorpslasten. De vrijgestelde landerijen moesten na afloop van de vrijstelling nog minimaal 15 jaar bebouwd worden, om aan de voorwaarden te voldoen, tenzij dat niet kon in geval van oorlog of grote sterfte.

47 BHIC, 8, Leen- en Tolkamer van Den Bosch 1605-1800, inv.nr. 142.

48 BHIC, 8, Leen- en Tolkamer van Den Bosch 1605-1800, inv. nr. 145, folio 8.

49 Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 148-151.

50 Van Zalinge-Spooren, *Gemeint en gemeenschap*, 416.

51 Vera, *Dat men het goed niet mag verkopen*, 217.

Hertogin Johanna vaardigde een charter uit aan Veghel en aan Erp op dezelfde dag in het jaar 1379. Het handvest voorzag in aanvullende privileges ter verbetering van de organisatie van het gebruik van de gemeent.⁵² Als eerste stap voor het opzetten van de organisatiestructuur werd het benoemen van gezworenen toegestaan. De schepenen mochten jaarlijks drie gezworenen aanstellen die toezicht moesten houden op het gebruik van de gemeent. Ten tweede komt het vaststellen van keuren en het opleggen van boeten door de gezworenen samen met de geburen en de schepenen aan de orde.⁵³ De kwartierschout of de vorster van Erp konden tegen een vastgestelde vergoeding behulpzaam zijn bij problemen in de uitvoering.⁵⁴ Ten derde stelden de gezworenen de schutter aan die vervolgens door de schout van 's-Hertogenbosch werd beëdigd. De beëdiging mocht ook gedaan worden door twee schepenen of door twee leenmannen van de hertogin. De gezworenen moesten na een jaar na aftreden en hierna binnen twee weken rekening opmaken over het afgelopen jaar. Zij moesten verantwoording afleggen in de kerk tegenover de schepenen, geburen en andere goede lieden.⁵⁵ Van zowel Erp als Veghel zijn geen rekeningen van gezworenen bekend.⁵⁶ De oudste dorpsrekening van Erp is gedateerd op 2 februari 1652.⁵⁷ De oudste gearchiveerde keuren en breuken van Erp zijn afgekondigd in 1610, opgeschreven in 1622.⁵⁸

Voor de gang van zaken rondom het uitgeven van percelen is het charter een cruciaal document. Er staat in dat uitgiften uit de gemeent alleen dan mogen plaatsvinden bij besluit van de meerderheid van schepenen en geburen. De uitvoerders van het besluit zijn de gezworenen. Zij waren betrokken bij het afpalen van particuliere erven. Voor de uitgifte van delen uit de gemeent moest jaarlijks 1 ouden groot cijns worden betaald aan de hertog. De schutter was belast met het ophalen en afdragen van de cijns. Van Asseldonk heeft onderzocht dat de norm van 1 oude groot per bunder die de kopers van de grond uit de gemeent waren verschuldigd, een opmerkelijk stabiele norm was. Deze cijnsheffing zou meer dan vier eeuwen lang, tot ongeveer 1720, hetzelfde zijn gebleven.⁵⁹ Dat het charter uit 1379 voor de dorpelingen een grote verworvenheid was, bleek al uit de herbevestiging in 1649 zoals eerder in dit artikel vermeld.

De inkomsten uit opbrengst van de verkochte delen uit de gemeent en de boetebedragen moesten over de participanten die er recht op hadden eerlijk worden verdeeld.⁶⁰ De gekozen doelen waren bestemmingen waar alle inwoners baat bij hadden. Zowel de beteugeling van het stuifzand, het repareren van de kerkklok en de brug, als de bouw van een school en een raadhuis zijn tot nut van het collectief. De geburen zouden voorafgaand aan het verzoek in meerderheid daartoe besloten moeten hebben. Maar we zagen al dat het Erpse dorpsbestuur in 1680 zonder overleg met de geburen had gevraagd een lening te mogen aangaan. Het waren destijds de regenten van het dorp die daartoe hadden besloten. Waarschijnlijk hebben in kleine plaatsen als Erp vóór 1600 regentencolleges nog niet bestaan.⁶¹ Tegelijk met het complexer worden van het dorpsbestuur werden de ingezetenen minder bij beslissingen betrokken.

Conclusies uit het thema organisatie

Het gebruik van de gemeent werd aan de geburen van Erp overgedragen, maar de hertog behield het recht op toestemming voor verkoop van percelen uit de gemeent. De geburen verwierven, naast het eeuwigdurend gebruik, het recht om te bepalen aan wie percelen uit de gemeent mochten worden verkocht en waaraan de opbrengst van de verkoop zou worden besteed. Nog vóór het handvest uit 1379 waarin stond dat er een schutter aangesteld

mocht worden, zullen de geburen van Erp hun verworvenheden hebben beschermd en buitenstaanders op één of andere wijze hebben geweerd uit de gemeynst. Vanaf 1379 is een organisatiestructuur opgezet die langdurig als zodanig bleef functioneren. Omdat het recht op gebruik werd bepaald en gewogen door de meerderheid van de schepenen en geburen en omdat jaarlijks bij dezelfde meerderheid de gezworenen als vertegenwoordigers werden gekozen, spreekt daaruit een collectieve zeggenschap. Na 1600 ontstond een dorpsbestuur dat de geburen steeds minder bij beslissingen betrok.

De gezworenen, in Erp zijn dit de latere burgemeesters, stelden jaarlijks de keuren en breuken over de gemeynst vast, samen met meerderheid van de schepenen en de geburen. Schepenen en gezworenen zijn niet dezelfde personen. In het charter uit 1379 werden zes gezworenen door hertogin Johanna benoemd. Dit waren: Lucas van Possendael, Willem Lucaszoen van Erpe, Henric Navel, Jacob van Dieperbeke, Heinric Lonyszoen, Gheert Heinrichssoen van den Eynde. Van zeven schepenen in 1382 zijn de namen bekend, er is één naam die overeenkomt met de namenlijst van de gezworenen en dat is Heinric Lonyszoen. Hoewel beslissingen steeds vaker door de regenten werden genomen komt het respecteren van de belangen van alle participanten sterk naar voren, met name blijkt dit uit de bestemming tot nut van de gemeenschap. Een organisatie die geënt is op gelijkmatig profiteren zal ervoor hebben gezorgd dat allen zich verantwoordelijk voelden voor het gezamenlijke eigendom.⁶² Door het in meerderheid van schepenen en geburen vaststellen van de regels waarbij de inzet was het voorkomen van aantasting van de gemeynst, zal een betrokkenheid zijn ontstaan bij zowel de dorpselite als de geburen. Er waren mede daardoor geen mogelijkheden voor onrechtmatig toe-eigenen, het zogenaamde illegaal aangraven. Inwoners die dat hebben geprobeerd werden beboet door de schout. In 1386 werd Wautger Bertensoen door de schout bekeurd omdat 'hy die ghemeynt aengroef', een dorpsgenoot die hetzelfde deed moest dat jaar eveneens boeten.⁶³

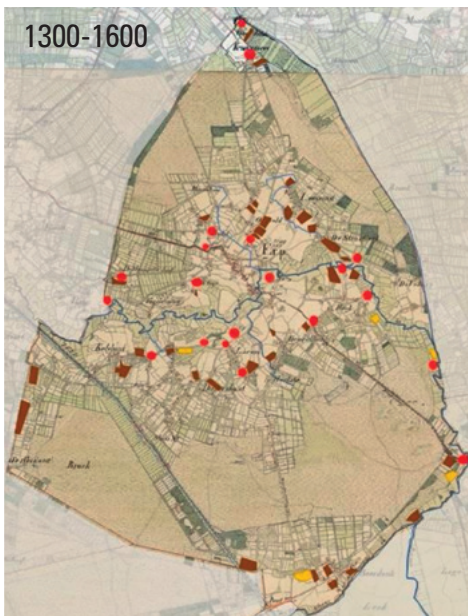
Het ruimtelijk verspreidingspatroon

Op het moment dat na de gevolgde procedure een stuk van de gemene grond was overgegaan naar privé-eigendom, werd de koper cijnsplichtig over het aangekochte perceel. De verkochte percelen uit de gemeynst waren vrij nauwkeurig vast te stellen door een combinatie van bronnen waarbij de cijnsboeken de hoofdbron vormden. De naam en de grootte van de percelen uit de cijnsboeken stonden in getranscribeerde vorm ter beschikking voor het onderzoek. Een voorbeeld van de werkwijze: er staat in het cijnsregister van 1418 een

- 52 BHIC, 7687, Dorpsbestuur Erp 1342-1814, inv.nr. 21. Er staat in de oorkonde vermeld dat het werd verstrekt in verband met de vele onenigheden. Het feit dat Veghel op dezelfde dag een gelijke oorkonde kreeg is een aanwijzing voor het bestaan van onderlinge conflicten.
- 53 De verdeling van de opgelegde boetebedragen bij onrechtmatig gebruik was voor een derde aan de hertogin, voor een derde aan de kerk en een derde aan de dorpskas.
- 54 De aanduiding vorster werd meestal gebruikt voor de gerechtsbode verbonden aan de schepenenbank (van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 151). Bij eventuele gemaakte kosten door de schout ontving hij 12 penningen per aanslag.
- 55 BHIC, 7687, Dorpsbestuur Erp 1342-1814, inv.nr. 22.
- 56 Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 164.
- 57 BHIC, 7687, Dorpsbestuur Erp 1342-1814, inv.nr. 104.
- 58 BHIC, 7687, Dorpsbestuur Erp 1342-1814, inv.nr. 40.
- 59 Van Asseldonk, *Licht op Peellands verleden*, 42.
- 60 Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 86-91.
- 61 Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 166, 161, 165.
- 62 Tegenwoordig is de term *commons* een veelgebruikt begrip, waarbij wordt gerefereerd naar de historische context, namelijk het gemeenschappelijk gebruik en de gedeelde verantwoordelijkheid.
- 63 Vera, *Dat men het goed niet mag verkopen*, 235. Zie ook het eerdergenoemde voorval uit 1430 van Jan Gheert Claessenssoen van Boerdonk.

uitvang 'aan gheen muisakker' met een grootte van 1 bunder vermeld. Dit is een uitgifte nabij de Muisberg. In 1448 werd een halve bunder akkerland uitgegeven met de naam Muisakker. Uit het cijnsboek van rond 1614 blijkt dat de Muisakker aan de Hoolstraat ligt. Bij de Muisakker ligt het Looheitsvelt zodat het Looheitsvelt ook te lokaliseren is. De uitgegeven percelen zijn per periode gegroepeerd met voor elke periode een eigen kleur en weergegeven op de militaire topografische kaart 1836-1843.⁶⁴ Het ruimtelijk verloop is onmiskenbaar een uitbreiding van het areaal privégronden ten koste van het areaal gemeynst in een kringsgewijs patroon. De kleinste kring uit het onderzoek dateert uit 1418, weergegeven in rood op de kaart. De latere verkochte percelen (bruin, geel en paars) bevonden zich in een ring daaromheen, zodat de ruimtelijke verspreiding zich uit in een zich herhalend naar buiten toe groter wordende cirkel. De plekken die daarvan afwijken zijn over het algemeen de voorden over de Aa en de Leigraaf en daarnaast nog enkele verdwaalde plekken aan de buitenranden van de gemeynst, een aspect dat nog nader onderzoek verdient. De strook percelen aan de zuidwestgrens van de gemeynst van Erp ('t Lijnt) zou in verband gebracht kunnen worden met een versterking van de grenslijn. Als uitgangspunt bij een eventueel vervolgonderzoek naar deze grensstrook kan een oude proceskaart uit 1445 dienen, waartoe door de Raad en Leenhof van Brabant te Brussel opdracht is gegeven in verband met grensconflicten met Veghel.⁶⁵ Deze opdracht in 1445 houdt in dat 65 jaar na het handvest van hertogin Johanna de ruzies tussen de beide dorpen nog steeds niet waren opgelost.

De binnenste kring lijkt te zijn gekoppeld aan veertiende- en vijftiende-eeuwse hoeven. Aanvullend onderzoek moet uitwijzen of dat daadwerkelijk zo is. Het is in dat verband wenselijk om de namen van de ontginners te achterhalen. We weten niet hoeveel ontginners de percelen aankochten. Het ging soms om uitgiften van één, anderhalf of twee bunder. Het is niet duidelijk óf en hoe snel deze grote eenheden verder zijn verkaveld.

3. Verspreiding van de uitgiften uit de gemeynst van Erp. Kleuren en perioden zijn: rood=tot 1418, bruin=1418-1499, geel=1500-1600, paars=1600-1700.

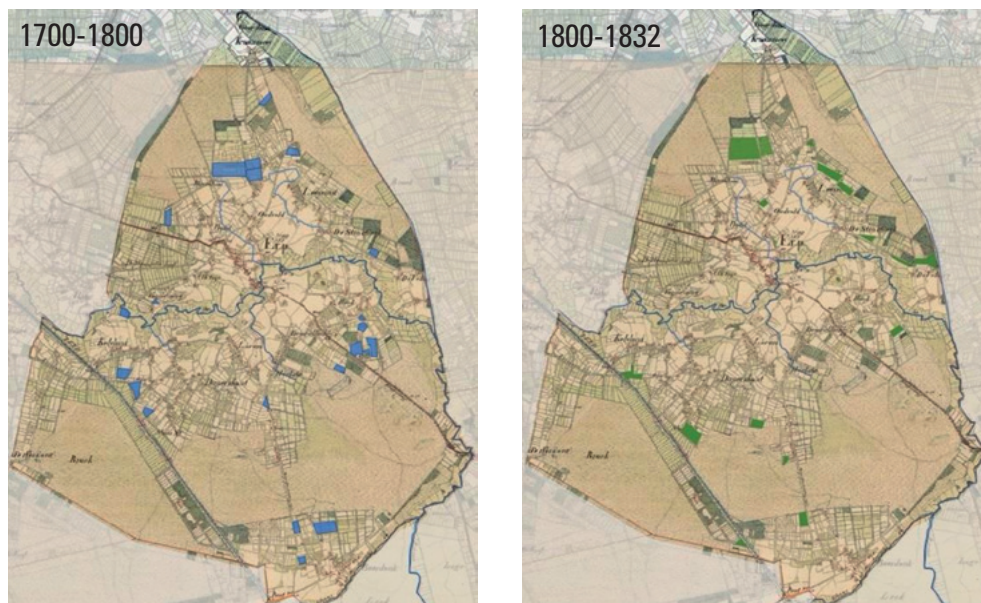
De ontginning stekte zich uit naar de relatief minder goede gronden van de dekzandvlakte, de lagergelegen veldpodzolgronden. De hoger gelegen en drogere heidegronden waren nog later, of helemaal niet, aan de beurt om ontgonnen te worden. Op basis van het verrichte toponiemenonderzoek karakteriseren we de terreingesteldheid van de percelen ten tijde van de uitgifte als nat of drassig met ruige, moerassige begroeiing. Het geschetste karakter is in overeenstemming met de ontginningsvolgorde.⁶⁶

Conclusies uit het thema ruimtelijk verspreidingspatroon

In plaats van een ontginningspatroon in de vorm van een uitdijende opstrek of aaneengesloten blok, bleek het te gaan om meer verspreid gelegen plekken in systematische, naar buiten toe groter wordende, ringen. Nadat de beste bodems al ontgonnen waren kwam men toe aan de minder vruchtbare, drassige en ruig begroeide gronden. Daarna zijn de tussenliggende delen in gebruik genomen en gecultiveerd.

Ontginningen van vóór 1418 zullen in de kern van de aangegeven kleinste kring (in rood) gezocht moet worden. Wellicht was het verspreidingspatroon van oudere ontginningsronden eveneens cirkelvormig. Het ligt voor de hand de zes hoeven, die we graag willen vinden, binnen de kleinste cirkel te zoeken.

Uit de latere uitgiften valt duidelijk op te maken dat de gemeeynt een zo groot mogelijke eenheid moest blijven. Rond 1800 zijn grote ontginningsblokken planmatig opgezet aan de tekentafel. Ook toen werd aantasting van de gemeeynt zo veel mogelijk voorkomen. Afbeelding 4 laat zien dat versnippering van de gemeeynt werd vermeden.

4. Verspreiding van de uitgiften uit de gemeeynt van Erp periode 1700-1850.

64 Caspers & Stam, *Historische topografische Atlas Noord-Brabant, 1836-1843*.

65 BHIC, 1107, Microfiches van archivalia in Algemeen Rijksarchief Brussel, inv.nr. 525, fol 57.

66 Voor de meeste verklaringen en interpretatie van de namen is het naslagwerk van Beijers & Van Bussel, *Van d'n Aabeemd tot de Zwijnsput*, gebruikt.

Aanbevelingen voor nader onderzoek

Naast de in tekst van dit artikel al genoemde opties voor verdieping van het onderzoek zijn er nog tal van thema's en invalshoeken om verder uit te zoeken. De sterke ontginningsimpulsen aan de voordeden en de grenzen van de gemeent zijn nog onvoldoende onderzocht. We moeten dieper ingaan op de leden van de dorpselite, hun namen, hun onderlinge relaties en hun goederen, om te kijken of zij de ontginners waren. Of waren het de gewone mensen die met hun gezin een klein bedrijfje gingen stichten, of was het een combinatie van beide? Kunnen we daarna wél iets zeggen over het thema bevolkingsontwikkeling in relatie tot de mate van ontginningsdrang?

Toen in 1784 het uitgeven uit de gemeent weer op gang kwam, ging het om meer groot-schalige projecten. Er waren inmiddels nieuwe strategieën ontwikkeld, waarbij faseringen en uitgekende voorwaarden voor de ontsluiting van de afzonderlijke kavels werden uitgedacht. Sommige van de uitgegeven percelen in de vroege negentiende eeuw werden eerst bebost, een investering die pas in later stadium opbrengst zou geven. Nader onderzoek zou de weg naar deze vernieuwingen kunnen opheldereren.

Hoe het verder ging met de regelgeving

Toen op 16 mei 1795 de zittende regenten werden afgezet mocht daarna de kiesgerechtigde bevolking het bestuur van hun municipaliteit kiezen. De Leen- en Tolkamer werd in 1796 opgeheven en het hele systeem van grondcijnzen werd afgeschaft.⁶⁷ Vanaf 1798 werden de algemene dorpsbesturen met de term 'gemeenten' aangeduid. Erp werd in 1810 officieel een gemeente. De gemene gronden werden in 1832 op naam van de gemeente Erp geboekt. Pas in 1851 kwam de bestuurlijke structuur overeen met de structuur zoals we die nu kennen. Verkoop van gemeentegronden was steeds vaker agendapunt tijdens gemeenteraadsvergaderingen, maar de geburen werden er niet meer bij betrokken.

Hoe het verder ging met de gezworenen

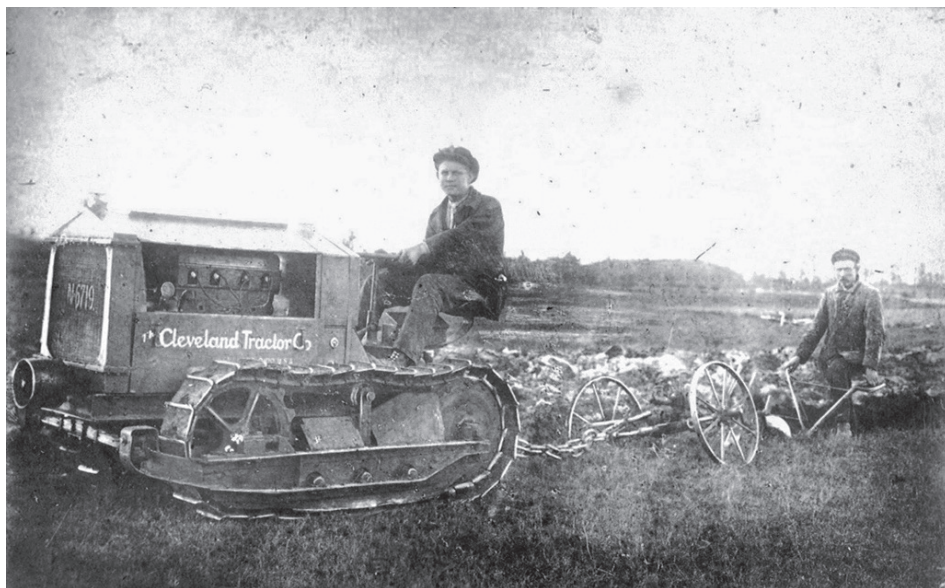
Vanaf 1631 gaat het, wanneer er sprake is van een gezworene, in Erp om dezelfde persoon als de borgemeester. De datering van overgang van gezworenen naar borgemeesters is tussen 1622 en 1631. Het beheer van de gemeent werd vanaf 1631 door de borgemeesters overgenomen. De bevoegdheden van de gezworenen en de borgemeesters werden in de loop der tijd ingeperkt.⁶⁸ De lijst met de namen van de Erpse borgemeesters loopt door tot 1810.⁶⁹

Hoe het verder ging met het kleiner worden van de gemeeynt

Tussen 1832 en 1850 heeft een piek aan uitgiften plaatsgevonden waarbij 95,5 hectare werd uitgegeven. Er werden 135 percelen publiekelijk verkocht. Deze piek was erg groot vergeleken met de ontginningsgolfsjes van voorheen. Het gemeenschappelijk doel waar de opbrengst voor zou worden aangewend was de bouw van de kerk en de kerktoren. Nu de Zuid-Willemsvaart toch al de gemeeynt had opgesplitst, werden er aan de randen van het kanaal flinke stroken uitgegeven. Een stuk gemeeynt ten westen van Erp tot aan de Veghelse grens, dat tot 1850 als kleine eenheid had gefunctioneerd, werd in zijn totaliteit te koop aangeboden. Uit de afmetingen, de hoekige vormen en de verspreiding blijkt een planmatigheid vanaf de tekentafel.

Van de totale oppervlakte van de gemeeynt van Erp, zijnde 3.586 hectare, was er in 1832 naar schatting 1.670 hectare over. Deze restkernen van de gemene gronden lagen ten zuiden van de Aa, zowel ten oosten als ten westen van de Zuid-Willemsvaart. De gemeente Erp gaf in 1912 opdracht deze heideresten te bebossen. In totaal heeft de gemeente Meierijstad nog 617 hectare in eigendom binnen de grenzen van de voormalige gemeente Erp. Dit is inclusief wegen, pleinen en resthoekjes.

Afbeelding 5 laat zien hoe Ties Welten en Marinus van de Laar in 1914 het laatste stukje heide omploegen voordat het een bosgebied werd.

5. Foto uit 1914, bewaard in het archief van Heemkundekring Erthepe.

67 BHIC, 8, Leen- en Tolkamer van Den Bosch 1605-1800, inleiding.

68 Van Zalinge-Spooren, *Gemeint en gemeenschap*, 155, 225.

69 BHIC, 7687, Dorpsbestuur Erp 1342-1814, inv.nrs. 446, 447.

Geraadpleegde archieven

Brabants Historisch Informatie Centrum, 's-Hertogenbosch (BHIC)

Toegangsnummer 8 Leen- en Tolkamer van Den Bosch, 1605-1800

Toegangsnummer 1107 Microfiches van archivalia in Algemeen Rijksarchief Brussel

Toegangsnummer 2006 Mechelse aanwinsten van het bisdom Den Bosch

Toegangsnummer 7687 Dorpsbestuur Erp, 1342-1814

Stadsarchief 's-Hertogenbosch (SAH)

Toegangsnummer 184 Archief klooster der Rijke Claren

Regionaal Historisch Centrum Eindhoven (RHCE)

Toegangsnummer 12063 Heerlijkheid Helmond

Fotoarchief Heemkundekring Erthepe

Uitgegeven bronnen en literatuur

- Adriaenssen, L., *Staatsvormend geweld. Overleven aan de frontlinies in de meierij van Den Bosch, 1572-1629* (Tilburg 2008).
- Asseldonk, M.M.P. van, 'Licht op Peellands verleden. Het graafschap Rode en de cijnskring Peelland' in: *Helmonds Heem*, nr. 1 / 2 (1994) 7-88.
- Asseldonk, M.M.P. van, *De Meierij ontrafeld. Plaatselijk bestuur, dorpsgrenzen en bestuurlijke indeling in de Meierij van 's-Hertogenbosch, circa 1200-1832* (Tilburg 2003).
- Asseldonk, M.M.P. van, *Veghel, een goet ende vet dorp. Het ontstaan van Veghel, de ontwikkeling van landschap en samenleving, 600-1810. Nieuwe instrumenten voor de historische geografie* (Woudrichem 2016).
- Beijers, H. en G.-J. van Bussel, *Van d'n Aabeemd tot de Zuijnsput. Toponiemen in de cijnskring Helmond vóór 1500 in naamkundig en nederzettingshistorisch perspectief* (Helmond 1996).
- Bruijn, M.W.J. de, *Cnodingen en Dichieringen. De bezitters van grote huizen in de stad 's-Hertogenbosch en hun entourage. Deel 1. Het geslacht van den Bosch* (Intern rapport 314 Utrecht 2015).
- Camps, H.P.H., *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. Deel I, De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)* ('s-Gravenhage 1979).
- Caspers, T. en H. Stam, *Historische topografische Atlas Noord-Brabant, 1836-1843* (Tilburg 2008).
- Cöp, W., 'Het patronaatsrecht en het pastoorsbeneficium van de parochiekerk Erp van de veertiende tot de zeventiende eeuw' in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 36 (2019) 81-109.
- Cuvelier, J., *Les dénombremens de foyers en Brabant (XIV-XVI siècle)* (Brussel 1912).
- Enklaar, D. Th., *Gemeene gronden in Noord-Brabant in de Middeleeuwen*. Werken der Vereeniging tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht, derde reeks 9 (Utrecht 1941).
- Kappelhof, A.C.M., *De belastingheffing in de Meierij van Den Bosch gedurende de Generaliteitsperiode (1648 - 1730)* (Tilburg 1986).
- Keyzer, M. de, *The common denominator. The survival of the commons in the late medieval campine area* (Antwerpen 2014).
- Leenders, K.A.H.W., *Gemeentenkaart voor het Maas-Demer-Scheldegebied* (Den Haag 2021). (Alleen op: <https://www.academia.edu>).
- Meuwese, A.P.M., *Erp. Gemeente en parochie* (Erp 1955).
- Moor, T. de, 'Avoiding tragedies: a Flemish common and its commoners under the pressure of social and economic change during the eighteenth century' in: *The Economic History Review* 62 nr. 1 (2009) 1-22.
- Vangheluwe, D. en T. Spek, 'De laatmiddeleeuwse transitie van landbouw en landschap in de Noord-Brabantse Kempen' in: *Historisch-Geografisch tijdschrift* 26, nr 1 (2008) 1-23.
- Vera, H.L.M., ... *dat men het goed van den ongeboornen niet mag verkopen. Gemene gronden in de Meierij van Den Bosch tussen hertog en hertgang 1000 - 2000* (Woudrichem 2014).
- Verspay, J.P.W., *On Heath and Fields. The transformation of the rural landscape of the Bailiwick of 's-Hertogenbosch during the Late Middle Ages and Early Modern Period ca. 1200-1550* (Pilsen 2020).
- Vries-Oosterveen, A. de, H. de Mars en S. Dehing *Onderzoek watermolenlandschappen Waterschap Aa en Maas* (Eindrapport Rijksdienst Cultureel Erfgoed Amersfoort 2016).
- Zalinge Spooren, L. van, *Gemeint en gemeenschap. Jaargeboden in Peelland, circa 1300 - 1795* (Tilburg - Hilversum 2018).

1. Davidt Finson, Portret van een meisje met penning op het ontzet van Bergen op Zoom in 1622, 1632. Coll. Het Noordbrabants Museum, verworven met steun van het VSB Fonds (foto Peter Cox).

Charles de Mooij

Vaders trots, Bergens glorie

Een meisjesportret door Davidt Finson, Bergen op Zoom 1632

Toeval bestaat. Zo kun je in den vreemde onverwacht iemand uit je geboorteplaats tegen het lijf lopen. Maar bijzonder is het pas wanneer die stadsgenote ruim 325 jaar ouder is dan jij, en je ondanks haar zwijgen toch achter haar naam komt. Dankzij een ketting met gouden penning die zij om haar hals draagt... Een verhaal over een schilder en een portret, over een belegering en een penning, over een trotse vader en zijn liefallige dochter. Dit artikel beschrijft eerst de ontdekking van een zeventiende-eeuws kinderportret uit Bergen op Zoom om vervolgens uitgebreid stil te staan bij de relatief onbekende kunstenaar, de wijze waarop hij na zijn komst in de Scheldestad aansluiting vond binnen de samenleving, opdrachtgevers kreeg en wist te stijgen op de maatschappelijke ladder. Daarna wordt ingegaan op het gebruik om na de succesvolle verdediging van de stad tegen de Spaanse troepen van Parma (1588) en Spinola (1622) gouden en zilveren penningen te laten vervaardigen. Het stadsbestuur schonk deze penningen aan personen die zich verdienstelijk hadden gemaakt bij de stadsverdediging of aan hooggeplaatste gasten. Wanneer de ontvangers

2. Samuel de Swaef, Gezicht op Bergen op Zoom vanaf de Schelde (detail), 1634. Coll. Atlas van Stolk.

van deze zogeheten beloningspenningen in kaart kunnen worden gebracht, zou het in principe mogelijk zijn om de identiteit van het geportretteerde kind te achterhalen. Wie was zij en hoe zag haar leven eruit? De in dit artikel beschreven zoektocht leidt niet alleen naar de naam van het meisje, maar geeft ook een beeld van de stad waarin zij opgroeide, een Brabantse vestingstad waar rijk en arm, burger en militair, regent en kunstenaar, gereformeerd en katholiek, letterlijk en figuurlijk dicht bij elkaar leefden en werkten. Een samenleving ook, waarin status en identiteit niet onveranderlijk bleken.

Een ontdekking

In het voorjaar van 1998, tijdens een bezoek aan de 32ste Nederlandse Kunst- en Antiekbeurs die toen voor de laatste maal plaatsvond in het Turfschip te Breda, viel het oog op een zeventiende-eeuws kinderportret (afb. 1). Het was een doek met de voorstelling van een meisje in kostbare kleding en in de rechterbovenhoek de tekst *Aetatis suae 18 / Ao 1632 / D.F. Fecit*.¹ Wat het hart meteen sneller deed kloppen, was de grote ruitvormige penning waarmee het meisje was afgebeeld: dat kon namelijk niets anders zijn dan een zogeheten beloningspenning van de stad Bergen op Zoom! Deze ontdekking leidde tot de aankoop van het werk en tot uitgebreid onderzoek naar de maker, de traditie van de beloningspenningen en de identiteit van het geportretteerde meisje, dat alles tegen de achtergrond van een welvarende stad.

Het schilderij toont een nog zeer jong meisje: volgens het opschrift was de jongedame nog maar achttien maanden oud toen zij werd geportretteerd. Het blonde meisje staat op een tegelvloer, met in de linkerhand een korfje met kersen en in de rechterhand twee kersen. Hoewel we deze vruchten vaak aantreffen op kinderportretten, is de betekenis ervan niet eenduidig. Kersen refereerden al in de middeleeuwen aan de hemel, aan het paradijs en – zoals alle vruchten met rood sap – aan het bloed van Christus. Kersen, die evenals de aardbeien tot de eerste vruchten van het jaar behoren, konden echter ook verwijzen naar de lente en de groei.² Wellicht vormt de geometrische tegelvloer waarop het meisje staat afgebeeld een verwijzing naar een gedisciplineerde opvoeding, een strikte moraal en een regelmatig leven en verwijzen de kersen naar de goddelijke beloning voor een onberispelijke levenswandel, in de vorm van aardse voorspoed en hemelse zaligheid.³

Het meisje draagt een wit kanten muts met in het midden een geelgouden strik en is gekleed in een lijfje met rok van groen-met-zwarte zijde en een dito, tot op de grond afhangend schoudermanteltje. Het lijfje is voorzien van schouderwrongen. De platte rechthoekige schouderkraag, de manchetten en het bijna tot aan de onderrand van de rok reikende schort met borststuk zijn vervaardigd van wit, doorschijnend batist en rijk afgezet met kant. Het meisje heeft aan de voeten roodfluwelen, met gouddraad geborduurde schoentjes. Behalve kostbare kleding draagt zij ook kostbare sieraden. Aan beide polsen heeft zij een driedubbel snoer van bloedkoraal en (kunst)parels. Om de hals, afhangend tot het middel, draagt zij een lange bloedkoralen ketting van drie strengen, met onderaan een ringetje met een in ruitvorm hangende vierkante gouden penning, die hieronder nog ter sprake komt.

De wijze waarop dit meisje is geportretteerd – de rijke kleding, kersen en gouden penning – vertoont overeenkomsten met die van andere kinderportretten uit deze periode. Een voorbeeld is het portret van de driejarige Anna van Popma uit het Friese Weidum, die in 1618 werd afgebeeld met een korfje met kersen en een gouden penning aan een lint om de hals.⁴ De compositie van deze portretten is tamelijk standaard: meestal betreft het één

kind, rijk gekleed, tussen de twee en zeven jaar oud, het beeldvlak vullend of dichtbij. Deze portretten waren in de Nederlanden ongeveer zeventig jaar lang in zwang, van circa 1590 tot 1660. Zij lijken in de ogen van de zelfbewuste adel en burgerij het ideale kind te hebben verbeeld. De afgebeelde keten met penning verwijst naar maatschappelijke deugden, zoals trouw aan stad, gewest of vorst, deugden die de ouders graag wilden overdragen op hun kind.⁵

Op zestiende- en zeventiende-eeuwse kinderportretten komt de status van de ouders tot uiting in de kostbare kleding, maar vaak eveneens door attributen als gouden ramme-laars, gouden schakelkettingen, fraai speelgoed of kostbare sieraden. Soms gaat het bij deze attributen om geschenken die door de doopgetuigen of andere relaties werden gegeven bij geboorte of doop, de zogenoemde pillegiften. Er zijn talrijke portretten van kinderen (en van volwassenen) met gouden penningen bekend; soms zijn deze gedetailleerd weergegeven om nadrukkelijk de maatschappelijke betekenis van de geportretteerde of de familie te verduidelijken. Zo kon door het tonen van een medaillon met het portret van prins Maurits op een kinderportret uit 1623 de gehechtheid van de ouders aan de stadhouder worden getoond. Beloningspenningen met betrekking tot veldslagen of belegeringen tijdens de Tachtigjarige Oorlog brachten juist weer de verdiensten van de geportretteerden of hun voorvaders in de strijd tegen de vijand in herinnering. Ook hiervan bleven diverse voorbeelden bewaard, zoals het portret van de driejarige Rochus Rees uit Dordrecht, die in 1622 werd afgebeeld met een gouden penning op de inname van Breda met het turfschip in 1590 en uiteraard het meisjesportret uit 1632 dat in dit artikel centraal staat.⁶

Over de schilder Davidt Finson

De maker van het werk, zo blijkt uit de signatuur, was Davidt Finson, een kunstenaar met een ogenschijnlijk beperkt oeuvre, die betrekkelijk weinig bekendheid geniet.⁷ De verkoper van het kinderportret wist slechts dat deze Finson in Zeeland en Amsterdam actief was geweest. Omdat hij meende dat de op het schilderij afgebeelde penning een uit 1625 daterende noodmunt van de stad Breda was, had hij de relatie met Bergen op Zoom niet gelegd. De kunstenaar in kwestie bracht echter een groot deel van zijn werkzame leven in de Scheldestad door.

Davidt Finson (Veere 1597-1657 Halsteren) behoorde tot een gereformeerde Vlaamse kunstenaarsfamilie die na de inname van haar woonplaats Brugge door Parma in 1584 om geloofsredenen naar het Zeeuwse Veere was geëmigreerd. Vader Aernout Finson werd daar in 1587 ingeschreven als poorter; hij werkte er onder meer als (decoratie)schilder op de scheepswerf van de Admiraliteit van Zeeland.⁸ Na de eerste leerjaren in het atelier van zijn vader Aernout en grootvader Jacob Finson trok de jonge Davidt vanuit Veere naar Amsterdam. Vermoedelijk ging hij daar in de leer bij de kunstenaar Abraham Vinck,

- 1 Olieverf op doek, 114 x 71 cm (zonder lijst). Het werk was kort voordat het op de beurs werd aangeboden, verdoekt en geretoucheerd.
- 2 Segal, *A fruitful past*, 4, 8, 38; De Jongh, *Portretten van echt en trouw*, 225-226; Bedaux en Ekkart, *Kinderen op hun mooist*, 100-101, 107-112, 240-242.
- 3 Claxton, 'Medals', 12.
- 4 Meester van het Adie Lambertsz. Portret, *Portret van Anna van Popma op driejarige leeftijd*, 1618. Coll. Fries Museum, Leeuwarden.
- 5 Claxton, 'Medals', 12-13, 22.
- 6 Bedaux en Ekkart, *Kinderen op hun mooist*, 23, 69, 77, 82, 135-136 (medaillon Maurits), 215, 231, 303; Eekhout, *Memorabilia*, 35-37; Van der Ploeg, *Portretten*, 22, 26, 60, 69; Anoniem, *Portret van Rochus Rees op driejarige leeftijd*, 1622. Coll. Dordrechts Museum.
- 7 Er zijn maar weinig publicaties waarin specifiek aandacht aan Davidt Finson wordt geschonken: Bredius, 'lets over de schilders'; Thieme en Becker, *Allgemeines Lexicon*, dl. 11, 589; Briels, *Vlaamse schilders*, 327-328; Van der Ploeg, *Portretten*, 48-50, 99.
- 8 Bredius, 'lets over de schilders', 197; Heyning, 'Een schoon schip', 7-8.

mogelijk geholpen door zijn ongehuwde oom Louis Finson, een op dat moment bekend kunstenaar, die bij het gezin van zijn collega en vriend Vinck inwoonde. Oom Louis bleek bij zijn overlijden in 1617 een redelijk bemiddeld man, die zijn familie en vrienden bij testament goed bedacht. Aan zijn neef Davidt legateerde hij al zijn ‘conste ende teeckeningen in papieren’. Als erfgenamen van zijn opgesomde bezittingen, waarbij onder meer expliciet wordt gesproken over ‘const, schilderijen’, benoemde hij zijn broer Laurens en de kinderen van zijn overleden broer Aernout, onder wie ook Davidt.⁹ Mogelijk kwam Davidt op deze manier niet alleen in het bezit van Louis’ tekeningen en ontwerpen, maar verwierf hij zo ook een of meer van diens schilderijen. Zo bezorgde oom Louis zijn twintigjarige neef een mooie start van diens kunstenaarscarrière.

In deze jaren zag de toekomst er rooskleurig uit voor de jonge Davidt. Hij verwierf het burgerschap van Amsterdam, vestigde zich aan de Geldersekaade en vervaardigde portretten.¹⁰ In 1621 trouwde de 24-jarige Davidt met zijn 18-jarige buurtgenote Aefjen Claes. In 1622 werd zoon Lowijs geboren, in 1624 zoon Aernoud.¹¹ In 1629 bleken hun financiële problemen echter zó groot, dat de eerder door zwager Roelandt Roelantsz verleende hulp niet toereikend was. Davidt kon de opgelopen huurschuld van 150 gulden waarvoor zijn zwager borg had gestaan, slechts compenseren door hem zijn hele inboedel, huisraad en meubels in eigendom over te dragen.¹² Zijn zwager gunde hem voorlopig het gebruik van deze bezittingen, maar uiteindelijk zou Davidt met zijn gezin Amsterdam verlaten en zich in Bergen op Zoom vestigen. Zijn motief om juist naar deze Brabantse vestingstad te verhuizen, is niet bekend. Was het vanwege de afstand tot Amsterdam, ingegeven door de angst voor eventuele andere schuldeisers, werd hij aangetrokken door de economische bloei die Bergen op Zoom in deze jaren doormaakte, of speelden de nabijheid van Zeeland en de nauwe relaties tussen Bergen op Zoom en Zeeland een rol? Vermoedelijk was het een combinatie van deze factoren die de kunstenaar tot vestiging te Bergen op Zoom deed besluiten.

Poorter van Bergen op Zoom

De sporen die Davidt Finson in de Bergse archieven heeft achtergelaten, wijzen erop dat de kunstenaar actief is geweest in het openbare leven van zijn nieuwe woonplaats. Hij was lidmaat van de gereformeerde gemeente ter plaatse, werd poorter¹³ en maakte deel uit van het stedelijke Sint-Lucasgilde, het ambachtsgilde waarbij zowel kunstschilders als borduurwerkers waren aangesloten. Gedurende drie jaar maakte hij deel uit van het gildebestuur: in 1634 was hij deken van Sint-Lucas, in 1635 en 1636 vervulde hij de functie van gezworene.¹⁴ Daarnaast trad hij verschillende malen op als getuige bij de verkoop van onroerend goed en als getuige bij het opmaken van testamenten.¹⁵ Eenmaal deed hij dat samen met mr. Richardus Lubbaeus, rector van de Latijnse school, auteur van vele Nederlandstalige en Latijnse boeken en gedichten en een van de meest ontwikkelde inwoners van Bergen op Zoom.¹⁶ Lubbaeus maakte deel uit van een kring van vooraanstaande, ontwikkelde en veelal klassiek geschoolde inwoners; zij waren lid van of onderhielden contacten met het in 1615 heropgerichte rederijkersgilde ‘de Jonghe Vreughden-bloemme’.¹⁷ Mogelijk behoorde ook Finson tot dit gezelschap; hij blijkt een liefhebber van het toneelspel te zijn geweest.

Hoewel het Bergse rederijkersgilde tot in de tweede helft van de zeventiende eeuw moet hebben bestaan, lijkt het gilde na 1624 nog maar nauwelijks op de voorgrond te zijn getreden. Wellicht houdt dat verband met het toegenomen kerkelijke verzet tegen het toneelspel en met name het offensief dat vanuit de Zeeuwse classes Walcheren en Zuid-Beveland tegen de rederijkerij werd ondernomen. Gereformeerd Bergen op Zoom ressorteerde namelijk

onder de Zeeuwse synode. Vermoedelijk staakten de gildebroeders na 1624 hun openbare uitvoeringen en traden zij voortaan nog slechts binnenskamers op.¹⁸

Zijn benoeming in het gildebestuur en zijn omgang met vooraanstaande burgers laat zien dat de verhuizing vanuit Amsterdam naar Bergen op Zoom tot verbetering van Finsons maatschappelijke positie heeft geleid. Met ruim honderdduizend inwoners was de concurrentie in de opkomende wereldstad Amsterdam natuurlijk in alle opzichten groter geweest dan in het aanzienlijk kleinere Bergen op Zoom. Nochtans maakte laatstgenoemde stad in deze oorlogsjaren een enorme bloei door, vooral als gevolg van haar strategische ligging ten opzichte van de Spaanse Nederlanden. De Staten-Generaal en Raad van State investeerden grote bedragen in de versterking van de vestingwerken en linies en zorgden voor een omvangrijk garnizoen ter plaatse. Naar schatting vormden de militairen en hun gezinnen maar liefst tweederde van de totale bevolking, die met 11.000 à 12.000 inwoners vermoedelijk groter was dan ooit tevoren. Deze bevolkingsgrootte zou pas twee eeuwen later worden geëvenaard.¹⁹ Grote investeringen door de Staatse overheid, een omvangrijke bevolking en een groot garnizoen met veel officieren met een royaal bestedingspatroon zorgden in deze jaren voor grote economische én culturele bloei. Daarvan profiteerden ook de ambachtslieden die in de plaatselijke 'luxesector' werkzaam waren, waaronder zilver- en goudsmeden, schrijnwerkers, horlogemakers en kunstschilders zoals Davidt Finson.²⁰ Ook de zons van Finson zouden zich in Bergen op Zoom op het vak van kunstschilder toeleggen.²¹

Oprachten

Vermoedelijk pakte de bloei van Bergen op Zoom ook voor Davidt Finson en zijn gezin goed uit. De wijze waarop hij deelnam aan het openbare leven en de opleiding van zijn zoon Aernoud – hij zou later naar de universiteit gaan – doen dat in ieder geval vermoeden, maar of hij als kunstenaar veel klandizie had, is niet bekend. Wellicht ook ontplooide Finson commerciële nevenactiviteiten, zoals zoveel van zijn tijdgenoten. De bewaard gebleven portretten van zijn hand blijken vrijwel allemaal vervaardigd voor opdrachtgevers uit nabijgelegen plaatsen in Zeeland, havenplaatsen met een goede en frequente verbinding met de havenstad Bergen op Zoom.²² In 1629 schilderde Finson de portretten van de in Sluis woonachtige Abraham de Brauw en diens echtgenote Adriana de Blocq, dochter van de griffier van de Middelburgse Raad van Vlaanderen. De Brauw was een jurist uit het nabij-

9 SAA, NA 613B, 19-9-1617, 20-9-1617, p. 243-252.

10 SAA, NA 435, 26-3-1619 (twee miniatuurportretten op zilver); RKD, Beelddocumentatie Iconografisch Bureau, map Davidt Finson en Documentatie Oude Kunst, Hollandse school, Portretten I, Amsterdam E-M, map Davidt Finson (gesigneerd en 1619 gedateerd portret van Jacqueline Megbon/Hertbon in een Engelse collectie).

11 Ondertrouw: GAA, DTBA 426, 18-6-1621. Doop Lowijs (ook Louis): SAA, DTBA 40, 13-3-1622 (Nieuwe Kerk). Doop Aernoud (ook Arnoldus): SAA, DTBA 6, 6-10-1624 (Oude Kerk).

12 SAA, NA 443, 18-4-1629. Roelandt Roelantsz was getrouwd met Davidts zus Maeyken.

13 WBA, S 5289, 14-3-1642; in deze tegenover de magistraat afgelegde verklaring wordt hij poorter genoemd.

14 WBA, S 2995, 1634-1636.

15 WBA, NB 34, 29-11-1639; NB 12, 16-1-1640; NB 37, 14-12-1642, 21-12-1642; NB 39, 24-1-1644; NB 106, 19-12-1656; met dank aan Rochus van den Bergh.

16 WBA, NB 10, 2-11-1643.

17 Vanwesenbeeck, 'Honderd Bergse schrijvers', 21-28.

18 De Mooij, *Geloof*, 367-369.

19 De Mooij, *Geloof*, 117-118.

20 De Mooij, *Geloof*, 52-63.

21 Briels, *Vlaamse schilders*, 327-328; Huys Janssen, *Jan van Bylert*, 48-49. In een notariële akte uit 1642 worden Davidt, Lowijs en Aernoud alle drie als schilder vermeld: WBA, NB 37, 14-12-1642, akte 126.

22 Zie de website van RKD: [rkd.nl/nl/explore/images#filters\[kunstenaar\]=Finsonius%2C+David](https://rkd.nl/nl/explore/images#filters[kunstenaar]=Finsonius%2C+David) (geraadpleegd 14-2-2023).

gelegen Tholen, die sinds zijn huwelijk in 1625 woonachtig was in het Zeeuws-Vlaamse Sluis, waar hij het tot burgemeester van het Vrije van Sluis zou brengen.²³ Op het in 1632 vervaardigde meisjesportret dat aan het begin van dit artikel werd beschreven, komen we nog uitgebreid terug.

In 1636 vervaardigde Finson portretten van drie leden van de vermogende Zeeuws-Brabantse familie Van Hertsbeke, te weten van jonker Willem van Hertsbeke, heer van Botland en baljuw en dijkgraaf van Bruinisse, en diens tweede echtgenote, Anna van Borssele, telg van een van de voornaamste adellijke families van Zeeland. Ook Willems nichtje Adriana van Hartstein werd geportretteerd; zij was in 1625 als wees opgenomen in het huis van haar oom Willem en diens eerste vrouw Catharina van Hartstein en er ook na het tweede huwelijk van haar oom blijven wonen. Adriana trad in 1636 in Bruinisse in het huwelijk met de Delftenaar Jacob Thierens. De bruiloft vond plaats in het huis van haar oom en diens tweede echtgenote en lijkt de aanleiding te zijn geweest voor de opdracht aan Finson.²⁴ Vermoedelijk wilde de kinderloze oom het gezin na Adriana's vertrek naar Delft graag in portret bijeenhouden. Vijf jaar later in 1641 – oom bleek inmiddels overleden en tante hertrouwd – zal Adriana in bezit zijn gekomen van haar eigen portret. Davidt Finson schilderde toen ook een pendant met de beeltenis van haar echtgenoot Jacob Thierens. De portretten van Willem en Adriana vererfden in de familie Van Hertsbeke, die van Anna en Jacob in de familie Thierens. Vermeldenswaardig is dat alle hier genoemde geportretteerden evenals Finson uit Zeeland afkomstig waren of nauwe banden met dit gewest hadden en behoorden tot Vlaamse of Brabantse families die omwille van het geloof naar het Noorden waren uitgeweken.

Hoewel Davidt Finson gespecialiseerd lijkt te zijn geweest in portretten, vervaardigde hij ook andersoortige werken, waarbij hij vermoedelijk meer dan eens gebruikmaakte van de ontwerpen die zijn oom Louis hem in 1617 had nagelaten. Zo zijn van hem een landschap met een allegorie van de deugden en ondeugden uit 1642 bekend, alsmede enkele historiestukken met klassieke en bijbelse thema's, waaronder een voorstelling van de Griekse filosoof Diogenes en een schilderij dat onder de aanduiding 'Reuse-Strijt' in 1675 in de failliete boedel van de Amsterdamse kunsthandelaar Gerrit van Uijlenburgh werd aangetroffen.²⁵ Was dit een mythologische voorstelling van de val der giganten of was dit werk wellicht gebaseerd op het schilderij 'De Vier Elementen' dat Louis Finson in 1611 te Napels schilderde?²⁶ Ongetwijfeld zijn in de loop der eeuwen veel werken van Davidt Finson verloren gegaan.

In 1638 schilderde Davidt Finson een fors doek met een voorstelling van de opwekking van Lazarus (afb. 3). Hij signeerde en dateerde het: *David Finsonius Campveriensis fecit 1638*. Het was een repliek van een werk dat zijn oom Louis Finson (wellicht in samenwerking met Martin Faber) reeds in 1613 tijdens een verblijf in de Provence had vervaardigd voor de kerk van Château-Gombert, een dorpje iets ten noorden van Marseille. De ontwerpen die Davidt van zijn oom erfde, zijn hem ongetwijfeld van pas gekomen bij het schilderen van deze voorstelling: Davidts versie is een letterlijke weergave van het werk van Louis. Zelfs diens lachende tronie aan de linkerzijde van het doek werd overgenomen. De eerlijkheid gebiedt echter te zeggen dat de neef het niveau van oom niet evenaarde.

Blijkbaar kon het werk in Bergen op Zoom toch op waardering rekenen. Acht jaar na de vervaardiging, in 1646, kocht het stadsbestuur het omvangrijke schilderij voor een bedrag van 130 gulden; het werd gehangen 'opde Groote Sale op het Stadhuys', de heren- of schepenkamer op de eerste verdieping waar de heren van de magistraat bijeenkwamen voor bestuurlijke aangelegenheden. Het schilderij bevindt zich nog steeds in het Berge stadhuis.²⁷

3. Davidt Finson, Opwekking van Lazarus, 1638. Coll. Stadhuis Bergen op Zoom (fotolino P. Bakker).

- 23 Romeijn, *De stadsregering*, 371; 'Sluis. Lidmaten 1605-1629' op www.grijsbaard.nl/Sluis/LidmatenSluis1.html (geraadpleegd 28-12-2022); Ferwerda, *Adelyk En Aanzienelyk Wapen-boek*, II, tweede stuk, 'De Chantraine'.
- 24 Adriana was de dochter van de Steenbergse burgemeester Pauwels Adams van Hartstein (broer van Willems eerste vrouw) en van Soetgen Adriaens: Leune, *De stadsregering*, 10⁴⁶; Anoniem, 'Antwoorden', 220-21.
- 25 RKD, Catalogus Hofstede de Groot, fiches Davidt Finson en Documentatie Oude Kunst, voorlopige ordening, map Davidt Finson: landschap met allegorische voorstelling op Veiling Sotheby's London, 4-3-1970 en Veiling Sotheby's Monaco, 22-6-1991 (lot 180), schilderij van Diogenes: Veiling Hilversum 15-11-1949 (lot 586). SAA, DB 1573.340, Boedel Gerrit Uijlenburgh, 19-4-1675. De inventarislijst met taxatie vermeldt: 'Reuse-Strijt van David Finson, cost mij in dese tijt fl. 60:— sonder de vergulde lijst ... fl. 75:—'. In een andere lijst wordt het werk vermeld als '125. een reuseval van David Vinson': The Montias Database of 17th Century Dutch Art Inventories op research.frick.org/montias/inventoryList/1357#A0129 (geraadpleegd 24-1-2023).
- 26 Dit werk maakte deel uit van de door Louis Finson aan zijn familie nagelaten schilderijen die kort na zijn overlijden werden geveild: Huys Janssen, *Louis Finson*, 23.
- 27 WBA, S 812, rekeningen 1646/1647, fol. 80ro Ermerins, *Eenige Zeeuwsche oudheden*, VI, 198; Bredius, 'lets over de schilders', 195-198. Zie ook: Levelt, 'Ongekende bijzonderheden', 46-47; Weyts, 'Wederwaardigheden', 127-130.

Zoals veel vakgenoten vervaardigde Finson niet alleen schilderijen, maar nam hij ook andere opdrachten aan. In 1636 schakelde het stadsbestuur hem in bij de vernieuwing van de wijzer en uurwerkplaat van de toren van de Grote Kerk, ‘die door lanckheijt van tijde soo is vergaen ende uijtgerigent datmen de letteren qualijck can gesien’.²⁸ En in 1647 kreeg hij van stadswege opdracht om vier nieuwe vaandels voor de burgercompagnieën te schilderen. Hij ontving er maar liefst 180 gulden voor.²⁹

Problemen

Toch is het maar de vraag of de zaken goed gingen voor Davidt Finson; wellicht leefde hij op te grote voet. In 1636 legde de corteroede, een stedelijk gerechtsdienaar, in opdracht van wijnhandelaar Jacob Barlandus beslag op ‘seker tafereel’ in Finsons bezit.³⁰ In 1640 bleek hij opnieuw achterstallig te zijn met de betaling van huishuur. Het protocol van burgemeesters en schepenen vermeldde dat hij ‘tegenwoordich als huerlinck’ het huis De Drije Houffijzers onderaan de Hoogstraat bewoonde, om de hoek van de Grote Markt. Kort tevoren was het pand bij openbare verkoping verkocht. Finson kreeg opdracht om de woning te ontruimen en de sinds Pinksteren 1637 achterstallige huur, die door burgemeester en schepenen werd vastgesteld op 120 gulden per jaar, onmiddellijk te voldoen.³¹ In 1645 moest Finson zich al weer verantwoorden voor achterstallige huishuur; ditmaal ging het om een half jaar huur. Hij werd voor de burgemeester gedaagd, aan wie hij beloofde in twee termijnen te zullen betalen.³²

Maar er waren meer problemen. Davidt Finsons liefde voor het toneel bracht hem in conflict met de gereformeerde kerkenraad van Bergen op Zoom.³³ Eind 1643 verzochten Finsons kinderen de preses van de kerkenraad om toestemming tot het opvoeren van enkele komedies en tragedies. Het verzoek aan de predikant maakt duidelijk dat uit deze hoek moeilijkheden werden verwacht – en niet ten onrechte. De kerkenraad oordeelde eenstemmig dat de Zeeuwse synode ‘zulcke exercitien ende insolentien’ uitdrukkelijk had verboden. Toen in de daaropvolgende weken de kinderen van Finson toch komedies bleken op te voeren, werden een predikant en een ouderling naar de ouders gezonden. De vader bleek echter al even eigenzinnig als de kinderen: niet alleen moesten de kerkenraadsleden onverrichterzake Finsons huis verlaten, maar hij weigerde bovendien tot tweemaal toe voor de kerkenraad te verschijnen en bejegende de ziekentrooster die hem daartoe kwam oproepen onheus. Uiteindelijk werd besloten Finson van het avondmaal af te houden totdat hij de vergadering genoegdoening zou hebben gegeven.³⁴

Getergd door het verzet van vader Finson en door brutale opmerkingen van een van diens zoons, wendde de kerkenraad zich op zaterdag 6 februari 1644 tot de magistraat. De kwestie lijkt vrij urgent te zijn geweest: drie dagen later zou het vastenavond zijn³⁵ en vermoedelijk hadden de Finsons die dag enkele optredens gepland. De magistraat koos de zijde van de kerkenraad. Finson kreeg te horen dat hij absoluut geen komedies meer mocht laten opvoeren, niet elders maar evenmin in zijn eigen huis. De kerkenraad benaderde ook de gouverneur: Finson had er namelijk op gepocht dat deze ‘sijn sale’ voor de opvoering van de komedies in gereedheid zou laten brengen. De gouverneur in kwestie, Lodewijk van Nassau, heer van Beverweerd en een bastaardzoon van Maurits, stond bekend als een groot feestvierder en liefhebber van zotternij.³⁶ De kerkenraadsleden verzochten hem het verbod op het komediespelen te respecteren en hen bij de handhaving van de kerkorde van dienst te willen zijn.³⁷ Of Van Beverweerd gevoelig was voor de wensen van de kerkenraad is niet bekend. Het is echter weinig aannemelijk dat Finson senior als burger van Bergen op Zoom het verbod van de magistraat aan zijn laars heeft durven lappen.

Veranderingen binnen het gezin

In de daaropvolgende jaren lijkt er een en ander veranderd in het gezin Finson. Zoon Aernoud zegde het kunstenaarschap vaarwel en begon aan een studie tot predikant. Op 14 juli 1645 werd hij ingeschreven als student theologie aan de Leidse universiteit; twee jaar later liet de classis Tholen-Bergen op Zoom hem na examen toe als proponent, waardoor hij beroepbaar was als predikant. Nog datzelfde jaar zou de magistraat van Bergen op Zoom ‘dns. Finson tot voorderinghe van zijn studien’ een bedrag van 50 gulden toezeggen.³⁸ Deze stap van Aernoud, die zich voortaan Arnoldus noemde, heeft vermoedelijk bijgedragen aan de status van de familie en de naam Finson meer bekendheid gebracht.

Arnoldus zou zich doen kennen als een heftige en uiterst strijdbare man, zowel in geloofszaken als in privéaangelegenheden; zijn naam komt talloze malen voor bij geschillen in kerkelijk verband, conflicten met de wereldlijke overheid of in civiele kwesties. Hij zette zich actief in ten behoeve van de reformatie van het platteland van het Markiezaat en schrok er niet voor terug om overheden te bestoken met verzoekschriften, openbare discussies te houden met katholieke geestelijken en militaire hulp in te roepen om zijn rechten af te dwingen.³⁹ Na een voorlopige bediening in Nieuw-Vossemeer werd Arnoldus Finson in april 1649 beroepen als de eerste predikant voor de vrijwel geheel katholieke dorpen Putte en Huijbergen. Al meteen liet hij zich daar gelden als een echte papenvreter en begon hij – onder bescherming van militairen uit de vesting Bergen op Zoom – te preken en polemische debatten te voeren. Hij bleef er echter niet lang predikant: eind 1650 aanvaardde hij een beroep in het eveneens overwegend katholieke Halsteren.⁴⁰

De dorpskerk van Halsteren, decennialang niet alleen parochiekerk voor de plaatselijke katholieken maar door het verbod op de uitoefening van de katholieke eredienst binnen de stadsmuren ook toevluchtsoord voor hun geloofsgenoten uit Bergen op Zoom, was in 1647 ten behoeve van de gereformeerden in beslag genomen. De Vrede van Munster vormde een jaar later het startsein van de verdere reformatie van het platteland van het Markiezaat. Markiezin Elisabeth van den Bergh kreeg opdracht van de Staten-Generaal om in openbare ambten en functies gereformeerden te benoemen. Voor zover die er waren in de vrijwel geheel katholieke dorpen, gaf zij daaraan gehoor. In mei 1651 benoemde haar domeinraad een nieuwe schout en secretaris voor Halsteren en Noordgeest, ‘alles in conformiteit vande bevelen van Staten’; vanaf dit jaar telde de zeven personen tellende Halsterse schepensbank ook gereformeerde leden. Dat zal nog niet zo eenvoudig zijn geweest, aangezien het aantal gereformeerden in Halsteren zeer gering was.⁴¹

28 WBA, S 41, 15-8-1636, 27-8-1636.

29 WBA, RB 813, rekeningen 1647/1648, fol. 88°.

30 WBA, RB 771, 3-2-1630, fol. 1vo.

31 WBA, RB 214, 2-3-1640; NB 12, 16-1-1640, akte 134. Over De Drie Hoefijzers: Van Ham en Vanwesenbeeck, *Gids*, 93.

32 WBA, RB 674, 4-3-1645, fol. 15°.

33 Over deze kwestie: De Mooij, *Geloof*, 369.

34 WBA, HGB 1, 16-12-1643, 29-1-1644, 2-2-1644, 3-2-1644, 5-2-1644.

35 Vanwesenbeeck, *De Bergse vastenavond*, 20.

36 Van Ditzhuizen, *Oranje-Nassau*, 158.

37 WBA, HGB 1, 5-2-1644; S 41, 6-2-1644. Zie: De Mooij, *Geloof*, 369.

38 *Album studiosorum*, 360; Sloomans e.a., 227; S 42, 13-12-1647.

39 Sloomans e.a., *Halsteren*, 227; Van Dooren, ‘De hervormde gemeente’, 295-300; Delahaye, ‘Kerkelijke geschiedenis’, 216-218; De Mooij, *Geloof*, 249, 410.

40 Sloomans e.a., *Halsteren*, 227; Van de Walle, *Siardus Bogaerts*, 117-118, 121-122; Van Eekelen, ‘Een redetwist’, 79-80, 83-84.

41 WBA, RR 21, 7-5-1651, fol. 72vo-73°; het geringe aantal gereformeerde lidmaten en dopelingen blijkt uit de desbetreffende registers: WBA, HGH 1 en DTBH 14.

Schepen en burgemeester

Zo blijkt in augustus 1651 Davidt Finson, vader van de nieuwe predikant, te zijn benoemd tot burgemeester en schepen van Halsteren en in die hoedanigheid deel te nemen aan zittingen van de Halsterse schepenbank.⁴² Aangezien een schepen in het ambtsgebied woonachtig diende te zijn, lijkt vader Finson zich met zijn vrouw en zijn nog ongehuwde zonen Arnoldus en Lowijs in Halsteren te hebben gevestigd. Dat de familie Finson daar al snel een prominente plaats verwierf, valt op te maken uit het feit dat zoon Lowijs reeds in 1651 als ouderling van de Halsterse kerkenraad optrad.

Des te meer navrant was het dat Davidt nog datzelfde jaar werd geconfronteerd met een proces waarbij Lowijs zich in de Halsterse vierschaar moest verweren tegen de beschuldiging dat hij in 1647 een kind had verwekt bij een ongehuwde jonge vrouw uit Bergen op Zoom. De vrouw en haar vader eisten dat Lowijs – zoals de costumen van de stad voorschreven – de kraamkosten zou vergoeden en zou bijdragen aan de opvoeding van het naar Lowijs genoemde zoontje. Hoewel hij de schijn tegen had, wist Lowijs zich, gesteund door zijn broer Arnoldus en met een borg van zijn vader, voor de schepenbank en in appèl voor het markgrafelijke leenhof vrij te laten pleiten. Daarmee was in ieder geval de eer van de familie Finson gered.⁴³

In de daaropvolgende jaren bleef Davidt Finson lid van de schepenbank, zij het met een korte onderbreking; in februari 1655 werd hij op voorstel van de schout vervangen omdat hij uit het dorp was vertrokken.⁴⁴ Hield dit vertrek verband met het huwelijk dat zoon Arnoldus enkele maanden later sloot met de Amsterdamse Joanna Aijkens?⁴⁵ Binnen een jaar overleed zij, hertrouwde Arnoldus met de dochter van de befaamde Utrechtse schilder Jan van Bijlert en keerde vader Davidt terug naar Halsteren.⁴⁶ In juli 1656 werd hij opnieuw tot burgemeester en schepen benoemd.⁴⁷ Dat Davidt Finson binnen de schepenbank aanzien genoot, blijkt uit het gegeven dat hij in de schepenprotocollen als enige met de benaming 'Sr.' (seigneur) werd aangeduid. Enkele malen vervulde hij zelfs de functie van burgemeester, een bijzondere positie binnen het dorpsbestuur: bij afwezigheid van de schout zat de burgemeester de vergaderingen van de schepenbank voor en beheerde hij de dorpsfinanciën.⁴⁸ Bijzonder, voor iemand die tweemaal de eigen woning wegens achterstallige betalingen had moeten verlaten.

Vermoedelijk is Davidt Finson in de zomer of in het najaar van 1657 overleden. Op 16 juni 1657 werd voor de laatste maal vermeld dat hij als burgemeester aanwezig was bij een zitting van de schepenbank.⁴⁹ Bij de doop van een kleinkind, enkele maanden later, lijkt hij niet aanwezig te zijn geweest. Op eerste kerstdag 1657 'op de clocke 8 uren s'morgens' werd in het gezin van ds. Arnoldus Finson en diens tweede vrouw Elisabeth van Bijlert een zoon geboren; de ouders vernoemden het jongetje naar zijn grootvader Davidt. Bij de doop van de kleine, drie dagen later in de Halsterse dorpskerk, trad echter de grootvader van moederszijde, schilder Jan van Bijlert uit Utrecht, op als doopgetuige, samen met de Halsterse schout en drie predikanten en een predikantsvrouw uit de omgeving. De naam van grootvader en naamgever Davidt Finson ontbreekt bij de doopinschrijving.⁵⁰ In oktober 1658 volgde het bewijs van zijn overlijden; de domeinraad machtigde toen de schout van Halsteren en Noordgeest om in zijn plaats zoon Lowijs als schepen aan te stellen en te beëdiggen. Met de benoeming van Lowijs Finson bestendigde de domeinraad de inmiddels stevige positie van de familie Finson binnen het dorp Halsteren.⁵¹

Waar zoon Lowijs in 1652 als schilder werd vermeld, ontbreken bewijzen dat Davidt in zijn Halsterse periode nog als zodanig actief was.⁵² Uit het huwelijk van Arnoldus met

4. Raadhuis en kerk te Halsteren, ca. 1917-1920. Coll. West-Brabants Archief.

de dochter van Jan van Bijlert mogen we echter concluderen dat de familie in contact was gebleven met vakgenoten in den lande.⁵³ Schilderijen van Davidt Finson van na 1642 zijn vooralsnog echter niet bekend, evenmin als nagelaten werken. De archieven vermelden slechts een door Davidt nagelaten horloge, dat tien jaar na zijn dood in beslag was genomen in verband met een al die jaren uitstaande schuld voor aan hem geleverd bier.⁵⁴

42 WBA, RH 370, 9-8-1651, fol. 76°.

43 WBA, LH 229, dossier 1650-1652; DTBB 17, 28-2-1648 (doop zoon van Lowijs Finson).

44 WBA, RR 22, 15-2-1655, fol. 86°; 20-2-1655, fol. 87^ovo.

45 SAA, DTBA 474, 2-6-1655. Zelfs bij de ondertrouw blijken er 'differenten wederzijts' tussen Arnoldus en de voogden van zijn negentienjarige bruid, die aan een advocaat moeten voorgelegd.

46 'Protestantse Begraafplaats Halsteren' op www.begraafplaats.nl/begraafplaatsen/protestantse-begraafplaats-halsteren-627/ (geraadpleegd 30-12-2022); WBA, DTBH 14, 17-9-1656; Elisabeth van Bijlert overleed in 1677 en liet behalve haar weduwnaar twee zonen en twee dochters na (idem, aantekening 11-9-1677).

47 WBA, RR 22, 8-7-1656, fol. 104°.

48 WBA, RH 370, 9-8-1651, fol. 76° t/m 27-4-1654, fol. 189°; RH 371, 24-8-1656 t/m 16-6-1657; RR 22, 15-2-1655, fol. 86°; 20-2-1655, fol. 87^ovo, 8-7-1656, fol. 104°. Over de functie van burgemeester: Delahaye, 'De Vier Heerlijkheden', 46

49 WBA, RH 371, 16-6-1657. Een in oktober 1657 opgemaakte lijst van lidmaten van de Halsterse gemeente vermeldt zowel Lowijs als Arnoldus Finson met diens gezin. Vader Davidt ontbreekt; vermoedelijk was hij al overleden: WBA, HGH 1, 12-10-1657.

50 WBA, DTBH 14, 28-12-1657.

51 WBA, RR 23, 21-10-1658, fol. 35°. Lowijs werd herhaaldelijk herbenoemd als ouderling en schepen: WBA, HGH 1, 13-8-1657, 25-3-1667; RR 372, 10-12-1663.

52 WBA, LH 229, 1651-1652.

53 Briels, *Vlaamse schilders*, 327-328. Zowel (oud)oom Louis Finson als Jan van Bijlert leerden in Italië het werk van Caravaggio kennen en werkten in zijn trant. Het contact tussen de families Finson en Van Bijlert kan teruggaan tot een bezichtiging van Caravaggio's werk in het bezit van oom Louis Finson: Huys Janssen, *Jan van Bijlert*, 48-49, 98.

54 WBA, RB 181, 19-11-1668.

Davidt Finson heeft meer sporen achtergelaten als eigenzinnig burger, bestuurder en schuldenaar dan als kunstenaar. Op basis van de schilderijen die van hem bewaard bleven, kunnen we stellen dat hij niet over het talent van zijn oom Louis beschikte, maar dat hij het ambacht van kunstschilder wel verstond. Dat laatste komt tot uiting in het door hem vervaardigde portret van een onbekend meisje met een beloningspenning van de stad Bergen op Zoom.

Beloningspenningen van Bergen op Zoom

Het heeft vaak iets onbevredigends, een portret van een onbekend personage, al is het portret nog zo aantrekkelijk en zelfs als het gaat om een kunstenaar van het kaliber van Rubens of Rembrandt. Voor de historicus of kunsthistoricus is dat vaak reden om op zoek te gaan naar aanknopingspunten om alsnog achter de identiteit van de geportretteerde te komen: is er een schriftelijke opdracht aan de kunstenaar, is er gelijkenis met een ander portret, wordt het schilderij vermeld in een boedelinventaris, verkooplijst of catalogus, geeft de kleding een aanwijzing of is de geportretteerde afgebeeld tegen een bijzondere achtergrond of met een opvallend sieraad of voorwerp? Bij het meisjesportret van Finson vormt natuurlijk de beloningspenning een mogelijk aanknopingspunt om meer over het meisje te weten te komen (afb. 5).

5. Davidt Finson, Portret van een meisje met penning op het ontzet van Bergen op Zoom in 1622 (detail), 1632. Coll. Het Noordbrabants Museum, verworven met steun van het VSB Fonds (foto Peter Cox).

Deze beloningspenning herinnert aan het beleg van Bergen op Zoom door Spinola in 1622, een roemrucht wapenfeit dat werd vereeuwigd in het befaamde overwinningslied ‘Merck toch hoe sterck’. De penning is voorzien van het door twee knotsdragende wildemannen aan een lint opgehouden wapen van de stad Bergen op Zoom met rondom de spreuk *FVSTO NUMINE BERGA VICTRIX* (door Gods gunst is Bergen overwinnaar). Hoewel de schilder het stadswapen niet erg gedetailleerd heeft weergegeven – de drie bergen in de schildvoet zijn nauwelijks waarneembaar, waardoor het wapen op het Bredase stadswapen lijkt⁵⁵ – laten de wildemannen en het goed leesbare omschrift geen ruimte voor een andere interpretatie. Penningen als deze werden van stadswege uitgereikt aan burgers of militairen die tijdens het beleg van de stad in 1622 een prominente rol hadden gespeeld. Later zouden ook sommige belangrijke gasten bij hun bezoek aan Bergen op Zoom een dergelijke penning ten geschenke krijgen.

Daarmee volgden de leden van het stadsbestuur het voorbeeld van hun voorgangers die na de succesvolle afloop van de belegering van Bergen op Zoom door Parma, in het najaar van 1588, gouden en zilveren herinneringspenningen lieten vervaardigen. De vijand was toen nog maar net één dag tevoren weggetrokken, of de bevelhebber van de Engelse troepen, de door koningin Elisabeth I tot gouverneur-generaal van de Nederlanden aangestelde baron Willoughby, had al laten weten een beloning voor zijn inspanningen wel gepast te vinden.⁵⁶ Zo’n verzoek kon niet worden geweigerd. De magistraat besloot de edelman te ‘beschenken met een gouden medalie wegende twee onzen, daerop datmen sal doen steken over d’een sijde die stadt soo die belegert is geweest en over d’ander sijde der stadts wapen, met eenige woorden over wedersijden, betuigende dancaerheitj vande verlossinge dese stadt ende vande goede debvoiren des voorschreven generael’.⁵⁷

In de jaren die volgden werden penningen het relatiegeschenk bij uitstek. Zij boden het Bergse stadsbestuur de mogelijkheid om de voor Bergen op Zoom zo roemrijke overwinning te vereeuwigen en tegelijk de ontvanger blijvend te herinneren aan de genereuze schenker. Overigens zou een geschenk in klinkende munt in het geval van een hooggeplaatst personage als de gouverneur-generaal aanzienlijk duurder zijn uitgevallen. Maar al viel de financiële waarde van de penning misschien wat lager uit dan de representatieve betekenis, het geschenk vertegenwoordigde wel degelijk een behoorlijke geldswaarde: de ontvanger kon de penning bij elke zilversmid inwisselen of er bij andere handelaren mee betalen. Willoughby kreeg een gouden penning van twee ons, met andere woorden, een geschenk met een tegenwaarde van ruim 60 gram goud.⁵⁸

Herinnering aan het beleg van 1588

De bovengenoemde ‘medalie’ werd speciaal voor Willoughby vervaardigd; van een grotere oplage was geen sprake. In tegenstelling tot de meeste triomfpenningen werd hij ook niet geslagen of geperst, maar gegraveerd. Enkele maanden later, in maart 1589, besloot de magistraat echter om alsnog beloningspenningen te laten slaan. De heren oordeelden dat het niet meer dan terecht was dan degenen die een belangrijk aandeel in de verdediging hadden gehad, in het bijzonder zichzelf en de voornaamste officieren van het garnizoen, ‘te

55 De verkoper van het schilderij meende in 1998 dat het een uit 1625 daterende noodmunt van Breda betrof en had de relatie met Bergen op Zoom en Finsons aanwezigheid in deze stad dan ook niet gelegd.

56 Peregrine Bertie, 11de Baron Willoughby of Eresby (1555-1601); hij volgde Leicester op als bevelhebber van de Engelse troepen in de Nederlanden.

57 WBA, S 33, 14-11-1588, fol. 73^{vo-vo}.

58 Vgl. Verhoeff, *De oude Nederlandse maten*, 4.

congratuleren en recompenseren'. De overwinning moest ten eeuwigen dage herinnerd worden, 'tot grootmakinge vanden glorie Godts Almachtich die dese stadt dus wonderbaerlijck heeft verlost gehad'. Daarom werd besloten

dat men vander stadts wegen sal doen maken eene vorme ende doen slaen sekere viercante penningen van silvere wegende een onze omme daarmede te beschenken de voorschreven heer drossaert, borgermeesteren, wethouders ende ande[re] ende oock de voorschreven cappiteijnen ende ande[re] des gemeriteert hebbende[,] midtsgaders die vanden ouden rade onbegrepen[,] tot xxv.^{tich} oft xxx.^{tich} ofte meer gelegentheijt doende. Daerop stellende tot incarnatie der selve gedachtenisse de woorden in substantie D.O.M. Bergen obsidi liberatii 1588 ende op d'ander sijde de wapen mette wildemans. Daertoe men sal employieren eenige oude silvere schalen opten stadthuijse wesende, daeraff de memorie is vergaen.⁵⁹

Het ontwerp van deze beloningspenningen en de vervaardiging van het ijzeren stempel waarmee ze moesten worden geslagen, werd opgedragen aan een Dordtse zilversmid, Philips Paddebrugge. De penningen werden mogelijk geslagen door de Bergse zilversmid Jan de Clerck die volgens de stadsrekeningen het benodigde zilver leverde.⁶⁰ De penningen werden afgeslagen op vierkante plaatjes zilver, ruitvormig, naar het model van de zilveren noodmunten die in voorgaande jaren waren vervaardigd in belegerde steden als Middelburg, Haarlem, Leiden, Zierikzee, Breda en Amsterdam (afb. 6). In de resolutie van de magistraat wordt gesproken over aanmaak van 25 à 30 zilveren gedenkpenningen, maar het is niet bekend hoeveel exemplaren er uiteindelijk zijn geslagen.

6. Philips Paddebrugge, Verguld zilveren penning op het ontzet van Bergen op Zoom in 1588, 1589. Coll. Het Noordbrabants Museum (foto Peter Cox).

De magistraat gaf deze op stadskosten vervaardigde penningen ten geschenke aan alle heren die tijdens het beleg zitting hadden gehad in de zogeheten Brede Raad. Deze gold als het stadsbestuur in zijn meest uitgebreide samenstelling en vertegenwoordigde de gehele burgerij. De Brede Raad kende drie leden, te weten de magistraat of binnenraad, de oud- of buitenraad (waarin de oud-magistraatsleden zitting hadden) en de raadsleden van de Zeven Natiën die optraden als vertegenwoordigers van de ambachtsgilden. Behalve aan de leden van de Brede Raad werden penningen geschonken aan andere vooraanstaande burgers en militairen die bij de verdediging en het ontzet van de stad een belangrijke rol hadden gespeeld. Uiteindelijk was overigens wel onderscheid gemaakt tussen de verschillende ontvangers, die tot uiting kwam in de waarde en het gewicht van de penningen. Qua voorstelling waren alle zilveren penningen gelijk, aangezien ze werden geslagen met hetzelfde stempel, maar de breedte van de rand en met name de dikte van de penningen varieerden al naargelang de gebruikte hoeveelheid edelmetaal.⁶¹

Er blijken bovendien ook gouden penningen te zijn vervaardigd: de Bergse predikant Jacobus Baselius jr., die een verslag van het beleg schreef, noteerde dat er nadien van stadswege onder de ritmeesters en hopmannen grote vierkante gouden penningen werden uitgedeeld 'met stadswapen, ende den naem van diese geschoncken waren, mitsgaders de oorsake waerom.'⁶² Baselius' beschrijving doet vermoeden dat deze gouden penningen qua voorstelling en formaat niet helemaal overeenkwamen met de zilveren exemplaren.

Waardevol geschenk

Na 1588 liet het Bergse stadsbestuur diverse malen nieuwe exemplaren slaan ten behoeve van voorname gasten of als beloning van personen die de stad een dienst hadden bewezen. Daarmee veranderde ook de functie van de penningen. Van een aandenken voor de bestuurders, burgers en militairen die leiding hadden gegeven bij de verdediging van de stad, werden ze tot een belangrijk relatiegeschenk, hetgeen tot uiting kwam in de waarde en de uitvoering: ze werden uitsluitend nog in goud uitgevoerd. De penningen werden op bestelling vervaardigd door de reeds genoemde Jan de Clerck en diens zoon en opvolger Jan de Clerck de jonge. Deze zilversmeden konden daarbij gebruikmaken van het originele, uit 1588 daterende stempel. Gewicht en waarde van de penning varieerden al naargelang het bedrag dat het stadsbestuur voor het geschenk beschikbaar stelde. De zilversmid bracht behalve het gebruikte edelmetaal ook een bedrag in rekening voor 'fatsoen', dat wil zeggen voor het vervaardigen van de penning. Zo vermelden de stadsrekeningen van 1600/1601:

item betaelt Jan de Clerck de jonge ter causen dat hij gemaect heeft een gouden viercanten penninck, swaer wegende in gout 34 car.gld. 10 st. ende van fatsoen 4 car.gld. waermede geschonken is mijn heere van Hoboken.

Deze edelman had de stad een dienst bewezen door tijdens een bezoek van Maurits in zijn huis twee Engelse graven te ontvangen.

59 WBA, S 33, 14-3-1589, fol. 98^{ro-vo}; S 34, 14-3-1589 (kladresolutie).

60 Afgebeeld bij Van Loon, *Beschryving*, I, 395. WBA, S 795, rekeningen 1590/1591, fol. 122vo, 124vo. Snoeck, 'Mededeelingen', 108 meent dat Jan de Clerck slechts het zilver leverde; niettemin vervaardigde Jan de Clerck de Jonge tien jaar later enkele gouden penningen met het stempel van Paddebrugge: WBA, S 798, rekeningen 1600/1601.

61 WBA, S 33, 14-11-1588, 14-3-1589; Snoeck, 'Mededeelingen', 108-109.

62 Baselius, *Historisch-verhael*, 82.

Het was niet de enige penning die De Clerck dat jaar vervaardigde. Dezelfde rekeningen vermelden ook een betaling ‘over het macken van een gouden penninck ter memorien vande ontlegeringe vande stad inden jare '88 geslagen daermede vereert is den zoon van tresoir Kinschot (...) bedragende tvoors. met fatsoen 48 car.gld. 10 st.’ De jongeman in kwestie, Nicolaas van Kinschot, had de stad een exemplaar van zijn in het Latijn geschreven lofdicht op de overwinning van Maurits bij Nieuwpoort aangeboden.⁶³ Voor datzelfde gedicht ontving de zestienjarige van de Staten-Generaal 36 gulden voor een ‘medaille’; de Raad van State schonk hem een gouden penning met een waarde van 50 gulden.⁶⁴ Deze geschenken hielden uiteraard verband met de positie van zijn vader, de invloedrijke oud-Bergenaar Jasper van Kinschot, raadsheer en tesorier van Maurits en lid van de Raad van Brabant.⁶⁵ Op zeker moment kwam er echter een eind aan de vervaardiging van penningen ter herinnering van het beleg van 1588: in 1609 bleek het stempel gebroken, reden om dr. Franciscus Bredius, griffier van de raad van Maurits, voor diens goede diensten dan maar te ‘vereeren met eenen anderen gouden penninck’.⁶⁶

Enkele jaren tevoren, in 1605, was de magistraat nog van plan geweest om een geheel nieuwe gedenkpenning te laten vervaardigen en uit te reiken. In de nazomer was tot tweemaal toe een verrassingsaanval op de stad uitgevoerd, die beide door het garnizoen en de burgerwacht konden worden afgeslagen. Dat diende naar de mening van burgemeesters en schepenen beloond te worden. Het voorstel van de magistraat om – evenals in 1588 – de hoofdrolspelers bij de stadsverdediging een speciale gedenkpenning te schenken, leed echter schipbreuk in de Brede Raad.⁶⁷ De afwijzing van het voorstel hield vermoedelijk niet alleen verband met de hoogte van de kosten, maar ook met het gevoel dat de recente aanvallen toch aanzienlijk minder bedreigend waren dan de belegering door Parma destijds was geweest. Daarvoor herinnerden de stadsbewoners zich de doorstane gevaren van 1588 nog te goed – een herinnering die onder meer levend werd gehouden door de jaarlijkse viering van een dank- en bededag op 13 november, de dag dat de Spaanse troepen het beleg hadden opgebroken. Ook na het sluiten van het Twaalfjarig Bestand in 1609 hield de stad vast aan de viering van deze dag.⁶⁸

Het beleg van 1622

Het beleg van 1622 zou de herinnering aan de ontberingen van 1588 echter enigszins doen verbleken. Een jaar na het einde van het Twaalfjarig Bestand werd Bergen op Zoom opnieuw het doelwit van de vijandelijke legers onder leiding van hun opperbevelhebber, markies Ambrogio Spinola. Tegelijk met een snelle inname van de vesting Steenberg, legerden de troepen van Spinola zich vanaf 18 juli 1622 ten noorden en ten zuiden van Bergen op Zoom. De omgeving van de stad, voor zover niet door de Staatse legers onder water gezet, kwam geheel onder controle van de vijand. De stad bleef evenwel bereikbaar via haar haven aan de Schelde; de Spaanse pogingen om de scheepvaart door beschietingen onmogelijk te maken, haalden betrekkelijk weinig uit. De gesteldheid van het terrein rondom Bergen op Zoom werkte overigens wel in het voordeel van de belegeraars: het geaccidenteerde terrein bood goede mogelijkheden voor het opstellen van geschut. Bergen op Zoom werd maandenlang zwaar beschoten, waardoor het openbare leven sterk werd gehinderd en de schade aan huizen en openbare gebouwen aanzienlijk was. Vooral de Grote Kerk werd herhaaldelijk getroffen. Daarnaast voerde de vijand voortdurend aanvallen uit, die door militairen en burgers eendrachtig werden bestreden en door het garnizoen regelmatig met tegenaanvallen werden beantwoord: Bergen op Zoom hield zich ‘vroom’ en stutte met succes de ‘Spaansche

7. Jan Mahieu, Zilveren drinkschaal ter herinnering aan het ontzet van Bergen op Zoom in 1622, 1622/1623. Coll. Museum het Markiezenhof, bruikleen Rijkmuseum Amsterdam.

schaeren'. Na elf weken kwam met de nadering van een sterk Staats ontzettingleger onder leiding van prins Maurits en de graaf van Mansfeld een einde aan het beleg. Op 3 oktober, nog voor het tot een treffen met het ontzettingleger was gekomen, braken Spinola's troepen haastig het beleg op.⁶⁹

De vreugde en de opluchting bij de stadsbevolking waren groot. Om de heugelijke afloop van het beleg te gedenken besloten de afgevaardigden van de Staten-Generaal en de magistraat reeds de volgende dag tot het houden van een dank- en bededag; deze zou daarna jaarlijks op of omstreeks 3 oktober plaatsvinden. Vanaf 1624 werd bij die gelegenheid ook de 'ontlegering' van 1588 herdacht en kwam de bededag in november te vervallen.⁷⁰ Daarnaast deed de magistraat op 15 oktober 1622 in de vergadering van de Brede Raad het voorstel om de functionarissen die een hoofdrol hadden gespeeld in de stadsverdediging, een geschenk aan te bieden. Het betrof hier drossaard Van Broechem, alsmede de kolonels Van Famars, Morgan en Van Lokeren.⁷¹ Met het oog op de eigen zware inspanningen, zowel bij

63 WBA, S 798, rekeningen 1600/1601 (twee betalingen aan Jan de Clerck de jonge).

64 Sanders, *Het present van Staat*, 75, 249.

65 Bosman, 'Jasper van Kinschot', 95-98.

66 WBA, S 37, 8-4-1609, fol. 160vo. Over Bredius: Bots, Matthey en Meyer, *Noordbrabantse studenten*, 225 (nr. 803).

67 WBA, S 37, 5-11-1605, fol. 25vo.

68 Baselius, *Historisch-verhael*, 82; vgl. De Mooij, *Geloof*, 355.

69 Van Ham, *Merck toch hoe sterck*, 65-68. Voor een uitgebreid verslag van het beleg van 1622: De Rijcke, Vayus en Du Rieu, *Bergen op den Zoom Belegghet*.

70 WBA, S 39, 4-10-1622, 25-9-1624; De Mooij, *Geloof*, 51, 355, 635.

71 Willem van der Rijt, heer van Broechem; Philippe de Lévin, heer van Famars; Sir Charles Morgan; Adolph Philips graaf van Horne, heer van Lokeren.

dag als bij nacht – en omdat van de gebruikelijke presentiegelden geen sprake had kunnen zijn – vonden de magistraatsleden het bovendien redelijk om ook zelf een vergoeding te krijgen en wel in de vorm van een gouden penning ter waarde van veertig gulden. Ook de afgevaardigden van de Staten-Generaal die op dat moment in de stad waren en hun collega's die tijdens het beleg voor overleg binnen de stad verbleven, gouverneur Van Rijnhoven en de drie ingenieurs die belast waren met werkzaamheden aan de fortificaties, mr. Davidt van Orliens, kapitein Oomkes en kapitein Clarke, kwamen in de ogen van de magistraat voor een dergelijke penning in aanmerking.⁷² Daarnaast, zo luidde het voorstel, zou ter herinnering aan het ontzet van de stad een zilveren penning ter waarde van zes gulden uitgereikt worden aan de leden van de Brede Raad, dat wil zeggen aan de leden van magistraat en buitenraad en aan de raadslieden, alsmede aan 'eenige goede heeren', ter discretie van de heren van de magistraat.⁷³

Een nieuwe beloningspenning

Hoewel niet alle oud-magistraatsleden en raadslieden akkoord wilden gaan, werd na hoofdelijke stemming het voorstel in grote lijnen aanvaard. De drossaard kreeg een geldbedrag van 300 gulden, de drie kolonels elk een zilveren schaal ter waarde van 'vijffentwintich ponden vlems' (150 gulden). Enkele maanden later zouden ook de gouverneur en de drossaard 'eene vergulde schale' van dezelfde waarde ontvangen (afb. 7).⁷⁴ De leden van de magistraat ontvingen de door hen gewenste gouden penning van 40 gulden, evenals de afgevaardigden van de Staten-Generaal, de gouverneur en de drie ingenieurs. Over de eigen penning bleek de Brede Raad verdeeld. Uiteindelijk werd besloten dat de leden van de buitenraad en de raadslieden geen zilveren penning van zes gulden maar een gouden penning ter waarde van twee dubbele dukaten zouden ontvangen. De magistraatsleden kregen deze penning niet; blijkbaar vonden de anderen dat zij met hun gouden penning van veertig gulden wel genoeg hadden gekregen. Vervolgens besloot de meerderheid om ook de predikanten Lambertus de Rijcke, Nathan Vayus en Job du Rieu en de commies Adriaen van Schilperoot een gouden penning van twee dubbele dukaten te schenken. Bovendien mochten nog vier van deze penningen extra worden geslagen, waarover de magistraat dan naar eigen goeddunken kon beschikken. Over zilveren exemplaren werd niet meer gesproken. En daarmee lijkt het in de ogen van de Brede Raad wel genoeg te zijn geweest, want de resolutie eindigt met de woorden: 'daernaar salmen de stempels terstont doen breken.'⁷⁵

Maar nog geen drie maanden later, in januari 1623, strooide de magistraat alweer kwistig met gouden penningen: de heren besloten ook jonkheer Willem van Nassau, Maurits' natuurlijke zoon die ten tijde van het beleg als vrijwilliger in de stad had gestreden en bij die gelegenheid gewond was geraakt, en enkele leden van de Raad van State en van de Staten van Holland en Zeeland, een penning van 40 gulden te schenken.⁷⁶ De kolonels Morgan, Van Famars en Van Lokeren, die elk een fraaie zilveren drinkschaal of tazza zouden ontvangen, kregen eveneens een dergelijke penning cadeau.⁷⁷ In maart werden nog enkele van deze penningen toegezegd aan leden van de Raad van State en Staten-Generaal en drie exemplaren ter waarde van twee dubbele dukaten aan relaties in Den Haag en Dordrecht.⁷⁸ Ten slotte werden ook de officieren van de burgerij bedacht. De kapiteins van de vier burgercompagnieën werd – net als de leden van de buitenraad – een gouden penning ter waarde van twee dubbele dukaten toegezegd; de vier luitenants en de vier vaandrigen van de burgerij ontvingen een zilveren penning.⁷⁹

Daarmee lijkt iedereen die een rol van betekenis heeft gespeeld bij de stadsverdediging wel te zijn beloofd. Op één uitzondering na werden nadien geen penningen meer toegekend wegens verdiensten bij het beleg van 1622.⁸⁰ Inmiddels waren al 64 gouden penningen uitgereikt met een gezamenlijke waarde van ten minste 2140 gulden, de kosten van vervaardiging nog niet meegerekend. De meeste penningen, zeker 36 stuks, hadden een waarde van 40 gulden. De waarde van de overige exemplaren bedroeg zoals gezegd twee dubbele dukaten, hetgeen uiteindelijk neerkwam op een bedrag van 25 gulden per penning. Dat laatste blijkt uit latere toekenningen van deze penning; het wordt expliciet vermeld bij het in oktober 1623 genomen magistraatsbesluit om ds. J. Baselius te vereren ‘met eenen gouden penninck weerdich xxv gul. gelijckerwijs d’andere predicanten hebben genoten’.⁸¹ Zo’n groot bedrag aan gouden penningen – en dan te bedenken dat de stad daarnaast nog flinke bedragen kwijt was aan andere geschenken in de vorm van maaltijden, wijn, zilveren schalen en sommen gelds!

De opdracht voor de vervaardiging van de penningen werd verstrekt aan de Munt in Dordrecht; het omschrift op voor- en keerzijde van de penningen is voorzien van het Dordtse muntteken, een rozet. De stempels zullen zijn vervaardigd door Willem van Bylaer, de officiële ‘ijzersnijder’ van het gewest Holland bij de Munt te Dordrecht.⁸² De voorzijde van de penningen toont het stadswapen van Bergen op Zoom, aan een lint opgehouden door de traditionele schildhouders, twee aanzierende wildemannen met knots over hun schouder, met het omschrift * FAVSTO • NUMINE • BERGA • VICTRIX (door Gods gunst is Bergen overwinnaar). De keerzijde toont de gekroonde leeuw van de generaliteit, met in de rechterklauw het geheven zwaard, in de linkerklauw een bundel met zeven naar beneden wijzende pijlen. Hier luidt het omschrift * AVXILII • PROTECTA • TVIS • 3 • OCTOB • 1622 (door Uw hulp beschermd, 3 oktober 1622).

Vooralsnog is niet duidelijk of de gouden penningen van 40 en 25 gulden die in 1622-1623 op grond van de resolutie van de Brede Raad werden uitgereikt, met dezelfde stempels werden geslagen en dezelfde ruitvorm hadden. De resoluties van het stadsbestuur vermelden slechts de waarde en het materiaal van de uit te reiken beloningspenningen; over formaat of vorm wordt niet gesproken. De penningen van 25 gulden konden om technische redenen slechts op een vierkant plaatje goud worden geslagen: de afslagen werden anders te dun, waardoor de penningen zouden verbuigen.⁸³ Vierkante penningen van 40 gulden moeten bij gebruik van dezelfde stempels ruim anderhalf keer zo dik zijn geweest als die van 25 gulden, ronde gouden penningen van 40 gulden nog aanzienlijk dikker. De stempels werden ook gebruikt voor de vervaardiging van de zilveren beloningspenningen zoals die

72 De gouverneur was Louis de la Kethulle, heer van Rijnhoven.

73 Hun namen bij: WS, ‘Eenige opmerkingen’, 216-217¹²⁻¹⁴.

74 WBA, S 39, 19-4-1623.

75 WBA, S 39, 15-10-1622. Boedelinventarissen van overleden oud-magistraatsleden maken soms melding van een ontvangen gouden penning: WBA, WK 64, 1628 (Bastiaen Denissen) en WK 67, 1631 (Abraham Buijdens).

76 Over Willem, bastaard van Nassau, bijgenaamd Lalecq: Van Ditzhuyzen, *Oranje-Nassau*, 246-247. Aan enkelen van deze leden was reeds op 15 oktober 1622 een penning toegezegd.

77 WBA, S 39, 10-1-1623.

78 WBA, S 39, 21-3-1623.

79 WBA, S 39, 18-4-1623. De vier kapiteins tijdens het beleg waren Johan de Schaffer, Huybrecht Coenraets, Harman Stevenssen en Quirijn vanden Briele: WBA, S 39, 25-4-1622; S 39, 15-5-1623. Over de burgervendels of burgercompagnieën: WBA, S 3080 (ordonnantie 30-4-1593 met aanvullingen 8-6-1602, 30-9-1618, 16-11-1618).

80 De plaatsmajoor van het garnizoen zou in 1625 alsnog een penning van 40 gulden ontvangen voor zijn extra diensten tijdens het beleg: WBA, S 39, 27-10-1625.

81 WBA, S 39, 17-10-1623.

82 Van Kerkwijk, ‘De stempelsnijders’, 35-39; Sanders, ‘Penningen ter beloning’, 93.

83 Sanders, ‘De beloningspenning’, 47-48, 58¹⁵. Zie ook de afbeeldingen bij Van Loon, *Beschrijving*, II, 151, resp. nr. 3 en nr. 2.

aan de luitenants en vaandrigs van de burgervendels werden uitgereikt. Er bleven van deze zilveren penningen zowel vierkante als ronde exemplaren bewaard.⁸⁴ De vierkante gouden en zilveren penningen sloten qua type aan bij de beloningspenning uit 1588.

Het is mogelijk dat op enig moment een einde kwam aan de vervaardiging van de vierkante, ruitvormig geslagen gouden penningen van 40 gulden en werd overgegaan op ronde penningen met een zelfde waarde. Het is echter ook denkbaar dat gouden penningen met een waarde van 40 gulden of meer nooit vierkant, maar van meet af aan rond waren. De oudste bewaard gebleven gouden beloningspenningen werden in ieder geval met andere stempels geslagen dan de vierkante penningen en verschillen daarmee zowel qua afmetingen als in de details op voor- en keerzijde (afb. 8).⁸⁵

8. Willem van Bylaer, Zilveren en gouden beloningspenning op het ontzet van Bergen op Zoom in 1622, 1622. Boven: coll. Het Noordbrabants Museum (foto Peter Cox). Onder: coll. Paleis Het Loo.

Van deze ronde gouden penningen bestaan nog slechts enkele exemplaren, onder meer in de verzamelingen van Het Markiezenhof en Nationaal Museum Paleis Het Loo. Van het vierkante type bleven – voor zover bekend – geen gouden exemplaren bewaard. We kennen dit type uitsluitend van het door Davidt Finson geschilderde kinderportret uit 1632. In de collecties van Het Noordbrabants Museum, Teylers Museum en Het Markiezenhof en in de Nationale Numismatische Collectie in De Nederlandsche Bank bevinden zich daarentegen wel vierkante exemplaren van zilver.

Standaard geschenk van stadswege

Zoals ook met de gedenkpenning van 1588 het geval was geweest, bleken de penningen ter herinnering aan het ontzet van Bergen op Zoom in 1622 de daaropvolgende jaren hét stedelijke relatiegeschenk bij uitstek. Een predikant die gedurende lange tijd de diensten van een ander had waargenomen of een boek opdroeg aan het stadsbestuur, een inwoner die voor het rederijdersgilde een komedie over het ontzet schreef en organiseerde, een burger die plannen voor verraad van de stad had ontdekt of twee inwoners die zich in september 1631 verdienstelijk maakten tijdens de Slag op het Slaak, allen werden bedacht met een gouden penning. De standaardbedragen van 40 en 25 gulden werden niet strikt meer gehanteerd: alleen de leden van de Raad van State die met grote regelmaat naar de stad kwamen om toezicht te houden op de verpachting van de belastingen, kregen standaard een penning van 40 gulden ten geschenke. In andere gevallen kon de waarde variëren van 25 tot 50 gulden, in een uitzonderlijk geval zelfs nog iets meer.⁸⁶

Na de 64 gouden penningen die in verband met het beleg ten geschenke waren gegeven, werden in de periode oktober 1623 tot september 1632 van stadswege nog eens ten minste 32 exemplaren uitgereikt met een gezamenlijke waarde tussen de 962 en 1292 gulden, exclusief de kosten van vervaardiging.⁸⁷ In september 1632 besloot de toenmalige magistratuur echter – naar aanleiding van een ophanden zijnd bezoek van leden van de Raad van State in verband met de verpachting van de generale middelen – dat het maar eens afgelopen moest zijn met dit kostbare gebruik. Men besloot

dat men voortaan geen penningen meer sal laten maken om wech te schenken, maer dat men den stempel te eerster vergadering vanden Breeden Rade alhier sal laten brengen ende met gemeijn resolutie opsluijten inde comme benefens andere stadts charteren ende memorien.⁸⁸

Maar dit goede voornemen bleek anderhalf jaar later alweer vergeten: in februari 1634 begon men opnieuw met het van stadswege bestellen en uitreiken van gouden stadspenningen. Dit gebruik werd vervolgens tot ver in de achttiende eeuw voortgezet. Latere penningen zijn overigens van een iets ander type dan de twee types uit 1622/1623, omdat vanaf 1686 de stempels enkele malen moesten worden vernieuwd.⁸⁹

84 Een rond exemplaar met een diameter van 31 mm in particulier bezit: 'Gouden en zilveren beloningspenningen van Bergen op Zoom van het type V.Loos II 151.1-3' op www.archeologieboz.nl/2018/03/gouden-en-zilveren-beloningspenningen-van-bergen-op-zoom-van-het-type-v-loos-ii-151-1-3/ (geraadpleegd 22-2-2023).

85 De gouden penningen hebben een diameter van 44,5 mm, de ronde buitenlijnen op de ruitvormige zilveren penningen hebben een diameter van 30 mm. Opvallend is ook de afwijkende stand van het zwaard van de leeuw en de plaats van de knotsen van de wildemannen ten opzichte van de Latijnse omschriften.

86 De waarde werd bepaald door de hoeveelheid goud: hoe kostbaarder het geschenk, hoe dikker de penning.

87 WBA, S 39, 17-10-1623, 6-1-1624, 26-1-1624, 27-3-1624, 30-3-1624, 29-12-1624, 22-3-1625, 15-4-1625, 27-10-1625; S 40, 23-3-1626, 22-9-1626, 26-11-1626, 14-3-1627, 24-3-1627, 25-9-1627, 6-5-1628, 21-9-1628, 24-9-1628, 27-10-1628, 7-12-1628, 21-3-1629, 23-5-1629, 19-11-1629, 6-3-1630, 23-3-1630, 18-9-1630, 21-3-1631, 1-10-1631 (2x), 29-10-1631 (2x), 15-11-1631 (3x), 1-2-1632.

88 WBA, S 40, 16-9-1632. Uit de resoluties van de eerstvolgende vergadering van de Brede Raad blijkt niet of de kwestie daar ter sprake is geweest.

89 Sanders, 'De beloningspenning', 44-46, 54-58.

Het geportretteerde meisje

‘Genoeg over die penningen’, zullen sommige lezers inmiddels denken: ‘het ging toch om een schilderij?’ De zoektocht naar de identiteit van het geportretteerde meisje vereiste echter dat wat dieper op de verstrekking van de bewuste beloningspenningen werd ingegaan. Want wie was na 1622 in het bezit van een dergelijke gouden penning en wie van de bijna 100 personen die tussen 1622 en 1632 een dergelijke penning ontving, had aanleiding én was trots genoeg op zijn band met Bergen op Zoom om er door een plaatselijke schilder een achttien maanden oud meisje mee te laten portretteren?

De overwinning van de Bergenaren op de troepen van Spinola was een belangrijk wapenfeit dat na 1622 een voornaam plaats innam in het stedelijke zelfbewustzijn. Door het meisje af te laten beelden met een beloningspenning, bracht de opdrachtgever tot uiting dat hij een aandeel had gehad aan deze overwinning óf dat hij zich volledig identificeerde met Bergen op Zoom en het welvaren van ‘zijn’ stad met hart en ziel wilde bevorderen.⁹⁰ Hiervoor kwamen al voorbeelden aan de orde van portretten waarop nog heel jonge kinderen met een dergelijke penning staan afgebeeld: de penning verwijst steevast naar de publieke zaak of de vorst waarmee de opdrachtgever (veelal de vader) zich verbonden voelde. Een duidelijker demonstratie van de eigen gezindheid was nauwelijks denkbaar, temeer daar deze schilderijen niet in privévertrekken werden gehangen maar juist in de meest representatieve ruimten van de woning werden getoond. Daarnaast werd natuurlijk via de rijke kleding en de sieraden en andere attributen uitgedragen hoe welgesteld en succesvol de opdrachtgever was en welk belang hij hechtte aan een gedisciplineerde opvoeding, hoe dankbaar hij was voor de vruchten der aarde en hoe hij hoopte op hemelse zegeningen.⁹¹

We mogen er daarom van uitgaan dat het meisje de dochter of kleindochter of op z’n minst een petekind van een vooraanstaand ingezetene van Bergen op Zoom is geweest. Uitgaande van de op het schilderij vermelde leeftijd en het jaartal moet het geportretteerde kind geboren zijn tussen 1 juni 1630 en 31 juli 1631. In Bergen op Zoom was het in deze jaren gebruikelijk dat de doop hooguit enkele dagen na de geboorte werd toegediend. Het doopboek van de gereformeerde gemeente te Bergen op Zoom vermeldt over de genoemde periode de doop van zo’n tweehonderd meisjes.⁹² Onder hen bevonden zich drie meisjes met een (groot)vader of doopgetuige die in het bezit was van een exemplaar van de bewuste penning: de dochttertjes van oud-magistraatslid Jan Israëls Turcq, schoolmeester Samuel de Swaef en rentmeester Thomas de Rouck.

Marijken, het dochtertje van Jan Israëls Turcq en Cornelia Spruijt, werd gedoopt op 13 juli 1630.⁹³ Vader Jan behoorde tot een plaatselijke regentenfamilie, was tijdens het beleg van 1622 lid van de magistraat en ontving als zodanig een beloningspenning van 40 gulden. Marijkens doopgetuigen Cornelis van Someren en Tanneken Spruijt beschikten voor zover bekend niet over een dergelijke penning. Of de dopeling het eerste levensjaar overleefde, is onbekend.⁹⁴

Anna, het dochtertje van schoolmeester Samuel de Swaef en Anna Heijnincx, werd gedoopt op 8 december 1630.⁹⁵ Haar doopgetuigen waren ingenieur Jacques Vleugels en Cateline de Groot. Vleugels bezat maar liefst twee beloningspenningen. In 1624 kreeg hij een gouden penning van 25 gulden voor het schrijven en het door de ‘Guldebroeders van Rhetorica’ laten opvoeren van een komedie over het recente ontzet van Bergen op Zoom, in 1630 een gouden penning van 50 gulden voor een door hem vervaardigde kaart van de stad met de kort daarvoor gerealiseerde forten en linies.⁹⁶ De vader van de dopeling, de uit Middelburg afkomstige Samuel de Swaef had zich in 1624 in Bergen op Zoom gevestigd

als Duits en Frans stadsschoolmeester. Hij was een ontwikkeld man, een schoonschrijver die schoolboeken schreef en drukte, uit het Latijn vertaalde, dichter, graveur en illustrator, landmeester, tekenaar van kaarten en stadsgezichten. Zijn activiteiten werden door het Bergse stadsbestuur bijzonder gewaardeerd en diverse malen met geldbedragen beloond. De Swaefs vriendschap met Jacques (of Jacob) Vleugels en mr. Richardus Lubbaeus, rector van de Latijnse school, doet vermoeden dat ook hij banden onderhield met het Bergse rederijkersgilde. Dat hij zijn dochtertje Anna in 1632 door Finson liet portretteren is uiteraard mogelijk. Het is echter nauwelijks denkbaar dat het kind van een schoolmeester met dergelijke kostbare kleding en sieraden zou worden afgebeeld. Daarnaast is het onzeker of het meisje de leeftijd van achttien maanden bereikte: in 1635 liet het echtpaar De Swaef opnieuw een dochtertje met de naam Anna dopen.⁹⁷

Het meest waarschijnlijk is dat het meisje op Finsons portret de dochter was van stadsrentmeester Thomas de Rouck en zijn vrouw Cornelia van Oosten. Vader Thomas zou twee maanden na de geboorte van zijn dochtertje worden benoemd tot burgemeester buiten de bank, de belangrijkste man van het stadsbestuur.⁹⁸ Zoals hierna zal worden toegelicht voldeed De Rouck meer dan wie ook aan het geschetste profiel van een vermogend burger die zich identificeerde met ‘zijn’ stad Bergen op Zoom en dat door middel van een kinderportret kon en wilde uitdragen.

Pieterella de Rouck

Pieterella de Rouck werd op 5 januari 1631 gedoopt in de Grote Kerk van Bergen op Zoom (afb. 9). Het gereformeerde doopboek vermeldt haar als Petronella, dochter van Thomas de Rouck, ‘rentmr. deser stadt’, en Cornelia van Oosten. Als doopgetuigen worden juffrouw Sara Heeren en juffrouw Cornelia van der Perre genoemd, respectievelijk grootmoeder van moeders- en tante van vaderszijde.⁹⁹ De echtgenoten van de doopgetuigen waren beiden in het bezit van een beloningspenning: grootvader Van Oosten was ten tijde van het beleg rentmeester van de stad en oom Jan Anthonie de Rouck had destijds zitting in de magistratuur. Ook vader Thomas zou spoedig in het bezit komen van zo’n penning. Leden van de families De Rouck en Van Oosten waren reeds lang bestuurlijk actief in de Brabantse steden. Vooral de familie De Rouck had oude papieren: al in 1418 was er in Bergen op Zoom een schepen met die naam. De overgrootvader van Thomas, Willem de Rouck, had tussen 1536 en 1573 meer dan twintig jaar zitting in het Bergse stadsbestuur.¹⁰⁰

90 De penningen werden uitsluitend aan mannen uitgereikt; uiteraard kan ook een vrouw opdracht voor de vervaardiging van het kinderportret hebben gegeven.

91 Claxton, ‘Medals’, passim, m.n. 14, 22; dit artikel bevat fraaie voorbeelden van portretten van kinderen met penningen.

92 WBA, DTBB 15. Bewuste katholieken lieten hun kinderen in het geheim thuis dopen of in de dorpskerk van Halsteren. Het doopboek van de parochie Halsteren begint pas in 1632: WBA, DTBH 1.

93 WBA, DTBB 15, 13-7-1630.

94 Een huwelijk of kinderen zijn ook niet bekend: Snouckaert van Schauburg, ‘Turcq’, 93 (E8).

95 WBA, DTBB 15, 8-12-1630.

96 WBA, S 39, 6-1-1624; S 40, 16-3-1630.

97 Van den Bergh, ‘Miscellanea Archivistica’, 12-17.

98 De ‘burgemeester der gemeente off buijten der banke’ gold als eerste vertegenwoordiger van de burgerij, was voorzitter van magistratuur en Brede Raad, en opperdeken van de gilden. Hij had geen zitting in de schepenbank. De Mooij, *Gelooft*, 86.

99 WBA, DTBB, 5-1-1631.

100 Een genealogie van de familie De Rouck: De Jonge, ‘Geslacht De Rouck’, 268-283.

De ouders van Piernella trouwden in 1623 en kregen ten minste elf kinderen, van wie er zeven de volwassenheid bereikten. Piernella was het vijfde kind. Het gezin De Rouck woonde in het huis De Rogh, in de destijds deftige Schoolstraat. Welk beroep vader Thomas de Rouck uitoefende is niet bekend; de familie was in ieder geval vermogend en bezat onder meer boerderijen en landerijen in het Markiezaat en het Land van Steenberghe. Thomas was vanaf 1624 vrijwel elk jaar betrokken bij het stadsbestuur, eerst als schepen, daarna als rentmeester, burgemeester buiten de bank, burgemeester binnen de bank, om vervolgens steeds weer in een van de eerder beklede ambten te worden herbenoemd.¹⁰¹

Ook vervulde hij de eervolle functie van weesmeester. In 1650 werd hij door de markiezin van Bergen op Zoom benoemd tot lid van haar domeinraad, de Raad en Rekenkamer van het Doorluchtige Huis van Bergen op Zoom.¹⁰²

Thomas de Rouck moet een ontwikkeld man zijn geweest die veel las, veel onderzoek verrichte in de plaatselijke archieven en er ook over publiceerde. Hij mag worden betiteld als een vroege geschiedschrijver van Bergen op Zoom en genealoog van de heren en vrouwen uit het Huis van Bergen. De Rouck verwierf enige faam met het in 1645 gepubliceerde werk *Den Nederlandschen Heralduc*, een heraldisch handboek dat tot in de negentiende eeuw toonaangevend bleef. In 1664, vier jaar na zijn dood, verscheen van zijn hand een *Memoriael* over de militaire gouverneurs die de stad had gekend.¹⁰³ Dat andere leden van het Bergse stadsbestuur zijn kwaliteiten erkenden, blijkt uit de diverse opdrachten die hij van deze zijde kreeg om oude, soms tientallen jaren oude kwesties te onderzoeken waarbij de rechten van de stad in het geding waren. Zo hield hij zich maar liefst tien jaar bezig met het verzamelen van gegevens over de aanspraken op de eigendommen van de inmiddels uitgestorven begijnen van Bergen op Zoom, waarvan de totale waarde meer dan tienduizend gulden zou hebben bedragen. Zijn zoektocht naar bewijzen voor de stedelijke aanspraken voerden hem met name ook naar 'geestelijke ende andere persoonen zijn vrienden en bekenden' op het platteland van (vermoedelijk Spaans-)Brabant. Het leidde ertoe dat de bezittingen in 1637 door de Raad van State definitief aan de stad werden toegewezen.¹⁰⁴

9. Gerard Houckgeest, Interieur van de Grote of Gertrudiskerk te Bergen op Zoom, 1655. Coll. Statens Museum for Kunst, Kopenhagen.

De waardering voor De Roucks onderzoeksactiviteiten was dan ook groot. Zijn collega's in de magistratuur boden hem verschillende malen geschenken aan, zoals in november 1631 toen hij als burgemeester van buiten 'voor sijne goede diensten deser stadt bewesen' werd bedacht met 'een medalye weerdich elf ponden Vlems'. Met andere woorden: hij ontving een gouden beloningspenning ter waarde van maar liefst 66 gulden. Vererend genoeg om er enkele maanden later zijn dochttertje Pieterella mee te laten portretteren?

Het was overigens niet het laatste geschenk dat hij ontving voor de resultaten van zijn onderzoek. In 1635 droeg hij de stad een boekje op, waarin hij een korte opsomming gaf van de stedelijke privileges en andere rechten die de stad van oudsher toekwamen. Daarvoor werd hem een gouden penning toegezegd ter waarde van 40 à 50 gulden 'oft ander vassel'.¹⁰⁵ En in 1638 schonk de Brede Raad hem voor zijn aandeel in de succesvolle zaak van de begijnengoederen een bedrag van 300 gulden en 5% van de opbrengsten die deze goederen sinds 1627 hadden opgeleverd.¹⁰⁶

Katholieke sympathieën

Maar er was ook kritiek, zij het vanuit een andere hoek. Zo kwam in 1640 in de gereformeerde kerkenraad ter sprake dat burgemeester De Rouck zijn zoon bij de augustijnen in Turnhout op school had gedaan. Het was een oud gebruik dat welgestelde families hun zonen elders in Brabant onderwijs lieten volgen en hen daartoe bij particulieren in de kost deden of als internen onderbrachten bij de veelal door katholieke geestelijken geleide scholen. De Bergse kerkenraad verzette zich er hevig tegen dat de eigen lidmaten hun kinderen zouden 'besteden bij de papen' en kort daarvoor was er zelfs een officieel verbod dienaangaande uitgevaardigd. De Rouck werd door de kerkenraad over dit geval aangesproken en over het slechte voorbeeld dat hij hiermee gaf, maar het is niet bekend of hij zijn zoon inderdaad uit Turnhout liet terugkeren.¹⁰⁷

Burgemeester de Rouck wordt daarna nog verscheidene malen in de kerkenraadsacta genoemd. In 1649 verzocht hij de kerkenraad 'satisfactie' te mogen geven 'over de geruchten die van hem loopen onder de gemeijnte.' De leden van de kerkenraad oordeelden toen echter dat zoiets niet nodig was. Blijkbaar hadden zij geen geloof gehecht aan de geruchten. Wordt De Rouck door mede-lidmaten verdacht van katholieke sympathieën of ging het om andere zaken? Het eerste zou niet vreemd zijn, wanneer we het in verband brengen met vermeldingen uit 1658 en volgende jaren: vermoedelijk heeft De Rouck zijn stadsgenoten in dit opzicht toch aanleiding tot verdenkingen gegeven.

Zijn dochter Pieterella was in 1658 inmiddels zeventwintig jaar oud, had belijdenis gedaan en was naar Brussel vertrokken. Op zeker moment deed in haar geboortestad het gerucht de ronde dat zij in de Brabantse hoofdstad tot de roomse kerk was overgegaan. De Bergse kerkenraad wenste geloofsafval van lidmaten niet te tolereren, en al helemaal niet bij een dergelijke vooraanstaande familie. Burgemeester De Rouck moest zich herhaalde malen tegenover de predikanten en ouderlingen verantwoorden over de inspanningen die hij zich tot dusver had getroost 'om sijne dochter wederom te roepen uijt het pausdom' en zijn pogingen haar 'uijt papenlandt' te laten terugkeren. De vader had naar eigen zeggen

101 De 'borgemeester van de justicie off binnen der banke' zat tijdens rechtszaken de schepensbank voor: De Mooij, *Geloof*, 85.

102 De Jonge, 'Geslacht De Rouck', 272.

103 Van Ham, 'Bergen op Zoom', 129-130.

104 De Mooij, *Geloof*, 179.

105 WBA, S 41, 8-3-1635. Vassel: (zilveren) vaatwerk.

106 WBA, S 41, 25-1-1638.

107 De Mooij, *Geloof*, 268-269.

zijn dochter Piaternella hierover verscheidene malen geschreven en was haar – toen bleek dat zijn inspanningen tevergeefs waren – zelfs in Brussel gaan bezoeken. De kerkenraad bleek echter niet onder de indruk van zijn inspanningen. Evenmin werd geloof gehecht aan Piaternella's in 1660 in een brief aan haar vader gedane beklag over het gebrek aan vertrouwen van de kerkenraad en Piaternella's bewering dat zij haar belijdenis tot dan toe trouw was gebleven. De brief die de kerkenraad hierna aan de in Brussel verblijvende burgemeestersdochter zond, haalde al evenmin iets uit.¹⁰⁸

De kerkenraad had het bij het rechte eind gehad. Piaternella de Rouck ging inderdaad over tot het katholieke geloof. Zij bleef in Brussel wonen en huwde er Pieter Foppens, 'generael' (dat wil zeggen secretaris-generaal of superintendent) van de Berg van Barmhartigheid, zoals de bank van lening in de Spaanse Nederlanden werd genoemd. Toen zij vele jaren later, in 1668, tijdelijk in Bergen op Zoom verbleef, weigerde zij zelfs de afgevaardigden van de kerkenraad te woord te staan. Herhaalde bezoeken van de predikanten en ouderlingen bleven zonder resultaat.¹⁰⁹

Tot een breuk met haar familie heeft Piaternella's geloofsovergang niet geleid. Zoals blijkt uit het bovenstaande en uit notariële aktes die zij mee ondertekende, bracht Piaternella vanuit Brussel regelmatig een bezoek aan haar familieleden in Bergen op Zoom. De relaties met haar vader en, na diens dood in 1660, met haar broers en zusters bleven goed. Een uitzondering vormde de relatie met haar zuster Sara: deze was beneden haar stand getrouwd met een uit Keulen afkomstige luitenant die vermoedelijk niet met geld kon omgaan. Na de dood van hun moeder in 1653 was er onenigheid ontstaan tussen Sara en de rest; de overige familieleden maakten daarbij één front. Dit had niets te maken met de religie maar veeleer met de afwikkeling van de erfenis.

Piaternella's nalatenschap

Piaternella heeft geen hoge leeftijd bereikt: ze is vermoedelijk omstreeks juli 1675 overleden en was toen pas 44 jaar oud.¹¹⁰ Zij had geen kinderen en had daarom in oktober 1673 een testamentaire regeling getroffen in de vorm van een zogeheten besloten, dat wil zeggen door haar zelf geschreven en verzegeld geheim testament. Allereerst legateerde zij 25 gulden aan het gasthuis van Bergen op Zoom en een som van 200 gulden aan de deken van het kapittel van de Sint-Pieterskerk in Leuven; dat laatste bedrag was ongetwijfeld bestemd voor een eeuwigdurend jaargetijde. Daarna had zij bepaald dat naast haar lijfsieraden en kleding, al haar uit familiebezit afkomstige hoeven en landerijen in de omgeving van Bergen op Zoom, alsmede haar aandeel in de ongedeeld gebleven boedel van haar vader en de opbrengsten van reeds verkochte landerijen, ten goede zouden komen aan haar zusters Catharina, Josina, Anna en Mabilia of hun erfgenamen. Haar overige bezittingen liet ze na aan echtgenoot Pieter Foppens, mits die haar laatste wil zou eerbiedigen. Deed hij dat niet, dan kwamen al haar roerende en onroerende goederen aan haar vier zusters.

Blijkbaar vertrouwde Piaternella haar echtgenoot niet helemaal, want ze liet de notaris weten dat herroeping van dit testament, 'door persuasie van d' een of d' ander of door het gesach van des mannelijcke authoriteit' ongeldig waren, zélf s wanneer ze een dergelijke herroeping zelf had ondertekend. Voor alle zekerheid bouwde ze een speciale clausule in. Mocht ze zich bedenken, dan zou ze in een dergelijke akte de volgende zinsnede opnemen: 'het bloet Christi reinicht ons van alle onse sonden'.¹¹¹ Zoals Piaternella al vreesde, leidde haar nalatenschap inderdaad tot (tientallen jaren durende) rechtszaken tussen weduwnaar Pieter Foppens en de familie De Rouck.¹¹²

10. Valentijn Klotz, Bergen op Zoom met Bospoort vanuit het zuiden, 1671-1672. Coll. Het Noordbrabants Museum (foto Peter Cox).

Ervan uitgaand dat Piernella in 1632 door Davidt Finson werd geportretteerd, resteert de vraag wat er uiteindelijk gebeurde met haar kinderportret. Zou Piernella het na haar huwelijk of na de dood van haar vader vanuit het ouderlijk huis naar Brussel hebben meegenomen en is het daar gebleven? Is het uiteindelijk bij een van haar Bergse familieleden terechtgekomen? Onderzoek in de notariële archieven van Bergen op Zoom gaf geen uitsluitsel, terwijl het bij de aankoop van het portret in 1998 onmogelijk bleek om de vroegere eigenaren te achterhalen. Het is dus niet bekend wie zich na de dood van Piernella ontfermde over haar portret als meisje van anderhalf, afgebeeld met een gouden beloningspenning van haar geboortestad Bergen op Zoom. De penning bleef in de familie: Piernella's oudste zuster Catharina de Rouck legateerde in haar in 1698 opgestelde testament aan kleinzoon Nicolaes Vincent La Grandjère 'eenen gouden penning met een ringetje daer in ende het wapen van Bergen daer op staende'.¹¹³

108 De Mooij, *Geloof*, 575.

109 De Mooij, *Geloof*, 575.

110 Piernella was eind 1673 te Bergen op Zoom getuige bij de doop van haar neefje Pieter Houckgeest: WBA, DTBB, inv.nr. 20, 15-11-1673; in een notariële akte van 5 augustus 1675 blijkt ze overleden: WBA, NB 212, 5-8-1675.

111 WBA, NB 212, 5-8-1675 (met afschriften 4-10-1673 en 5-10-1673).

112 WBA, NB 212, 12-9-1675; NB 259, 26-11-1675; NB 260, 10-1-1676, 15-4-1676; NB 278, 10-12-1696. Er werd in 1698 zelfs een publicatie aan gewijd: Vander Muelen, 'Decisio Brabantina'.

113 WBA, NB 363, 7-4-1698. De Jonge, 'Geslacht De Rouck', 272 maakt abusievelijk melding van 'een gouden pen'.

Conclusie

Amper tien jaar na de belegering door de Spaanse troepen van Spinola in 1622 had de stad Bergen op Zoom zich op opmerkelijke wijze weten te herstellen. De schade aan huizen en openbare gebouwen als gevolg van de zware beschietingen was grotendeels hersteld, de vestingwerken waren verder versterkt en door de aanleg van nieuwe forten en uitgestrekte linies konden toekomstige aanvallen nog beter worden weerstaan. Het garnizoen was op sterkte en de plaatselijke economie floreerde, waardoor de aantrekkingskracht van de stad toenam en nieuwe inwoners zich er vestigden. Zo was ook de schilder Davidt Finson met zijn gezin vanuit Amsterdam naar Bergen op Zoom gekomen om hier een nieuw bestaan op te bouwen, waarbij hij – zij het na enkele tegenslagen – uiteindelijk ook succes boekte.

Kwam het door Finsons reputatie als portretschilder of door zijn vriendschappelijke relaties met een aantal vooraanstaande inwoners van de stad? Hoe dan ook, in 1632 kreeg hij opdracht een slechts anderhalf jaar oud meisje te portretteren. Finson vervaardigde een staatsieportret in de destijds gebruikelijke stijl: de kleine ten voeten uit, als een volwassene uitgedost in haar fraaiste kleding, met kostbare sieraden en voorzien van attributen die de beschouwer duidelijk maakten dat haar familie grote waarde hechtte aan deugdzaamheid en burgertrouw. Dat laatste werd benadrukt door de gouden beloningspenning waarmee het meisje werd afgebeeld: een penning die niet alleen de succesvolle verdediging van de stad in 1622 memoreerde, maar ook de trouw die haar familie diezelfde stad had betoond. De inwoners van de stad die volgens de stedelijke resoluties sinds 1622 een dergelijke penning hadden ontvangen, mochten daar trots op zijn.

Maar wie van hen gaf Davidt Finson in 1632 opdracht tot het portretteren van een anderhalf jaar oud meisje? In dit artikel werd het profiel van de opdrachtgever geschetst: een vooraanstaand en vermogend inwoner van Bergen op Zoom, die trots was op zijn stad en dat ook uitdroeg. Vervolgens werd een overeenkomst gezocht met de in het gereformeerde doopboek van Bergen op Zoom vermelde namen van ouders en doopgetuigen van meisjes die in 1630 en 1631 werden gedoopt en in 1632 ongeveer 18 maanden oud waren. Dat leidde naar burgemeester Thomas de Rouck, een vermogend man en een van de meest aanzienlijke burgers van de stad, een archiefvorscher die publiceerde over de geschiedenis en de rechten van Bergen op Zoom. Met een hoge mate van waarschijnlijkheid kan worden gesteld dat het geportretteerde meisje zijn dochter was en dat het gerechtvaardigd is haar na eeuwen van anonimiteit haar naam terug te geven: Pieterrella de Rouck.

Afkortingen

DB	Desolate Boedelkamer
DTBA	Doop-, trouw- en begraafboeken Amsterdam
DTBB	Doop-, trouw- en begraafboeken Bergen op Zoom
DTBH	Doop-, trouw- en begraafboeken Halsteren
HGB	Archieven van de Nederlands-hervormde gemeente Bergen op Zoom
HGH	Archieven van de Nederlands-hervormde gemeente Nieuw-Vossemeer/Halsteren
LH	Archief van het leenhof van het Markiezaat van Bergen op Zoom
NA	Notariële archieven Amsterdam
NB	Notariële archieven Bergen op Zoom
RB	Rechterlijk archief Bergen op Zoom

- RH Rechterlijk archief Halsteren, Noordgeest, Oud- en Nieuw-Beijmoer, Auvergnepolder en Oud Glymes
- RKD Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, Den Haag
- RR Archiven van de Raad en Rekenkamer van de markiezen van Bergen op Zoom
- S Archief van de stad Bergen op Zoom
- SAA Stadsarchief Amsterdam
- WK Archief van de weeskamer Bergen op Zoom
- WBA West-Brabants Archief, Bergen op Zoom

Archivalia

Stadsarchief Amsterdam (SAA), Amsterdam

- 5001 *Doop-, trouw- en begraafboeken Amsterdam, 1553-1811 (DTBA)*
inv.nrs. 6, 40, 474
- 5072 *Archief van de Commissarissen van de Desolate Boedelkamer, 1617-1897 (DB)*
inv.nr. 1573
- 5075 *Notariële archieven Amsterdam, 1578-1915 (NA)*
inv.nrs. 435, 443, 613B

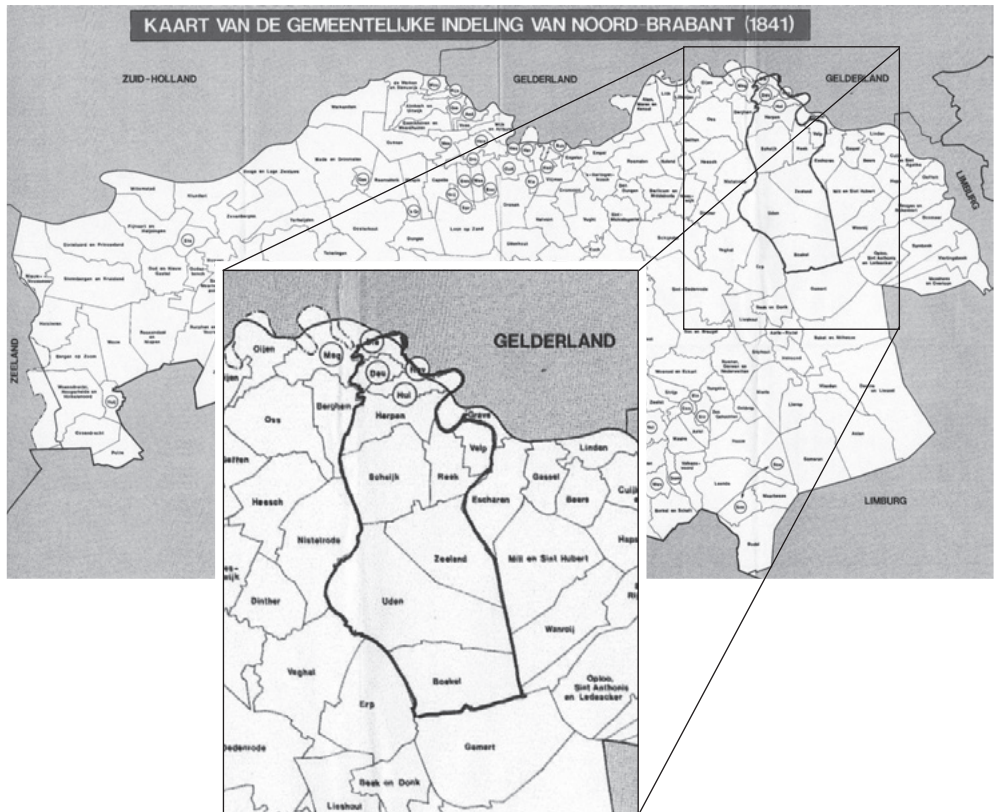
West-Brabants Archief (WBA), Bergen op Zoom

- 0001 *Archiven van de Raad en Rekenkamer van de markiezen van Bergen op Zoom, 1289-1795 (RR)*
inv.nrs. 21, 22, 23
- 0002 *Archief van het leenhof van het Markiezaat van Bergen op Zoom, 1535-1807 (LH)*
inv.nr. 229
- 0005 *Archief van de stad Bergen op Zoom - stadssecretarie, 1397-1810 (S)*
inv.nrs. 33, 34, 37, 39, 40, 41, 42, 795, 798, 812, 2995, 3080, 5289
- 0031 *Doop-, trouw- en begraafboeken Bergen op Zoom, 1585-1811 (DTBB)*
inv.nrs. 15, 20
- 0040 *Archief van de weeskamer Bergen op Zoom, 1452-1811 (WK)*
inv.nr. 64
- 0041 *Rechterlijk archief Bergen op Zoom - schepenbank, 1597-1811 (RB)*
inv.nr. 181, 214, 674, 771, 813
- 0050 *Notariële archieven Bergen op Zoom, 1593-1935 (NB)*
inv.nrs. 10, 12, 34, 37, 39, 106, 212, 259, 260, 278, 363
- 0288 *Archiven van de Nederlands-hervormde gemeente Bergen op Zoom, 1603-1985 (HGB)*
inv.nr. 1
- 0357 *Doop-, trouw- en begraafboeken Halsteren, 1632-1810 (DTBH)*
inv.nrs. 1, 14
- 0359 *Rechterlijk archief Halsteren, Noordgeest, Oud- en Nieuw-Beijmoer, Auvergnepolder en Oud Glymes, 1618-1810 (RH)*
inv.nrs. 370, 371, 372
- 0385 *Archiven van de Nederlands-hervormde gemeente Nieuw-Vossemeer/Halsteren, 1649-1981 (HGH)*
inv.nr. 1

Literatuur

- Album studiosorum Academiae lugduno batavae MDLXXV-MDCCCLXXV: accedunt nomina curatorum et professorum per eadem secula* ('s-Gravenhage 1875).
- Anoniem, 'Antwoorden. Familie Thierens', *De Navorscher* 7 (1874) 220-221.
- Baselius, J., *Historisch-verhael inhoudende Sekere notable exploitoren van Oorloge in de Nederlanden, sedert het oprechten de Companien der Heeren Gouverneurs ende Ritmeesteren van Paulus ende Marcellis Bax* (Breda, Isaac Schilders, 1615).
- Bedaux, J.B. en R. Ekkart, red., *Kinderen op hun mooist. Het kinderportret in de Nederlanden 1500-1700* (Gent-Amsterdam 2000).
- Bergh, R.J. van den, 'Miscellanea Arivistica VII. Samuel de Swaef', *De Waterschans. Mededelingenblad van de Geschiedkundige Kring van Stad en Land van Bergen op Zoom* 23 (1994) 12-18.
- Bosman, Th.E.A., 'Jasper van Kinschot (1552-1603). Een Brabander in dienst van Oranje en dienstig aan zijn gewest' in: J. van Oudheusden e.a., red., *Brabantse biografieën I. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Noordbrabanders* (Meppel/Amsterdam-'s-Hertogenbosch 1992) 95-98.
- Bots, H., I. Matthey en M. Meyer, *Noordbrabantse studenten 1550-1750. Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden van Nederland* 44 (Tilburg 1979).
- Bredius, A., 'Het schildersregister van Jan Sysmus, Stads Doctor van Amsterdam, III', *Oud-Holland: nieuwe bijdragen voor de geschiedenis der Nederlandsche kunst, letterkunde, nijverheid, enz.* 8 (1890) 297-313.
- Bredius, A., 'Eets over de schilders Louys, David en Pieter Finson', *Oud-Holland: nieuwe bijdragen voor de geschiedenis der Nederlandsche kunst, letterkunde, nijverheid, enz.* 36 (1918) 197-204.
- Briels, J., *Vlaamse schilders en de dageraad van Hollands Gouden Eeuw, 1585-1630, met biografieën als bijlage* (Antwerpen 1997).
- Claxton, A.C., 'Medals in portraits of children in seventeenth-century Dutch painting', *The Medal* 27 (1995) 12.
- Delahaye, A. 'De Vier Heerlijkheden' in: A. Delahaye, J.P. van Dooren en Th. Mooren. *Zeven eeuwen Halsteren* (Halsteren 1980) 13-137.
- Delahaye, A. 'Kerkelijke geschiedenis' in: A. Delahaye, J.P. van Dooren en Th. Mooren. *Zeven eeuwen Halsteren* (Halsteren 1980) 158-292.
- Ditzhuysen, R.E. van, *Oranje-Nassau. Een biografisch woordenboek* (Haarlem 1992).
- Dooren, J.P. van. 'De hervormde gemeente' in: A. Delahaye, J.P. van Dooren en Th. Mooren. *Zeven eeuwen Halsteren* (Halsteren 1980) 294-313.
- Eekelen, F. van, 'Een redetwist voor het geloof. Van Geluwe's disputaties in Staats- Vlaanderen'. *Tijdschrift voor Nederlandse kerkgeschiedenis* 14 (2011) 79-86.
- Eekhout, M. *Memorabilia van de Tachtigjarige Oorlog. De rol van voorwerpen in de oorlogsherinnering, 1566-1750* (Hilversum 2020).
- Ermerins, J., *Eenige Zeeuwse oudheden, uit echte stukken opgehelderd en in het licht gebragt* (6 dln.; Middelburg, bij Willem Abrahams, 1780-1797).
- Ferwerda, A. *Adelyk en Aanzienelyk Wapen-boek Van De Zeven Provinciën; Waar By Gevoegt Zyn Een Groot Aantal Genealogien Van Voornamen Adelyke En Aanzienelyke Familien* (4 dln.; Leeuwarden, Abraham Ferwerda, Gerrit Tresling en Dr. Abelus Siccama, 1760-1781).
- Ham, W.A. van, *Merck toch hoe sterck. Bijdragen tot de geschiedenis van de vestingwerken van Bergen op Zoom. Studies uit Bergen op Zoom* 4 (Bergen op Zoom 1982).
- Ham, W.A. van, *Wapens en vlaggen van Noord-Brabant* (Zutphen 1986).
- Ham, W.A. van, 'Bergen op Zoom opnieuw beschreven. Thomas de Rouck en de Berge geschiedenis', *De Waterschans. Mededelingenblad van de Geschiedkundige Kring van Stad en Land van Bergen op Zoom* 33 (2003) 129-136.
- Ham, W. van en C. Vanwesenbeeck, *Gids voor Oud Bergen op Zoom* (Antwerpen-Haarlem 1983).
- Heyning, K. "'Een schoon schip van oorloghe'", *Tijdschrift voor Zeegechiedenis* 30 nr. 2 (2011) 3-20.
- Huys Janssen, P., *Jan van Bylert, 1597/98-1671. Catalogue Raisonné* (Amsterdam-Philadelphia, 1998).
- Huys Janssen, P. "'The Four Elements' by Louis Finson: a rediscovered masterpiece' in: P. Smeets ed., *Louis Finson. The Four Elements* (Milano 2017) 13-25.
- Jonge, J. de, 'Geslacht De Rouck. Vervolg op een artikel uit 1883', *De Nederlandsche Leeuw* 113 (1996) 268-283.
- Jongh, E. de, *Portretten van echt en trouw. Huwelijk en gezin in de Nederlandse kunst van de zeventiende eeuw* (Zwolle-Haarlem 1986).
- Kerkwijk, A.O. van, 'De stempelsnijders, werkzaam aan de Munt te Dordrecht van 1576-1806. I, *Jaarboek van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Munt- en Penningkunde* 7 (1920) 29-61.
- Leune, J.M.G., *Lidmaten van de protestantse kerk van Steenberg 1611-1622* (Capelle aan den IJssel 2021).
- Levelt, H. 'Ongekende bizonderheden omtrent David Finson's Opwekking van Lasarus'. *Oud-Holland: nieuwe bijdragen voor de geschiedenis der Nederlandsche kunst, letterkunde, nijverheid, enz.* 42 (1925) 46-47.
- Loon, G. van, *Beschryving der Nederlandsche Historipeningen: Of beknopt Verhaal van 't gene sedert de Overdracht der Heerschappye van Keyzer Karel den Vyftden op Koning Philips zynen Zoon, Tot het sluyten van den Uytrechtschen Vreede, In de zeventien Nederlandsche Gewesten is voorgevallen* (4 dln.; In 's Graavenhaage, By Christiaan van Lom, Isaac Vaillant, Pieter Gosse, Rutger Alberts, en Pieter de Hondt, 1723-1731).

- Mooij, Ch. de, *Geloof kan bergen verzetten. Reformatie en katholieke herleving te Bergen op Zoom 1577-1795* (Hilversum 1998).
- Muelen, J.A. vander, *Decisio Brabantina Super Famosissima Quaestione, Qua Quaeritur, Utrum matrimonio, absque pactis dotalibus contracto, & conjugali bonorum communione, statuto domicilii exclusa, illa etiam exclusa censi debeat, quoad bona contrahentium, in alio territorio sita, ubi statutaria communio viget?* Nuper in Suprema Brabantiae Curia, quae Hagae-Comitum est, ventilata ac decisa, rationibus munita, & ab objectionibus vindicata (Ultrajecti, Apud Guilielmum vande Water, Bibliop. 1698).
- Ploeg, F. van der, *Portretten door Zeeuwse meesters uit de Gouden Eeuw* (Zwolle 2020).
- Rijcke, L. de, N. Vayus en J. du Rieu, *Bergen op den Zoom Belegghert op den 18 Iulij 1622, ende Ontleghert den 3 Octobris des selven Iaers; volgens de beschrijvinge gedaen by de drie predikanten van de Gemeynthe Christi aldaer* (Middelburg, Hans van der Hellen, voor Rombout van Hamerste, Bergen op Zoom 1623).
- Romeijn, A., *De stadsregering van Tholen (1577-1795). Bestuur en bestuurders van de stad Tholen vanaf de Satisfactieovereenkomst met prins Willem van Oranje in 1577 tot de val van de Republiek in 1795* (Tholen 2012).
- Sanders, G., 'De beloningspenning van Bergen op Zoom' in: F. van Dongen en H. Verbeem red., *Ambrogio Spinola, 1622* (Bergen op Zoom 2008) 42-60.
- Sanders, G., 'Penningen ter beloning' in: J. Pelsdonk en M. Plomp red., *Hulde! Penningkunst in de Gouden Eeuw* (Zwolle-Haarlem 2012) 79-95.
- Sanders, G., *Het present van Staat. De gouden ketens, kettingen en medailles verleend door de Staten-Generaal, 1588-1795* (Hilversum 2013).
- Segal, S., *A fruitful past. A survey of the fruit still lifes of the Norther and Southern Netherlands from Brueghel till Van Gogh* (Amsterdam-Braunschweig 1983).
- Slootmans, C.J.F., L. Merkelbach van Enkhuyzen en J.P.A. Smit, red. *Halsteren. Zijn geschiedenis en zijn archief* (Bergen op Zoom 1939).
- Snoeck, A., 'Mededeelingen omtrent penningen en munten op "de stad Bergen op Zoom" betrekking hebbende', *Taxandria* 30 (1923) 108-109.
- Snoeck, M.A., 'Bijdragen tot de Penningkunde van Noord-Brabant', *Tijdschrift van het Nederlandsch Genootschap voor Munt- en Penningkunde* 5 (1897) 87-118, 187-218, 301-320.
- Snouckaert van Schauburg, W. van, 'Turcq', *Maandblad van het genealogisch-heraldisch maandblad De Nederlandsche Leeuw* 32 (1914) 92-95.
- Thieme, U. en U. Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler. Von der Antike bis zur Gegenwart*, U. Thieme en H. Vollmer ed. (37 dln; Leipzig 1907-1950).
- Vanwesenbeeck, C., *De Bergse vastenvond vóór 1945. Studies uit Bergen op Zoom*, reeks monografieën 3 (Bergen op Zoom 1983).
- Vanwesenbeeck, C., 'Honderd Bergse schrijvers. 500 Jaar literaire activiteiten te Bergen op Zoom' in: A. Hagenaars en F. Mink, red., *Zoom op Bergen. 500 Jaar literatuur in Bergen op Zoom* (Bergen op Zoom 1992) 11-112.
- Verhoeff, J.M., *De oude Nederlandse maten en gewichten* (Amsterdam 1983).
- Walle, C. van de, *Siardus Bogaerts; de prior en zijn monasterium te Huijbergen 1614-1670. Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden van Nederland* 48 (Tilburg 1980).
- Weyts, J.L.C., 'Wederwaardigheden van kleine en middelgrote monumenten, in het bijzonder van het stadhuis en Hotel De Draak aan de Grote Markt' in: W.A. van Ham e.a., red., *Bergen op Zoom gebouwd en beschouwd. Studies over stad en stadsbeeld* (Bergen op Zoom 1987) 105-133.
- W.S. (W.M. Snoeck), 'Eenige opmerkingen naar aanleiding van de penningen, afgebeeld bij Van Loon II, bl. 151', *Tijdschrift van het Nederlandsch Genootschap voor Munt- en Penningkunde* 3 (1895) 212-222.
- Zandvliet, K., *Maurits, Prins van Oranje* (Amsterdam-Zwolle 2000).

1. Kaart van Noord-Brabant in 1841 met daarin getekend de grenzen van het Land van Ravenstein
 NL-H:NBHC_SPR_ETAGE_218110715400_0001.

Annemarie van Lith-Droogleever Fortuijn

De armenzorg in het Land van Ravenstein in de achttiende eeuw¹

De *innocente* Anthoon Peerboom²

Willem Peerboom uit (Neer)Langel werd vanaf 1771-1772 bedeed, mogelijk na de geboorte van zijn zesde kind. Hij kreeg aardappels, hooigras en hemddoek. Tweemaal kreeg hij een doorkistje om een kind te begraven. En dan had hij een invalide kind, de *innocente* Anthoon, geboren in 1769.³ Het kan zijn dat Willems vrouw, Elisabetha Thonies, afkomstig was uit Wijchen. In de Langelse armenrekening van 1803-1804 staat namelijk dat de armenkas van Wijchen voor het onderhoud en het kostgeld van de *innocente* Anthoon per jaar dertig gulden betaalde, op voorwaarde dat de armenkas uit Langel hetzelfde zou doen. Die had in die twee jaar in totaal bijna 186 gulden te besteden, dus dat zou betekenen dat aan de *innocente* Anthoon eenderde van de inkomsten besteed zou worden. Uit Wijchen werd voor 1¼ jaar *f* 52,50 betaald en nog *f* 4,10 voor Anthoons begrafenis.

Het verhaal over de *innocente* – tegenwoordig zouden we zeggen ‘met een verstandelijke beperking’ – Anthoon is op vele manieren een voorbeeld van hoe armenzorg werkte. Anthoon behoorde tot de kern van te steunen armen: weduwen, wezen en invaliden. De steun aan Willem is een voorbeeld van de gezinscyclus: steun aan gezinnen met kleine kinderen, steun aan onvolledige gezinnen, steun aan ouden van dagen; hier dus steun aan een gezin met kleine kinderen, waarvan er één invalide is en op latere leeftijd nog steun ontvangt.⁴ De bedeling kwam uit de plaatselijke armenkas en was aanvullend. De betaling uit Wijchen is waarschijnlijk een gevolg van een ontlastbrief voor de moeder en voor de helft van haar kinderen.⁵ In tegenstelling tot Langel lag Wijchen in de Republiek der Verenigde Nederlanden. Het systeem van ontlastbrieven werkte dus in dat geval ook over de grens heen.

In dit artikel wordt in de eerste plaats ingegaan op de bestuurlijke situatie in het Land van Ravenstein in de achttiende eeuw en de demografische ontwikkelingen. Daarna komt de armenzorg voor verschillende categorieën armen aan de orde. Migratie speelde daarbij een belangrijke rol. De overheid wilde alleen kapitaalkrachtige immigranten toelaten, maar toch zwierven er veel bedelaars rond.

Het Land van Ravenstein was een kleine, agrarische, soevereine staat die vrijwel geheel omgeven werd door de Republiek der Verenigde Nederlanden. Het Land stond daarmee in open verbinding, maar had zijn eigen wetten. Er is nog weinig onderzoek gedaan naar

1 Dit artikel is wat betreft de armenzorg in het Land van Ravenstein gebaseerd op Van Lith-Droogleever Fortuijn, *De armenzorg*, H. 3, 4 en 5.

2 Van Lith-Droogleever Fortuijn, *De armenzorg*, 178-179.

3 BHIC, Stamboom, 1453, DTB, Dopen inv.nr. 9, blad 18v03; <https://www.bhic.nl/memorix/genealogy/search/deeds/a3a67cca-7b24-8204-11e9-5aba58a1d3fd>.

4 Jütte, *Poverty*, 36-42.

5 Zie voor ontlastbrief p. @@@@.

2. Karl Theodor Sulzbach (1724-1799), keurvorst van de Palts (1742-1799), keurvorst van Beieren (1777-1799), heer van Ravenstein (1742-1795). Portret van Karel Theodoor van Beieren, keurvorst van de Palts, Johann Esaias Nilson, naar Johann Georg Ziesenis, 1777 - 1788. Gravure en ets. Coll. Rijksmuseum Amsterdam.

armenzorg op het platteland. Daarom is het interessant een vergelijking te maken met de Republiek, zowel met de steden als met het platteland, maar ook om die vergelijking verder uit te breiden naar de Zuidelijke Nederlanden, het Duitse Rijk en Engeland. Vooral de verschillende manieren waarop met migratie werd omgegaan, is de aandacht waard. Wat migratie betreft speelde het Land van Ravenstein een bijzondere rol door bij binnenkomst van de migrant een heel hoge borg te eisen, maar geen beperking te stellen voor de tijd dat deze in de stad of het dorp woonde, voordat hij toegelaten werd tot de armenzorg.

Het land van Ravenstein

Het Land van Ravenstein, gelegen in het noord-oosten van de huidige provincie Noord-Brabant, was tot aan de Franse tijd een zelfstandige heerlijkheid, die in de achttiende eeuw als landsheer de keurvorst van de Palts had. Vanaf 1742 was dit Karl Theodor Sulzbach. Deze werd in 1777 ook keurvorst van Beieren. Hij was onder andere eveneens hertog van Gulik en Berg, markies van Bergen op Zoom en heer van Sint-Michielsgestel. Zijn heerschappij eindigde met de komst van de Fransen in 1794.

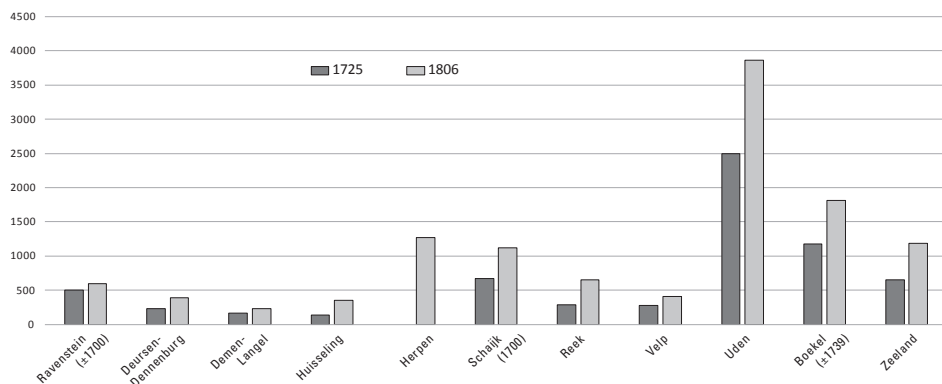
Het gebied van het Land van Ravenstein viel uiteen in twee duidelijk verschillende delen, die vanouds ook formeel zo aangemerkt werden: de Maaskant met de stad Ravenstein en de Heikant.

De Maaskant was het vruchtbare gebied langs de Maas, maar het had vaak last van overstromingen, vooral van de Beerse Maas. De dorpen die tot de Maaskant behoorden, waren Deursen, Dennenburg, Demen, (Neer)Langel en Huisseling – die samen de vijf Maasdorpen of het Maasland werden genoemd, – Herpen, Schaijk, Reek en Velp.

De Heikant was het zuidelijker gelegen gebied dat ook een deel van de woeste Peel omvatte. Het was veel minder vruchtbaar dan de Maaskant en bestond voor een groot deel uit heidevelden en moerassen. De dorpen die tot dit gebied behoorden, waren Uden, Boekel en Zeeland; zij lagen alle tegen de Peel aan. De dorpen Herpen, Schaijk, Reek en Velp lagen in een overgangsgebied dat gedeeltelijk uit vruchtbare grond bestond, maar gedeeltelijk ook uit onvruchtbare heidegrond.

Uit de grafiek (op de volgende bladzijde) blijkt dat de stad Ravenstein slechts ongeveer vijfhonderd inwoners telde en dat vooral ook het aantal bewoners van de Maasdorpen gering was. De dorpen aan de Heikant waren groot, vooral Uden. In de ontoegankelijke Peel hielden ongewenste verstekelingen, zoals afgedankte huurlingen en bendes, zich vaak op; hun aantallen waren onbekend en ze waren geen wettige inwoners van de dorpen, dus ze zijn niet meegeteld in de cijfers van de grafiek. Alle dorpen en de stad zijn in de achttiende eeuw gegroeid, Huisseling en Reek relatief het sterkst, maar Uden had er het meeste inwoners bijgekregen.⁶

6 Deze gegevens zijn afkomstig van twee volkstellingen, een uit 1725 en een uit 1806. BHIC, 825, Drost, inv.nr. 45, Staten, 1725; Hermans, *Verzameling I* § XII, 35. In de volkstelling van 1725 worden niet alle dorpen genoemd, de stad Ravenstein evenmin. Voor Ravenstein zijn de gegevens afkomstig uit Lourens en Lucassen, *Inwoneraantallen*, 9, 49. De volkstelling geeft voor Uden 300 inwoners. Dat is onwaarschijnlijk weinig, aangezien er in 1806 bijna 4000 inwoners waren. Volgens een anoniem boekje (Gemeente Uden, 28) had Uden in 1725 ongeveer 2500 inwoners. Dit getal is in de grafiek gebruikt. Van Schaijk bestaat een overzicht uit 1700 van de huishoudens met paarden en runderen (BHIC, 7625, Schaijk, inv.nr. 141, Staat). Deze aantallen zijn vergeleken met Reek en Velp en op basis daarvan is de totale bevolking van Schaijk berekend. Van Boekel is het aantal communicanten rond 1739 bekend (BHIC, 7615, Boekel, inv.nr. 3, Akte). Dit is gelijkgesteld met het aantal volwassenen. In vergelijking met Uden is de totale bevolking geschat. Zie voor deze berekeningen Van Lith-Droogleever Fortuijn, *De Armenzorg*, bijlage 3. De aantallen van Ravenstein, Schaijk, Uden en Boekel zijn benaderingen. Voor Herpen zijn geen andere gegevens bekend.

Voor het bestuur van het Land van Ravenstein stelde de keurvorst vier functionarissen aan: een drost, een schout, een rentmeester en een landschrijver. Aan hen liet hij het bestuur vrijwel geheel over, maar hij had wel via zogenoemde 'Landkaarten' en allerlei ordonnances bepaald dat zij een grote greep op het Land moesten houden. In de Landkaarten was ook het algemene beleid en het beleid ten aanzien van de armen vastgelegd. De keurvorst bemoeide zich alleen direct met het tegengaan van ongewenste immigranten en met de strafmaat voor hen. Als verlicht vorst wilde hij een tuchthuis voor hen oprichten, maar daar is het door de komst van de Fransen niet meer van gekomen. De contacten met de landsheer liepen via Düsseldorf, de hoofdstad van het hertogdom Berg. De drost kon het ambt voor enige generaties in leen krijgen. Indien hij het ambt niet zelf wilde vervullen, kon hij een vice-drost benoemen die het eigenlijke werk deed. Van 1674 tot 1747 was het ambt in handen van de familie Von Wachtendonck. In die periode waren er in totaal zeven vice-drosten werkzaam. De laatste twee drosten, Johan Adriaan de Lauwere (1747-1773) en Amandus van Bree (1773-1794), namen het ambt zelf waar. Het ambt van Van Bree eindigde abrupt in 1794 met de komst van de Fransen.⁷

Van oudsher was in heel West-Europa tot in de negentiende eeuw de lokale gemeenschap de basis voor de organisatie van openbare armenzorg. Zo was dat ook in het Land van Ravenstein. Bestuurlijk waren Deursen met Dennenburg en Demen met Langel samengevoegd. In Deursen-Dennenburg was er één armenkas met een armmeester uit Deursen en een uit Dennenburg. In Demen-Langel had elk dorp echter een eigen armmeester met een eigen armenkas. De stad en de overige dorpen hadden elk twee armmeesters; Uden, het grootste dorp, had er drie. Volgens een reglement uit 1704 werkten de armmeesters onbezoldigd en zouden ze pas in het hiernamaals hun eeuwige beloning ontvangen.⁸ Dat was niet ongebruikelijk. Onder meer in Zwolle was dat ook het geval.⁹ Elders, bijvoorbeeld algemeen in het Duitse Rijk, werkten armmeesters wel bezoldigd.¹⁰ In de grotere dorpen werkten de armmeesters met armenlijsten, soms alleen voor de algemene uitdelingen, de *spijndingen*.¹¹ Men kon een tweede of zelfs een derde keer armmeester worden en dat werd afgewisseld met de andere functies in het dorp: schepen, borgemeester, kerkmeester. In de kleine dorpen waren niet veel mannen die voor dit soort functies in aanmerking kwamen, want men moest gegoed zijn, dat wil zeggen: grond bezitten, al was het maar een heel klein stukje grond. De armmeester werd voor twee jaar benoemd door de pastoor en een deel van de oud-bestuurders, de drost moest de benoeming bekrachtigen.¹²

haer voorgegaene examinatie wordt
 dede rekeninge van s' Hove wege
 mit den gesapporteerden rekenen
 Deursen den 6. may 1739.

Rekeninge Voor Jan Ariens en Derk
 Jansen armenmeesters tot Deursen en
 Dennenborgch 1735 over de jaeren
 1735 en 1736.

J. Boerwartz Dvts

Onsfanck van hooren Renten.

	matd.	vat.	aan.
Sijne Chast: blit van den palts wijdt Rendmeester tot Ravenslein jaers twee Boijf. mader Rogge, die te graeffen en kiermsis se door armenmeesters worden wijt gespeent, dus in twee jaeren 4 matd.	4	"	"
De Nonnen tot Deursen jaerlijc 4 vat rogh graefse matd, in twee jaeren	5	"	"
de weduwe en kinderen van arin schal- ken jaerlijc twee matd rogh, in twee jaeren wijt stricken goet jaers 3 vat rogh te wee- ten, Jan Wiems Lemmer 10 kannen de Esfg: aert voet 10 kannen de wed: francis voet 10 kannen gurd meegens 6 kannen. in twee jaeren te saemen	9	"	"
Derk van gelder en Gerrit vore jaers 5 matd: in twee jaeren.	"	6	"
* de Esfg: tonis Rullen jaers 5 matd: rogh in twee jaeren	2	"	"
de wed: van de Heer anselmus van dyck jaers 5 matd: in twee jaeren	2	"	"
de Esfg: juffrouw octmans tot batenborg jaers 4 vat in twee jaeren	5	"	"
de Esfg: Jan Grauen of antoni Wilens 3 vat in twee jaeren	"	6	"
beloopen aldus de rogh renten in twee jaeren vier boijf matd, en 13 matd: graefse matd dus 57 matd: 4 vat.	57	9	"
Onsfanck van terwe.			
de Esfg: Ruoms bijc tot Ravenslein jaers een vat terwe in twee jaeren.	"	2	"
Jan voet tot saemen jaers 5 vat in twee jaeren	"	2	"
bedraght aldus den onsfanck van terwe voor de twee jaeren te saemen	"	4	"

3. Armenrekening van Deursen-Dennenburg 1735-1736, folio 1. Coll. BHIC. NL-HtBHC 7595, Parochie St. Vincentius te Deursen-Dennenburg, inv.nr. 174, Rekeningen 1631-1803.

7 Van Miert, 'Oorlogslasten', 240, noot 1.

8 Hermans, *Verzameling*, nr. 249.

9 Van Wijngaarden, *Zorg*, 134.

10 Van Damme, *Armenzorg*, 145; Sachße & Tennstedt, *Geschichte*, 107.

11 Spijndingen waren algemene uitdelingen aan de armen, afkomstig van een officiële instantie. In het Land van Ravenstein waren dat de landsheer en de armenmeesters. De spijnding kon in natura zijn (brood, koren) of in geld.

12 Van der Ree-Scholten, *De grensgebieden*, 196-197.

Er waren tweejaarlijkse armenrekeningen, waarin de inkomsten en uitgaven genoteerd werden. Inkomsten bestonden uit het eigen vermogen, bestaande uit koren- en geldrenten en inkomsten van armenlanderijen. Dat eigen vermogen was in de voorgaande eeuwen opgebouwd uit legaten, schenkingen en rentes. Doordat die van plaats tot plaats verschillend waren geweest, waren ook de vermogens van de armenkassen in de dorpen verschillend. Het lag niet alleen aan de bevolkingsomvang. De landsheer gaf van oudsher *spijndrogge*, rogge die *uitgespijnd*, uitgedeeld werd aan de armen. Het ging in totaal om zeventien malder – ongeveer 150 liter – rogge, die, tot broden gebakken, in de dorpen uitgedeeld werden. De korenrenten werden in de loop van de achttiende eeuw steeds vaker in geld betaald.

De uitgaven bestonden zoals overal elders uit geld, voedsel (vooral roggebrood), kleding en brandstof. Maar er waren ook posten die specifiek zijn voor boerendorpen: hooi en stro, koeien en varkens, het huren van een wei en onderhoud aan de landerijen van de armen. Begrafenissen behoorden ook tot de normale uitgaven. Meestal werd alleen de doodkist betaald, een enkele keer echter veel meer: de doodbidders met hun mantels, vuur, licht en jenever bij het lijk, het doodskleed, winkelwaar, bijvoorbeeld wittebrood met kaas en stroop en bier tijdens de begrafenis, waskaarsen, de doodschuld.¹³ De koster, die ook schoolmeester was, kreeg schoolgeld voor de arme kinderen. Voor deze kinderen bestond een verplichte schoolgang als voorwaarde voor bedeling aan de ouders. Zo was dat ook in sommige steden in de Republiek. Was schoolgang geen voorwaarde voor bedeling, dan was het armenbeleid er in het algemeen toch op gericht arme kinderen naar school te laten gaan om ze regelmaat en discipline bij te brengen en hen voor te bereiden op een arbeidzaam leven.¹⁴

In de loop van de achttiende eeuw werd in het Land van Ravenstein steeds meer geld uitgegeven aan kostgeld, waardoor er minder geld voor de overige armen overbleef. Beheerskosten bleven laag, schommelden tussen de twee en vijf procent, terwijl die in de Republiek wel tot veertig procent konden oplopen.¹⁵ In het Land van Ravenstein bezaten de armenkassen alleen landerijen, geen gebouwen, die veel onderhoudskosten konden vergen. De landerijen werden verpacht en de pachters beheerden ze.

De armenrekeningen werden onder leiding van de pastoor opgesteld en nagekeken, vaak vele jaren later en vaak heel slordig. Waren er meer inkomsten dan uitgaven, dan moesten de armmeesters dat verschil teruggeven. Daar konden soms jaren overheen gaan. Uit de rekeningen van Deursen-Dennenburg komt het volgende, extreme, voorbeeld:

Claelbert Peters was in 1691-1692 armmeester. Bij de controle van die rekening in 1697 bleek een overschot van *f* 7,50. Dat moesten Claelbert Peters en zijn mede-armmeester nog terugbetalen. In 1740, ruim veertig jaar later, werd Claelberts helft van dit overschot alsnog ingevorderd. Claelbert leefde niet meer, maar zijn dochter Marij Claelberts werd erop aangesproken. Zij mocht het deel van haar vader *pro Deo*, 'Gode welgevallig', houden. Dat stemt overeen met een artikel uit het armenreglement: de armmeester mocht bij zijn verantwoording rekening houden met insolvente debiteuren.¹⁶ Marij Claelberts was toen waarschijnlijk arm en oud, maar zij kwam verder niet in de armenrekeningen voor. *Pro Deo* voor de armen, het niet hoeven betalen van de verschuldigde rente of pacht, kwam veel voor in de armenrekeningen, vooral in die van Deursen-Dennenburg in de eerste helft van de achttiende eeuw.

Het kwam ook voor dat de armmeesters meer hadden uitgegeven dan zij aan inkomsten hadden. Dan moesten zij dit bedrag dat uit eigen zak betaald was, terugkrijgen van de volgende armmeesters en moest het in die armenrekening genoteerd worden. Dat was echter zelden het geval.

De eindcontrole lag bij de drost, die slechts een enkele keer geen goedkeuring gaf. Hieruit blijkt dat de armenzorg een wereldlijke aangelegenheid was, al speelde de pastoor een voornamelijk rol, zowel bij de voordracht van nieuwe armmeesters, als bij het aansturen van de armmeesters, bij het beheren van de armenobligaties en bij de controle van de armenrekeningen. Hij was meestal de belangrijkste persoon in het dorp. De landsheer zorgde er via ‘concourseren’ voor dat de pastoors, allen geboren in het Land van Ravenstein, een behoorlijk niveau hadden.¹⁷ Deze wedstrijden, die in Düsseldorf gedurende drie dagen plaatsvonden, werden incidenteel gehouden. De deelnemende pastoors moesten schriftelijk en mondeling hun bekwaamheid laten zien, ook in een preek. De zes besten kwamen, in volgorde, in aanmerking voor openvallende pastorieën.

Soms kon het nadelig werken dat de pastoor uit de eigen omgeving kwam, vooral als hij nog jong was. Dan had hij niet voldoende gezag over de boeren die hem nog als klein jongetje hadden gekend. In Demen was in 1755 een nieuwe pastoor gekomen, Gerardus van Schaijick, die bijna veertig jaar daar pastoor bleef en dus in 1755 waarschijnlijk nog jong was. Zijn voorganger, die dertig jaar pastoor was geweest, had geen enkele armenrekening gecontroleerd en liet een insolvente boedel na. Van Schaijick kreeg van de drost opdracht de armenrekeningen vanaf 1721-1722 te controleren. Zijn verslag kwam eind 1759 – begin 1760 klaar.¹⁸ Daaruit bleek onder andere dat twee grote boeren in het verleden armmeester geweest waren en grote overschotten, een van ruim zestig gulden en een van honderd gulden, niet teruggegeven hadden. Van Schaijick kreeg het niet voor elkaar deze overschotten alsnog te innen en drong er bij de drost op aan de erfgenamen van deze boeren daarop aan te spreken. De drost volgde deze raad op. Dat duurde wel enige jaren, maar de laatste erfgenamen betaalden in 1767.

Deze hele gang van zaken is ook in de Franse tijd gewoon doorgegaan. De controle gebeurde vaak nog op de gewone manier, maar men wist niet meer bij wie nu de eindcontrole lag. Men liet het erbij. Er zijn voor Zeeland gegevens dat tijdens de Bataafse Republiek de overheid de controle weer wilde instellen.¹⁹ Mogelijk is dat toen ook voor de andere dorpen gebeurde.

Armenzorg in het Duitse Rijk

In het Duitse Rijk bestond voor de financiering van de algemene armenzorg een andere gang van zaken. Dat de overheid daar slechts in een deel van de behoeften voorzag en dat overall armenbussen stonden, was ook in het Land van Ravenstein en in de Republiek normaal. Maar in het Duitse Rijk werden wekelijks bij de mis of de kerkdienst collectes gehouden en waren er wekelijks of maandelijks huis-aan-huis-collectes. Was dit niet genoeg om de eigen armen te helpen, dan had de overheid soms het recht aan weinig vrijgevege burgers een minimale bijdrage op te leggen, in relatie tot hun vermogen.²⁰ In de hertogdom-

13 ‘Doodschuld’ is het verschuldigde bedrag aan de koster, waarvoor hij het lijk bezorgde en de zielmis zong.

14 Buursma, *‘Dese bekommerlijke tijden’*, 160; Van Damme, *Armenzorg*, 188; Schmidt, *“Gott”*, 70; Spaans, *Armenzorg*, 329; Trompetter, *Leven*, 192; Van der Vlis, *Leven*, 130-131; Van Wijngaarden, *Zorg*, 182-183; Zondergeld-Hamer, *Een kwestie*, 75-76.

15 Boon, *‘Uijt consideratie’*, uitgaven; Buursma, *‘Dese bekommerlijke tijden’*, 83, 490-496; Van Buyten, *‘De ellendigen’*, 546; De Kruijff, *‘De prijs’*, 32; Pot, *Arm Leiden*, 170; Prak, *‘Goede bureu’*, 154; Zondergeld-Hamer, *Een kwestie*, 38, 84.

16 Hermans, *Verzameling*, nr. 249.

17 BHIC, 825, Drost, inv.nr. 5, Verordeningen, 28 februari 1777.

18 BHIC, 1553, Demen-Dieden, inv.nr. 7, Rekeningen.

19 BHIC, 7629, Zeeland, inv.nr. 113, Uittreksel uit het “verbaal van den commissaris van het Staatsbewind der Bataafse republiek” om kerk- en armenrekeningen van Zeeland op te stellen, 1802.

20 Van Damme, *Armenzorg*, 145.

men Gulik en Berg, die dezelfde landsheer hadden als het Land van Ravenstein, werd het iets vriendelijker geformuleerd.²¹ Als de provisorsen met de kerkelijke collecten en met wat overbleef van de gasthuisrenten niet voldoende hadden voor de nooddrift der oude, zieke en gebrekkige armen, dan mochten zij de goedhartigen en vermogenden aanspreken en vermanen de behoeftigen te hulp te komen. Wie dan geneigd was te geven voor de armen, die kon de aalmoes aan de provisorsen geven of deze zelf aan de armen geven. Wie ook anders, zonder medeweten van de provisorsen, geneigd was de armen iets te geven, zou daarin niet gehinderd worden en er zou geen maat gegeven worden. Maar kloosters en andere instellingen werden geacht hun aalmoezen aan de provisorsen te geven of ze minstens op hun aanwijzingen uit te delen aan wie dit het meest nodig had. In andere Duitse gebieden was het verboden privé aan de armen te geven. Daar kwam wel verzet tegen, bijvoorbeeld in Koblenz en Trier. Dit verzet was vooral afkomstig van de adel, die zich door vrijgevigheid wilde profileren.²² Wat de provisorsen bij het rondgaan kregen of wat hun verder door goede lieden gegeven werd, dat ging in een kist met twee of drie sleutels, waarvan iedere provisor er één had. Zij openden hem als het voor de armen nodig was. Als er in een plaats geen goede armenvoorziening was, dan zou daar door de overheid aan de armen een merkteken gegeven worden waar en hoe ver men bedelen mocht. Er waren geen inkomsten in natura, zoals in het Land van Ravenstein.

Vaak hadden eigen armen een bepaalde tijd (bijvoorbeeld van drie maanden tot een jaar) recht op bedeling. Dat stond dan op een biljet dat de arme moest tonen als hij of zij zijn of haar bedeling op een vaste dag bij de provisorsen kwam afhalen.²³ Hoe het met de armen gesteld was, moest goed in de gaten gehouden worden. Daarom had de overheid bepaald dat in iedere buurtschap een deugdzame man aangewezen werd, die de overheid kon melden of iemand ziek of arm geworden was en dus behoefte had aan bedeling. Maar hij moest er ook op toezien of de armen zich eerbaar gedroegen en of zij niet weer tot arbeid in staat waren.

Arme scholieren mochten binnen een bepaalde afstand van de school overdag bij mensen aan de deuren bedelen, maar zij mochten niemand op straat of op andere plaatsen nalopen. De schoolmeester moest daarop toezien.

Niet altijd kwam het ingezamelde geld voornamelijk aan de armen ten goede. In het Land van Ravenstein kwam in (Neer)Langel een deel van de inkomsten bij de kerk terecht.²⁴ In Nassau-Katzenelnbogen waren de aalmoezen in de eerste plaats bedoeld voor de dominee en de godsdienstleraar en in de tweede plaats voor het onderhoud van de scholen, het onderwijs aan de arme kinderen of het leren van een ambacht. Wat er overbleef was voor de armen, de gebrekkigen en de zieken.²⁵

De collectes liepen in het hele Duitse Rijk in de loop van de achttiende eeuw terug. De financiering van de armenzorg ontwikkelde zich daardoor van zelfhulp door de gemeenschap tot een door de overheid opgelegde belasting.²⁶

Armeninstellingen

In elke stad van de Republiek waren er verscheidene instellingen die zich bekommerden om de armen, vaak gediifferentieerd naar godsdienst: armenkassen, diaconieën, weeshuizen, gasthuizen. Alle beheerden het eigen vermogen en moesten rekeningen opstellen van hun inkomsten en uitgaven.²⁷ In het Duitse Rijk bleven in de rooms-katholieke landen de instellingen vaak autonoom. In de protestantse landen had de overheid de instellingen aan zich getrokken, maar verschenen er vaak toch weer aparte instellingen, zoals dat ook in de

Republiek het geval was.²⁸ Berlijn was een apart geval. Daar had de Pruisische koning in de achttiende eeuw gezorgd voor een heel scala aan armenvoorzieningen: armenhuizen, hospitaal, armenkassen en collectes.²⁹ Van al deze instellingen konden armen zonder onderscheid naar religie gebruik maken. Dat was christenplicht, maar het zorgde ook voor een geordende samenleving. Men moest echter geboren Berlijner zijn of er al drie jaar wonen, voordat armen hiervoor in aanmerking kwamen. In 1742 was een *Arbeits-Haus* gesticht om de uit de hand gelopen straatbedelarij te reguleren. Hierin werden alle oude en andere hulp vragende en meelijwekkende personen die niet wilden bedelen, opgenomen. Zij werden naar hun vermogen aan het werk gezet. Afgezonderd van hen werden bedelaars erin ondergebracht, samen met landlopers, na rechterlijk vonnis, en vrouwen die in het hospitaal genezen waren van venerische ziekten. Zij werkten allen enige tijd onder leiding.

In het Land van Ravenstein was er, naast de plaatselijke armenkassen, ook een centrale instelling voor armen uit het hele Land: de Dertien Armenkamers te Herpen. Daar was alleen plaats voor de allerarmsten.³⁰ Deze instelling was begin zestiende eeuw bij testament bepaald door de toenmalige heer van Ravenstein, Philips van Kleef of van Ravenstein, en gesticht door de voogd van de erfgenaam. De rentmeester zorgde voor de onkosten ervan. De instelling bestond uit dertien kamers vlakbij de kerk van Herpen. In twaalf ervan mochten arme mannen of echtparen wonen, zonder kinderen. In de dertiende kamer woonde een vrouw die er een tweede bij mocht zoeken. Zij zorgde(n) voor de arme mannen. Allen moesten alle missen in Herpen bijwonen en bidden voor de landsheer. Bidden voor de landsheer was ook elders gebruikelijk.³¹ Zoals gezegd hadden in de steden van de Republiek de instellingen elk een eigen bestuur en was er weinig bemoeienis van de overheid. In het Land van Ravenstein bestond alleen deze instelling, waar de overheid strak de hand in had. Het lijkt er wel op dat de armenkamers aan het eind van de achttiende eeuw niet meer werkelijk bewoond werden. De rentmeester zorgde ervoor dat het geoormerkte geld in de armenkassen van de verschillende dorpen terecht kwam.³²

Armenzorg, een financiële vergelijking

Het is moeilijk na te gaan of de armen daadwerkelijk voldoende geholpen werden. Bedeling was altijd aanvullend op wat de arme zelf verdiende, was afhankelijk van de noden van de dag en van de inkomsten van de armenkas. Volgens Prak beschikten de stedelijke armen-

21 NL-KB 0143 df, Gùlich- und Bergische Policey-Ordnung des Fürsten ... Wilhelms, Herzogen zu Gùlich, Cleve und Berg [u.s.w.] [Gulikse en Bergse Policey-Ordnung, uitgevaardigd door keurvorst Johan Wilhelm, Paltsgraaf, hertog van Gulik, Kleef en Berg, heer tot Ravenstein, enz., in 1751].

22 Schmidt, "Gott", 79.

23 Sachße & Tennstedt, *Geschichte*, 107

24 Van Lith-Droogleeveer Fortuijn, *De armenzorg*, 173.

25 Schmidt, "Gott", 71.

26 Sachße & Tennstedt, *Geschichte*, 107-108; Van Damme, *Armenzorg*, 145

27 Buursma, "Dese bekommerlijke tijden", 52, 125 (Groningen); Pot, *Arm Leiden*, 160-164; De Kruijff, "De prijs", 24-51 ('s-Hertogenbosch); Spaans, *Armenzorg*, 268-269 (Friesland); Trompetter, *Leven*, 170-171 (Almelo); Van Wijngaarden, *Zorg*, 47-48 (Zwolle); Zondergeld-Hamer, *Een kwestie*, 11-12, 38, 83-84, 134-135 (Weesp).

28 Schmidt, "Gott", 63.

29 Sachße & Tennstedt, *Geschichte*, 139-153.

30 Hermans, *Verzameling*, nr. 76; BHIC, 7398, Herpen, inv.nr. 169, Akte.

31 Boele, *Leden*, 236-237.

32 Op een kadastrale kaart van Herpen uit 1832 (BHIC, Kaarten en tekeningen, 2104, MIN10078C01, Minuutplan Herpen Sectie C blad 1) staan benoorden de kerk dertien percelen van ongelijke grootte afgebeeld, waarvan er acht bebouwing hebben. Mogelijk was dat wat er nog restte van de Dertien Armenkamers. Van der Aa meldt in 1844 dat er vroeger in Herpen een liefdadig gesticht was, dat 'voor een reeks van jaren' afgebrand was en dat de rest, bouwvallig, afgebroken was (Van der Aa, 466).

kassen in de Nederlanden over twee à drie gulden per inwoner per jaar. Volgens Kappelhof was dit op het platteland minder.³³ Uit later onderzoek blijkt dat de steden de door Prak genoemde bedragen vaak ook niet haalden. Kappelhofs opmerking blijkt voor het Land van Ravenstein te kloppen. De volkstelling van 1806 kan gekoppeld worden aan de inkomsten van de meeste dorpen. De volkstelling van 1725 kan bovendien gekoppeld worden aan de inkomsten in Deursen-Dennenburg en Demen-Langel. Uit beide koppelingen resulteren bedragen per persoon per twee jaar. Deze zijn vergeleken met gegevens van drie steden in de Republiek. Ook is een vergelijking mogelijk met het agrarische dorp Erichem in de Betuwe, ongeveer even groot als Deursen-Dennenburg, maar protestant. Daar waren twee armenkassen: die van de overheid en de diaconie; voor de berekening zijn de inkomsten samengevoegd.

Beschikbaar armengeld gemiddeld per persoon³⁴

Zorg ten aanzien van de armen

De overheid in het Land van Ravenstein verleende op drie verschillende manieren zorg aan de armen. Die zorg betrof de volgende groeperingen:³⁵

- 1) De fatsoenlijke dorpsarmen die bedeed werden uit de armenkas van het dorp. Onder fatsoenlijke armen worden die armen verstaan die zich volgens de toen geldende normen goed gedroegen, maar niet meer in hun levensonderhoud konden voorzien.
- 2) De fatsoenlijke *uytheemse* armen. Onder deze groep worden die armen verstaan die zich in het Land van Ravenstein hadden gevestigd toen zij nog niet arm waren, die zich volgens de toen geldende normen goed gedroegen, maar die later tot armoede vervallen waren.
- 3) De onfatsoenlijke *uytheemse* armen, het loslopende volk, bedelaars en vagebonden. Daaronder worden alle vreemde passanten verstaan die zich zonder een legitimatiebewijs ophielden in het Land van Ravenstein en niet in hun levensonderhoud konden voorzien.

Deze drie groeperingen worden achtereenvolgens behandeld. Daarbij komt het beleid elders in West-Europa eveneens ter sprake.

1. De fatsoenlijke dorpsarmen

De landsheer had bepaald hoe door de armmeesters omgegaan moest worden met de armen en de drost oefende daarop controle uit. De armmeester beloofde bij zijn eedaflegging tegenover de schout de armenrentes volgens een kopie uit het armenregister te innen, niets achter te houden, maar ze onpartijdig uit te reiken aan de armen die het echt nodig hadden, altijd alleen aan de fatsoenlijke armen. Gaf men het aan onfatsoenlijke armen, dan riep men de wrake Gods over zich af. Daarom moest de armmeester aan de pastoor bekend maken welke armen volgens zijn geweten niet in aanmerking kwamen voor bedeling.³⁶ Van dit laatste is in de armenrekeningen niets terug te vinden. Ook kon niet nagegaan worden of alleen fatsoenlijke armen bedeed werden, al zal dat, vooral in de kleinere dorpen, wel het geval geweest zijn vanwege de sociale controle en de belangrijke rol van de pastoors.

De uitdelingen aan de armen volgden nooit een standaardprocedure, zelfs niet bij de spijndingen. Er werd altijd gekeken naar de mogelijkheden van de armenkas en naar de noden van de armen. Dit betekende dat met name genoemde armen – alleen voor hen was het na te gaan – vaak vele malen in één armenrekening voorkwamen. Een extreem voorbeeld

is Jan Willems uit Deursen-Dennenburg, die tussen 1692 en 1714 in de armenzorg zat. In de armenrekening van 1693-1694 kwam hij 27 keer voor. Hij kreeg rogge, tarwe, hooi, stro, turf, erwten, knolzaad, dorens, hout, bier, een big en er werd voor hem een wei gehuurd. In de jaren erna kreeg hij veel minder en minder vaak, tot hij in 1714 stierf. Uit de armenkas werden toen alleen nog voor zijn begrafenis de dragers met hun kannetje bier betaald.³⁷

2. Immigratie van fatsoenlijke personen

Bij immigratie moest men ervoor zorgen dat de nieuwe inwoners van binnen en buiten het Land van Ravenstein niet ten laste van de armenkas in het nieuwe dorp zouden komen en dat alleen fatsoenlijke mensen binnenkwamen. De landsheer in de persoon van de drost eiste daarom dat nieuwelingen voldoende kapitaalkrachtig zouden zijn. Op 9 juni 1714 vaardigde drost C.F. baron Von Wachtendonck een ordonnantie uit die betrekking had op de toevloed van vreemdelingen in Stad en Land van Ravenstein.³⁸ In die ordonnantie staat nauwkeurig de gang van zaken beschreven hoe een nieuweling zich in het Land van Ravenstein kon vestigen. Iedere immigrant moest aan de drost toestemming (een schriftelijke *attestatie*) vragen om in het Land van Ravenstein te mogen wonen; hij diende daarbij in het bezit te zijn van een vermogen van minimaal vijfhonderd gulden of daarvoor een borg te stellen. Ieder die zonder toestemming en borg in het land was komen wonen, moest binnen zes weken na afkondiging van de ordonnantie alsnog toestemming vragen en een borg stellen. Gebeurde dit niet, dan moest hij vertrekken. Vertrok hij niet, dan zou hij arbitraal (dat wil zeggen: volgens de geldende regels) gestraft worden. De armmeesters mochten zulke mensen niets geven. Deden zij dit wel, dan kregen ze elke keer een boete van vier gulden. Vermelden zij het in hun rekening, dan werd dat bedrag niet gevalideerd. Dat betekende dat zij het uit eigen zak moesten betalen. Borgemeesters en richterbodes, de plaatselijke vertegenwoordigers van de drost, waren verplicht ieder jaar aan het eind van de ambtsperiode van de borgemeester een lijst op te stellen van alle vreemdelingen die in hun dorp of in de stad waren komen wonen. Voor borgemeesters gold bij nalatigheid een boete van tien gulden, de richterbode werd uit zijn ambt gezet. De richterbodes maakten deze ordonnantie bekend. Dit betekende dat de ordonnantie op de twee eerstvolgende zondagen, 10 en 17 juni 1714, in de kerken werd afgekondigd.

In deze ordonnantie is sprake van vreemdelingen van buiten het Land van Ravenstein. Maar ook mensen die binnen het Land van Ravenstein verhuisden, moesten in het dorp van vestiging aantonen dat zij geërfd waren voor minstens vijfhonderd gulden. Dat was de borg. Er werd niet gevraagd hoe zij in hun levensonderhoud voorzagen, de borg van vijfhonderd gulden was de enige eis. Konden zij dit niet aantonen, dan waren zij verplicht een borgbrief of een ontlastbrief te tonen. Van die borg- en ontlastbrieven zijn voor vele dorpen hele stapels bewaard gebleven, ook uit de Franse tijd.³⁹ Daarbij zitten de brieven van

33 Prak, 'Armenzorg', 68; Kappelhof, *Armenzorg*, 40.

34 Langel kreeg in 1784 een legaat, Schaijk in 1796. Van Lith-Droogleever Fortuijn, *De armenzorg*, 170, 222, 297; De volkstellinggegevens van 1806 zijn gekoppeld aan de dichtstbijzijnde armenrekeningen. Delft, Utrecht, Zwolle: Van Nederveen Meerkerk en Teeuwen, *'The stability'*, 96-98. Erichem: Boon, *'Uijt consideratie'*, 12.

35 De tweedeling fatsoenlijke – onfatsoenlijke armen is afkomstig van Lis, Soly, Van Damme, *Op vrije voeten?*, 35-36. De term uyt-heemse armen is afkomstig uit de eigentijdse bronnen van het Land van Ravenstein voor armen die van buiten het Land kwamen.

36 Hermans, *Verzameling*, nr. 502.

37 BHIC, 7595, Deursen-Dennenburg, inv.nr. 174, Rekeningen 1631-1803; Van Lith-Droogleever Fortuijn, *Armenzorg*, 153.

38 Deze is bewaard gebleven voor Boekel en Schaijk: BHIC, 7615, Boekel, inv.nrs. 87-88, Protocol; inv.nr. 89, Ontlastbrieven; BHIC, 7625, Schaijk, inv.nr. 146, Lijsten.

39 BHIC, 7388, Ravenstein, inv.nr. 80, Register; inv.nrs. 81-90, Ingekomen; BHIC, 7595, Deursen-Dennenburg, inv. nr. 182, Borg- en ontlastbrieven; BHIC, 7615, Boekel, inv.nrs. 87-88, Protocol; inv.nr. 89, Ontlastbrieven; BHIC, 7621, Reek, inv.nr. 30, Akten; inv.nr. 31, Register; BHIC, 7625, Schaijk, inv.nr. 145, Ingekomen; inv.nr. 147, Protocol; BHIC, 7629, Zeeland, inv.nr. 106, Borg- en ontlastbrieven; BHIC, 7651, Uden, inv.nrs. 358-359, Ingekomen.

immigranten van buiten het Land van Ravenstein en van daarbinnen door elkaar heen. In de armenrekeningen zijn geen sporen van borg- en ontlastbrieven teruggevonden.

Een ontlastbrief, die ook wel een *acte van borgtocht* of *borgtale* werd genoemd, werd in de plaats van herkomst opgesteld ten behoeve van de nieuwe inwoner. Volgens Prak waren borgbrief en ontlastbrief twee woorden voor hetzelfde soort document, dat ook wel aangeduid werd met acte van indemniteit of acte van cautie. Volgens Davids werd een acte van cautie alleen afgegeven in het dorp van geboorte. Die was dus gelijk aan de ontlastbrief.⁴⁰ In een ontlastbrief verklaarden functionarissen uit het dorp van herkomst dat de persoon in kwestie van wettige geboorte was, dat zijn ouders eerlijke lieden waren en dat hij zich altijd goed gedragen had. Zij stelden zich garant voor de genoemde persoon en voor de helft van zijn of haar wettige kinderen, al geboren of nog geboren wordend, voor het geval hij of zij tot armoede zou vervallen. In dat geval betaalde de armenkas uit het geboortedorp, voor zover deze daartoe in staat was, bedeling aan het dorp van vestiging tot een bedrag van vijfhonderd gulden. Dat is een heel hoog bedrag: de totale inkomsten van de armenkassen van de dorpen kwamen tot aan het eind van de achttiende eeuw alleen in Ravenstein en Herpen boven de vijfhonderd gulden uit. De opmerking dat de armenkassen alleen zouden uitkeren als ze daartoe in staat waren, staat er niet voor niets bij. De functionarissen die de ontlastbrief ondertekenden, waren lang niet altijd dezelfde. Combinaties van pastoor, armmeesters, schepenen en richterbode in plaats van de landschrijver, drost of borggemeesters zijn teruggevonden.

Het kon zijn dat het dorp van herkomst geen ontlastbrief wilde geven. Dan bestond de mogelijkheid met een borgbrief te komen. Deze was opgesteld voor schepenen van het dorp van herkomst of van het dorp waar de nieuweling zich wilde vestigen. Twee individuele personen stelden zich voor de nieuweling met de helft van diens (toekomstige) wettige kinderen borg voor een bedrag van vijfhonderd gulden. De borgen stelden hun bezit als onderpand. Bij echtparen kreeg de man voor de ene helft van de kinderen en de vrouw voor de andere helft van de kinderen een garantie. Hoe dat in de praktijk uitwerkte, is niet goed na te gaan. Borg- en ontlastbrieven zijn dus, in tegenstelling tot wat Prak stelt, twee aparte soorten brieven, in ieder geval voor het Land van Ravenstein.

Periodiek werd het gecontroleerd. Personen die een vermogen hadden van minstens vijfhonderd gulden mochten zich vrij vestigen, maar moesten wel een schriftelijk bewijs van de drost hebben als ze van buiten het Land van Ravenstein kwamen.

De algemene ordonnantie van 9 juni 1714 is voor Boekel en Schaijk bewaard gebleven. Eraan vast zit in beide dorpen een protocol, met namen van immigranten die naar aanleiding van de ordonnantie opgeroepen waren. In tegenstelling tot wat in de ordonnantie stond, werden ook personen opgeroepen die vanuit een ander Ravensteins dorp verhuisd waren. Dat protocol geeft een aardige kijk op de gang van zaken. Mogelijk was het nieuw beleid om systematisch na te gaan hoe het gesteld was met de immigranten. In Boekel bijvoorbeeld werden ook personen opgeroepen die er al heel lang woonden: 26, 30 of 50 jaar. Er werden 33 personen, hoofden van huishoudens, opgeroepen, 25 van buiten het Land van Ravenstein, 8 van daarbinnen. Een deel van de opgeroepen personen had toestemming van de drost, waarvan het bewijs getoond werd. Een deel was voldoende geërfd en mocht blijven. Wel moesten ze de normale rechten betalen: aan de drost één ducaton jura en aan het dorp een halve ducaton recognitiegelden.⁴¹ Deze vier en een halve gulden waren in de tweede helft van de achttiende eeuw tot achttien gulden opgelopen. Dit was ook een manier om de toestroom af te remmen.

Bij de opgeroepen personen waren veel probleemgevallen. Konden deze mensen niet aan de voorwaarden voldoen, dan waren zij verplicht te vertrekken op straffe van twaalf gulden en de arbitrale straf. Er werd duidelijk wel naar de omstandigheden gekeken, maar men was streng. Het aantal jaren dat de immigranten in Boekel woonden, telde nauwelijks mee. Van belang was de vraag of de persoon in kwestie zich correct gedroeg. Men wilde alleen fatsoenlijke mensen toelaten, zodat ook alleen fatsoenlijke mensen eventueel bedeed zouden worden door de armenkas. Het kwam voor dat familieleden weigerden zich borg te stellen voor een immigrant. Dat was verdacht. De persoon in kwestie moest binnen acht dagen elders een borg zoeken: men hield het in de gaten. Er waren ook verzachtende omstandigheden: ouderdom en invaliditeit. Dit waren tevens de belangrijkste categorieën voor armenzorg. Daarbij behoorde ook zorg voor deze ouden en invaliden door familieleden. Een verklaring *op zijn vromigheid* dat men indertijd van de drost toestemming had gekregen om te komen wonen, maar dat men het bewijs was kwijtgeraakt, werd wel geaccepteerd. Getrouwd zijn met een Boekelse was daarentegen niet voldoende. Vooral als er minderjarige kinderen waren of nog konden komen, moest men met borg- of ontlastbrieven komen. Het maakte wel uit of de kinderen al dan niet in Boekel geboren waren. In het eerste geval was men coulanter. Als de Boekelse stierf, moest de immigrant, hoe lang hij er ook al woonde, toch nog een borg stellen of anders vertrekken. Ook kwam het voor dat een immigrant woonde op grond van een ander die borg voor hem stond. Zodra hij zou verhuizen, golden weer de algemene regels. Had men wel goederen, maar waren die geen vijfhonderd gulden waard, dan diende men toch om te zien naar een borg. Alle immigranten kregen de tijd om hun zaken in orde te maken. Zes weken was de normale termijn. Op zaterdag 28 juli 1714, krap zes weken na de tweede afkondiging van de ordonnantie, werden de beslissingen over de meeste personen genomen, opgeschreven en ondertekend door de vice-drost, borgemeesters, schepenen, armmeeesters en de richterbode. Uitsstel kon ook verleend worden bij langere afwezigheid van het hoofd van het huishouden. Er waren immers veel Hollandgangers, seizoensmigranten. Maar daarvan kwam geen afstel.

Hetzelfde beeld rijst op uit het protocol van Schaijk.⁴² Daar werden in 1714 35 personen opgeroepen. Als de immigranten er al vele jaren woonden, mochten zij blijven, al moesten zij borgen stellen. Een attestatie van de drost was noodzakelijk als men van buiten het Land van Ravenstein kwam. Als zij redelijk wel geërfd waren, was dat voldoende en hoefden zij geen borg te stellen. De goederen moesten dan wel in Schaijk liggen, anders was er toch een borg nodig.

Uit de Maasdorpen zijn eveneens protocollen overgeleverd uit 1714, zonder de ordonnantie.⁴³ 73 personen werden opgeroepen: 17 uit Huisseling, 31 uit Deursen-Dennenburg en 27 uit Demen-Langel. Dat waren er zeer veel in verhouding tot het aantal huishoudens. Die aantallen zijn bekend uit de volkstelling van 1725: Huisseling bezat 37 huishoudens, Deursen-Dennenburg 57 en Demen-Langel 41. Het wijst op een grote mobiliteit, veel groter dan in Schaijk, waar in 1700 meer dan 166 huishoudens waren.⁴⁴ Voor Boekel is het slechter na te gaan. Daar waren in 1739 288 huishoudens, maar dat is weer 25 jaar later.⁴⁵ Toch lijkt ook hier de officiële mobiliteit geringer.

40 De algemene gang van zaken is afgeleid uit de borg- en ontlastbrieven van Zeeland (BHIC, 7629, Zeeland, inv.nr. 106, Borg- en ontlastbrieven) en vervolgens vergeleken met borg- en ontlastbrieven van andere dorpen. Davids, 'De migratiebeweging', 140; Prak, 'Armenzorg', 82.

41 Een ducaton is een goudgulden en bedraagt 3 gulden. 'Jura' wil zeggen wat er gerechtelijk verschuldigd was.

42 BHIC, 7625, Schaijk, inv.nr. 146, Lijsten.

43 BHIC, 825, Drost, inv.nr. 6, Verordeningen.

44 BHIC, 7625, Schaijk, inv.nr. 141, Staat.

45 BHIC, 7615, Boekel, inv.nr. 3, Akte.

Uit al deze protocollen rijst het beeld dat de fatsoenlijke immigranten vooral personen waren die individueel of met een gezin kwamen en dat huwelijken of andere familieomstandigheden de belangrijkste factoren waren van hun komst.

Migratie, een vergelijking

De migratie zoals die in het Land van Ravenstein geregeld was, kan vergeleken worden met die in de omringende gebieden: het Duitse Rijk, de Republiek, de Zuidelijke Nederlanden en Engeland.⁴⁶ Het algemene beeld is dat in de late middeleeuwen migratie plaatsvond van het platteland naar de steden, omdat de steden veiligheid, werkgelegenheid en sociale voorzieningen verschaften.⁴⁷ In de vroegmoderne tijd waren er nog steeds stromen migranten op weg naar de steden, maar ook tussen de steden. De veiligheid speelde eigenlijk geen rol meer, maar werkgelegenheid en sociale voorzieningen bleven belangrijk. Daarnaast waren mogelijkheden om een opleiding te volgen aantrekkelijk. Ook het geloof werd een migratiefactor.⁴⁸ Bij de migranten zaten lieden van allerlei slag en ze waren meestal niet kapitaalkrchtig. De rijke reizigers beschikten over een legitimatiebewijs, afgegeven door hun woonplaats. Maar van de overige migranten was lang niet iedereen welkom in de stad. Uitgangspunt bij de vergelijking zijn de edicten van Karel V van 1530 voor het Duitse Rijk, waartoe het Land van Ravenstein behoorde, en van 1531 voor de Nederlanden.⁴⁹ Met betrekking tot de fatsoenlijke armen ontstonden in de loop van de tijd verschillen. Karel V had bepaald dat mensen alleen hun woonplaats mochten verlaten als ze van hun plaatselijke overheid een bewijs van hun reden van vertrek hadden; in hun nieuwe woonplaats konden ze pas na een jaar een beroep doen op de armenzorg. In de bronnen van Ravenstein uit de achttiende eeuw – de ordonnanties en de borg- en ontlastbrieven – staat nergens dat de mensen een reden van vertrek moesten opgeven. Ook in de literatuur over de andere gebieden is dit niet terug te vinden. In de loop van de zeventiende eeuw hadden de te vergelijken gebieden meer zelfstandigheid verworven. Engeland, waar de edicten van Karel uiteraard nooit van toepassing zijn geweest, en de Republiek waren soevereine staten. Het waren beide kapitalistische, stedelijke maatschappijen met een hoogontwikkelde markteconomie, waar het platteland nauw bij betrokken was. De Zuidelijke Nederlanden, die in de zeventiende eeuw Spaans, in de achttiende eeuw Oostenrijks bezit waren, maar desondanks een redelijke mate van zelfstandigheid kenden, waren een agrarische samenleving met huisindustrie, waar het kapitalisme pas aan het eind van de achttiende eeuw zijn intrede deed. Het kleine Land van Ravenstein was een agrarische dorpsamenleving, vrijwel zonder kapitalistische invloeden. Het Duitse Rijk bestond uit talrijke zelfstandige staten en staatjes.

Arme migranten konden op zeer diverse manieren aanspraak maken op bedeling. De geboorteplaats speelde altijd een rol als plaats waarheen armen verwezen werden als ze in de woonplaats geen recht hadden op bedeling. Karel V had bepaald dat de woonplaats voor de geboorteplaats in de plaats kwam als iemand er langer dan een jaar woonde. In het Land van Ravenstein werd geen termijn genoemd en is ook geen termijn af te leiden uit de armenrekeningen. In de Zuidelijke Nederlanden hadden de aartshertogen in 1618 bepaald dat deze termijn op drie jaar kwam te liggen en dat bleef daar zo tot aan de Franse tijd. Dit gold voor gezinshoofden; getrouwde vrouwen en minderjarige kinderen volgden het gezinshoofd.⁵⁰ In de Republiek was aanvankelijk ook geen termijn genoemd. De economisch bloeiende steden hadden een grote behoefte aan arbeidskrachten. Wie werkloos was geworden, trok naar een andere stad. Dat veranderde langzamerhand, maar niet in alle steden en in de steden die wel tot een termijn overgingen, gebeurde het meestal op verschil-

lende tijden; zelfs binnen een stad kon het verschillen.⁵¹ In Amsterdam hanteerde de stedelijke armenzorg in 1612 een termijn van twee jaar, die in 1650 geleidelijk gegroeid was tot zes jaar. In de achttiende eeuw was het zeven jaar. De hervormde diaconie begon met een termijn van een half jaar, halverwege de zeventiende eeuw was dat twee jaar geworden, rond de eeuwwisseling vier jaar, halverwege de achttiende eeuw vijf jaar voor Nederlanders en zes jaar voor buitenlanders. In Graft was het in de zeventiende eeuw voor immigranten uit Holland twee à drie jaar, voor immigranten van daarbuiten zeven jaar. In Zwolle bestond geen termijn; in Groningen was het in 1624 al tien jaar; in Leeuwarden was het in 1624 twee jaar en werd het in 1660 vijf jaar; in Hoorn was het zes jaar; in Rotterdam twee jaar; in Haarlem in 1678 vier jaar; in Leiden in de jaren zestig van de achttiende eeuw drie jaar, na 1775 vijf jaar; in Utrecht eerst zes, later acht jaar. In 's-Hertogenbosch vormde het Geefhuis omstreeks 1770 het dieptepunt met een termijn van vijftien jaar. De overige instellingen daar hanteerden deze eis niet. In Engeland werd in 1691 wettelijk vastgelegd dat een immigrant die niet voldoende gegoed was, na een leerjaar van een jaar of nadat hij een jaar een openbare functie had bekleed, formeel tot die woonplaats behoorde en daar recht had op bedeling.⁵² Maar eind achttiende eeuw werd het overal voor migranten steeds moeilijker om een vestigingsvergunning te krijgen. Iedere woonplaats voerde een eigen beleid.

Een andere manier om greep te houden op migratie was het gebruik van borgbrieven, die ook wel *actes van indemnatie* of *actes van cautie* genoemd werden. Hierboven bleek al dat auteurs de begrippen door elkaar gebruikten en dat daarover geen consensus bestaat. In het Land van Ravenstein zagen we dat er een duidelijk onderscheid gemaakt werd tussen borgbrieven en ontlastbrieven.

In de Zuidelijke Nederlanden maakte men ook gebruik van borgbrieven, die daar *actes de garant* of *warranties* genoemd werden.⁵³ Deze stemden overeen met de ontlastbrieven van het Land van Ravenstein. De garantie, afgegeven door het geboortedorp, betrof een bepaalde som, meestal 150 gulden. Regionaal bestonden er grote verschillen in het gebruik ervan. In het algemeen werden ze gevraagd bij binnenkomst, maar in de Kempen werden ze pas gevraagd bij een huwelijk, wanneer de kans om tot armoede te vervallen groter werd. In het zuiden van Brabant werden ze minder afgegeven dan in het noorden. Sommige steden gaven helemaal geen borgbrieven, want het belemmerde de mobiliteit van de arbeiders. Een apart systeem was de collectieve garantie, bilateraal of multilateraal, die nabijgelegen woonplaatsen in de achttiende eeuw met elkaar sloten. Migrant kwamen vaak van nabij. Armen konden dan teruggestuurd worden naar hun geboorteplaats of kregen in de woonplaats ondersteuning vanuit het geboortedorp.

In de Republiek kende men het onderscheid tussen borg- en ontlastbrieven niet. De borgbrieven werden meestal door de plaats van herkomst gegeven, veelal de armenzorg, maar ook wel door particulieren. Vaak stond er een beperkte termijn in, twee of drie jaar, waarbinnen de borgbrief van kracht was. Ze werden pas uitgegeven vanaf het einde van de zeventiende eeuw, toen de economie terugliep.⁵⁴ De Staten van Holland hadden hierbij in

46 Winter, 'Caught', 137-162; Looijesteijn en Van Leeuwen, 'Establishing', 211-251; Van Damme, *Armenzorg*, 120, 166; Sachße en Tennstedt, *Geschiede*, 107-110.

47 Blockmans, 'Urbanisatie', 38-39.

48 Van Nederveen Meerkerk, 'Werkgelegenheid', 103, 110-111.

49 Van Damme, *Armenzorg*, 113-114.

50 Van Damme, *Armenzorg*, 120; Winter, 'Caught', 144.

51 Davids, 'De migratiebeweging', 137; Prak, 'Overvloed', 13-14; Van Wijngaarden, *Zorg*, 96; Van Leeuwen, 'De rijke Republiek', 224; Buursma, 'Dese bekommerlijke tijden', 90, 321; Van Deursen, *Een dorp*, 218.

52 Winter, 'Caught', 140.

53 Winter, 'Caught', 144; Winter, 'Regulating', 184-191.

54 Prak, 'Armenzorg', 82-84; Zondergeld-Hamer, *Een kwestie*, 130; Looijesteijn en Van Leeuwen, 'Establishing', 230-232.

1682 het initiatief genomen door te verklaren dat een migrant na een jaar in zijn nieuwe woonplaats niet meer teruggestuurd kon worden naar zijn oude woonplaats. Dit lijkt sterk op wat Karel V anderhalve eeuw eerder had bepaald. De bepaling van de Staten van Holland werd in de overige gewesten overgenomen. Niet overal ging men gebruikmaken van borgbrieven. In Friesland zijn ze nooit gevraagd. Groningen vroeg die pas vanaf halverwege de achttiende eeuw, wat erop wijst dat immigranten daar pas betrekkelijk laat een probleem werden. Leiden gaf ze al vanaf 1682, maar ze waren niet verplicht en de stad gaf ze niet graag, want ze waren onvoordelig voor de stad. Vanaf 1785 werden ze niet meer uitgegeven. Amsterdam wilde er helemaal niet van weten, want daar bleef een grote behoefte aan arbeidskrachten bestaan.⁵⁵ Veel steden gingen aan de poort controleren en eisen stellen.⁵⁶ Rotterdam stelde een borgsom verplicht van driehonderd gulden en leek daarmee enigszins op het Land van Ravenstein. Steden zoals Leiden, Rotterdam en Haarlem gingen ook intern controleren. Daartoe waren ze opgedeeld in wijken waarbinnen speciale controleurs waren aangesteld. Dat is wel enigszins te vergelijken met de verschillende dorpen in het Land van Ravenstein.

In Engeland stelde de overheid in 1697 het gebruik in van een *certificate*, een borgbrief. Als een migrant in zijn nieuwe woonplaats een beroep moest doen op de armenzorg, kon hij soms van de plaatselijke armenkas ondersteuning krijgen. Meer voorkomend was dat hij teruggestuurd werd naar zijn plaats van herkomst, of dat er gebruik gemaakt werd van het systeem van *out-parish relief*, waarbij bedeling werd overgemaakt van de plaats van herkomst naar de woonplaats van de migrant. Dit stemt overeen met de ontlastbrief van het Land van Ravenstein.

In het Duitse Rijk bestond het Heimatrecht, het recht om in de plaats van herkomst een beroep te doen op de armenzorg.⁵⁷ Maar de meeste migranten waren subsistentiemigrant, die in hun, meestal arme, plaats van herkomst nauwelijks of geen ondersteuning konden krijgen.⁵⁸ Door een lang en arbeidszaam leven, meestal meer dan 10 jaar, konden migranten in hun nieuwe woonplaats recht op bedeling verkrijgen. Dat is wel iets anders dan één jaar, zoals dat door Karel V bepaald was. Gehuwden moesten gesteund worden in de plaats waar zij getrouwd waren. Er bestond een beleid tot het tegengaan van huwelijken van arme personen. Ook kwam een huwelijksverbod voor onvermogenen voor, want dat waren potentiële armen. Dit leidde natuurlijk tot een toename van het aantal bastaarden.

In heel West-Europa bestond al eeuwenlang een verbod op bedelarij. Dat gold vooral de vreemde bedelaars; voor de eigen armen gaf men soms bedelpenningen of -brieven uit. Overheden wilden met dit beleid wanorde en ongeregelde tegengaan. Het verbod moest echter veelvuldig herhaald worden, want de bevolking was vaak niet afkerig van bedelarij en er was te weinig mankracht om het daadwerkelijk tegen te gaan. Voor burgers waren aalmoezen een christenplicht. Rijke burgers waren daardoor verlost van het bedelen, armere burgers hadden medelijden met arme vreemden, zagen dat lot mogelijk in de toekomst voor zichzelf. Op het platteland bestond ook de angst voor wraak en brandschaten. Daarnaast bestond het *Beamtenungehorsam*: de ambtenarij was nog in opbouw, waardoor de overheid zich daarop niet kon verlaten. Daarbij speelden traditie, onwilligheid en een eigen interpretatie een rol.⁵⁹

3. Het weren van onfatsoenlijke armen

Voor de onfatsoenlijke armen gold in heel West-Europa ongeveer hetzelfde: discriminatie, verbod op bedelarij en landloperij, met verjaging, verbanning of straffen en arbeidswang voor valide armen, bekendgemaakt in vele ordonnanties. In sommige landen bestond

ook de doodstraf. Toch bleven de bedelende migranten pogingen doen zich te vestigen in economisch aantrekkelijke oorden. Bedelbrieven en andere legitimatiebewijzen, ook valse, werden in veelvoud aangeboden. Meestal hielpen ze niet.

In het Land van Ravenstein had men ook te maken met migratie van onfatsoenlijke armen, uitheemse (potentiële) armen. Dit loslopende volk bestond uit personen van allerlei slag: mensen op zoek naar werk, marskramers, op drift geraakten door brand, hongersnood, epidemieën of oorlog (Spaanse (1702-1713) en Oostenrijkse (1740-1748) Successieoorlog en Zevenjarige Oorlog (1756-1763)), afgedankte huurlingen en criminele bendes. De meeste onfatsoenlijke armen waren subsistentiemigranten, maar zij werden allen over één kam geschoren: zij deugden niet. Het beleid ten aanzien van hen is vastgelegd in vele ordonnanties.

Op 10 juni 1750 vaardigde drost De Lauwere, onder verwijzing naar een ordonnantie van 22 november 1749 en nog andere, een uitgebreid scherp plakkaat uit.⁶⁰ Men had verwacht dat de voorgaande verordeningen effect zouden hebben en dat het Land van Ravenstein voortaan gevrijwaard zou zijn van vreemde bedelaars. Dat was echter niet het geval en de paltgraaf uitte zijn misnoegen dat de *onnutte hoop* van dag tot dag toenam. Op het plateland heerste grote angst voor brandstichtingen en overvallen. De bevolking durfde de boosdoeners niet meer gevangen te nemen uit angst voor wraakacties. Daarom waren krachtige maatregelen nodig. *Vagabonden, ook uytlandsche bedelaers, met korte waaren heromlopende kremers, joden, quaksalvers, pak- en bedeljoden en dergelijke lediggangers* moesten opgepakt worden. Zij moesten inlichtingen geven over hun geboorteplaats, beroep, vorige verblijfplaats en algemene bijzonderheden. Deze personen moesten naar Düsseldorf of Gulik gebracht worden om aan de schansen te werken: de verdedigingswerken moesten voortdurend op peil gehouden worden. De landsheer ging mee in de heersende verlichtingsidealen en wilde een tuchthuis inrichten, maar dat was nog niet klaar. De strafbepalingen waren als volgt: als iemand voor de eerste keer opgepakt was, ging hij voor één jaar naar de schansen, terwijl hij intussen de uitspraak van de fiscale hofraad kon afwachten over ingediende bezwaren en vermoedens. Werd iemand voor de tweede keer opgepakt, dan ging hij twee jaar naar de schansen; bij de derde keer werd hij veroordeeld tot twaalf jaar gevangenschap op water en brood. De behandeling van vrouwen was anders: bij de eerste keer kregen zij 25 stokslagen of minder; dat was afhankelijk van hun lichamelijke gesteldheid. Bij de tweede keer werd het aantal stokslagen verdubbeld; bij de derde keer volgde geseling en verbanning, zolang er nog geen verbeterhuis was. Het Land van Ravenstein kende geen doodstraf. In 1771 maakte de drost wel enig onderscheid tussen de verschillende vreemdelingen. Vreemde passanten en arme studenten op doortocht kregen een aalmoes. Bedelaars moesten vertrekken, en kregen stokslagen als ze een tweede keer gesnapt werden. Bij misdraging werden ze op het kasteel gevangen gezet.⁶¹

55 Davids, 'De migratiebeweging', 138; Spaans, 'De gift', 378; Buursma, 'Dese bekommerlijke tijden', 90, 321, 371.

56 Pot, *Arm Leiden*, 173-174; Van Wijngaarden, *Zorg*, 128; Van Meeteren, *Op hoop*, 47-51; Lucassen, 'Cities', 221-229; Looijesteijn en Van Leeuwen, 'Establishing', 231-232.

57 Van Damme, *Armenzorg*, 144-146.

58 Subsistentiemigranten zijn migranten die uit hun woonplaats vertrokken zijn, omdat ze daar niet (meer) in hun levensonderhoud kunnen voorzien.

59 Van Damme, *Armenzorg*, 145; Sachße & Tennstedt, *Geschiede*, 109-110.

60 Hermans, *Verzameling*, nr. 327. De andere zijn niet bewaard gebleven.

61 BHIC, 825, Drost, inv.nr. 5, Verordeningen, 8 augustus 1771.

KASTEEL en STAD RAVENSTEIN.

53. d.

KERK de RAVENSTEIN . 1742

J.C.S.f.

Verbanning was natuurlijk slechts een schijnoplossing. De vlottende bevolking was aan geen plaats gebonden en verplaatste zich uit zichzelf van de ene jurisdictie naar de andere. Dat gebeurde in het bijzonder voor afgedankte huurlingen en bendes als er klopjachten gehouden werden, die vooral in de tweede helft van de achttiende eeuw plaatsvonden. Functionarissen mochten niet optreden buiten hun jurisdictie en hadden dan ook vaak het nakijken. Daarom werd er steeds meer samenwerking georganiseerd tussen de verschillende landen. Elders had men immers ook last van de beperkte jurisdictie waardoor criminelen lastig te vervolgen waren. Samenwerking gebeurde daar soms ook. Zo was er in het noorden van de Republiek in 1710 een overeenkomst gesloten tussen de gewesten Groningen met de Ommelanden, Friesland, Drenthe en Overijssel om over elkaars grenzen heen bendes te mogen achtervolgen.⁶²

In mei 1750 werd een 'internationale' klopjacht georganiseerd. Volgens Van den Eerenbeemt gebeurde dit op voorstel van de officieren van het Land van Ravenstein en van de heerlijkheid Gemert.⁶³ Uit de ordonnantie van de drost van het Land van Ravenstein blijkt echter een samenwerking tussen het Land van Cuijk, Boxmeer, Gemert, de Meierij van 's-Hertogenbosch, het graafschap Megen en misschien Gelderland.⁶⁴ Ravenstein had daarbij een eigen beleid en bewaakte de grenzen. Men was bang dat het gespuis vanuit het buitenland in de Peel zou worden gepoot tot groot nadeel van het land. Het was een groots georganiseerde klopjacht, maar het leverde buiten Ravenstein slechts acht verdachten op; binnen Ravenstein is het aantal onbekend. De wat mislukte klopjacht van mei 1750 was de paltsgraaf kennelijk in het verkeerde keelgat geschoten en dat vond zijn weerslag in het bovengenoemde uitgebreide scherpe plakkaat van 10 juni 1750.

Kort tevoren waren ook boevenjachten georganiseerd in het keurvorstendom Keulen en in de Oostenrijkse Nederlanden, die meer hadden opgeleverd.⁶⁵ Ook elders in het Duitse Rijk vonden boevenjachten plaats.⁶⁶ Vooral Zuid-Duitsland had te maken met het bende-wezen, want daar waren kleine territoria zonder veel mogelijkheden tot vervolging. Kloosters en steden waren aantrekkelijk, ondanks vele stedelijke pogingen vreemde bedelaars buiten de deur te houden. In de steden sloot de overheid vreemde bedelaars en paupers op in tuchthuizen. Op het platteland waren vooral leraren en pastoors gedwongen een deel van hun inkomsten aan agressieve bedelaars af te staan. Dat was informele armenbelasting. Vaak maakten de overheden gebruik van het *Heimatrecht*, het recht dat ieder had om terug te keren naar zijn of haar geboorteplaats ten einde daar gebruik te maken van de armenzorg. De vreemde paupers werden echter niet begeleid naar hun geboorteplaats, maar gewoon over de grens gezet, waar ze een last werden voor de naburige staat.⁶⁷ In sommige staten stonden aan de grens waarschuwingsborden in beeldtaal met de te verwachten straffen voor vagebonden: geseling, aan de kaak stellen, brandmerken, verbanning.⁶⁸

Het is niet zo vreemd dat in de meeste landen de ordonnanties slechts een beperkt effect hadden. Zij zijn alleen uit te voeren met voldoende mankracht en met draagvlak onder de bevolking. Aan mankracht ontbrak het bijna overal. Bovendien wilden de mensen meestal niet helpen. Aan de ene kant was men bang voor brandschatten. Aan de andere kant zag men dat vele zwervers arme sloebers waren die geen kwaad deden; bovendien bestond

62 Gras, *Op de grens*, 178; Looijesteijn en Van Leeuwen, 'Establishing', 236-237.

63 Van den Eerenbeemt, *In het spanningsveld*, 126.

64 BHIC, 825, Drost, inv.nr. 5, Verordeningen en publicaties 1644-1749.

65 Van den Eerenbeemt, *In het spanningsveld*, 125-127.

66 Van Damme, *Armenzorg*, 119.

67 Van Damme, *Armenzorg*, 104; Sachße & Tennstedt, *Geschichte*, 110-111.

68 Schmidt, "'Gott'", 73; Schubert, *Mobilität*, 115.

de kans dat men zelf ook door de omstandigheden tot een zwervend bestaan gedwongen zou worden. Daarnaast wilden velen niet samenwerken met de overheid die men zag als onderdrukker met ge- en verboden, die alleen belasting wilde innen.⁶⁹

Samenvatting

Het Land van Ravenstein, gelegen in het noordoosten van de huidige provincie Noord-Brabant, was in de achttiende eeuw een zelfstandige, agrarische heerlijkheid met als landsheer de keurvorst van de Palts. Het bestuur was overgedragen aan de drost en enige andere functionarissen, maar in de zogenoemde Landkaarten en vele ordonnanties waren door de keurvorst het algemene beleid en het beleid ten aanzien van de armen vastgelegd. Het Land van Ravenstein bestond uit een vruchtbaar noordelijk deel, de Maaskant, met de dorpen Deursen, Dennenburg, Demen, Langel, Huisseling, Herpen, Schaijk, Reek en Velp, en het onvruchtbare zuidelijk deel, de Heikant, gelegen tegen de Peel, met de grote dorpen Uden, Boekel en Zeeland. Ieder dorp en ook de stad Ravenstein had zijn eigen armenzorg, met armmeesters die in tweejaarlijkse termijnen onbezoldigd werkten. De pastoors hadden een belangrijke rol bij aanstelling, aansturing en controle van de armmeesters en beheer van de obligaties, maar de drost, de wereldlijke overheid, was eindverantwoordelijk. Ieder dorp had zijn eigen vermogen waaruit de armen bedeed werden en daarin zaten grote verschillen. In alle dorpen, maar vooral in de dorpen aan de Heikant was weinig geld beschikbaar voor de armen, zeker vergeleken met de steden in de Republiek. Er bestond één instelling voor alle allerarmsten van het hele land: de Dertien Armenkamers te Herpen met twaalf kamers voor mannen, eventueel met echtgenote, en een dertiende kamer voor een vrouw of twee vrouwen, die voor de mannen moest(en) zorgen. Aan het eind van de achttiende eeuw waren die armenkamers in verval, maar de revenuen ervan kwamen nog wel ten goede aan de armen.

In het migratiebeleid werd onderscheid gemaakt tussen fatsoenlijke en onfatsoenlijke personen. De fatsoenlijke immigranten – en dit waren de migranten van buiten het Land van Ravenstein, maar ook die binnen het Land van het ene naar het andere dorp verhuisden – konden terecht in hun nieuwe woonplaats als ze een vermogen hadden van minstens vijfhonderd gulden, een heel hoog bedrag. Was dat niet het geval, dan moesten zij gebruik maken van een borg- of een ontlastbrief. Een ontlastbrief werd afgegeven in het dorp van herkomst. De armenkas daar verklaarde dat de persoon in kwestie, mocht deze tot armoede vervallen, daarop een beroep kon doen tot een bedrag van vijfhonderd gulden, als de financiën dat toelieten. Kon een immigrant geen ontlastbrief tonen, dan kon hij nog met een borgbrief komen, waarin een ander verklaarde voor deze persoon borg te staan voor vijfhonderd gulden. Elders in Noordwest-Europa bestond dit systeem ook, maar werden de begrippen borg- en ontlastbrieven vaak door elkaar gebruikt. Een bedrag van vijfhonderd gulden bestond daar echter niet. Wat in het Land van Ravenstein niet bestond, maar elders steeds sterker werd, was de voorwaarde dat de immigrant al een toenemend aantal jaren in de stad moest wonen, voordat deze in aanmerking kwam voor bedeling uit de armenkas. Het Geefhuis te 's-Hertogenbosch spande daarbij de kroon: vijftien jaar omstreeks 1770. In de Zuidelijke Nederlanden was het drie jaar, in Engeland één jaar. In het Duitse Rijk bestond het *Heimatrecht*, het recht om als arme terug te keren naar het dorp van herkomst en daar van de bedeling te leven. Maar armen werden vaak over de grens gezet en aan hun lot overgelaten.

Zowel het functioneren van de armenzorg als het systeem van borg- en ontlastbrieven bleef in het land van Ravenstein ook in de Franse tijd gewoon bestaan. Alleen de drost als hoogste instantie was verdwenen.

De onfatsoenlijke armen vormden een apart probleem, waarmee de overheden eigenlijk geen raad wisten. Vele ordonnanties werden uitgevaardigd, met herhaling van de straffen: geseling, brandmerken, verbanning, doodstraf. Het Land van Ravenstein kende geen doodstraf. In het algemeen was er te weinig mankracht om de onfatsoenlijke armen daadwerkelijk te vervolgen en onder de bevolking bestond veelal geen bereidwilligheid om aan die vervolgingen mee te werken, enerzijds uit angst voor wraakacties, anderzijds uit angst in dezelfde omstandigheden terecht te komen. Soms werden er internationale boevenjachten georganiseerd, maar die leverden meestal niet veel op.

Afkortingen

f = gulden

inv.nr.(s.) = inventarisnummer(s)

Archivalia

Brabants Historisch Informatiecentrum (NL-HtBHIC)

Archivalia:

825, Drost Land van Ravenstein, 1533-1795

inv.nr. 45, Staten en verslagen van families, landerijen, paarden, koeien, enz. in diverse dorpen, 1725

inv.nr. 5, Verordeningen en publicaties 1644-1749

inv.nr. 6, Verordeningen en publicaties 1750-1792

1553, Parochie St. Willibrordus Demen-Dieden, 1604-1963

inv.nr. 7, Rekeningen van het armbestuur 1680-1886.

7388, Stadsbestuur Ravenstein, 1457-1813

inv.nr. 80, Register van ingekomen personen 'Ravensteijns prothocolum wegens nieuwe ingekomene bewoonders beginnende met den 23 mej 1750', betreffende ingekomen ontlastbrieven, 1750-1804

inv.nrs. 81-90, Ingekomen borg- ofwel ontlastbrieven

7398, Parochie Sint Sebastianus Herpen, 1574-1979

inv.nr. 169, Akte waarbij Johan van Kleef, als vader en voogd van Willem van Kleef, woningen en jaarlijkse inkomsten in Herpen bestemde voor dertien armen, 12 december 1528

7595, Parochie St. Vincentius te Deursen-Dennenburg, ca. 1614 – ca. 1996

inv. nr. 182, Borg- en ontlastbrieven, 1770-1797

7615, Dorpsbestuur Boekel, 1313, 1623-1813

inv.nr. 3, Akte van een verklaring der schepenen van Boekel betreffende enkele kwantitatieve gegevens over hun dorp, 1739

inv.nrs. 87-88, Protocol van akten van borgtocht en van namen van ingekomen personen, 1714-1809

inv.nr. 89, Ontlastbrieven van personen die zich in Boekel hebben gevestigd, 1714-1823

- 7621, Dorpsbestuur Reek, 1671-1810
inv.nr. 30, Akten van borgstelling voor diverse, zich nieuw in het dorp gevestigd hebbende personen, 1728-1796
inv.nr. 31, Register van nieuw in de gemeente ingekomen personen die borgen hebben gesteld ter ontlasting van de Armentafel, 1773-1797
- 7625, Dorpsbestuur Schaijk, 1643-1811
inv.nr. 141, Staat houdende opgave van eigenaar van paarden en runderen te Schaijk, 1700
inv.nr. 145, Ingekomen borg- en ontlastbrieven, 1696-1806
inv.nr. 146, Lijsten van alle vreemdelingen welke binnen Schaijk zijn komen wonen en opgeroepen zijn om borgen te stellen, 1714-1742
inv.nr. 147, Protocol van nieuw ingekomenen in het dorp van Schaijk, alsmede minuten van Borg- en ontlastbrieven uitgaand, 1755-1809
- 7629, Dorpsbestuur Zeeland, 1529-1812
inv.nr. 106, Borg- en ontlastbrieven, 1750
- 7651, Dorpsbestuur Uden, 1526-1813
inv.nrs. 358-359, Ingekomen ontlastbrieven

Stamboom

Stamboom, 1453, DTB Dopen, inv.nr. 9, blad 018v03; <https://www.bhic.nl/memorix/genealogy/search/deeds/a3a67cca-7b24-8204-11e9-5aba58a1d3fd>.

Kaarten en tekeningen

Kaarten en tekeningen, 2104, MIN10078C01, Minuutplan Herpen Sectie C blad 1

Koninklijke Bibliotheek Den Haag

Toegangnummer 0143 df, Glich- und Bergische Policey-Ordnung des Fürsten ... Wilhelms, Herzogen zu Glich, Cleve und Berg [u.s.w.] [Gulikse en Bergse Policey-Ordnung, uitgevaardigd door keurvorst Johan Wilhelm, Paltsgraaf, hertog van Gulik, Kleef en Berg, heer tot Ravenstein, enz., in 1751]

Bronnenuitgave

Hermans, C.R., *Verzameling van charters en geschiedkundige bescheiden betreffende het Land van Ravestein I + II* ('s-Hertogenbosch 1850).

Literatuur

- Aa, A.J. van der, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, deel 5, (Gorinchem 1844).
- [Anoniem] *Gemeente Uden, Aangeboden bij gelegenheid van de officiële opening van het Gemeentehuis op 11 Juli 1938*.
- Blockmans, Wim, 'Urbanisatie in de Europese middel-eeuwen. Fasen van openheid en afsluiting' in: Leo Lucassen en Wim Willems (red.), *Waarom mensen in de stad willen wonen, 1200-2010* (Amsterdam 2009) 22-41.
- Boele, A., *Leden van één lichaam. Denkbeelden over armen, armenzorg en liefdadigheid in de Noordelijke Nederlanden 1300-1650* (Hilversum 2013).
- Boon, Marcus, 'Uijt consideratie van armoede'. De armenzorg in Erichem (graafschap Buren) van 1670 tot 1800. (Bachelorscriptie Geesteswetenschappen, Utrecht 2012; <http://dspace.library.uu.nl/handle/1874/252441> (16-6-2016)).
- Buursma, A., 'Dese bekommerlijke tijden'. *Armenzorg, armen en armoede in de stad Groningen 1594-1795* (Hilversum 2009).
- Buyten, L. Van, 'De "ellendigen" in moderne bronnen der Zuidelijke Nederlanden', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 88 (1975) 539-550.
- Damme, Dirk Van, *Armenzorg en de staat. Comparatief-historische studie van de origines van de moderne verzorgingsstaat in West-Europa (voornamelijk achttiende tot begin negentiende eeuw)* (Gent 1990).
- Davids, C.A., 'De migratiebeweging in Leiden in de achttiende eeuw', in: H.A. Diederik e.a., *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* (Hilversum 1985) 137-156.
- Deursen, A.Th. van, *Een dorp in de polder. Grafi in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1994, 20138).
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, *In het spanningsveld der armoede. Agressief pauperisme en reactie in Staats-Brabant* (Tilburg 1968).

- Gras, H., *Op de grens van het bestaan. Armen en armenzorg in Drenthe 1700-1800* (Zuidwolde 1989).
- Jütte, R., *Poverty and Deviance in Early Modern Europe* (Cambridge 1993).
- Kappelhof, A.C.M., *Armenzorg in Den Bosch. De Negen Blokken 1350-1810* (Utrecht 1983).
- Kruif, J. de, 'De prijs van de armenzorg. De financiering van de armenzorg in Den Bosch 1750-1900', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 20 (1994) 24-51.
- Leeuwen, Marco H.D. van, 'De rijke Republiek: gilden, assuradeurs en armenzorg 1500-1800' in: Jacques van Gerwen en Marco H.D. van Leeuwen, *Zoeken naar zekerheid. Risico's, preventie, verzekeringen en andere zekerheidsregelingen in Nederland 1500-2000*, deel 1 (Den Haag / Amsterdam 2000).
- Lith-Droogleever Fortuijn, Annemarie van, *De armenzorg in het Land van Ravenstein in de achttiende eeuw* (Woudrichem 2020).
- Looijesteijn, Henk en Marco H.D. van Leeuwen, 'Establishing and Registering Identity in the Dutch Republic', in: Keith Breckenridge and Simon Szreter (eds.), *Registration and Recognition. Documenting the Person in World History* (Proceedings of the British Academy 182, Oxford University Press 2012) 211-251.
- Lourens, P. en J. Lucassen, *Inwoneraantallen van Nederlandse steden ca. 1300-1800* (Amsterdam 1997).
- Lucassen, Leo, 'Cities, States and Migration Control in Western Europe: Comparing Then and Now' in: Bert De Munck and Anne Winter, *Gated Communities? Regulating Migration in Early Modern Cities* (Farnham, Surrey, 2012) 217-240.
- Meeteren, Aries van, *Op hoop van akkoord. Instrumenteel forumgebruik bij geschilbeslechting in Leiden in de zeventiende eeuw* (Hilversum 2006).
- Miert, L. van, 'Oorlogslasten in het land van Ravenstein, 1704-1706', *Taxandria* 31 (1924) 233-240.
- Nederveen Meerkerk, Elise van, 'Werkgelegenheid, opleiding en onderstand. De economische aantrekkingskracht van vroegmoderne steden' in: Leo Lucassen en Wim Willems (red.), *Waarom mensen in de stad willen wonen, 1200-2010* (Amsterdam 2009) 103-123.
- Nederveen Meerkerk, Elise van, en Daniëlle Teeuwen, 'The stability of voluntarism: financing social care in early modern Dutch towns compared with the English Poor Law, c. 1600-1800', *European Review of Economic History* 18 (2013) 82-105.
- Pot, G.P.M., *Arm Leiden. Levensstandaard, bedeling en beelden 1750-1854* (Hilversum 1994).
- Prak, M., 'Overvloed of onbehagen? Armoede, armen en armenzorg in 's-Hertogenbosch 1770-1850' in: J. van Oudheusden, G. Trienekens (red.), *Een pront wijf, een mager paard en een zoon op het seminarie. Anzettingen tot een integrale geschiedenis van oostelijk Noord-Brabant 1770-1914* ('s-Hertogenbosch 1993) 7-44.
- Prak, M., 'Armenzorg 1500-1800' in: J. van Gerwen, M.H.D. van Leeuwen (red.), *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (Amsterdam/Den Haag 1998) 49-90.
- Prak, M., 'Goede burenen en verre vrienden. De ontwikkeling van onderstand bij armoede in Den Bosch sedert de middeleeuwen' in: H. Flap, M.H.D. van Leeuwen (red.), *Op lange termijn. Verklaringen van trends in de geschiedenis van samenlevingen* (Hilversum 1994) 147-169.
- Sachße, Christoph & Florian Tennstedt, *Geschichte der Armenfürsorge in Deutschland vom Spätmittelalter bis zum 1. Weltkrieg* (Stuttgart 1980).
- Schmidt, Sebastian, "'Gott wohlgefällig und den Menschen nützlich'. Zu Gemeinsamkeiten und konfessionsspezifischen Unterschieden frühneuzeitlicher Armenfürsorge' in: Sebastian Schmidt & Jens Aspelmeier (Hg.): 'Norm und Praxis der Armenfürsorge in Spätmittelalter und früher Neuzeit.' *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Beiheft Nr. 189 (Stuttgart 2006) 61-90.
- Schubert, Ernst, 'Mobilität ohne Chance: Die Ausgrenzung des fahrenden Volkes'. *Ständische Gesellschaft und soziale Mobilität* (München 1988) 113-164.
- Spaans, Joke, *Armenzorg in Friesland 1500-1800. Publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden: Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Harlingen* (Hilversum 1997).
- Spaans, Joke, 'De gift aan de armen in Friese steden in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw, toegelicht aan het voorbeeld van Sneek', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 22 (1996) 375-393.
- Trompetter, Cor, *Leven aan de rand van de Republiek. Stad en Gericht Almelo 1580-1700* (Amsterdam 2006).
- Vlis, Ingrid van der, *Leven in armoede. De Delftse bedelden in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2001).
- Wijngaarden, Hilde van, *Zorg voor de kost. Armenzorg, arbeid en onderlinge hulp in Zwolle 1650-1700* (Amsterdam 2000).
- Winter, Anne, 'Regulating Urban Migration and Relief Entitlements in Eighteenth-Century Brabant' in: Bert De Munck and Anne Winter, *Gated Communities? Regulating Migration in Early Modern Cities* (Farnham, Surrey, 2012) 175-196.
- Winter, Anne, 'Caught between Law and Practise: Migrants and Settlement Legislation in the Southern Low Countries in a Comparative Perspective, c. 1700-1900', *Rural History* 19 (2008-2) 137-162.
- Zondergeld-Hamer, Aukje, *Een kwestie van goed bestuur. Twee eeuwen armenzorg in Weesp (1590-1822)* (Hilversum 2006).

1. Hugh de Twenebokes Glazebrook, *C'est l'empereur.*

Harry de Wit

Een Eindhovenenaar in het leger van Napoleon

Inleiding

In de gang van zijn huis had mijn grootvader, A.P. Retera, ooit een prent hangen met de voorstelling van Napoleon die de wacht had overgenomen van een in slaap gesukkeld soldaat. De voorstelling geeft het moment weer waarop de soldaat ontwaakt en uitroept *C'est l'empereur* wanneer hij de keizer ziet staan. De prent past in de mythevorming waarmee de figuur van Napoleon lang is omringd: een legerleider die onvermoeibaar is en waakt over zijn soldaten. Dichter bij de werkelijkheid van de napoleontische tijd, en weinig mythisch, is een brief uit december 1812 die mijn grootvader zorgvuldig bewaarde in een kist die in de huiskamer stond, enkele meters verwijderd van waar die prent hing. Het contrast tussen prent en brief is groot. Als naam van de afzender staat in de marge van de brief de gedeeltelijk verfranste naam Jean Thomas de Groot. Jean Thomas, die eigenlijk de Nederlandse naam Johannes droeg, was bijna 21 jaar oud toen hij zijn brief vanuit zijn legerkamp in Frankrijk stuurde aan zijn ouders in Eindhoven, Paulus de Groot en Petronella de Groot-Sanders. Enkele maanden eerder was hij opgeroepen om zijn dienstplicht te vervullen in het leger van de Franse keizer.¹

Met de brief beschikken we over een bron die om een tweetal redenen bijzonder is. Allereerst omdat het aantal bewaarde brieven van soldaten uit de noordelijke Nederlanden die moesten dienen in het leger van Napoleon, schaars lijkt.² Dat heeft zeker te maken met het feit dat de noordelijke Nederlanden pas in 1810, dus relatief laat, te maken kregen met de door Napoleon gewenste invoering van de dienstplicht. In Limburgse en Belgische archieven zijn brieven van soldaten vaker te vinden.³ Maar die gebieden waren dan ook veel eerder, Limburg bijvoorbeeld in 1794, ingelijfd bij het Franse keizerrijk. Bijzonder is dit egodocument eveneens omdat het geschreven is vanuit het gezichtspunt van een soldaat. Er bestaan wel gedenkschriften, maar die zijn doorgaans later geschreven door voormalige officieren en ze blikken terug op een dan afgesloten periode. Hier staat de directe ervaring van een Eindhovense dienstplichtig soldaat, tijdens diens eerste weken in het keizerlijke leger, centraal. Van belang is bovendien dat de auteur van de brief daarbij tamelijk uitgebreid ingaat op verschillende van zijn ervaringen, waardoor het informatiegehalte van de brief toeneemt.

- 1 In dit artikel worden de termen 'dienstplichtige' en het Franse equivalent daarvan *conscriit* door elkaar gebruikt.
- 2 Zo mogelijk nog schaarser lijken brieven te zijn van ouders aan hun dienstplichtige zonen. Het Museum voor Beeld en Geluid in Den Haag heeft een dergelijke brief. Het betreft een brief uit februari 1812 van L. Lardie aan zijn zoon die kennelijk ook L. Lardie heet en die als grenadier diende in het keizerlijke leger. Ik vermeld die vondst omdat de brief zo duidelijk de bekommernis van een vader weergeeft, die ongetwijfeld ook aanwezig was bij de ouders van de auteur van de brief waarover het in dit artikel gaat.
- 3 Ook die aantallen zijn overigens beperkt. Zie voor Limburg Roks, *klappers Conscriptie en militieregisters*. Tevens Derix en Verlinden, *Ten oorlog voor Napoleon*. Voor (Nederlandstalig) België, zie Van Bakel, *Vlaamse soldatenbrieven*.

Dit artikel heeft als doel deze waardevolle bron uit te geven en de achtergrond en ontstaanscontext te reconstrueren. Voor dit doel zal achtereenvolgens een aantal vragen worden beantwoord. In het eerste deel geven we de brief uit, bespreken we vormelijke aspecten en proberen we enkele elementen te duiden. In het tweede deel bespreken we de inhoud van de brief. Wat verhaalt deze bron? Het derde deel bespreekt de achtergrond van de briefschrijver. Wie was Johannes de Groot? Wat was zijn achtergrond en die van zijn ouders? Ten slotte plaatsen we de gebeurtenissen uit de brief in een bredere context. Wat ging er vooraf aan en wat volgde op de episodes die in de bron genoemd worden? Wat waren de omstandigheden die ertoe hadden geleid dat De Groot werd ingelijfd in het Franse leger? Hoe verging het hem nadat hij was ingelijfd?

De bron: uitgave en vorm

De tekst die volgt is door mij in eerste instantie getranscribeerd aan de hand van een kopie. Die transcriptie heb ik gelegd naast het origineel, dat ik in januari 2023 weer kon achterhalen. Kopie en origineel verschillen nauwelijks in kwaliteit.⁴ Die is in beide gevallen redelijk tot goed. Vergelijking van kopie en origineel leverde een enkele kleine bijstelling op. De integrale tekst van de brief luidt als volgt.

[Op de buitenzijde van de brief met een haal door het geheel]

A Monsieur Paulus de Groot
 Departement des Bouches du Rhin
 Arrondissement Eindhoven
 Kanton Eindhoven
 a Eindhoven

[Op de buitenzijde van de brief achterop staan de woorden 'zie' en 'lees' en achter beide woorden een haaltje]

[eerste pagina linksboven geschreven:] Johannes de Groot

[Boven het portret van Marie Louise:] Vrouw

[links] portret Napoleon

[midden] afbeelding Chasseurs - Voltigeurs

[rechts] portret keizerin Marie Louise

A Ruelle, le 13 December 1812

Zeer Beminde Vader en Moeder

Mijne kinderlijke pligt dwingt mij de pen in de hand te neemen om U Ed. te laten w[e?]eten als dat ik den 9 in Courbevoij fris en gezond zonder het minste letsel gearriveerd ben. Ik hoop niet anders of den almogenden god zal U Ed. lieve ouders met die zelve Gaaf hebben begiftig, was het anders het zou mij van herte leet zijn. Verders laat ik U Ed. weeten als dat wij den 10 allemaal gezorteerd zijn van de overheid en wij zijn altermaal van malkande ontrent met 3 en 3. Ik en mijn Camboraat en een van Vierlingsbeek zijn met ons drien onder een companie getrokken en den zelve dag vertrokken een half uur van Courbevoij een en een half uur van Parijs en den 12 zijn wij altermaal gevizenteerd en gevraagd of wij geen gebreeken hadden, waar op ik gezegd heb dat ik zomwijlen de vallende ziekte kreeg en daar bij een zenuwe ziekte waarop hij zeijde of ik de vallende dikwels kreeg, waarop ik zeijde de vallende

ziekte niet heel dikwels maar de zenuwen of zo een meijmering bekend zo dik als mij een mensch aanspreekt, waarop hij vroeg of ik daar geen asestadien van bij mij had van den docter en/of van den maire van mijn plaats en/of van getuijgen die dat (p. 2)⁵ gezien hadden, waarop ik zeijde van neen maar als mijnheer docter bliefde dat ik daar om zou schrijven waarop hij zeijde: nu schrijft dan daar maar eens om waar zoo U Ed. mij nu een zout sturen zo dunkt mij goed te zijn dat gij bij onzen docter te rade zout gaan omdat hij dat kend en weet hoe zulleke dingen behandelt moete worde en waar ik mij daarmede moest adresseren. Ik denk Niet anders of hij zal U Ed. daar wel meede helpe want hij is tog een brave man maar gij moet geen tijd verzuijmen want hoe eerder hoe beter want zoo lang als ik geen atiestatie en heb durf ik niet veel meer doen als den natuur vereist want zij denke[n?] dat het dommigheid is zo lang zij het niet weeten en zij zouden mij mogelijk danig plagen en in 't prezon zetten waar men tegenswoordig van de kouw zou moeten vergaan maar zoo gij er mij nu eene stuurt zo zal ik mijn best doen en zo als het is dat het god blijft zo zal alles goed uitvallen want die is t die het alles na zijnen zin regeerd en bestuurd waar in wij ons zelve in getroosten moeten, maar laat ons nu met eenen kloekken moet eens bidden en ons gebeden met malkanderen vervoegd zijnde door de voorspraak van de heilige moeder gods bij god almagtig (p. 3) zal verhoord worden zonder twijfel zo het ons Zalig is want anders wensch ik niet als een lot dat mij tot mijne Zaligheid leit want wij moeten maar denken dat het op dezen weereld maar eenen wandelweg is die ons tot onzen Zaligheid leit en daarom moet ik of U Ed. lieve Ouders daar niet om treuren als god dat zo belieft. Want het is tog wel eens plaazierig voor een jong mensh om de weereld zo eens te doorzien. Want ik heb in dezen tijd dat ik van huis geweest ben al veel meer gezien als ik van mijn leeven gezien heb want wij zijn getrokken van den Bosch op Tilborg op hoogstaten op Lier op Meglen op Brussel daar hebben wij rustdag gehad en daar ik vier kennissen gevonden, 2 jongens van van Daals en bert Konings die is ook zoldaat en de dogter van Schinnars en die hebben ons de gehelen stad laten zien en het is een zeer sch[oo]ne stad maar niet zo schoon als de Warande te midden in de stad [die] is wel zo groot als heel Eindh[oven]: en al de huizen om de Warande is het slegste hujs wel zoo schoon als het schoonste in Eindh[oven]. maar de stad leit magtig ongelijk want ik ben in een kerk geweest daar mogte wij met 40 trappen op klimmen en aan den anderen kant lag zij met de st[r]aat gelijk. ik mogt daar veel meer van schrijven maar t pampier is te klein en daar is driel van mij geschrijden t welk mij nog hert viel. van daar ben ik getrokken van Baulecon op mons op valencien op Kambre. Rustdag op Pironne op Roi op Gournaij op Sanlis⁶, op Lourze op Courbevoij alle schoone plaatze maar het is een aardig lant lans de weg uren veer allemaal fruitboomen daar wij de vrugten ment den mond kunnen plukken en den tijd en daar wij leggen dat is een plaats ontrent als Eindh[oven]: en t lant is altermaal beplant met wijnstokken en daarom is den wijn hier goeden koop want hij kost maar twee hollandsche stuivers de fles maar anders is hier alles eens zo duur als in Eindh[oven]. ongelukkig voor ons als wij iets moeten kopen ons montering is ontrent laken van zes gulde de el maar ons traktement geloof ik niet dat so groot zal zijn (*vervolg in de ondermarge van de bladzijde*) zeker zo groot niet als zij ons gezegd hebben dat hoor ik wel hoe het anders is zal ik op een ander tijd wel schrijven als ik het wat beter weet maar het staat mij anders nog wel genoeg aan. doet zonder mankeren de groetenis aan alle mijn vrienden en vrindinnen. U Ed. weet wel aan wie hier meede zijn en blijve ik tot ter dood U Ed. onderdanige zoon.

J. Th. De Groot

Eveneens in de marge maar in het middendeel van de bladzijde: 'Mijn adres is à monsieur Jean Thomas de Groot, Voltigeur au 5me Regiment de la Garde Impériale au depot a la Caserne de Ruelle pres Paris'.

Eveneens in de marge, in het bovenste deel van de bladzijde: 'Wij legge met 6 in eene depot van zeven (*vervolg is moeilijk te lezen*) van hen waren vier van ons in Courbevoij. Waar Van Gennip en de andere gebleven zijn dat weet ik niet.'

4 De originele, uit december 1812 daterende brief, kwam in handen van Abraham Petrus (Bram) Retera (1892-1968) via zijn moeder, Maria de Groot (1865-1933). Bram Retera was de oudste van haar kinderen. Maria de Groot heeft de brief op haar beurt waarschijnlijk via haar vader van haar grootvader, Willem de Groot (1790-1855) gekregen. Willem komt in dit artikel ook voor. Hij is een neef van de auteur van de brief. En mogelijk heeft Willem de Groot de brief gekregen van zijn oom Paulus de Groot die bij zijn dood geen nog in leven zijnde kinderen had. Het origineel van de brief is nu in het bezit van de heer P. Retera in Eindhoven, een neef van de schrijver van dit artikel.

5 *Boven aan p. 2 staat in kleiner schrift: 'op een ander occasie?'* sal ik u alles beter schrijve.'

6 *Boven deze plaatsnaam staat het woord 'rustdag'.*

Op bladzijde 1 van de brief staat moeilijk leesbaar in de marge: 'gij moet in den brief aan mij niet veel meer schrijven als de overheid weeten mag' (*daarna volgen ongeveer 10 woorden die geheel tegen de vouw staan en van daaruit, waarschijnlijk expres, met lichte inkt geschreven doorlopen onderaan bladzijde 1 van de brief; die woorden zijn moeilijk leesbaar; ik maak op dat de laatste woorden van die zin zouden kunnen luiden*) '[en?] het dan geviel dat [***] niet goed te regte kwam'.

NB: sommige woorden zijn doorgestreept en vervangen in een andere hand. Zo bijvoorbeeld op p. 1 in de voorlaatste en laatste regel van die pagina: '[***] aseasonen van bij mij had van den docter en (*is vervangen door het woord 'of'*) van den maire van mijn plaats en (*is veranderd in 'of'*) van getuijgen die dat etc'. Beide malen 'of' zijn daarnaast in een lichtere soort inkt geschreven. Dat geldt ook voor de datering. Daar stond oorspronkelijk 12 December. Dat is in een andere hand en met een ander soort inkt vervangen door 13.

Wat is de informatie die uit de brief te halen valt en waarom werd hij geschreven? Wanneer allereerst gekeken wordt naar de uitwendige vorm, dan valt onmiddellijk het briefhoofd op en dan vooral op grond van de opgenomen afbeelding. Die laat links een portret zien van Napoleon en rechts het portret van Marie-Louise van Oostenrijk, Napoleons tweede echtgenote. Tussen beide portretten staat de afbeelding van een soldaat van de *Garde Impériale* en dan het onderdeel *Chasseurs-Voltigeurs* zoals links (*Chasseurs*) en rechts (*Voltigeurs*) van de soldaat vermeld is.

Regiment, bataljon en compagnie zijn niet ingevuld. De brief werd zo gevouwen dat de buitenzijde vrij bleef voor de naam van degene aan wie hij gericht is: *A Monsieur Paulus de Groot. Departement Bouches du Rhin, Arondissement Eindhoven, Kanton Eindhoven, Eindhoven.* Door de naam en het adres staat een haal die waarschijnlijk is aangebracht bij de aflevering van de brief. Aan de achterkant van de buitenzijde zijn de woorden 'Zie' en 'Lees' geschre-

ven. Achter beide imperatieven staat een haaltje.⁷ Ook die zijn mogelijk aangebracht bij aflevering van de brief. Verder is geen tekst zichtbaar behalve een stempel. Daarvan zijn de beginletters niet traceerbaar. Slechts de drie laatste letters ‘ere’ zijn nog leesbaar.

Aan de binnenzijde van de brief is vrijwel elk beschrijfbaar stukje benut. De brief is geschreven in een regelmatig en helder handschrift, duidelijk dat van een geschoold iemand. Ook de adresgegevens van de afzender zijn in die hand: *Mijn adres is à monsieur Jean Thomas de Groot, Voltigeur au 5me Regiment de la Garde Impériale au depot a la Caserne de Ruelle pres Paris*. ‘Ruelle’ moet de plaats zijn waarvandaan de brief werd verzonden. Die plaatsnaam wordt voor de datum in het brievenhoofd vermeld. Zoals in de brief wordt aangegeven ligt ‘Ruelle’ op een half uur lopen van Courbevoij, de plaats waar De Groot op 9 december 1812 aankwam. Dit is Courbevoie, een stadje naast wat tegenwoordig de Parijse wijk La Défense is. ‘Ruelle’ is echter als plaatsnaam niet te vinden in de directe omgeving van Courbevoie. Mogelijk werd hier Rueil-Malmaison bedoeld.⁸ Josephine de Beauharnais, de eerste vrouw van Napoleon, had daar een paleis waar zij na haar scheiding van de keizer bleef wonen. In het plaatsje bevond zich een in 1754 gebouwde kazerne die later in de achttiende eeuw werd vergroot. Daarmee was er een onderkomen waar soldaten konden worden gelegerd en waarschijnlijk is dat de kazerne waarnaar wordt verwezen in de gegevens van de afzender.

Op de eerste pagina van de brief vallen vervolgens een paar woorden in een ander handschrift op. Boven het portret van Napoleon staat de naam ‘Jonhannes de groot’ geschreven en boven het portret van Marie-Louise staat ‘vrouw’ (zie de afbeelding). Ik vermoed dat die woorden zijn neergepend door een familielid in Eindhoven, mogelijk zelfs een later familielid, als om aan te geven dat het bij Jean Thomas ging om hun zoon, neef of achterneef Johannes. Het woord ‘vrouw’ zou er op kunnen wijzen dat het betreffende familielid eigenlijk ook niet (meer) wist wie de voorgestelde dame was en zich afvroeg waarom een portret van een vrouw werd afgebeeld.

Iets moeilijker te zien op de kopie en het origineel is dat er drie doorhalingen zijn die in een andere hand zijn aangepast. Zoals in de transcriptie van de brief al is aangegeven is dat het geval bij de datum. Daar is van de in het geschoolde handschrift geschreven 12 het cijfer ‘2’ vervangen door het cijfer ‘3’ zodat de datum ‘13 december 1812’ ging luiden. De twee andere doorhalingen staan onderaan de eerste pagina van de brief waarmee wij komen bij de aanleiding om de brief te sturen.

De bron: inhoud

In de brief worden drie episodes behandeld: de keuring van de briefschrijver, de route die hij heeft afgelegd naar zijn standplaats Rueil en een bezoek aan Brussel. Welke informatie verschaft hij ons hierover?

De keuring

De regels 7 tot en met 15 bevatten de kern van de boodschap die Johannes de Groot zijn ouders wilde overbrengen. Hij berichtte hun dat hij op 12 december 1812 weer medisch gekeurd werd (de eerste keuring had plaatsgevonden na de loting in Eindhoven) en dat

7 Het ‘zie’ en ‘lees’ doet denken aan het ‘Vu’(gezien) en ‘Lu’(gelezen) dat op Franse aangetekende brieven staat of onder contracten.

8 Wikipedia meldt onder het lemma ‘Rueil-Malmaison’ en het subkopje ‘toponyme’ dat de plaats deze naam sinds 1928 draagt maar dat voordien de naam onder meer ‘Ruel’ luidde.

hem toen gevraagd werd of hij wat mankeerde, waarop hij aangaf soms last van de vallende ziekte (epilepsie) te hebben.

Dat nam de keurende arts niet voetstoots aan want die vroeg of er geen verklaringen waren van de arts, de burgemeester en van getuigen in zijn geboorteplaats. Juist om die verklaring te krijgen schreef Johannes de Groot zijn brief, want hij moet vermoed hebben dat het vanaf dat moment, eenmaal bij gevechtshandelingen ingezet, snel gevaarlijk zou kunnen gaan worden. In de betreffende zin is het woordje 'en' beide malen in die andere hand vervangen door het woordje 'of' waarmee duidelijk wordt dat er slechts een enkele verklaring nodig was en niet drie verklaringen. Dat is een belangrijke inhoudelijke verandering en ook één waaruit zichtbaar wordt dat de verzender zich zorgen maakte. Zijn ouders moesten vooral niet dralen en het onmiddellijk voorleggen aan hun arts in Eindhoven. De drie veranderingen (de aangepaste datum en de twee wijzigingen van 'en' in 'of') zijn in een lichtere inkt geschreven, iets dikker en minder geschoold. Op grond daarvan is het aannemelijk te stellen dat Johannes zijn brief niet zelf heeft geschreven maar dat hij hem dicteerde aan een kennelijk daarvoor beschikbare schrijver. Dat dicteren deed hij nog dezelfde dag waarop hij bij de keuring te horen had gekregen met een verklaring over zijn ziekte te moeten komen: op 12 december 1812. Daar blijkt wederom haast uit. Toen de schrijver de brief gereed had, zal Johannes hem waarschijnlijk hebben overgelezen en de twee woordjes 'en' hebben vervangen door 'of'. Die veranderingen bracht hij aan op 13 december 1812 en om die reden zal hij de datum van zijn brief hebben aangepast van 12 naar 13 december. Mogelijk heeft hij slechts die vijf tekens zelf geschreven.

De voor de hand liggende conclusie is dan dat Johannes kon lezen en schrijven maar dat dat laatste hem niet gemakkelijk viel. Had hij de brief geheel zelf geschreven, dan zou hij lang niet alles kwijt gekund hebben wat hij zijn ouders graag wilde laten weten omdat zijn schrift minder fijn was. Elders in de brief gaf hij aan dat het 'pampier' niet groot genoeg was om alles op te schrijven. In zijn eigen handschrift zou de beschikbare schrijfruimte nog veel eerder gevuld zijn.

Een van de vragen die gesteld kunnen worden is die naar de wisselwerking tussen degene die dicteerde, de eigenlijke auteur, en degene die (verreweg het merendeel) schreef. Noteerde die laatste wel alles wat er gedictreed werd?⁹ Hoe beïnvloedde de schrijver de auteur? Wiens idee was het om aan het verzoek om spoed te maken met het sturen van een attestatie toe te voegen dat anders mogelijk opsluiting in het gevang dreigde waar men 'tegenswoordig' (bedoeld wordt: in de winter; het was immers december) 'van de kouw zou moeten vergaan'. Met zo'n zinnetje werden de ouders toch onder druk gezet wat eerder wijst op de haast en de angst die de auteur voelde. Wellicht beschermde de schrijver de jonge dienstplichtige tegen al te veel loslippigheid. Mogelijk deed hij suggesties voor de opbouw. Die doet in deze brief tamelijk gestroomlijnd aan: eerst de mededeling dat de dienstplichtige gezond was en waar hij is aangekomen. Dan volgt de eigenlijke reden om te schrijven. Vervolgens spreekt hij zijn vertrouwen in God uit. Daarna wordt de route vermeld en wat hij zoal onderweg aan interessants heeft gezien. De brief eindigt met het verzoek vooral de groeten te doen 'aan alle mijn vrienden en vrindinnen' en het betoon van afhankelijkheid aan zijn ouders.

Waarschijnlijk suggereerde de penvoerder aan Johannes om zijn ouders op het hart te drukken niet alles te schrijven, mochten zij reageren op zijn brief. 'Gij moet in den brief aan mij niet veel meer schrijven als de overheid weeten mag' staat er ergens in de marges van de eerste pagina van de brief. Want een antwoord van zijn ouders zou ook bij een ander terecht kunnen komen. De vraag naar de wisselwerking tussen auteur en schrijver is eerder gesteld maar daar niet verder behandeld.¹⁰ Als hiervoor opgemerkt, was degene die hier dicteerde en daarmee

als de feitelijke auteur optrad geen analfabeet. Bij veel brieven van soldaten uit het leger van Napoleon was dat wel het geval en dat betekende bijna automatisch dat de feitelijke schrijver van de brief een grotere invloed had op de inhoud ervan. Maar in de brief waar het nu over gaat corrigeerde Johannes de Groot de tekst juist op twee vitale plaatsen.

Met de rest van de brief moet hij het op hoofdlijnen eens zijn geweest. Zijn eigen inbreng is in verschillende passages namelijk herkenbaar. Dat geldt bijvoorbeeld de verwijzingen naar religie. De Allerhoogste wordt enkele malen nadrukkelijk aangehaald als bron van vertrouwen en troost. Ook Maria als voorspreekster blijkt belangrijk en over het aardse bestaan wordt opgemerkt dat het uiteindelijk niet meer is dan ‘een wandelweg’ die tot zaligheid moet leiden. Die frases kunnen zijn opgeschreven om de ouders gerust te stellen en ze te laten weten dat hij ter harte nam wat zij hem aan godsdienstige opvoeding hadden meegegeven. Daarbij kunnen het ook oprechte uitingen zijn van wat De Groot innerlijk voelde. Religie en godsdienst namen in het toen voor het merendeel katholieke Eindhoven een belangrijke plaats in. Onder de omstandigheden waarin hij verkeerde had hij mogelijk behoefte om dat ‘eigene’ op te brengen.

De route

Zonder veel overgang in de tekst gaat Johannes de Groot vervolgens over naar de marsroute die hij heeft afgelegd om zijn standplaats Ruelle/Rueil te bereiken (regels 29 tot en met 38). In het kaartje op de volgende pagina is deze informatie weergegeven. Die route begon in 's-Hertogenbosch en liep via Tilburg, Hoogstraten, Lier en Mechelen naar Brussel. Daar kregen de dienstplichtigen een rustdag. Na de rustdag ging de marstocht verder. Eerst werd Braine-Le-Comte (‘Baulecon’) aangedaan, daarna Mons, Valenciennes en Cambrai (‘Kambre’) om dit deel van de mars te eindigen in Péronne (‘Pironne’). In deze Noord-Franse plaats aan de Somme werd weer een rustdag gehouden. Péronne was toen een in militair opzicht belangrijke stad en heeft over kazernes beschikt. Het uit de middeleeuwen daterende kasteel van de plaats vormde in de Napoleontische tijd zo’n kazernecomplex.¹¹ Het is aannemelijk dat Johannes de Groot op zijn tocht een nacht in dat complex heeft doorgebracht. Vanaf Péronne marcheerden de dienstplichtigen naar Roye (‘Roi’) en van daaruit naar Gournay sur Aronde (‘Gournaij’) aan de huidige D 1017 in de buurt van Compiègne. Dit traject van de marsroute liep, zo maakt de brief duidelijk, tot Senlis (in de brief als ‘Sanlis’ geschreven). Ook in Senlis werd een rustdag gehouden. Via Louvres (‘Lourze’) kwam De Groot dan op 9 december 1812 in Courbevoie aan om de dag daarna, 10 december 1812, door te marcheren naar Rueil. Indien alle plaatsen die in de brief zijn genoemd door een lijn met elkaar worden verbonden, dan is te zien dat de kortste marsroute werd gekozen: zo recht mogelijk op Parijs aan.

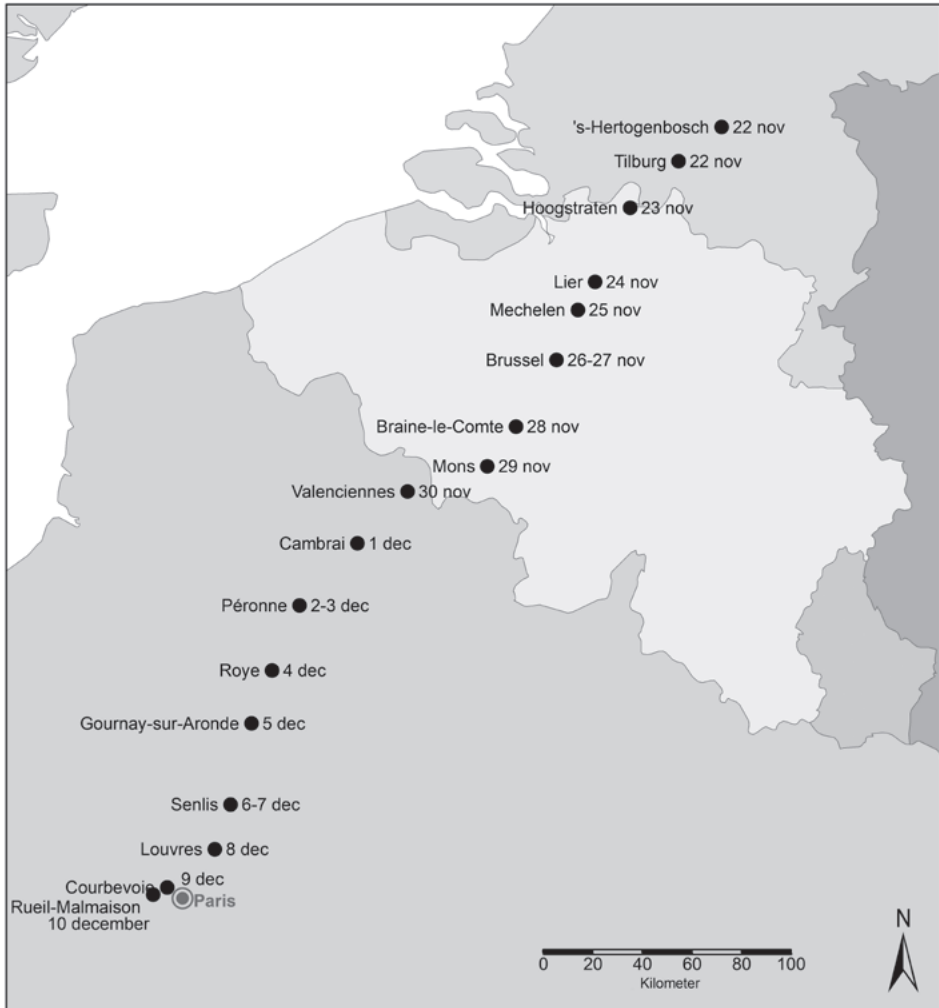
Verondersteld mag worden dat de rekruten in de genoemde plaatsen hebben overnacht.¹² Dat betekent dat de afstand tussen de opgesomde plaatsen de afstand van een dagmars was. Wanneer die afstanden worden gemeten op de manier die ons nu in de eenentwintigste eeuw ter beschikking staat, dus met behulp van gps, dan blijkt dat de trajecten tussen de twintig en dertig kilometer telden. Er waren enkele uitschieters naar beneden (van Lier

9 Een andere vraag is die naar de taal waarin bijvoorbeeld het gesprek met de keurende arts plaatsvond. Was de auteur van de brief de Franse taal machtig (mogelijk een beetje), bood een tolk hulp of vond het gesprek met de arts in het Nederlands plaats? Ik heb voor een antwoord op die vragen geen duidelijk aanknopingspunt gevonden en laat ze daarom onbehandeld.

10 Van Bakel, *Vlaamse soldatenbrieven*, p. 13 en volgende.

11 In dat complex is nu het Historial de la Grande Guerre (Eerste Wereldoorlog, 1914-1918) gevestigd. Aan de Napoleontische tijd herinnert eigenlijk niets in het gebouw.

12 De suggestie werd mij gedaan door Chr. van der Spek, die verbonden is aan het Militair Historisch Instituut van het Nederlandse Ministerie van Defensie. Hij is auteur van het werk *Sous les Armes*, dat de Nederlandse soldaten in het Franse leger behandelt.

De marsroute in november-december 1812. Kaart: Karel Leenders

naar Mechelen bijvoorbeeld is het ongeveer vijftien kilometer) en een paar naar boven (van Cambrai naar Péronne bedraagt het aantal kilometers ruim boven de dertig). Maar het merendeel van de trajecten is redelijk evenwichtig verdeeld over de totale route. Daarbij werd voor het belangrijkste deel gemarcheerd over onverharde wegen.¹³

Ook bij de beschrijving van de marsroute doet zich de vraag voor of De Groot niet enigszins geholpen is door de schrijver van de brief. Waarschijnlijk werd de route namelijk gebruikt door het merendeel van de dienstplichtige soldaten uit het voormalige koninkrijk Holland. De Groot zal mogelijk enige moeite hebben gehad zich bijvoorbeeld de in het Frans genoteerde plaatsnamen goed voor de geest te halen maar de schrijver wist uit ervaring hoe de route van de verschillende Hollandse dienstplichtigen liep.¹⁴ In de genoemde plaatsen zal de mogelijkheid hebben bestaan een maaltijd te gebruiken. Alles bij elkaar vergde het foerageren en het regelen van overnachtingen natuurlijk de nodige organisatie. Johannes de Groot doet daarover in zijn brief geen andere uitspraak dan de algemene opmerking dat

hij 'fris en gezond' in Courbevoie was aangekomen. Daaruit kan worden opgemaakt dat de pas gerekruteerde dienstplichtigen in voldoende mate aan eten konden komen dat ze waarschijnlijk overigens voor een deel zelf onderweg moesten inkopen. Daarvoor kregen ze een daggeld.¹⁵ Anders dan over de vermoedelijke prijs van zijn uniform, gemaakt van laken dat ongeveer zes gulden per el kostte, is De Groot over zijn daggeld niet duidelijk in zijn brief; hij geeft aan dat het waarschijnlijk niet veel zou voorstellen terwijl de prijzen van voedsel in de plaats waar hij op dat moment gelegerd was (Ruelle/Rueil) 'eens zo duur als in Eindhoven' waren. Dat dan met uitzondering van de wijn die slechts twee Hollandse stuivers per fles kostte. Kennelijk was Johannes de Groot zich bewust van de verschillen in prijsniveau waarbij zijn achtergrond als bakkerszoon een rol kan hebben gespeeld.

Eveneens van De Groot zelf is de mededeling die op de beschrijving van de marsroute volgt namelijk dat hij samen met zijn kameraad en 'een van Vierlingsbeek' op 10 december 1812 werd ingedeeld bij een compagnie waarmee hij nog dezelfde dag vertrok naar een plaats op een half uur lopen van Courbevoie en op anderhalf uur van Parijs, dus naar Rueil.¹⁶

Bezoek aan Brussel

Duidelijk herkenbaar is de inbreng van De Groot waar in de brief het bezoek aan Brussel tijdens een van de rustdagen wordt beschreven (regels 30 tot en met 36). Hij ontmoette er vier kennissen: '2 jongens van van Daals en bert Konings (...) en de dogter van Schinnars'. Zij lieten hem de stad zien, in het bijzonder de Warande, het Warandepark dat in het laatste kwart van de achttiende eeuw werd aangelegd en nu vooral bekend is als het Park van Brussel, en een kerk. Over die kerk meldde hij zijn ouders dat zij wel veertig trap treden op moesten klimmen maar dat het gebouw aan de andere zijde gelijk lag met de straat. Waarschijnlijk doelde hij op de huidige Sint-Michiels- en Sint-Goedelekathedraal, waar men inderdaad aan de kant van de torens trappen op moet lopen terwijl de koorzijde gelijk ligt aan het straatniveau. Van de schoonheid van de Warande en de omliggende huizen gaf hij hoog op: de Warande is wel zo groot als heel Eindhoven en het slechtste huis is er mooier dan het mooiste huis in Eindhoven.

- 13 Brun geeft als gemiddelde snelheid waarmee een infanterist liep tussen de 3 en 4,5 (afhankelijk van de kwaliteit van de weg) kilometer per uur aan. Die opgave betreft evenwel de gemiddelde snelheid waarmee een geoefend soldaat marcheerde en is dus niet meer dan een indicatie. Brun, *La Grande Armée*, Fiche 10: Déplacement et Mobilité, 495.
- 14 Een illustratie dat de route langs vaste plaatsen liep is te vinden in Bloemgarten, *Justus Swavings wondere bestaan*, 201. Swaving kwam ergens aan het einde van de Franse tijd in de Garde d'honneurs terecht en moest naar Tours. Onderweg deed hij onder meer Brussel en Valenciennes aan.
- 15 Damamme, *Les soldats de la Grande Armée*, verwijst naar een decreet van Napoleon van 15 april 1805 over de gage (solde) die soldaten zouden moeten ontvangen. Voltigeurs zouden een gage van 0,35 francs per dag krijgen. Dat komt overeen met het bedrag dat Brun geeft als gage voor een soldaat van een élite-eenheid namelijk 127,75 francs per jaar. Brun, *La Grande Armée*, 443. Bij Cardona, *Les soldats de Napoléon*, wordt vermeld dat een élitesoldaat van de Garde Impériale *percevait 23 sous, dont neuf étaient destinés à son alimentation*.
- 16 Voor Nederlanders in het leger van Napoleon zie de lijsten van dienstplichtigen in het archief van de *Service Historique de la Défense* (het archief van het Franse ministerie van Defensie) in Vincennes bij Parijs. Te bereiken via: www.memoiresdeshommes.sga.defense.gouv.fr. Op basis van die lijsten heeft W. Oteman een databank samengesteld van alle uit Nederland afkomstige militairen in het leger van de Franse keizer. Deze databank is toegankelijk via het Nederlandse Instituut voor militaire historie van het Nederlandse ministerie van Defensie. In de door Oteman samengestelde databank zitten wel eens fouten maar zonder zijn inspanningen zou zoeken aanzienlijk veel moeilijker zijn. Ik raadpleegde voor het laatst op 27 mei 2023 het archief van de *Service Historique de la Défense* en de door Oteman samengestelde databank via www.defensie.nl/onderwerpen/militaire-geschiedenis-nimh/militaire-voorouders. Vandaar naar 'Databank Nederlandse Militairen in het leger van Napoleon' en vandaar naar www.memoiresdeshommes.sga.defense.gouv.fr. Wie de kameraad van De Groot is, heb ik niet kunnen achterhalen. Over de mede-dienstplichtige uit Vierlingsbeek (kanton Boxmeer) valt meer te zeggen op grond van de lijsten van dienstplichtigen in het archief van de *Service Historique de la Défense*. Hoogstwaarschijnlijk betreft het Corneille Koppers. Hij is de enige dienstplichtige uit Vierlingsbeek die in 1791, hetzelfde jaar als Johannes de Groot, is geboren en dus behoorde hij tot dezelfde lichter. Voorts werd hij, net als De Groot, ingedeeld bij het 5e regiment Chasseurs Voltigeurs van de Keizerlijke Garde.

Blijft de vraag hoe Johannes de Groot beide broers Van Daals, Bert Konings en de dochter van Schinnars kende. Bovendien, wat deden die in Brussel? Het antwoord op deze vragen is niet met zekerheid te geven. In de archieven van het Franse ministerie van Defensie in Vincennes treffen wij Martin Jean Schenarts aan.¹⁷ Hij was geboren op 4 maart 1789 in Eindhoven en hoorde tot de lichter van het jaar 1809. Hoewel van een eerdere lichter dan Johannes de Groot komt Schenarts pas in februari 1813 aan bij zijn legeronderdeel om daarna definitief ingedeeld te worden bij het 1ste regiment Tirailleurs van de Garde. Mogelijk bracht zijn zus hem in Brussel een bezoek voordat hij verder trok naar Frankrijk. In diezelfde lijsten van *conscripts* treffen wij eveneens Bernardin van Daal aan. Bernardin is geboren in Eindhoven.¹⁸ En ook hier is het mogelijk dat diens broer hem in Brussel bezocht voordat Bernardin verder trok. Brussel was kennelijk een vaste stop waar dienstplichtigen op hun marstocht een rustdag doorbrachten voordat zij verder marcheerden naar Frankrijk om daar definitief ingedeeld te worden bij een legeronderdeel. Waarschijnlijk wisten familieleden dat. Zou het mogelijk zijn geweest dat familieleden, als ze zich dat konden veroorloven, naar Brussel gingen om hun dienstplichtige broer nog even te zien?¹⁹

Johannes Theodorus de Groot had geen broer of zus (in een volgende paragraaf wordt daarop teruggekomen) maar duidelijk is dat hij de ontmoeting met bekenden uit zijn geboorteplaats een plezierige afleiding vond.

De achtergrondsituatie

We keren nu terug naar de briefschrijver en zijn achtergrond, zoals zijn familie en de omgeving waar hij opgroeide. Voorts beschrijven we de politieke ontwikkelingen die toen speelden.

Ouders

Hierboven zijn de namen van de ouders van de dienstplichtige rekrut al genoemd. Maar wie waren Paulus de Groot en Petronella Sanders? En wat was daarmee de achtergrond van Jean Thomas, zoals hij zichzelf in zijn brief aanduidde. De namen van de ouders zijn terug te vinden in de Franse administratie en dan in het bijzonder in de lijsten van voor de dienstplicht opgeroepen jonge mannen in het archief van de *Service Historique de la Défense*. De gegevens uit die bron heb ik gelegd naast de gegevens uit de huwelijks- en overlijdensregisters van de gemeente Eindhoven om de juiste spelling van de namen te achterhalen, want in de Franse administratie worden die niet zelden iets afwijkend geschreven.²⁰ Bovendien zijn de namen, zoals al valt op te maken uit de voor de auteur van de brief gebruikte naam, gedeeltelijk verfranst: Jean in plaats van Johannes.

Petronella Sanders, gedoopt in Bakel op 24 juli 1753, en Paulus de Groot, gedoopt in Eindhoven op 2 maart 1764, huwden op 7 mei 1785 in Eindhoven.²¹ Tussen de echtelieden zat, zo kan worden opgemaakt, een verschil in leeftijd van ruim tien jaar. Op 21 augustus 1787 werd hun zoon Antonius gedoopt. Ruim twee jaar later volgde weer een zoontje, waarschijnlijk hun tweede kind. Het ontving op 3 oktober 1789 het doopsel. Tussen geboorte- en doopdatum zat nooit veel tijd want de kinder- en zuigelingensterfte was hoog en daarom diende het sacrament van de doop, volgens de katholieke gewoonte, snel en liefst op de geboortedag zelf toegediend te worden. Bij de doop kreeg dit jongetje de namen Johannes Theodorus de Groot. Die tweede naam verwees naar de grootvader aan vaderszijde, Theodorus de Groot. Beide zoontjes leefden slechts kort; hun precieze sterfdata heb ik niet kunnen achterhalen. Op 21

december 1791 vond er opnieuw een doop plaats en wederom betrof het een zoontje. Ook diens doopnamen waren Johannes Theodorus, dezelfde dus als die van zijn overleden broertje.²² Het kwam wel vaker voor dat ouders namen ‘hergebruikten’. Zo bleven familienamen als in dit geval ‘Theodorus’ behouden. Vergelijking met de in de Franse militaire archieven genoemde geboortedata maakt duidelijk dat deze Johannes Theodorus de ‘Jean Thomas’ is die de verzender zou worden van de hiervoor weergegeven brief.²³

In de doopregisters, waaraan bovenstaande data zijn ontleend, vond ik geen andere kinderen van het echtpaar De Groot-Sanders. Waarschijnlijk kregen zij in totaal deze drie, van wie alleen de op 21 december 1791 gedoopte zoon zijn kinderjaren overleefde. Johannes Theodorus werd geboren in een familie van kleine ambachtlieden. Het beroep schoenmaker komt geregeld voor; een neef van zijn vader, Theodorus de Groot, beoefende dat vak. Maar vooral blijken verschillende familieleden het beroep van bakker te hebben uitgeoefend. Johannes’ vader, Paulus, was broodbakker. Een neef van Johannes, Willem de Groot die op 7 oktober 1790 was geboren, werd eveneens bakker en ook Johannes Theodorus zelf komt in de Franse militaire archieven als bakker voor.²⁴ Daar wordt dat dan uiteraard aangegeven als *boulangier*. Het beroep van een eerdere generatie bleek vaak leidend voor dat van volgende generaties. In die zin werkte de oude structuur van de ambachtsgilden nog door ook nadat die ambachtsgilden in 1798 formeel werden opgeheven, een maatregel die in Eindhoven strikt werd uitgevoerd.²⁵ Tot de opheffing kende Eindhoven vijf ambachtsgilden. In elk gilde waren verschillende beroepsgroepen ondergebracht want de stad was te klein om elke beroepsgroep een eigen gilde te laten vormen. Zo waren smeden, broodbakkers en kramers, naast nog een aantal beroepen, verenigd in één ambachtsgilde, dat van de Kramers, en daar waren Paulus de Groot en zijn broodbakkende familieleden dus tot 1798 lid van.²⁶ Ook daarna bleef Paulus de Groot betrokken bij zijn beroepsgroep van bakkers. Zo ondertekende hij in 1804, samen met 12 andere zelfstandige bakkers, een rekest aan het stadsbestuur over de prijzen van rogge op de Eindhovense markt.²⁷

Paulus de Groot was bovendien een actief lid van het parochiële gilde van Sint-Catharina. Zo’n parochieel gilde had, anders dan de ambachtsgilden waar de economische functie voorop stond, naast een sociale vooral een religieuze functie. Het Sint-Catharinagilde

- 17 Zoon van Josse Schenarts (geboren in 1757) en Jeannette Smits. In de lijsten van de *conscripts* die in Vincennes worden bewaard staat als zijn beroep *chapelier* (=hoedenmaker), aangegeven.
- 18 Niet aangegeven in de lijsten van *conscripts* in Vincennes is wanneer Bernardin van Daal geboren werd. Ook de ouders worden niet vermeld. Van Daal wordt ingedeeld bij het 76e regiment Infanterie van Linie.
- 19 Bert Konings, die ook in de brief wordt genoemd, heb ik onder die naam of gelijkende namen niet kunnen terugvinden in de lijsten van *conscripts* zoals ze in Vincennes worden bewaard. Waarschijnlijk betreft het Lambertus Konings die op 14 oktober 1790 geboren werd in Eindhoven.
- 20 ‘De Groot’ wordt gebruikt naast ‘Groot’ en ‘Groost’. In de databank van Oteman komt De Groot drie maal voor. Eenmaal als Jean Thomas Groot met als geboortedatum 21-12-1791, een tweede maal als Jean Thomas de Groot met als geboortedatum 21-12-1793 en een derde maal als Jean Theodore de Groost met als geboortedatum 21-12-1790. Oteman was hier duidelijk wat slordig want in de archieven in Vincennes staan respectievelijk 1791, 1793 en 1791 genoemd als geboortejaren. Overigens is het feit dat een en dezelfde persoon driemaal voorkomt in het overzicht van Oteman en in de archieven van Vincennes wel opmerkelijk. Verreweg de meeste soldaten uit de regio Eindhoven die men terug kan vinden in de databank, worden slechts eenmaal genoemd.
- 21 Regionaal Historisch Centrum Eindhoven (RHCE), *Collectie doop-, huwelijks- en overlijdensregisters*, archiefnummer 10225. In zijn doopakte wordt Paulus de Groot ‘Michiel’ Paulus genoemd maar de naam ‘Michiel’ is verder weinig gebruikt. Vandaar dat hier als voornaam ‘Paulus’ wordt aangehouden.
- 22 Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC), *Rooms Katholiek doopboek*, Archief 8036, inv.nr. 5.
- 23 Dat ‘Johannes’ in de Franse legerarchieven ‘Jean’ is geworden wekt geen verbazing. Minder eenvoudig te verklaren is het wisselende gebruik van ‘Theodorus’ en ‘Thomas’. Mogelijk is het eenvoudigweg slordigheid.
- 24 RHCE, *Bevolkingsregister 1810*, Archief 10245. Collectie: index bevolkingsregister Eindhoven. Voor Johannes Theodorus zie ook SHD, Vincennes onder meer inv.nr. 20Yc100.
- 25 Spoorenberg, *De opheffing van de ambachtsgilden in Eindhoven*, 6
- 26 Over de vijf gilden is weinig geschreven. Enkele gegevens in Houben, *Geschiedenis van Eindhoven deel I*, 46 e.v., 61 e.v.
- 27 Daarmee wordt ook een indruk verkregen van de omvang van de beroepsgroep. RHCE, Archief Stadsbestuur Eindhoven 1437-1810, inv.nr. 2256.

bestond met name uit personen die gerekend konden worden tot de middenklasse. Paulus de Groot komt enkele malen voor in de rekeningen van het gilde. In de rekening over het jaar 1801 tekent hij als deken. Volgens de rekeningen van 1815, 1822 en 1824 bekleedde hij de functie van ouderling.²⁸ Een deken kon na zijn termijn de functie van ouderling krijgen. In die functie stond hij de leiding van het gilde bij. Het maakt duidelijk dat Paulus de Groot een gewaardeerd lid was van het parochiële gilde.

Schets van de sociaaleconomische situatie

Om de ouders van Johannes Theodorus en hemzelf beter in hun tijd te kunnen plaatsen is het nuttig iets te zeggen over de sociaaleconomische situatie in Eindhoven rond 1800. Bij gebrek aan duidelijke gegevens is die schets maar beperkt mogelijk. Maar wij worden geholpen omdat vanaf ongeveer 1785 de bestuurders in Den Haag onderzoek lieten doen naar het belastingstelsel in Brabant.²⁹ Het leidde onder meer tot een beschrijving van de economische situatie in alle plaatsen van de Meierij. Die beschrijving werd opgesteld vanaf 1791, het geboortjaar van Johannes Theodorus.³⁰ Erg voor de wind ging het Eindhoven volgens dit onderzoek niet. De wekelijkse markt was in verval door concurrentie van markten en winkels in de omringende dorpen. Uit- en invoer van producten werd bemoeilijkt door belastingen op export en import. De plaats telde 1785 inwoners waarvan er bijna 1250 enig vermogen hadden. De rest was minvermogen (bijna 200 personen), zoals de categorie toen heette, onvermogen (263 aldus de telling) of arm (86 personen). Er waren twee brouwerijen en zelfs voor een kleine stad was dat een gering aantal in aanmerking genomen dat bier, anders dan water, de enige veilige drank was en daarmee geen luxe. Voorts bestond er een enkele linnenfabriek. Binnen de stad werden eveneens katoenen stoffen geproduceerd. Maar die fabrieken hadden het economisch moeilijk. Daarnaast waren er enkele hoedenmakerijen die hun productie vooral in de directe omgeving van de stad afzetten. De koophandel beperkte zich feitelijk tot activiteiten van de plaatselijke winkeliers. ‘Verder zijn daar allerhande Handteeringen (neringen of beroepen; HdW), die met Ambagten of Gildenkaarten zijn geprivilegeert’, meldt het overzicht nog.³¹ Daartoe behoorde dus ook het gilde van de Kramers, waarvan de beroepsgroep van bakkers onderdeel uitmaakte.

Al kan er sprake zijn van enige overdrijving – uiteraard wilde het stadje minder belasting moeten afdragen – het beeld dat oprijst is er toch een van beperkte economische perspectieven. Rond 1800 lijkt de economische situatie iets verbeterd te zijn. Een opsomming van de bedrijvigheid in dat jaar laat in Eindhoven meer activiteiten zien dan in 1791.³² Die lichte opleving zal het vertrouwen van de bevolking in het toen zittende regime hebben versterkt.

Enkele politieke ontwikkelingen

In de Republiek waren de Patriotten, voorstanders van staatsrechtelijke en economische vernieuwing, sinds 1785 in opkomst maar zij hadden in 1787 weer plaats moeten maken voor de Oranjegezinden. Slechts met hulp van Franse revolutionaire troepen kon het Oranjabewind in 1795 weggewerkt worden. Door die omwenteling kreeg het gewest Brabant voor het eerst dezelfde rechten als de andere gewesten van de Republiek der Verenigde Provinciën. Die naam zou spoedig verdwijnen en vervangen worden door Bataafse republiek. Waar Brabant tot 1795 geen vertegenwoordigers had in de Staten-Generaal, het hoogste bestuursorgaan van de statenbond die de Republiek was, maakten Brabantse afgevaardigden er vanaf dat jaar wel deel van uit.

In Eindhoven had de omwenteling van 1795 nog een belangrijk gevolg. De stad was een Oranjeheerlijkheid en de prins van Oranje bezat er daarom belangrijke bevoegdheden. Die

bevoegdheden vielen in 1795 weg; de prins verloor zijn rechten en met zijn rechten ook zijn inkomsten uit de heerlijkheid. In het lokale bestuur kwamen nu aanhangers van de Patriotten.

De veranderingen volgden elkaar daarna snel op. In de tweede helft van de negentiger jaren van de achttiende eeuw werd met enig horten en stoten een eenheidsstaat gevormd die spoedig onder het bewind kwam van een raadpensionaris. Daarna volgde in 1806 het Koninkrijk Holland met als koning Lodewijk Napoleon, de broer van – inmiddels keizer – Napoleon. Dat koninkrijk was geen lang leven beschoren. Met het Verdrag van Parijs, in maart 1810, ging een stuk ervan, inclusief het huidige Noord-Brabant, over naar Frankrijk en spoedig volgde de rest van het koninkrijk.³³ Dan zitten we echt in de Franse tijd waar uiteindelijk alles centraal vanuit Parijs door keizer Napoleon, via zijn uitgebreide en strak georganiseerde ambtenarij, werd beslist.³⁴

Bij die ontwikkelingen had het merendeel van de inwoners van Eindhoven niets in te brengen en dat gold tevens Johannes Theodorus de Groot en zijn ouders. Ook het smalle bovenlaagje van de Eindhovense maatschappij voegde zich rimpelloos naar de van buitenaf opgelegde veranderingen. Met een zekere welwillendheid had de bevolking van het stadje de komst van de Fransen en de stapsgewijze opname in het Franse rijk gezien. Dat Brabant formeel gelijkberechtigd was geworden met de andere landsdelen werd ook in Eindhoven belangrijk gevonden. Mogelijk nog belangrijker was het voor de merendeels rooms-katholieke bevolking dat de eigen godsdienst onder Franse druk – althans formeel – dezelfde rechten kreeg als de hervormde religie, de tot dan toe bevoorrechte godsdienst.

Historische context van de bron

In dit deel behandelen we de gebeurtenissen vooraf aan en volgend op de in de brief genoemde zaken. Aangezien de brief hiervoor niet gebruikt kan worden, reconstrueren we de gebeurtenissen aan de hand van andere bronnen en literatuur.

Invoering dienstplicht

Toen keizer Napoleon vrijwel direct na de sluiting van het Verdrag van Parijs en de daaruit voortvloeiende inlijving van het gewest Brabant bij Frankrijk, de dienstplicht of conscriptie invoerde, werd de Franse dwang duidelijker voelbaar. Tot dan toe had koning Lodewijk Napoleon die dienstplicht weten af te weren maar zijn broer had soldaten nodig voor zijn veldtochten. De invoering van de Franse conscriptie vond in korte tijd plaats en werd vergemakkelijkt door een administratieve indeling van het gebied op de manier zoals die in Frankrijk bestond met departementen, arrondissementen, kantons en gemeenten. Dat deel van Brabant waar Eindhoven toe behoorde werd omgevormd tot het departement van de Monden van de Rijn (*Bouches du Rhin*) met als hoofdplaats 's-Hertogenbosch. Napoleon benoemde Nicolas Frémin de Beaumont tot prefect. Het departement werd ingedeeld in

28 De Haan, *Archief St. Catharinagilde Eindhoven, deel II 1750-1860*, 100, 114, 122, 124. Zie voor enkele gegevens over dit gilde: Vermeeren, *Het Parochiale gilde van St. Catharina*, 46 e.v. Zie tevens Iven e.a., *Schuttersgilden in Noord-Brabant*, 35.

29 De Wit, *Het onderzoek van mr. Caspar van Breugel*.

30 Van Breugel, *De Beschreeve Staat*, 225 e.v.

31 Van Breugel, *Beschreeve staat*, 226.

32 De 'agent van de nationale oeconomie' Goldberg maakte rond 1800 een balans op van de bedrijvigheid onder andere in Brabant. Zie Nationaal Archief, Collectie Goldberg, inv.nr. 27.

33 Een schets van die ontwikkeling in: Van der Heijden en Sanders, *Noord-Brabant in de negentiende eeuw*, 13, 14.

34 Vergelijk Van den Eerenbeemt, *'s-Hertogenbosch*, 300.

arrondissementen (met aan het hoofd een sous-prefect) en die vervolgens weer in kantons. Eindhoven was hoofdplaats van een arrondissement en tegelijk ook hoofdplaats van het kanton. Aan het hoofd van elke gemeente binnen een kanton werd een *maire* (burgemeester) benoemd die feitelijk niets anders was dan een zetbaas van de prefect en de sous-prefect.

De centrale overheidsorganen in Parijs decreteerden de prefect hoe de conscriptie georganiseerd diende te worden. De prefect zag er vervolgens op toe dat de *maires* de uitvoering op lokaal niveau ter hand namen. Wanneer de keizer een nieuwe lichte soldaten nodig had, werden de *maires* via de prefect aangeschreven om per geboortjaar lijsten van op te roepen jongemannen op te stellen. Hun namen werden in alfabetische volgorde op die lijst genoteerd. Het ging daarbij om jongemannen tussen de 20 en 25 jaar. In bepaalde gevallen was vrijstelling mogelijk: wanneer men te klein van stuk was bijvoorbeeld (minder dan 1 meter 54), lichamelijke gebreken vertoonde of als enige zoon de zorg voor een gezin of oude vader of moeder moest dragen. Als de lijst was opgesteld, volgde een trekkingsdag waarop de jongemannen die op de lijst stonden een nummer moesten trekken. Bij een laag nummer was opkomst in actieve dienst vrijwel zeker tenzij degene die op de lijst stond werd afgekeurd. De keuring vond plaats nadat het lotnummer getrokken was. Werd er iemand afgekeurd dan moest degene met het eerstvolgende nummer alsnog opkomen. Was iemand ingeloot dan bestond er nog een kans om de dans te ontspringen. Dat kon namelijk door de dienst af te kopen en een 'remplaçant', een plaatsvervanger, te werven die daarvoor werd betaald.³⁵ Om de dienstplicht op die wijze af te kopen, moest de familie dus wel over de nodige financiële middelen beschikken.

Wat betekende de invoering van de conscriptie nu voor degenen die in Eindhoven dienstplichtig werden? In een brief van 18 december 1810 kondigde prefect Frémin de Beaumont aan dat alle voorbereidingen om de conscriptie in zijn departement in te voeren afgerond moesten zijn per 1 januari 1811.³⁶ De feitelijke uitvoering kon daarna beginnen. In het arrondissement Eindhoven toonden de burgemeesters zich accurate uitvoerders. Dat mag bijvoorbeeld blijken uit de brief die de *maire* van Eindhoven op 16 januari 1812 aan zijn collega van de plaats Woensel schreef. In zijn brief berichtte hij dat twee *conscrits* uit Eindhoven moesten worden bijgeschreven op de lijst van *conscrits* in Woensel omdat de betrokkenen naar Woensel waren vertrokken. Een van hen was de eerder in dit artikel al genoemde neef van Johannes Theodorus de Groot, Willem de Groot.³⁷

Johannes Theodorus de Groot staat vermeld in de conscriptielijst van 1811 en wel onder de D van Degroets, op zijn Frans dus, met het lidwoord aaneengeschreven met de rest van de achternaam. Er is een kladder in potlood van die lijst met daarin gegevens als lengte, ouders en beroep. Daarnaast is een netversie opgemaakt.³⁸

Loting

De alfabetische lijst vormde, als hiervoor opgemerkt, de basis van de loting, het meest spannende moment. Ook de gang van zaken tijdens die loting was nauwkeurig voorgeschreven. Zo moesten al degenen die op de lijst stonden, aanwezig kunnen zijn in een enkele ruimte. Die aanwezigheid was verplicht want iedereen op de lijst trok in de volgorde waarin ze op die lijst voorkwamen, dus alfabetisch, een lot uit een pot die op een tafel stond waarachter de autoriteiten zaten. In de praktijk nam een ouder bij die trekking wel eens waar voor de zoon maar Johannes de Groot was zelf aanwezig. Zo staat het opgetekend op de netversie van de lijst en dan in de kolom waarin kon worden vermeld of de *conscrit* zelf aanwezig was of dat hij zich had laten vertegenwoordigen.³⁹ In Eindhoven was als ruimte waar de loting plaatsvond de 'oude parochiekerk' in gebruik genomen.⁴⁰ Waarschijnlijk wordt daarmee de

voormalige kerkschuur bedoeld waar de rooms-katholieken hun religieuze plechtigheden hielden voordat ze in 1810 de middeleeuwse Catharinakerk weer terugkregen.⁴¹ Die kerkschuur lag aan de Achterstaat, een straat die later de Jan van Lieshoutstraat zou gaan heten. Johannes de Groot kende uiteraard die ruimte. Hij had er ongetwijfeld met regelmaat de mis bijgewoond en ook zijn doop had daar plaatsgevonden.

Johannes trok nummer 21. Dat was een laag nummer en daarmee stond vast dat hij in actieve dienst zou moeten opkomen. Het *conseil de recrutement*, de raad die namens de prefect toezicht hield op de gang van zaken rond de loting, bekrachtigde de uitkomst van de procedure.⁴² Wanneer vond nu die loting plaats waaraan Johannes deel nam? Aan de oproeping voor een lotingsronde lag een keizerlijk decreet ten grondslag. In het keizerlijk decreet van 11 augustus 1811 werd bevolen dat de lichte of 'klasse' van het jaar 1809 (ieder die in 1789 geboren was) zich moest opmaken voor de loting en de daaropvolgende keuring. Die loting moest drieduizend rekruten opleveren in de gewesten van het voormalige koninkrijk Holland. Het decreet van 20 december 1811 bepaalde dat de 'klasse' 1810 (degenen die in 1790 waren geboren) zich gereed moest maken om in actieve dienst te treden. Zij die ingeloot werden, marcheerden in de vroege lente van 1812 af naar Frankrijk om daar voorbereid te worden op de Russische veldtocht. Al in de zomer van 1812 werd duidelijk dat de Russische veldtocht een enorme tol eiste aan mensenlevens, in het begin ervan vooral vanwege ziektes. In Frankrijk leidde dat tot het vervroegd oproepen van nieuwe lichten en dan met aantallen die het dubbele waren van een normale lichte. In de Hollandse gewesten liep men met de lichten iets achter op Frankrijk. De prefect van de Monden van de Rijn kreeg, evenals zijn andere collega's in de Hollandse gewesten, begin september 1812 vanuit Parijs de opdracht de loting en de keuring voor te bereiden van de lichte van 1811, de jonge mannen dus die in 1791 waren geboren, waaronder Johannes Theodorus de Groot. Omdat er haast bij geboden was, tekende Napoleon nog tijdens zijn ophoud in het Kremlin op 22 september 1812 het decreet waarin die opdracht bevestigd werd. Tussen 10 en 25 november 1812 zouden de *conscripts* uit de 'klasse' van 1811 moeten afmarcheren naar Frankrijk om ingedeeld te worden bij een legeronderdeel.⁴³

Dit tijdpad maakt aannemelijk dat de loting waaraan Johannes in de voormalige kerkschuur van de katholieke parochie deelnam ergens in het begin van de herfst, mogelijk in oktober 1812, plaatsvond. Omdat lokale autoriteiten niet graag afweken van door de Franse

35 Gegevens met betrekking tot dit proces in: Van der Spek, *Sous les armes*, 155 e.v.

36 RHCE, *Regesten van geschreven correspondentie*, inv.nr. 1133, brieven van de prefect of sous-prefect. Brief 's-Hertogenbosch, 18 december 1810.

37 RHCE Eindhoven, Brief *maire* van Eindhoven aan *maire* van Woensel d.d. 16 januari 1812. *Regesten van geschreven correspondentie*; 'Je viens vous informer en même tems qu'un nommé de groot (guillaume) né le 7 octobre 1790, en cette Commune, boulanger de profession, fils de henri, mort, et de marie van Gerwen, veuve, demeurant dans votre Commune, doit être porté sur votre listé'. Willem de Groot hoefde overigens, voor zover ik kon nagaan, niet op te komen in actieve dienst. De reden daarvoor was waarschijnlijk dat zijn vader, Henri of Hendrik, op 9 oktober 1804 overleden was. Willem droeg vanaf dat moment verantwoordelijkheid voor het levensonderhoud van het gezin. Mogelijk heeft een brief van de prefect van 16 januari 1812, van dezelfde datum dus als de brief van de *maire* van Eindhoven, nog een rol gespeeld. In die brief werden enkele versoepelingen gemeld. Zo kon nu ook de oudste zoon van een weduwe (voorheen was dat de enige zoon) feitelijk vrijgesteld blijven van de actieve dienstplicht.

38 Zie RHCE, Archief Gemeentebestuur Eindhoven 1811-1920, inv.nr. 3499, Journal du Maire.

39 RHCE, Archief Gemeentebestuur Eindhoven 1811-1920, inv.nr. 3499. Achter de naam van Johannes staat in de betreffende kolom: *Le conscript s'est présenté personnellement*.

40 Om een idee te geven van de organisatie van het geheel: op 14 december 1811 schreef de sous-prefect die aan het hoofd stond van het arrondissement Eindhoven, de *maire* van de stad aan om de ontvanger van de gemeente opdracht te geven op het bureau van de sous-prefect een som van 3 francs en 64 centimes te betalen als bijdrage in de kosten gemaakt om de oude parochiekerk voor de loting in te richten.

41 De Catharinakerk was voordien door de hervormden gevorderd en nadat de hervormden de kerk weer hadden afgestaan was het gebouw van 1794 tot 1810 als bakkerij in gebruik. Van Oorschot, *Eindhoven. Een samenleving in verandering*. Deel I, 254, 255.

42 Beeldend wordt de loting beschreven in Erckmann-Chatrian's, *Histoire d'un Conscrit de 1813* (1864). Daarin ook de rol van dit Conseil.

43 Zie over het lichten van deze jaargangen *conscripts* en de keizerlijke decreten: Joor, *De Adelaar en het Lam*, 329 e.v.

administratie uitgevaardigde decreten, zal hij vermoedelijk inderdaad tussen 10 en 25 november 1812 uit Eindhoven vertrokken zijn. Aan de hand van de route die hij in zijn brief beschrijft, kunnen we overigens dat tijdstip van vertrek uit Eindhoven iets nauwkeuriger bepalen ook al blijft het een inschatting. Daarbij is, als eerder opgemerkt, aangenomen dat de groep rekruten overnachtte in elke plaats die bij de beschrijving van de marsroute in de brief wordt genoemd. Uiteraard moeten de aangegeven rustdagen worden meegeteld. Johannes de Groot is dan, teruggerekend vanaf 9 december 1812, de dag dat hij aankwam in Courbevoie, negentien of twintig dagen eerder, dus rond 20 november 1812, vanuit Eindhoven vertrokken.

Ingeschreven

Het is onbekend of op de brief van 12/13 december 1812 een reactie is ontvangen en of Paulus de Groot zijn zoon de gevraagde verklaring heeft kunnen toesturen. Begin december 1812 werd in Frankrijk duidelijk dat de Russische veldtocht was uitgemond in een catastrofe. In het 29ste bulletin van de *Grande Armée*, dat op 16 december 1812 uitkwam, gaf de Franse legerleiding toe dat de verliezen enorm waren.⁴⁴ Enkele dagen later, op 18 december 1812, keerde Napoleon terug in Parijs. In de Hollandse departementen drong het nieuws van de nederlaag en de hoogte van de tol aan mensenlevens die de veldtocht had gekost, tegen Kerst van dat jaar door.⁴⁵ Het moet Johannes' ouders, Paulus en Petronella, met zorg hebben vervuld.

In Frankrijk heerste na het nieuws over de desastreus verlopen veldtocht grote ontzetting. Het kan vrijwel niet anders of Johannes heeft dat meegekregen, ook al was hij nog maar relatief kort in het land en had hij waarschijnlijk niet veel meer dan een beperkte kennis van de Franse taal. De terugkeer van Napoleon kan hem evenmin ontgaan zijn. Vrijwel onmiddellijk vonden er reorganisaties binnen de legerkorpsen plaats. Nadat De Groot op 9 december 1812 in Courbevoie aankwam, was hij eerst in het depot (de reserve) geplaatst om de dag daarop ingedeeld te worden bij het regiment *Voltigeurs Chasseurs* van de *Jeune Garde impériale*.⁴⁶ De reorganisatie die Napoleon na zijn terugkeer in Parijs doorvoerde, leidde er toe dat Johannes op 21 januari 1813 werd overgeplaatst van de *Voltigeurs Chasseurs* naar een ander onderdeel van die Keizerlijke Garde, het regiment *Flanqueurs Chasseurs*.⁴⁷

De Keizerlijke Garde was een elite-onderdeel van het leger van Napoleon. Dat gold zeker voor de regimenten waar de meer ervaren soldaten dienden. Maar ook op de *Jeune Garde* straalde iets van die roem af. Toen Johannes de Groot bij dat onderdeel werd ingedeeld was de situatie evenwel een andere geworden; de elite was minder elite dan voorheen. Na de Russische veldtocht bleek de door Napoleon gewenste spoedige heropbouw van de Keizerlijke Garde namelijk alleen mogelijk als concessies aan de kwaliteit werden gedaan. Zo moesten bijvoorbeeld nieuwe officieren en onderofficieren worden benoemd. Hun gemiddelde leeftijd was lager dan de gemiddelde leeftijd van hun in Rusland gesneuvelde voorgangers.⁴⁸ Daarmee hing samen dat zij minder ervaring hadden. Niettemin bleven bepaalde criteria van kracht. Een daarvan lijkt te zijn geweest dat de soldaten een bepaalde lichaamslengte moesten hebben. Bij het doornemen van de lijsten van soldaten die waren ingedeeld bij de *Voltigeurs* blijkt dat het merendeel een lengte had van rond de 1,70 meter. Johannes was 1,73 meter lang.⁴⁹ Het is daarom mogelijk dat zijn lengte mee bepalend was voor zijn indeling bij de *Jeune Garde* van de *Garde impériale*.⁵⁰

Of de herindeling op 21 januari 1813 bij de *Flanqueurs Chasseurs* ook betekende dat hij naar een andere legerplaats op weg moest, is niet duidelijk. Het zal er overigens door die veranderingen niet gemakkelijker op zijn geworden om eventuele brieven vanuit Eindhoven bij hem bezorgd te krijgen, en dan nog is het de vraag of een toegezonden verklaring over de gezondheid enig effect zou hebben gehad. Alle dienstplichtigen konden immers gebruikt worden. In Frankrijk zelf werden maar liefst honderdduizenden extra *conscrits* opgeroepen.⁵¹

Gevechtshandelingen tijdens de slag bij Leipzig. Illustratie uit Erckmann-Chatrion, *Histoire d'un Conscrit de 1813*.

44 Joor, *De adelaar en het Lam*, 333.

45 Joor, *De adelaar en het Lam*, 333.

46 In het overzicht over La Grande Armée uit 2022, wijdt Brun aan La Garde impériale een apart hoofdstuk waarin hij onder meer ingaat op de samenstelling van de garde. Het corps wordt *une troupe d'élite* genoemd. De Garde maakte tijdens de campagne in Saksen van 1813 tegen de 10 % van het totaal van de Grande Armée uit. Brun, *La Grande Armée*, 527-537.

47 Voor de (over)plaatsingen: Service Historique de la Défense referentie nummers 20Y75, 20 YC100 en 20YC129.

48 Calvet spreekt over het einde van een élite. Calvet, *La Garde impériale*, 361 e.v.

49 Voor zijn lengte zie onder meer SHD referentienummers 20Y75, 20YC100 en 20YC129.

50 Corneille Koppers, die waarschijnlijk de medesoldaat is die door De Groot wordt aangeduid in zijn brief met 'een uit Vierlingsbeek' en die ook werd ingedeeld bij de *Voltigeurs*, had een lengte van 1,68 meter.

51 Joor, *De Adelaar en het Lam*, 334.

Gezien de datum waarop hij formeel werd opgenomen in een eenheid (10 december 1812), is het duidelijk dat Johannes de Groot niet heeft meegedaan aan de Russische veldtocht; die was voorbij toen hij in Frankrijk aankwam. Maar waar werd hij dan wel ingezet?

Na zijn Russische nederlaag had Napoleon enige tijd nodig om zijn leger te reorganiseren maar vooral ook om het weer op sterkte te brengen. Haast was geboden want begin maart 1813 sloten Rusland en Pruisen de zesde Continentale Coalitie. Daarmee werd duidelijk dat de Duitse landen het nieuwe oorlogstheater zouden gaan worden. Het regiment *Flanqueurs Chasseurs* zou naar Duitsland afmarcheren om daar ingezet te worden. Het regiment, dat in 1811 was opgericht, had meegevochten in Rusland en was daar vrijwel geheel weggevaagd. Begin 1813 werd het versterkt met een aantal compagnieën, waarvan Johannes de Groot dus deel uitmaakte.⁵² Organisatorisch moet de overgang van *Chasseurs Voltigeurs* naar *Flanqueurs Chasseurs* niet heel groot zijn geweest; beide regimenten waren hetzelfde gestructureerd en werden op dezelfde manier betaald.⁵³ Toen het naar Duitsland vertrok, bestond het regiment *Flanqueurs Chasseurs* voor een belangrijk deel uit onervaren soldaten.

Het strijdtoneel

Waar Johannes werd ingezet op het strijdtoneel, is bij benadering na te gaan aan de hand van de geschiedenis van zijn regiment. Maar ook daar zijn de gegevens in de literatuur niet altijd eenduidig. Wanneer het regiment *Flanqueurs Chasseurs* precies vanuit Frankrijk vertrok, is niet duidelijk. Maar het is aannemelijk te veronderstellen dat het tijdstip van vertrek ergens in februari of de eerste helft van maart 1813 lag toen ook andere regimenten bevel kregen af te marcheren naar Erfurt.⁵⁴ De officiële oorlogsverklaring door Pruisen aan Frankrijk vond plaats op 16 maart 1813; Zweden sloot zich bij de Pruisisch-Russische coalitie aan op 23 maart 1813. Medio april zetten Napoleons troepen zich in beweging om verder te trekken naar Saksen en zich daar te verenigen met de overblijfselen van zijn Russische Armee.⁵⁵ Het koninkrijk Saksen stond toen nog aan de zijde van de Franse keizer. Mogelijk heeft het regiment en daarmee Johannes de Groot, meegevochten in de slag bij Lützen. Die vond plaats op 2 mei 1813. Sommige overzichten vermelden dat de *Flanqueurs Chasseurs* ook ingezet zijn in de slag bij Bautzen. Die slag speelde zich af op 20 en 21 mei 1813. Beide slagen waren overwinningen voor Napoleon. Deze veldslagen werden gevolgd door de wapenstilstand van Pleiswitz op 4 juni die aanvankelijk gold voor 4 weken maar werd verlengd tot 10 augustus 1813.

Voor het leger en dus eveneens voor Johannes de Groot was zo een korte adempauze in de gevechten gekomen. Die pauze duurde uiteindelijk tot bijna het einde van augustus. Toen troffen de tegenstanders elkaar bij Dresden (26 en 27 augustus 1813) en ook aan die veldslag nam het regiment van de *Flanqueurs Chasseurs* deel. Daarna volgden nog enkele kleinere gevechtshandelingen. Het resultaat van de slag bij Dresden en die vervolgslagen was onduidelijk. Een overwinnaar bleek niet echt aan te wijzen. Dat gaf de anti-Franse coalitie moed, ook overigens omdat verschillende bondgenoten van Napoleon van partij wisselden en zich bij die coalitie aansloten. Verschillende slagen en schermutselingen volgden en dat alles culmineerde in de slag bij Leipzig die op 16, 17 en 18 oktober 1813 (respectievelijk op een zaterdag, zondag en maandag) plaatsvond. Ook daar vocht het regiment *Flanqueurs Chasseurs* mee.

Over de 'volkerenslag', zoals 'Leipzig' ging heten, is veel geschreven. Een overzicht van de samenstelling tijdens die slag van Napoleons troepenmacht, die tegen de 180.000 soldaten telde, vindt men op het portaal van de Grande Armée zoals dat door de historische sectie van het Franse ministerie van Defensie is opgezet.⁵⁶ De *Garde impériale*, en daarmee het

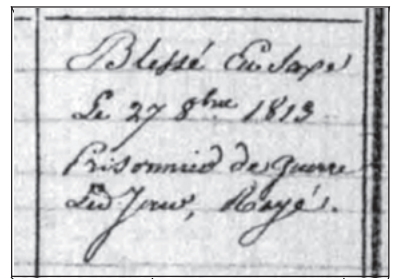
Illustratie uit Erckmann-Chatrian, *Histoire d'un Conscrit de 1813*.

- 52 Voor de geschiedenis van dit regiment vaar ik vooral op het kompas van Alain Pigéard die in zijn overzichtswerk '*La Garde Impériale*' hoofdstuk 22 wijdt aan dit legeronderdeel waarvan hij overigens opmerkt dat er minder over bekend is dan over de geschiedenis van andere legeronderdelen.
- 53 Pigéard, *La Garde Impériale*, hoofdstuk 22.
- 54 Van der Spek, *Sous les Armes*, 282.
- 55 Chandler, *Dictionary of the Napoleonic Wars*, 545
- 56 Zie ook Alain Pigéard, *Histoire de la Grande Armée (1805-1815)*, hoofdstuk 24 waarin een *composition sommaire de l'Armée française à Leipzig* wordt gegeven. Beide overzichten, dat van Chandler en dat van Pigéard, zijn niet helemaal gelijk aan elkaar. Zie ook de website van het portaal 'Grande Armée'.

Corps de la Jeune Garde, vormde ook nu weer een van de onderdelen van de strijdmacht van de keizer. De *Jeune Garde* bestond uit vier divisies. Bij elkaar telden deze vier divisies ongeveer 22.000 man. De vierde van deze divisies van de *Jeune Garde* stond onder leiding van generaal Roquet.⁵⁷ Deze divisie omvatte de *Brigade Flamand*, zo genoemd naar de bevelhebber van die brigade, brigade-generaal Jean Francois Flamand.⁵⁸ De eenheid van Johannes de Groot, het regiment van de *Flanqueurs Chasseurs de la Garde*, maakte deel uit van de *Brigade Flamand*. Het regiment telde 1082 man verdeeld over twee bataljons. Het stond onder leiding van kolonel De Pompejac.⁵⁹ De *Jeune Garde* en daarmee ook het onderdeel van Johannes, werd ingezet in het centrum van de strijdmacht van Napoleon. De keizer zelf leidde daar de troepen.

Het was koud die dagen; de lucht was grijs en het was regenachtig.⁶⁰ De slag bij Leipzig is omschreven als een hel.⁶¹ Dat gold voor veel veldslagen maar de omvang van de troepen en het besef dat daar over de toekomst van de verhoudingen in Europa zou worden beslist, maakte de strijd feller.⁶² Hoe fel die strijd was verhaalde een tijdgenoot, de kunstenaar Francesco Caucig, in een brief van 16 november 1813 die hij vanuit Wenen schreef. Hij vermeldt in zijn brief dat de wegen van Leipzig tot aan Mainz bezaaid waren met vijandelijke lijken. Caucig bedoelde hiermee lijken van soldaten van Napoleon.⁶³ Johannes de Groot overleefde die veldslag. Dat weten wij wederom uit de archieven van de *Service Historique de la Défense*. In het overzicht van dienstplichtigen in het Franse leger waarin Johannes' overgang naar het regiment *Flanqueurs Chasseurs* staat aangetekend, werd een laatste vakje gereserveerd waarin aangegeven kon worden wanneer en waarom de soldaat de dienst had verlaten. Feitelijk stond daar wat er van de dienstplichtig soldaat uiteindelijk was geworden. De soldaten van Napoleons leger werden gedwongen tot de terugtocht; ze probeerden westwaarts te trekken, terug naar de andere zijde van de Rijn. Op die terugtocht vielen de troepen van de Pruisisch-Russische alliantie hen aan en waarschijnlijk is Johannes de Groot tijdens die terugtocht gewond geraakt en krijgsgevangen gemaakt. In het door de legeradministratie opgemaakte overzicht staat, onder het kopje *Dates et motifs de la cessation de service ou de la sortie du Corps* als datum waarop dat zou zijn gebeurd 27 oktober 1813 genoteerd: *Blessé en Saxe le 27 8bre 1813. Prisonnier de guerre ledit Jour*. Dan volgt het woordje *Rayé* (=doorgestreept).⁶⁴ Daar eindigt in de Franse militaire administratie het bestaan van Johannes.

Over het lot van de naar schatting dertigduizend krijgsgevangen genomen Franse militairen behoeft men zich geen illusies te maken. Door de onbeschrijflijk slechte hygiënische toestanden en de verzwakte conditie van de soldaten overleden de meesten van hen.

N: 229	De Groot	Entré le 9 10 ^r 1812	conscrit de	Le	nommé				
Prénoms	J. H.	l'an 1811	du dép. d	Le	nommé				
filz de	J. H.	et de	son dernier domicile était à	Le	nommé				
dé le	21 10 ^r 1791	arrondissement d	de département d	Le	nommé				
de	St. Germain	de	de	Le	nommé				
de	St. Germain	de	de	Le	nommé				
taille d'un mètre	73	centimètres,		Le	nommé				
visage	plat,	front	de	Le	nommé				
nez	court,	bouche	de	Le	nommé				
cheveux	bruns,	yeux	de	Le	nommé				
Marques particulières :									

Blessé en Saxe
le 27 8bre 1813.
Prisonnier de guerre
ledit Jour, Rayé.

De opgemaakte staten bevatten ook enkele lichaamskenmerken. Johannes was, als eerder al opgemerkt, 1 meter en 73 centimeter lang. Hij had een hoog voorhoofd en grijze ogen. Zijn neus was kort, zijn haren bruin en zijn kin wordt omschreven als ‘rond’. Het gezicht heette ovaal te zijn. De gegevens werden overgenomen van de gegevens in de vorige staat. Soms werden ze wat aangepast; in een staat is als kleur van het haar *chatan* (= kastanje-kleurig) aangegeven. In een andere staat wordt genoteerd dat hij kleine littekens had die mogelijk overblijfselen van de waterpokken zouden kunnen zijn. De bedoeling van al dat noteren was dat de Franse autoriteiten een signalement konden opstellen voor het geval de dienstplichtig soldaat deserteerde.⁶⁵ Dat is bij Johannes de Groot duidelijk niet nodig geweest. Van desertie is geen sprake en over pogingen daartoe wordt niet gerept. Of de genoteerde lichaamskenmerken ons nu helpen een heel duidelijk idee te krijgen van zijn fysieke gestalte, is overigens nog maar de vraag. Met zijn lengte stak hij in ieder geval boven menig soldaat uit. De gemiddelde lengte van soldaten lag in de Franse tijd op 1 meter 62.⁶⁶

Het is onwaarschijnlijk dat de ouders van Johannes van Franse functionarissen te horen kregen wat het lot van hun zoon was. Ook in Eindhoven zou de keizerlijke administratie immers nog slechts korte tijd functioneren. Rond Kerstmis 1813 trok alles wat Frans was definitief weg uit Nederland. Maar de *État de Population de la Mairie d'Eindhoven* (het bevolkingsregister) van 1814 geeft wel enig antwoord op de vraag wat Paulus de Groot en zijn vrouw mogelijk hebben vernomen over hun zoon.⁶⁷ Voor de index op dit bevolkingsregister gebruikten de Eindhovense autoriteiten nog een in het Frans voorbedrukt formulier. Formulieren in het Nederlands waren vermoedelijk nog niet beschikbaar zo kort na het vertrek van de Fransen. De handgeschreven antwoorden in de kolommen zijn wel gesteld in de Nederlandse taal. Johannes staat in dit bevolkingsregister als ‘Johannes Thomas’ vermeld en niet als ‘Johannes Theodorus’ wat toch zijn eigenlijke doopnaam is. Hij blijkt ingeschreven op het adres waar ook zijn ouders wonen. Maar achter zijn naam staat in de kolom *profession* vermeld dat hij ‘In dienst’ was. En onder de kolom *observations* staat in het Nederlands de opmerking ‘agtergebleven’ genoteerd. Het woord ‘agtergebleven’ spooft met de hiervoor vermelde gegevens in de Franse administratie over de verwonding en de krijgsgevangenschap van Johannes. Hij wordt niet aangemerkt als ‘overleden’; waarschijnlijk zou die aanduiding pas gebruikt zijn als uit een officieel document was komen vast te staan dat er sprake was van overlijden. Maar zo’n document ontbrak kennelijk. Dat hun zoon bij de gevechtshandelingen ‘agtergebleven’ was, zal mogelijk door de autoriteiten aan de ouders zijn meegedeeld. Het klinkt alsof de hoop op terugkeer nog bestond, waarschijnlijk tegen beter weten in.

- 57 Generaal Francois, comte Roquet (1770-1846). In 1811 werd hij benoemd tot *général de division*. Zie Chandler, *Dictionary*.
 58 Jean Francois Flamand (1766-1838). Hij diende eerder onder andere als kolonel-majoor bij de Jeune Garde impériale. Zie Six, *Dictionnaire Biographique*.
 59 Pierre Boudon de Pompejac.
 60 Deze gegevens in Roucard, *Dans les rangs de la Grande Armée*, onder het lemma Leipzig, 242, 243.
 61 Nabert, *Zeugen des Schreckens. Erlebnisberichte aus der Völkerschlacht*.
 62 Gabriëls, *Het begin van Napoleons einde. De volkerenslag bij Leipzig*, 30-35.
 63 Brief Francesco Caucig van 16 november 1813 (een maand nadat de slag had plaatsgevonden) aan zijn collega, Pietro Nobile: *da Lipsia sino a Magonza tutte le strade coperte di cadaveri nemici*. Origineel brief ingezien op de tentoonstelling over de tekenaar Caucig in het Palazzo Coronini Cronberg in Gorizia (Italië), juni 2023 – maart 2024. De brief is afkomstig uit de collectie Maddalena Malni Pascoletti en afgedrukt in: *Francesco Caucig Goriziano 1755-1828. L'uomo, l'artista, il testimone di un'epoca*, 189. Voorts Nabert, *Zeugen des Schreckens*.
 64 *Service Historique de la Défense*, Vincennes. Inv.nr. SHD 20Yc100.
 65 Uittreksel uit de Algemeene instructie betreffende de conscriptie, titel II, hfst. III.
 66 Zie onder meer Roks, *Klappers op de conscriptie*, 440.
 67 RHCE, 10246 Gemeentebestuur Eindhoven 1811-1920; Bevolkingsregisters Eindhoven; Etat de population 1814, inv.nr. 2941.

Besluit

Dit artikel is opgezet als de uitgave van een brief, een egodocument, met een uitgebreide annotatie daarop. De bedoeling was zo dicht mogelijk te blijven bij de auteur van de brief en wat hij meemaakte. Enkele punten vallen op. In zijn eind 2022 verschenen grote overzichtswerk noemt Jean-François Brun de *Grande Armée* een *machine de guerre*. Hij doelt op het leger van Napoleon als vechtmachine en daarmee als geduchte tegenstander voor andere legers. De brief maakt duidelijk hoe Johannes de Groot te maken kreeg met deze geoliede organisatie en wat dat betekende voor een individueel soldaat.

De marsroute naar de bestemmingen bij Parijs, zoals die beschreven wordt in de brief, de herhaalde keuring die De Groot onderging en het feit dat hij vanuit de kazerne waar hij ingekwartierd werd een brief kon versturen toen hij zich tot het thuisfront wilde wenden, zijn indicaties voor de hoge organisatiegraad van Napoleons legerorganisatie. Voorts valt uit de brief af te leiden wat voor uitwerking al die ervaringen hadden op zijn innerlijk. Er is sprake van tegenstrijdige gevoelens. Aan de ene kant is er angst voor wat komen gaat, reden waarom wordt aangedrongen op een verklaring die zou moeten bewijzen dat hij niet in staat was te dienen. Anderzijds lijkt het een avontuurlijke onderneming met een uitstapje in Brussel waar hij de ogen uitkeek en, bijna als vanzelfsprekend, vrienden ontmoet. Uit de brief blijkt dat hij zijn lot uiteindelijk wel aanvaardde.

De sociale achtergrond van Johannes en de ontwikkelingen in Eindhoven in die tijd geven reliëf aan de figuur van de brievenrijver. Lokale omstandigheden en de grote wereldgeschiedenis raken elkaar in zijn persoon. Johannes de Groot werd, zoals velen, meegetrokken in gebeurtenissen van zijn tijd zonder daar zelf enige invloed op uit te kunnen oefenen, ook al probeerde hij dat op een laat moment wel. De machinerie van de Napoleontische legerorganisatie ging zijn eigen weg. Mede dankzij die nu ruim 210 jaar in de familie bewaard gebleven brief wordt duidelijk wat dat op individueel niveau betekende voor Johannes de Groot. Via lokale bronnen ontstaat een indruk hoe zijn dienstplicht en de gevolgen daarvan het leven van zijn ouders beïnvloedde.

Het verhaal van Johannes toont voorts aan hoe onvoorspelbaar gebeurtenissen uitwerken voor een individu. Hij vocht mee in een reeks van veldslagen die culmineerden in een van de bekendste veldslagen in de geschiedenis, de slag bij Leipzig. Die bloedige slag was bepalend voor het lot van Europa. De Groot overleefde al die veldslagen inclusief de Volkerenslag. Op grond van de administratie die de Franse autoriteiten minutieus bijhielden, moet geconcludeerd worden dat hij uiteindelijk pas op de vlucht richting westelijke gebieden, gewond werd en in krijgsgevangenschap raakte. De aantekening dat hij 'doorgestreept' (*rayé*) werd op de lijst van de voorraad aan soldaten, onderstreept nog eens het zakelijke karakter van de *machine de guerre* zoals die door Napoleon was opgezet.⁶⁸

Archivalia

Brabants Historisch Informatie Centrum, 's-Hertogenbosch (BHIC)

Ingangen op doop-, trouw- en begraafboeken.

Nationaal Archief Den Haag

Collectie Goldberg.

Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH)

Databank Nederlandse militairen in het leger van Napoleon, (databank Oteman).

Regionaal Historisch Centrum Eindhoven (RHCE),

Collectie doop-, huwelijks- en overlijdensregisters. Archiefnummer 10225.

Register van geschreven correspondentie, inv.nr. 1133.

Stadsbestuur Eindhoven 1437-1810.

Gemeentebestuur Eindhoven 1811-1920.

Service Historique de la Défense Vincennes (SHD),

Listes des Conscrits.

Literatuur

- Bakel, Jan van, *Vlaamse soldatenbrieven uit de Napoleonische tijd* (Nijmegen 1977).
- Bloemgarten, Salvador, *Justus Swavings wonderde bestaan. Wereldreiziger van 1784 tot 1835* (Amsterdam 2015).
- Branda, Pierre, *Le prix de la gloire. Napoleon et l'argent* (2007).
- Breugel, C. van, 'Beschreef staat van de Meijerij (1794)', in: *Historia Agriculturae*, jaarboek VIII uitgegeven door het Nederlands Agronomisch-Historisch Instituut (Groningen 1965) 97-539.
- Brun, Jean-François, *La Grande Armée. Analyse d'une machine de guerre* (Paris 2022).
- Calvet, Stéphane, *Leipzig 1813, La guerre des peuples* (Paris 2013).
- Calvet, Stéphane, 'La Garde impériale, une troupe de choc' in: Th. Lentz, J. Lopez (red.), *Les mythes de la grande armée* (Paris 2022).
- Chandler, David G., *Dictionary of the Napoleonic Wars* (London-Melbourne 1979).
- Damamme, J.C., *Les soldats de la Grande Armée* (2009).
- Derix, Jan en Verlinden, Sjf, *Ten oorlog voor Napoleon. De lotgevallen van Noordlimburgse dienstplichtigen in de Franse tijd 1794-1814* (Venlo 1983).
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, *'s-Hertogenbosch in de Bataafse en Franse tijd 1794-1814. Bijdrage tot de kennis van de sociaal-economische structuur* (Nijmegen 1955).
- Gabriëls, J., 'Het begin van Napoleons einde. De volkerenslag bij Leipzig (16-19 oktober 1813)', *Geschiedenismagazine* nr. 6, september 2013, 30-35.
- Haan, J.A.M. de, *Archief St. Catharinagilde Eindhoven, deel II 1750-1860* (Eindhoven 1968).
- Van der Heijden, W.G.M. en J.G.M. Sanders, *Noord-Brabant in de negentiende eeuw. Een institutionele handleiding* ('s-Hertogenbosch, Hilversum 1993).
- Houben, L.G.A., *Geschiedenis van Eindhoven* (Eindhoven 1889; herdruk Eindhoven 1974) Deel I.
- Joor, Johan, *De Adelaar en het Lam. Onrust, opruiing en onwilligheid in Nederland ten tijde van het Koninkrijk Holland en de inlijving bij het Franse Keizerrijk 1806-1813* (Amsterdam 2000).
- Lentz, Th., *Napoleon. Dictionnaire historique* (Paris 2020).
- Nabert, Thomas, *Zeugen des Schreckens. Erlebnisberichte aus der Völkerschlachtzeit in und um Leipzig* (Leipzig 2012).
- Oorschoot, Jan van, *Eindhoven, een samenleving in verandering deel I 1810-1920* (Eindhoven 1982).
- Pigeard, Alain, *La Garde Impériale 1804-1815* (Paris 2005).
- Pigeard, Alain, *Histoire de la Grande Armée 1805-1815* (Paris 2015).
- Roucard, Michel, *Dans les rangs de la Grande Armée de Napoleon* (Vanves 2021).
- Roks, Truus, 'De klappers op de conscriptie- en militieregisters in het (Regionaal) Historisch Centrum Limburg', *Gens Nostra 9* (2012) 437-449.
- Sicilia Cardona, E.F., *Les soldats de Napoléon: une vie à la dure*. Op: www.histoire-et-civilisations.com (2021).
- Six, G., *Dictionnaire Biographique des Généraux et Amiraux Français de la Révolution et de l'Empire. 1792-1814* (Paris 1971, oorspronkelijke uitgave 1934).
- Spek, Christiaan van der, *Sous les Armes. Het Hollandse leger in de Franse tijd 1806-1814* (Amsterdam 2016).
- Spoorenberg, Jan, 'De opheffing van de ambachtsgilden in Eindhoven', *'t Gruun Buukske* (voorjaar 1982).
- Uittrekkel uit de Algemeene instructie betreffende de conscriptie, te Parijs bij Firmin Didot 1811.
- Venuti, Christina en Maddalena Pascoletti, *Francesco Caucig Goriziano 1755-1828. L'uomo, l'artista, il testimone di un'epoca* (2023).
- Vermeeren, K., 'Het parochiale gilde van St. Catharina' in J. Renders, *Rond onze stadskerk* (Eindhoven 1954).
- Wikipedia.fr, Lemma *Rueil-Malmaison*.
- Wit, H.A.M. de, 'Het onderzoek van Mr. Caspar van Breugel naar het belastingstelsel in de Meierij 1786-1796' in: *Varia Historica Brabantica 11* ('s-Hertogenbosch 1982) 83-137.

68 Op verzoek van de gouverneur van Brabant werd in november/december 1814 een lijst opgemaakt om een beeld te krijgen van de in Rusland vermiste soldaten afkomstig uit Brabant. Ook al had hij niet aan de Russische veldtocht deelgenomen, toch komt De Groot op deze lijst voor. Achter zijn naam staat onder 'bijzonderheden' dat de 'laatste tijd' over hem werd ontvangen op 8 september 1813 vanuit 'Frankfort a/d Mein'. BHIC, Archief Provinciaal Bestuur Noord Brabant 1814-1920, inv nr 12167. Ook: Brabantse Leeuw jaargang 38 (1989), p. 100.

1. Alexander van Sasse van Ysselt in zijn werkkamer, 1929. Coll. Erfgoed 's-Hertogenbosch, nr. 0014442.

Felix Bosch

‘Steeds op de bres, waar het zijn Brabant geldt’

De lokale vertegenwoordiging van jhr. A.F.O. van Sasse van Yssel (1852-1939)

Introductie

Nadat de Brabantse jonkheer Alexander Frederik Oscar van Sasse van Yssel (1852-1939) op 87-jarige leeftijd tijdens een vakantie in Interlaken overleed, schetste de *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche courant* het beeld van een adellijke *workaholic*, die ‘het “noblesse oblige” tot een levensroeping had verheven’.¹ Naast een succesvolle juridische carrière zette Van Sasse van Yssel zich als bestuurder en historicus in voor de ontwikkeling van de Brabantse cultuur. Bovendien was hij raadslid in 's-Hertogenbosch, Noord-Brabants Statenlid, Tweede Kamerlid, senator en voorzitter van een waterschap – en dat goeddeels gelijktijdig, decennialang. Hoewel het aan het begin van de twintigste eeuw vaker voorkwam dat landelijke, provinciale en gemeentelijke functies werden gecombineerd, of werden uitgeoefend naast bestuurlijke of maatschappelijke nevenfuncties, was Van Sasse van Yssel hierin uitzonderlijk.² Al die rollen konden onmogelijk gescheiden blijven: hij woonde soms ‘drie colleges op een dag bij om in den nacht zich nog geduldig neer te zetten aan zijn historischen arbeid, terwijl den volgenden ochtend hem weer urenlange rechtszittingen wachtten’.³

Precies die kruisbestuiving tussen Van Sasse van Ysselts verschillende functies biedt inzicht in zijn complexe reputatie als volksvertegenwoordiger, waarvan de centrale aspecten met elkaar in strijd lijken te zijn. In 1926 roemde het katholieke dagblad *De Tijd* Van Sasse van Yssel om zijn ‘volstreckte onafhankelijkheid’, ‘wereldwijsheid’ en ‘koele, zakelijke helderheid van hoofd’ – kwaliteiten vaker toegeschreven aan politici met een rechterlijke of adellijke achtergrond. Tegelijkertijd stond Van Sasse van Yssel alom bekend om zijn hartstochtelijke liefde voor Brabant. Voor de eeuwig ongehuwde Bosschenaar zou zij als ‘de vrouw, met wie hij getrouwd was’ zijn geweest. Van Sasse van Ysselts inzet voor stad en provincie, op tal van terreinen en tot op de hoogste niveaus, maakten hem kennelijk ‘ontzaglijk populair tot in de diepe lagen, geledingen, kringen en groepen der bevolking’, die ‘te allen tijde voor den “jonker” door het vuur’ zouden gaan. Hoewel deze laatste claim uiteraard niet vrij is van propaganda, is de retorische vraag die *De Tijd* vervolgens opwierp gerechtvaardigd: ‘Is deze adellijke volksvertegenwoordiger conservatief of democratisch?’ Van Sasse van Ysselts persoonlijkheid zou bewijzen hoe ‘grenzeloos oppervlakkig’ deze tegenstelling in werkelijkheid was.⁴

1 *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche courant*, 8 augustus 1939.

2 Van den Berg, *De toegang tot het Binnenhof*, 197.

3 *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche courant*, 8 augustus 1939.

4 *De Tijd*, 25 september 1926.

Van Sasse van Ysselts politiek wordt in dit artikel geanalyseerd in het licht van recent onderzoek, waaruit blijkt dat de Nederlandse nationale politiek rond 1900 een brede lokale vertegenwoordigingscultuur kende.⁵ Deze was lange tijd institutioneel verankerd in het districtenstelsel, dat in 1918 werd ingeruild voor het kiessysteem van evenredige vertegenwoordiging. In politiek-historische overzichtswerken domineert één narratief over de cultuur van de Tweede Kamer in deze periode, namelijk dat ideologische partijvertegenwoordiging de oude liberale traditie van afstandelijk parlementarisme afloste.⁶ Mede daardoor zijn lokale vertegenwoordigers door historici consequent weggezet als uitzonderingsgevallen en daardoor hoogstens anekdotisch beschreven, als anachronismen uit een premodern politiek tijdperk.⁷ Maar uitgerekend in deze eerste decennia van de twintigste eeuw, waarin partijpolitieke tegenstellingen op alle bestuurlijke niveaus dominant werden en het adellijk aandeel in vertegenwoordigende lichamen terugliep, was Van Sasse van Ysselts succesvol als lokaal georiënteerde, sterk onafhankelijk opererende edelman.⁸ Om dit te begrijpen, moet Van Sasse van Ysselts politiek vanuit zijn rechterlijke positie en zijn culturele en historische werk worden beschouwd.

Dit artikel is gebaseerd op zowel literatuuronderzoek als studie van primaire bronnen: met name de handelingen van de Provinciale Staten van Noord-Brabant en de Tweede Kamer, de notulen van het Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, krantenartikelen en de eigen historische publicaties van Van Sasse van Ysselts. In dit artikel wordt ten eerste gereflecteerd op de adellijke (familie)tradities die Van Sasse van Ysselts hebben gevormd. Hierna wordt vanuit twee vragen aandacht besteed aan zijn buitenparlementaire activiteiten in relatie tot zijn politiek: hoe creëerde zijn werk als cultureel bestuurder en historicus een reputatie als 'Brabander par excellence', en hoe gaf zijn rechterlijke functie hem niet enkel een klassieke reputatie van onafhankelijkheid, maar vooral een reputatie als 'man van de praktijk'? Het vierde en laatste deel draait om Van Sasse van Ysselts parlementaire vertegenwoordiging van Bossche en Brabantse belangen, waarbij in het bijzonder wordt stilgestaan bij de Beerse Maaskwestie.

Volgens edele tradities

Alexander van Sasse van Ysselts werd geboren in Waalwijk, als een van de zes kinderen van jhr. Leopold (L.B.C.L.) van Sasse van Ysselts en Theodora (T.M.B.) barones van Hugenpoth tot Aerdt.⁹ Toen Alexander vijf jaar oud was verhuisde de familie van Waalwijk, waar vader Leopold kantonrechter was, naar 's-Hertogenbosch. Leopold was daar namelijk benoemd tot auditeur-militair bij de krijgsraad. Het leven van Alexander van Sasse van Ysselts bleef sindsdien aan de Brabantse provinciehoofdstad verbonden, en volgde het traditionele patroon van de laatnegentiende-eeuwse edelman.¹⁰ Net als zijn enige broer volgde hij na het gymnasium een Leidse rechtenstudie, afgesloten met promotie op stellingen.¹¹ Zijn rechterlijke loopbaan voerde Van Sasse van Ysselts langs het kantongerecht van 's-Hertogenbosch (1877-1885), naar de rechtbanken van Roermond (1885-1893) en 's-Hertogenbosch (1893-1899), tot het hooggerechtshof van 's-Hertogenbosch (1899-1933), dat hij vanaf 1925 presideerde. Op dit rechterlijke pad trad hij niet alleen in de voetsporen van zijn vader, maar ook van zijn grootvader aan moederskant Alexander (A.W.J.J.) baron van Hugenpoth tot Aerdt. Deze was decennialang kamerpresident bij het Hooggerechtshof van Den Haag, na eerder als minister van Justitie en Politie onder koning Lodewijk Napoleon te hebben gediend.¹²

Door zijn voorname rechterlijke en politieke posities stond Van Sasse van Yssel rond 1900 aan de top, of beter gezegd, in het centrum van het elitenetwerk van oostelijk Noord-Brabant.¹³ Daarbij speelde ook het regionale verenigingsleven een belangrijke rol. Hier was Van Sasse van Yssel als een vis in het water: hij kende iedereen die ertoe deed, en iedereen kende hem. Als typisch lid van de aristocratische elite was hij prominent onderdeel van diverse sociëteiten en comités, met name in 's-Hertogenbosch.¹⁴ Voor de Bossche elite vervulde het verenigingsleven een belangrijke rol als sociaal trefpunt.¹⁵ Dit gold zeker voor Van Sasse van Yssel, die zoals gezegd nooit trouwde. Hierdoor had hij tot op hoge leeftijd 'veel van den student kunnen behouden': dagelijks wandelde hij na de gezamenlijke maaltijd met 'eenige eerbiedwaardigen' die hij nog kende uit zijn Leidse studietijd, 'met de jas over den arm, naar de Sociëteit, zooals zij dat, vijftig jaar geleden, óók zouden hebben gedaan'.¹⁶

2. Schilderij van Leopold van Sasse van Yssel.
Brabant-Collectie, Topografisch-Historische Atlas P/S 18.8.

Vooral bij sociëteit De Zwarte Arend kon Van Sasse van Yssel genieten van een 'genoeglijk "onder ons verkeren"'.¹⁷ Hoewel niet de meest elitaire sociëteit van 's-Hertogenbosch, telde het ledenbestand van deze gemengd katholieke en protestantse vereniging, die van oorsprong een liberale inslag had, een substantieel aantal edellieden.¹⁸ Maar Van Sasse van Ysselts behoefte zich sociaal te onderscheiden, en de betekenis die hij aan zijn adellijke identiteit verbond, blijkt nog het meest uit zijn betrokkenheid bij de Noord-Brabantse ridderschap en de Hoge Raad van Adel. Hij was de eerste Brabander en waarschijnlijk ook de eerste katholiek die lid werd van deze Raad. In 1934 zou Van Sasse van Yssel zelfs voorzitter worden.¹⁹ De Brabantse ridderschap, die sinds de liberale grondwetsherziening van 1848 geen staatsrechtelijke functie meer had, functioneerde feitelijk als een exclusief adellijke sociëteit.²⁰ Zij bestond volgens Van Sasse van Yssel nog voornamelijk voor 'het onderhouden van vriendschapsbanden tusschen hen, die steeds het *noblesse oblige* voor oogen behooren te houden'.²¹

5 Bosch, 'De nabijheidspolitiek van Harm Smeenge'; Kaal, 'Politics of place'; Smit, 'Provincie en parlement'.

6 Te Velde, 'Van grondwet tot grondwet', 192-193; De Rooy, *Ons stijpe op de waereldkaart*, 142.

7 De Jong, *Van Standspolitiek naar partijloyaliteit*, 134; De Jong, *Electorale cultuur en politieke oriëntatie*, 222; Van Klinken, *Actieve Burgers*, 339, 556.

8 Loots, *Voor het volk, van het volk*, 46-47.

9 Duijvendak, *Rooms, rijk of regentesk*, 346.

10 Moes, *Onder Aristocraten*, 87-92; Douma, *De adel in Noord-Brabant*, 493.

11 Duijvendak, 'Jhr. mr. A.F.O. van Sasse van Yssel'.

12 Kok, *Van Raad van Brabant naar Gerechtshof 's-Hertogenbosch*, 128-129.

13 Duijvendak, *Rooms, rijk of regentesk*, 78.

14 *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche courant*, 8 augustus 1939.

15 Duijvendak, *Rooms, rijk of regentesk*, 106-107; Van Lanschot, 'Levensbericht van Jhr. mr. A.F.O. van Sasse van Yssel', 125; Douma, *De adel in Noord-Brabant*, 228.

16 *De Tijd*, 25 september 1926.

17 Duijvendak, 'Jhr. mr. A.F.O. van Sasse van Yssel', 146-147; Douma, 'Scheep immer nieuwe vreugd', 138.

18 Douma, *De Adel in Noord-Brabant*, 229-236.

19 Douma, *De Adel in Noord-Brabant*, 135; Duijvendak, 'Jhr. mr. A.F.O. van Sasse van Yssel', 146.

20 Moes, *Onder Aristocraten*, 60-62.

21 Douma, *De Adel in Noord-Brabant*, 450-451; Van Sasse van Yssel, 'Inleiding', 11.

Zo bood het verenigingsleven de elite ook de kans maatschappelijke en culturele doelen te dienen en op dit terrein een reputatie te vestigen.²² Dé manier voor Bossche notabelen om zich als culturele dragers van Noord-Brabant te profileren was actief te worden binnen het Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant. Zoals voor meer Brabantse adellijke geslachten was lidmaatschap voor de familie Van Sasse van Ysselst traditie.²³ Zowel vader Leopold als Alexander van Sasse van Ysselst zouden 46 jaar als bestuurslid dienen – vanaf 1925 was Alexander zelfs voorzitter.²⁴

Het Provinciaal Genootschap werd opgericht in 1837, tijdens de mobilisatieperiode die volgde op de afscheiding van België, waar de Noord-Brabantse economische ontwikkeling flink onder leed.²⁵ In deze tijd had de provincie in de rest van het land een erbarmelijke reputatie, als armoedige en onontwikkelde streek, bevolkt door 'halve Belgen' zonder betekenisvolle culturele bagage.²⁶ De oprichters van het Provinciaal Genootschap, een groep aanzienlijke Brabanders onder leiding van de provinciale gouverneur, Andreas (A.J.L.) baron Van den Bogaerde van Terbrugge, probeerden het tij te keren. Generaties lang streefde het Provinciaal Genootschap ernaar Noord-Brabant 'omhoog te stooten, stoffelijk en geestelijk',²⁷ om de provincie 'te midden der Nederlandse gewesten zijn rechtmatige plaats' in te laten nemen.²⁸ Er moest worden aangetoond dat Noord-Brabant zich op het terrein van kunsten en wetenschappen kon meten met de rest van het land – in het heden, maar eigenlijk altijd al.²⁹ Het is dan ook niet verwonderlijk dat er bij initiatieven van het Provinciaal Genootschap, zoals prijsvragen of lezingen, traditioneel veel aandacht was voor de provinciale geschiedenis.³⁰ Van den Bogaerde, de grote oprichter, riep zijn leden vanaf het eerste begin op om via het Provinciaal Genootschap, maar ook persoonlijk actief bij te dragen aan de kunst- en wetenschapontwikkeling – het liefst op geschiedkundig gebied.³¹

Nadat Van Sasse van Ysselst bestuurslid werd in 1893, toen hij zich na zijn periode in Roermond weer in 's-Hertogenbosch vestigde, manifesteerde hij zich als 'de ziel van het genootschap'.³² Zo is het opvallend hoe – om de typische taal van het Provinciaal Genootschap te gebruiken – 'zijn naam als schenker [...] als een gouden draad' door de jaarverslagen loopt.³³ Het getuigt van de financiële positie van Van Sasse van Ysselst: na het overlijden van zijn vader behoorde hij tot de rijkste inwoners van Noord-Brabant.³⁴ Maar het geeft ook aan welke betekenis het Provinciaal Genootschap en zijn doelstellingen voor hem hadden. Binnen het Provinciaal Genootschap werd hij ook geprezen om hoe hij 'de werken, die het uitgaf, meestal eerst geheel omwerkte en voor den drukker gereed maakte', en zelf publiceerde Van Sasse van Ysselst liefst 285 maal over lokale en regionale geschiedenis.³⁵ Duidelijk is dat hij veel tijd doorbracht in de studiezaal van het Provinciaal Genootschap, 'te midden der oude prenten, perkamenten en boeken, der oude zegels, munten, schilderijen, kleederdrachten en merkwaardigheden' – tenminste, wanneer hij niet in de rechtszaal was, of politieke verantwoordelijkheden had.³⁶

Bijna twee decennia lang was Alexander van Sasse van Ysselst tegelijkertijd lid van de gemeenteraad van 's-Hertogenbosch (1895-1919), de Provinciale Staten van Noord-Brabant (1900-1929), en de Tweede Kamer (1901-1918; 1920-1929), waarna hij tot zijn dood in de Eerste Kamer (1929-1939) diende.³⁷ Meer nog dan zijn grootvader aan moederskant, Alexander baron van Hugenpoth tot Aerdt, die na zijn ministerschap tijdens het Koninkrijk Holland ook nog Eerste Kamerlid was, dient zijn andere grootvader zich ter vergelijking aan: de beroemde jhr. Leopold (L.F.J.J.) van Sasse van Ysselst. De familie Van Sasse van Ysselst, die net als het Twentse geslacht Van Hugenpoth tot Aerdt in 1814 in de adelstand werd verheven, vervulde al sinds het einde van de vijftiende eeuw bestuursfuncties in de stad en regio Utrecht.³⁸ Later vestigde zij zich in Brabant, waar Leopold van Sasse van Ysselst vanuit

zijn kasteel in Boxmeer als ‘ongekroond koning’ over het Land van Cuijk regeerde.³⁹ Nadat hij eerder eveneens onder Lodewijk Napoleon diende, als officier van de jacht, en lid was van het Wetgevend Lichaam, werd Leopold van Sasse van Yssel in 1814 als één van vijf katholieken lid van de Noord-Brabantse ridderschap.⁴⁰ In het nieuwgeboren Koninkrijk der Nederlanden bouwde hij vooral als Tweede Kamerlid een grote reputatie op. Onder meer door de behartiging van provinciale landbouw- en nijverheidsbelangen, en door zich als een van de eersten op te werpen voor katholieke onderwijsvrijheid, kwam hij bekend te staan als ‘eerste kampioen’ van de Nederlandse katholieken en van Noord-Brabant in het bijzonder.⁴¹

Hoewel direct na Leopolds overlijden ook zijn zoon – een oom dus van Alexander – Louis (L.J.B.) van Sasse van Yssel werd afgevaardigd naar de Staten van Noord-Brabant, en later naar de Eerste Kamer, trad zijn kleinzoon pas echt in zijn voetsporen.⁴² Als politicus verwierf Alexander van Sasse van Yssel dezelfde reputatie als zijn grootvader, als voornaam voorvechter van Noord-Brabant. Een vergelijking van hun politieke reputaties is interessant, temeer omdat Alexander actief betrokken was bij de beeldvorming rond zijn grootvader. Leopold van Sasse van Yssel werd begin twintigste eeuw voor het eerst uitgebreid beschreven in J.H.J.M. Witlox’ werk over de oorsprong van de Katholieke Staatspartij. Omdat Leopold van Sasse van Yssel zijn privé-archief had verbrand – volgens sommigen was hij na de afscheiding van België toch minder Noord-Nederlands gezind geweest dan hij wilde doen voorkomen – liet Witlox zich leiden door diens kleinzoon.⁴³ Op basis van de familie verhalen van Alexander van Sasse van Yssel schetste Witlox een beeld van Leopold als vurig oppositioneel Noord-Brabants Kamerlid, die tegelijkertijd zijn ‘onverwoestbare Oranje- en koningsgezindheid [...] bij iedere gelegenheid moest luchten, evenals zijn vaderlandsliefde’.⁴⁴

In tegenstelling tot de bedachtzame, zorgvuldige Alexander, stond Leopold van Sasse van Yssel bekend als ‘man van het wel doen zonder om te zien’.⁴⁵ Zelfs Witlox beschreef hoe zijn handelen een ‘eigenaardige, krachtige naïveteit’ uitstraalde, en meer uit ‘het hart dan den geest’ kwam.⁴⁶ Ander werk beschrijft hoe alleen al de verschijning van Leopold, met zijn ‘vreemd

22 Duijvendak, ‘Jhr. mr. A.F.O. van Sasse van Yssel’, 146-147; Douma, ‘Scheep immer nieuwe vreugd’, 138; Douma, *De adel in Noord-Brabant*, 450-451.

23 Douma, ‘Scheep immer nieuwe vreugd’, 130.

24 Provinciaal Genootschap, *Handelingen 1937-1940*, 48; Douma, *De adel in Noord-Brabant*, 243.

25 Van Velthoven, *Stad en Meijerij*, 68-74.

26 Van Oss en Rosendaal, ‘Noordbrabants verleden als nationaal erfgoed’, 11; Van Oudheusden, ‘De verbeelding van Brabant’, 17; Van Oudheusden, ‘Beelden van Brabant’, 429-431.

27 Provinciaal Genootschap, *Handelingen 1916-1927*, 79.

28 Provinciaal Genootschap, *Handelingen 1937-1940*, 60.

29 Van de Ven, *125 jaar Provinciaal Genootschap*, 11.

30 Van Oss en Rosendaal, ‘Noordbrabants verleden als nationaal erfgoed’, 20-23, 28; Van de Ven, *125 jaar Provinciaal Genootschap*, 24-25.

31 Van Oss en Rosendaal, ‘Noordbrabants verleden als nationaal erfgoed’, 16.

32 *Provinciale Noordbrabantsche en s-Hertogenbosse courant*, 8 augustus 1939; Provinciaal Genootschap, *Handelingen 1916-1927*, 54.

33 Provinciaal Genootschap, *Handelingen 1937-1940*, 48; Provinciaal Genootschap, *Handelingen 1904-1909*, 138-143.

34 Duijvendak, ‘Jhr. mr. A.F.O. van Sasse van Yssel’, 146.

35 Provinciaal Genootschap, *Handelingen 1916-1927*, 54; Vereniging tot het bevorderen van de beoefening der wetenschap, *Lijst van geschriften. Supplementen*, 79-93.

36 *De Tijd*, 25 september 1926.

37 Duijvendak, ‘Jhr. mr. A.F.O. van Sasse van Yssel’, 146-147.

38 Kok, *Van Raad van Brabant naar Gerechtshof s-Hertogenbosch*, 128.

39 Hoffman, *Noord-Brabant en de opstand van 1830*, 36.

40 Witlox, *De Katholieke Staatspartij. Dl. I*, 159; Douma, *De adel in Noord-Brabant*, 116.

41 Witlox en Aalberse, *Varia Historica*, 183; Witlox, *De Katholieke Staatspartij. Dl. I*, 157-158; Hoffman, *Noord-Brabant en de opstand van 1830*, 36; Douma, *De adel in Noord-Brabant*, 293.

42 Witlox, *De Katholieke Staatspartij. Dl. II*, 119; Witlox, *De Katholieke Staatspartij. Dl. III*, 49.

43 Hoffman, *Noord-Brabant en de opstand van 1830*, 129; *De Tijd*, 25 september 1926.

44 Witlox, *De Katholieke Staatspartij. Dl. I*, 161.

45 Witlox, *De Katholieke Staatspartij. Dl. I*, 160.

46 Witlox, *De Katholieke Staatspartij. Dl. I*, 162.

gespleten, wat leep mondje' en 'spitse eigenwijze neus' onder zijn 'grote wat hangerige ogen, die kijken alsof ze niet alles doorzien hebben', 'iets clownesks' moet hebben gehad.⁴⁷ Zeker in vergelijking met het 'open, windfrissche gezicht' van zijn kleinzoon.⁴⁸ Ook in hun werketos verschilden beiden: waar Leopold zijn Kamerwerk geregeld liet schieten om zich te vermaken met de jacht, stond Alexander erom bekend zelden verstek te laten gaan in het parlement.⁴⁹ Tegenover de onberekenbare Leopold, die geregeld 'bulderend' het parlement opschudde, profileerde Alexander van Sasse van Yssel – wiens stem, 'doordat zij wat hoog en zwak' klonk, zich ook niet voor bulderen leende – zich hier als bewaker van het parlementaire proces.⁵⁰

Aan de andere kant kenden hun reputaties typische overeenkomsten. Zo zouden Leopold en Alexander van Sasse van Yssel allebei 'eenvoudig' door het leven zijn gegaan, ondanks hun welgestelde achtergrond.⁵¹ Deze beschrijvingen volgen het typische ideaalbeeld van de 'edelman van den ouden stempel', die ongeacht zijn status 'eenvoudig in kleding en verschijning, optreden en in spreken' bleef en met 'ontzaglijk gemak' omging met mensen lager in rang, zelfs tijdens rechtszittingen.⁵² Interessanter nog is dat zowel Leopold als Alexander als volkomen 'belangeloos' werden gekarakteriseerd.⁵³ Voor Alexander van Sasse van Yssel was dit mogelijk zijn meest geroemde kwaliteit, die zelfs door politieke rivalen werd onderschreven. Zo prees de liberale krant *Het Vaderland* in staccato hoe hij altijd 'zijn eigen weg' had gebaad: 'Aanwijzingen, van boven of beneden, gedoogde hij niet. Kiezersvrees was hem vreemd. Navolgenswaardig voorbeeld.'⁵⁴ Ook de antirevolutionaire leider Hendrik Colijn, minister-president ten tijde van zijn overlijden, sprak waarderende woorden over Van Sasse van Ysselts 'onafhankelijkheidszin'.⁵⁵ En zelfs de Amsterdamse socialistische rechtswoordvoerder A.B. Kleerekooper, met wie hij in de Tweede Kamer regelmatig botste, loofde Van Sasse van Yssel in *Het Volk* als 'de onafhankelijkheid van oordeel zelf', die 'zich door niemand en niets op sleeptouw' liet nemen.⁵⁶

Een eenling was Alexander van Sasse van Yssel echter bepaald niet: hij was actief tijdens de totstandkoming van de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) en daarvoor lange tijd een gewaardeerd lid van de katholieke Kamerclub en de bredere katholieke beweging. Daarvan getuigen onder andere verschillende voornamen commissieposten en het feit dat hij tien jaar de katholieke Noord-Brabantse Statenclub aanvoerde.⁵⁷ Hoewel Van Sasse van Yssel zich in de eind-negentiende-eeuwse katholieke polemiek tussen conservatieve Bahlmannianen en meer sociaal-vooruitstrevende Schaeppmannianen meer met laatstgenoemden identificeerde, schoof hij na het overlijden van Herman Schaeppman in 1903 op richting het behoudende kamp. Zo keerde hij zich tegen belangrijke sociaal-katholieke wetsvoorstellen en ook nieuwe sociaal-katholieke organisaties van de twintigste eeuw, zoals werknemersverenigingen en boerenbonden, vonden geen uitgesproken medestander in Van Sasse van Yssel, die vooral een man was van de oude machtsstructuren.⁵⁸ Hij kwam op binnen het Bossche politieke netwerk van jhr. Jos de la Court, de 'stadhouder van Schaeppman in Noord-Brabant' die het Bossche politieke milieu richting het einde van de negentiende eeuw domineerde, hoewel zijn macht op dat moment reeds tanende was.⁵⁹

Opvallend genoeg nam het aantal Noord-Brabanders in de nationale politiek, zeker op voornamen posities, in de decennia voor de totstandkoming van de RKSP in 1926 af. Doordat het katholieke emancipatiestreven het belang van Noord-Brabantse vertegenwoordiging overschaduwde, werden prominente katholieken uit het noorden van Nederland steeds vaker kandidaat gesteld in zuidelijke kiesdistricten.⁶⁰ Vanwege het districtenstelsel maakten katholieken daar immers de grootste kans om verkozen te worden. Juist in deze periode, waarin bovendien het aantal adellijke volksvertegenwoordigers afnam, manifesteerde Van Sasse van Yssel zich als adellijke 'lokalo' in de nationale politiek.⁶¹

Een verkiezingsadvertentie voor de Tweede Kamerverkiezingen in 1901, waarbij Van Sasse van Ysselst voor het eerst naar Den Haag zou worden afgevaardigd, laat zien hoe hij direct, maar op redelijk subtiele wijze, als lokale vertegenwoordiger werd gepresenteerd. Van Sasse van Ysselst werd in *De Noordbrabanter* in al zijn gedaanten aangeprezen: als jurist, om zijn verdiensten op historisch gebied en om zijn goede familieachtergrond. En uiteraard onderschreef hij het katholieke programma in alle toonaarden. Maar wat hem onderscheidde was het volgende:

Dat mr. van Sasse van Ysselst aan al deze goede hoedanigheden, die wij in een goed volksvertegenwoordiger eisch achten, [...] nog de verdiensten paart om te zijn een man, die de belangen van zijn district met kracht zal voorstaan, verhoogt de waarde van zijn uitverkiezing. Hij kent ons district als de beste, hij is een der onzen, die wij gaarne vooruit stellen, omdat wij dit kunnen en mogen doen zonder dat iemand ons zal beschuldigen van een enghartig en benepen provincialisme.⁶²

Van Sasse van Ysselst won de verkiezingen met een overweldigende meerderheid van 1.493 tegen 266 stemmen voor de liberale kandidaat J.A.A. Bosch.⁶³ Door de grote katholieke politieke overmacht in kiesdistrict 's-Hertogenbosch zouden ook andere Tweede Kamerverkiezingen van Van Sasse van Ysselst in een *landslide* eindigen – als er al een tegenkandidaat gesteld werd, natuurlijk. Het feit dat de liberalen in 1901 een verkiezingsstrijd noodzakelijk maakten werd door een briefinzender in *De Noord Brabanter*, een katholieke krant die onverholen achter Van Sasse van Ysselst stond, veroordeeld als het ‘plagen der kiezers’.⁶⁴ Toen de liberalen in 1905 het landelijke kopstuk Sam van Houten kandideerden, noemde *De Noord Brabanter* het zelfs ‘een schanddaad’, enkel bedoeld om ‘de katholieke partij den voet dwars te zetten’.⁶⁵ Bij deze verkiezingen werden katholieke kiezers in de campagne vooral op hun politieke verantwoordelijkheid gewezen om trouw op hun geloofsgenoot te stemmen, het liefst in zo groot mogelijk getal.⁶⁶

Hierdoor was Van Sasse van Ysselst verzekerd van zijn Kamerzetel, zolang de katholieke politieke organisatie van kiesdistrict 's-Hertogenbosch achter hem stond. Deze periode van politieke bestaanszekerheid duurde tot de invoering van het evenredig kiesstelsel bij de grondwetsherziening van 1917, die ook het algemeen mannenkiesrecht invoerde en de schoolstrijd ten einde bracht. Bij de eerstvolgende Tweede Kamerverkiezingen in 1918

47 Hoffman, *Noord-Brabant en de opstand van 1830*, 36.

48 *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche courant*, 8 augustus 1939.

49 Douma, *De adel in Noord-Brabant*, 276-277, 391; *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche courant*, 8 augustus 1939.

50 Hoffman, *Noord-Brabant en de opstand van 1830*; *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche courant*, 20 april 1927; HSNB, 18 december 1919, 128.

51 Witlox, *De Katholieke Staatspartij. Dl. I*, 161; *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche courant*, 8 augustus 1939.

52 *De Tijd*, 25 september 1926.

53 Witlox, *De Katholieke Staatspartij. Dl. II*, 161.

54 *Het Vaderland*, 8 augustus 1939.

55 *Het Vaderland*, 8 augustus 1939.

56 *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche courant*, 8 augustus 1939.

57 Parlement.com, 'Jhr. Mr.A.F.O. van Sasse van Ysselst'.

58 Duijvendak, 'Jhr. mr. A.F.O. van Sasse van Ysselst', 147; Douma, *De adel in Noord-Brabant*, 297; Gribling, *P.J.M. Aalberse*, 228.

59 Duijvendak, *Rooms, rijk of regentesk*, 112-113.

60 Van Kempen, 'Een consoliderend gewest', 45-47.

61 Loots, *Voor het volk, van het volk*, 9-17; Van den Berg, *De toegang tot het Binnenhof*, 46-47.

62 *De Noord Brabanter*, 18 augustus 1901.

63 Kiesraad, 'Tweede Kamer 14 juni 1901'.

64 *De Noord Brabanter*, 14 augustus 1901.

65 *De Noord Brabanter*, 25 juli 1907.

66 De Jong, 'Katholieken en verkiezingen', 437.

werd Van Sasse van Ysselst namelijk op de vijfde plaats van de kandidatenlijst in kieskring 's-Hertogenbosch geplaatst. Dit zou naar alle verwachting net te laag zijn om herkozen te worden.⁶⁷ Er ontstond frictie toen het hoofdbestuur van de R.K. Kiezersvereniging al haar kandidaten opriep een verklaring te tekenen: 'Ondergeteekende noodigt de kiezers uit te stemmen op No.1 der R.K. lijst, verklaart geen voorkeursstemmen te wenschen en verbindt zich, daarvoor geen propaganda te maken of te doen maken.'⁶⁸ Door zich gezamenlijk achter lijsttrekker Jan Loeff te scharen, bleef de zorgvuldig bepaalde lijstvolgorde intact, waarmee de katholieke eenheid zou worden benadrukt.

Drie kandidaten publiceerden een uitgebreid pamflet dat tegen het bestuursstandpunt inging. Hoewel Van Sasse van Ysselst zijn steun uitsprak voor de dissidenten, die door anderen beschuldigd werden van een 'aanval op de organisatie temidden van den verkiezingsstrijd', sloot hij zich niet officieel bij hen aan. De verklaring tekende hij ook niet, al beloofde hij geen persoonlijke propaganda te zullen maken. In een persoonlijk statement redeneerde hij op typisch juridische toon dat technisch gezien enkel het hoofdbestuur verantwoordelijk was voor het uitvaardigen van stemadviezen – niet de kandidaten.⁶⁹ Jan van Best, sinds 1910 afgevaardigde van Eindhoven en de nummer zes op de lijst, rekende op een vergadering in Helmond af met Van Sasse van Ysselst's opstelling. Zelf riep hij met overtuiging op om 'nummer één' te stemmen. Al viel hem dat 'lang niet gemakkelijk', toch vond hij 'dat het niet anders zijn' mocht. De 'drie anderen [hoefden] niet als verraders' gezien te worden, omdat tekenen 'een plicht' was maar geen 'noodzakelijkheid'. Van Sasse van Ysselst was echter 'meer verkeerd', omdat hij 'zijne groote juridische kennis ter hulp geroepen om aan zijne bewering een schijn van waarheid te geven', en daarmee werkelijk de katholieke propaganda had ondermijnd.⁷⁰

Toen dit Van Sasse van Ysselst ter ore kwam, publiceerde hij een ingezonden brief in de Helmondse krant *De Zuid-Willemsvaart*, die het eerst verslag deed van de bewuste vergadering. Hij vond het 'zeer onridderlijk' dat Van Best hem – een medekandidaat – had aangevalen in een vergadering waar hij zelf niet aanwezig was. Daarbij had Van Sasse van Ysselst zich naar eigen zeggen keurig aan zijn woord gehouden door geen persoonlijke propaganda te voeren. Dit in tegenstelling tot Van Best, die hij ervan beschuldigde 'een zeer talrijk comité' voorkeursstemmen te laten verzamelen. Zijn weigering de verklaring te ondertekenen legde Van Sasse van Ysselst uit als een erezaak: 'na een zeventienjarige trouwen plichtsbeachtiging' stond het hem tegen plotseling 'geen enkele stem' te zullen krijgen. Kiezers die hem 'nog een bewijs van sympathie zouden willen geven', wilde hij niet tegenhouden. Van Sasse van Ysselst beklemtoonde dat het hem hierbij niet om zijn Tweede Kamerzetel ging: 'Ik heb dien alleen ingenomen omdat men mij zeide dat het mijn plicht was dat te doen, doch ieder weldenkend mensch zal het moeten beamen dat het daarom voor mij zooveel te onaangener is daarvan thans als een onwaardige te worden gestooten.'⁷¹

Hoewel de verkiezingsuitslag van 1918 Van Sasse van Ysselst de erkenning schonk die hij zocht, zal deze een lelijke nasmaak hebben gegeven. Hij kreeg als nummer vijf 1.627 stemmen, tweemaal zoveel als de nummers twee, drie en vier samen. Maar het was niet genoeg om over hen heen te springen. En hoewel de katholieken in de kieskring 's-Hertogenbosch onverwacht tóch een vijfde zetel kregen toebedeeld, schoof deze door naar de nummer acht van de lijst, I.A. Swane, een van de drie dissidente kandidaten die de oproep geen persoonlijke campagnes te voeren in de wind hadden geslagen. Met 2.622 voorkeursstemmen had dit hem geen windeieren gelegd.⁷² Van Sasse van Ysselst verliet de Tweede Kamer, maar bleef nauw betrokken bij het landelijke politieke bedrijf, met name door zijn aanstelling in 1919 als voorzitter van de crisis-enquêtecommissie die misbruik van crisisvoorzieningen tijdens

3. Viering van de tachtigste verjaardag van Alexander van Sasse van Ysselst in het Centraal Museum, 20 april 1932.
Fotopere bureau Het Zuiden – coll. Erfgoed 's-Hertogenbosch, nr. 0022399.

de Eerste Wereldoorlog onderzocht. Een rol die Van Sasse van Ysselst op het lijf geschreven leek, als onafhankelijk figuur met een rechterlijke achtergrond, die op dat moment bovendien buiten het parlement stond.⁷³ Zijn afwezigheid in de Tweede Kamer duurde niet lang: in 1920 keerde hij terug, toen Loeff tot lid van de Raad van State werd benoemd en Van Sasse van Ysselst als eerste plaatsvervanger voor de kieskring 's-Hertogenbosch diens plaats innam.⁷⁴ De katholieke bladen spraken van rechtvaardigheid voor Van Sasse van Ysselst, 'aan wien de stembus een onrecht had gedaan', door 'misverstand en misvatting enerzijds, door zijn afkeer van reclamezucht anderzijds'.⁷⁵

In 1922 en 1925 ging Van Sasse van Ysselst als lijststaanvoerder voor de kieskring 's-Hertogenbosch de Tweede Kamerverkiezingen in, tot hij in 1929 besloot zich niet meer verkiesbaar te stellen.⁷⁶ Tijdens zijn parlementaire carrière veroorloofde hij zich als typische edelman een meer onafhankelijke positie dan veel van zijn katholieke geloofsgenoten.⁷⁷ Hij zou consequent bijzondere aandacht geven aan zijn stad 's-Hertogenbosch, haar regio, en de provincie Noord-Brabant, ook na de afschaffing van het districtenstelsel. Om zijn houding in het nationale parlement te begrijpen, dient eerst naar zijn belangrijkste buitenparle-

67 *De Zuid-Willemsvaart*, 28 juni 1918.

68 *Het Huisgezin*, 21 juni 1918.

69 *Het Huisgezin*, 21 juni 1918.

70 *De Zuid-Willemsvaart*, 28 juni 1918.

71 *De Zuid-Willemsvaart*, 28 juni 1918.

72 *Provinciale Noordbrabantse en 's-Hertogenbosse courant*, 4 juli 1918.

73 Kroeze, *Een kwestie van politieke moraliteit*, 173.

74 *Twentsche Courant*, 10 juli 1918; *Het Huisgezin*, 8 januari 1920.

75 *De Tijd*, 9 januari 1920; *Het Huisgezin*, 8 januari 1920.

76 Parlement.com, 'Jhr.Mr. A.F.O. van Sasse van Ysselst'.

77 Douma, *De adel in Noord-Brabant*, 280, 308.

mentaire activiteiten te worden gekeken. Zijn functies als voorzitter van het Provinciaal Genootschap en als rechter waren namelijk van groot belang in zijn politieke handelen en voor zijn reputatie. Zij zorgden ervoor dat Van Sasse van Ysselst, ondanks zijn in alle opzichten elitaire achtergrond en houding, dicht bij zijn achterban stond als 'Brabander par excellence' en 'man van de (rechterlijke) praktijk'.

Brabander par excellence

De status van Van Sasse van Ysselst als leidend cultureel kopstuk van Noord-Brabant kwam voort uit zijn rol binnen het Provinciaal Genootschap. Bij het honderdjarig jubileum stelde Van Sasse van Ysselst als voorzitter tevreden vast dat er weinig veranderd was sinds de oprichting, in ieder geval in het ledenbestand, dat nog altijd 'de aanzienlijksten der provincie Noord-Brabant' bevatte.⁷⁸ Wel was de beroepenlijst, die traditioneel vrijwel uitsluitend uit rechters, industriëlen en directeuren bestond, intussen enigszins uitgebreid, met bijvoorbeeld architecten, geestelijken en een enkele leraar. Sinds 1894 waren er zelfs enkele vrouwen toegelaten, naar het inzicht dat 'de beoefening van Kunsten en Wetenschappen evenzeer onder het bereik van het schoone als van het sterke geslacht' lag.⁷⁹ Maar men was van mening dat natuurlijk niet iedereen lid kon worden: enkel bij de oprichting was het lidmaatschap gedurende anderhalve maand aan iedereen opengesteld, zonder stemming – volgens Van Sasse van Ysselst een wel 'zeer vrijgevege' maatregel.⁸⁰

Wat eveneens onveranderd was gebleven sinds zijn oprichting, was de vervlechting van het Provinciaal Genootschap en het Noord-Brabants provinciaal bestuur.⁸¹ In 1837 werden direct alle gedeputeerden en een groot deel van de Provinciale Statenleden lid, en honderd jaar later was dit nog altijd de norm.⁸² Behalve dat dit een logisch gevolg was van het overlappen van de culturele en politieke elite, was het bewust beleid van het Provinciaal Genootschap om voor financiële zekerheid te zorgen. Bij de jaarvergaderingen ontving het politiek-bestuurlijke deel van het ledenbestand een speciale dankbetuiging voor hun steun aan het Genootschap, met name in de vorm van de jaarlijkse provinciale bijdrage.⁸³ Om goede relaties tussen het provinciaal bestuur en het Provinciaal Genootschap verder te garanderen, werden de gouverneurs en later commissarissen van de koning(in) van Noord-Brabant bij wijze van traditie als erevoorzitter aangesteld.⁸⁴

Een sleutelmoment in de geschiedenis van het Provinciaal Genootschap was de stichting van het Centraal Museum, de voorloper van Het Noordbrabants Museum, in 1925. Hiermee werd een periode van verhoogde activiteit ingeluid, nadat zich in de tweede helft van de negentiende eeuw een terugvallende publieke interesse in het Provinciaal Genootschap had afgetekend: het was in een in zichzelf gekeerde club veranderd, die nog sterker dan tijdens de beginjaren vooral uit voorname Bosschenaren bestond.⁸⁵ Van Sasse van Ysselst was als penningmeester de grote voortrekker van de oprichting van het Centraal Museum.⁸⁶ Behalve door goed beleid, maakte Van Sasse van Ysselst zich populair door de zaalinrichting voor eigen rekening te nemen toen de begroting overschreden dreigde te worden.⁸⁷ Bij de feestelijke opening van het museum werd hij direct tot voorzitter gekroond, en in een toespraak naast de legendarische oprichter geschaard: 'wanneer er in latere tijden zal gesproken worden over de Geschiedenis van het Genootschap, dan zal men voornamelijk twee namen blijven noemen – den Gouverneur van den Bogaerde, den stichter van het Provinciaal Genootschap en Jhr. Mr. van Sasse van Ysselst, den stichter van het Provinciaal Museum'.⁸⁸

4. Het gebouw van het Provinciaal Genootschap, de voormalige Sint Jacobskerk, 1935. J.A.M. Roelands, coll. Erfgoed 's-Hertogenbosch, nr. 0045222.

De ontwikkeling van een provinciale bibliotheek en museumcollectie behoorde al sinds de oprichting tot de kerndoelstellingen van het Provinciaal Genootschap, vanuit de gedachte dat Noord-Brabant niet alleen ‘economisch achtergebleven’ maar ook ‘totaal vergeten’ was.⁸⁹ Waar het provinciaal bestuur zich bij de oprichting van het Genootschap committeerde aan een jaarlijkse financiële bijdrage, zorgde de gemeente 's-Hertogenbosch voor de huisvesting van zijn collecties.⁹⁰ Doordat deze huisvesting vaak van tijdelijke aard was en zelden voldeed – jaar na jaar werd er geklaagd over lekkende daken en doorbuigende plafonds – werd in de twintigste eeuw naarstig naar ‘een in allen opzichten *eigen* huis voor het Genootschap’ gezocht.⁹¹ Lang leek dit niet realistisch, door het ontbreken van een substantieel eigen vermogen. Dit veranderde toen de zoon van een van de oprichters het Provinciaal Genootschap in 1922 een bedrag van 110.000 gulden naliet. In 1924 werd het voorstel ingewilligd om de Oude Sint-Jacobskerk in 's-Hertogenbosch, die dienstdeed als Rijkskazerne maar zou worden ontruimd, tot een museum te verbouwen.⁹² Hierbij bleken

78 Van de Ven, *125 jaar Provinciaal Genootschap*, 19; Van Sasse van Ysselt, ‘Het Provinciaal Genootschap’, 63.

79 Van Beurden, *Een Bosch en enigszins deftig instituut*, 6, 30; Provinciaal Genootschap, *Handelingen 1893-1897*, 11.

80 Van Sasse van Ysselt, ‘Het Provinciaal Genootschap’, 59.

81 Vis, ‘Provinciaal bestuur van Noord-Brabant’, 34-36.

82 Van Oss en Rosendaal, ‘Noordbrabants verleden als nationaal erfgoed’, 18.

83 Duijvendak, *Rooms, rijk of regentesk*, 106; Provinciaal Genootschap, *Handelingen 1909-1915*, 68, 111; Provinciaal Genootschap, *Handelingen 1937-1940*, 22.

84 Provinciaal Genootschap, *Handelingen 1933-1937*, 86.

85 Van de Ven, *125 jaar Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*, 31-32.

86 Provinciaal Genootschap, *Handelingen 1916-1927*, 10, 52, 55.

87 Provinciaal Genootschap, *Handelingen 1916-1927*, 48, 54.

88 Provinciaal Genootschap, *Handelingen 1916-1927*, 55; Van de Ven, *125 jaar Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*, 11.

89 Oudheusden, ‘De verbeelding van Brabant’, 19.

90 Van Sasse van Ysselt, ‘Het Provinciaal Genootschap’, 57-80, 59.

91 Provinciaal Genootschap, *Handelingen 1916-1927*, 22-29, 31; Provinciaal Genootschap, *Handelingen 1937-1940*, 52; Provinciaal Genootschap, *Handelingen 1909-1915*, 71.

92 Provinciaal Genootschap, *Handelingen 1916-1927*, 53.

de persoonlijke connecties van Van Sasse van Yssel van grote waarde: hij contacteerde de autoriteiten en wist Hendrik Colijn, destijds minister van Financiën, ervan te overtuigen het gebouw voor maar 200 gulden jaarlijkse erfpacht beschikbaar te stellen.⁹³

Hoewel er bij sommige leden twijfel heerste over de locatie van het gebouw – namelijk enigszins achteraf, buiten het centrum van 's-Hertogenbosch – bekeek scheidend voorzitter Van Rijckevorsel het bij de opening positief: 'Rustig ligt daar nu onze nieuwe zetel ver van het gewoel der stedelingen, zwoegende onder winstbejag, belastingzorgen en verkiezingsdrukte! Al moge de plaats nu niet in het centrum der stad zijn – de ware liefhebbers zullen deze wel weten te vinden!⁹⁴ Hoewel de opkomst van regionale tentoonstellingen en musea eind negentiende eeuw, net als de groeiende aandacht voor volkskunde in deze periode, doorgaans als een poging bevolkingsgroepen buiten de elite te bereiken wordt beschouwd, was dit voor het Provinciaal Genootschap niet zonder meer het geval.⁹⁵ Het verlangen de 'echte liefhebber' aan te spreken, in plaats van een breed publiek, overheerste. Dat mag niet verbazen gezien zijn geschiedenis. Zo kon het Provinciaal Genootschap in 1867 'zonder schroom' instemmen met de beschikbaarstelling van huisvesting onder de gemeentelijke voorwaarde dat hier 'nimmer eene *volksbibliotheek* zal worden opgericht of opengesteld' – zij had immers, naar eigen zeggen, 'eene edeler roeping'.⁹⁶

Bij exposities en kunstlezingen die het Provinciaal Genootschap al sinds de jaren 1880 regelmatig organiseerde, waren in de regel enkel leden welkom.⁹⁷ En hoewel er na de opening van het Centraal Museum weliswaar meer openbare tentoonstellingen plaatsvonden, is het onwaarschijnlijk dat Van Sasse van Yssel zat te wachten op een toestroom van de massa.⁹⁸ Toen in een Statendebat in 1913 een Bosch' verzoek om garantstelling voor een tentoonstelling van kerkelijke kunst vergeleken werd met een gelijktijdig verzoek uit Tilburg voor de viering van honderd jaar Nederlandse onafhankelijkheid, reageerde Van Sasse van Yssel verbolgen. Hij liet weten er in 's-Hertogenbosch allesbehalve 'een groote kermis' van te willen maken: 'dat ware eene misdaad bedrijven aan de kunst'.⁹⁹ Uit een verslag van de jaarvergadering van het Provinciaal Genootschap uit 1937 blijkt dat hij er gelijksoortige opvattingen op nahield wanneer het ging om het exposeren van meer toegankelijk materiaal, zoals regionale volkskundigheden. Het was Van Sasse van Yssel in aanloop naar deze bijeenkomst ter ore gekomen dat iemand de Brabants-folkloristische collectie van het Provinciaal Genootschap in het niet vond vallen bij verzamelingen elders, zoals in Antwerpen en Gent. Hoewel die verzamelingen inderdaad uitgebreider waren, vond hij, wijzend op de eigen schuttersinsignes, de afbeeldingen van typisch Noord-Brabantse boerenwoningen, de kinderprenten en folterwerktuigen, en alle boeken in de bibliotheek die daarop betrekking hadden, dat de collectie van het Provinciaal Genootschap er toch niet voor onderdeed. Al het overige in Antwerpen en Gent vond Van Sasse van Yssel immers 'zeer zeker vermakelijk voor het groote publiek, maar voor de wetenschap der folklore van weinig belang' en het voor het Provinciaal Genootschap dus niet waard om te verzamelen.¹⁰⁰

Zoals genoemd speelde zijn Bossche karakter het Provinciaal Genootschap parten, vooral in de periode vóór 1925. Al bij haar oprichting was de helft van de daadwerkelijk Noord-Brabantse leden woonachtig in 's-Hertogenbosch en de dominantie van de provinciehoofdstad was sindsdien alleen nog maar toegenomen.¹⁰¹ Dat was niet naar de wens van de Provinciale Staten, die het Genootschap goed subsidieerden 'juist omdat het Genootschap eene provinciale vereeniging' was.¹⁰² In 1925, direct na het aantreden van Van Sasse van Yssel als voorzitter, werd bepaald dat voortaan minstens de helft van de bestuursleden buiten 's-Hertogenbosch moest wonen. In 1933, nog altijd onder het voorzitterschap van Van Sasse van Yssel, werden er twee andere maatregelen genomen om het Provinciaal

5. Alexander van Sasse van Ysselst reikt het gedenkboek 's-Hertogenbosch 1185-1935 uit aan burgemeester Frans van Lanschot op het stadhuis, 15 juni 1935. Coll. Erfgoed 's-Hertogenbosch, nr. 0007303.

Genootschap nieuw leven in te blazen. Ten eerste werden er vanaf dat moment systematisch prehistorische opgravingen georganiseerd, waarvan de vondsten werden toegevoegd aan de museumcollectie.¹⁰³ Daarnaast werden er voortaan jaarlijkse excursies georganiseerd, naar verschillende streken en plaatsen door heel Noord-Brabant. Zo wilde het Genootschap zich 'voor de gansche provincie verdienstelijk maken en [...] tegelijk met zijn leden de gansche provincie leeren kennen'.¹⁰⁴

De eerste excursies van het Provinciaal Genootschap geven een goed beeld van hoe die hernieuwde Brabantvisie vorm kreeg en bieden tegelijkertijd een mooi inkijkje in de leefwereld van Van Sasse van Ysselst en de rest van de Noord-Brabantse elite.¹⁰⁵ In 1933 werden diverse steden in West-Brabant bezocht. Het jaarverslag van het Genootschap memoreert hoe 'een 50-tal leden met den Voorzitter aan het hoofd' vanuit station Breda afreisde 'in fraaie autobussen', om verschillende 'historische en kunsthistorische merkwaardigheden' te bezoeken.¹⁰⁶ Het gezelschap hoefde niet in de berm te lunchen – er werden verschillende voorname bezoeken afgelegd, onder andere bij de burgemeesters van Bergen op Zoom en

93 Provinciaal Genootschap, *Handelingen 1916-1927*, 35-36.

94 Provinciaal Genootschap, *Handelingen 1916-1927*, 53.

95 Douma, *De adel in Noord-Brabant*, 476-477; Storm, 'Regionalism in History', 255.

96 Provinciaal Genootschap, *Handelingen 1916-1927*, 30.

97 Van de Ven, *125 jaar Provinciaal Genootschap*, 33.

98 Van Giersbergen, 'Kunstonderwijs en kunstklimaat in Noord-Brabant', 70; Van de Ven, *125 jaar Provinciaal Genootschap*, 33, 40.

99 HSNB, 19 december 1912, 126-129.

100 Provinciaal Genootschap, *Handelingen 1933-1937*, 101-102.

101 Van Oss en Rosendaal, 'Noordbrabants verleden als nationaal erfgoed', 18.

102 Provinciaal Genootschap, *Handelingen 1916-1927*, 19-20.

103 Van de Ven, *125 jaar Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*, 40.

104 Provinciaal Genootschap, *Handelingen 1933-1937*, 107.

105 Provinciaal Genootschap, *Handelingen 1933-1937*, 56.

106 Provinciaal Genootschap, *Handelingen 1933-1937*, 26-27.

Halsteren, waar uitgebreid werd getafeld.¹⁰⁷ Een jaar later, in 1934, bezocht een vergelijkbaar aantal leden, ditmaal met 'hunne dames', de archeologische opgravingen in Best.¹⁰⁸ Arbeiders ter plaatse zorgden ervoor dat de drie bussen, met aan boord de Brabantse elite, 'naar het verst voor groote voertuigen bereikbare punt' werden geloodst. Bij het onderzoeksterrein wachtten de commissaris van de koningin en vrijwel alle leden van Gedeputeerde Staten het gezelschap op, samen met de leider van de opgraving Albert van Giffen. Deze vooraanstaande Groningse archeoloog, vooral bekend van zijn hunebeddenstudies, was corresponderend lid van het Genootschap.¹⁰⁹ Hij lichtte ter plekke het blootgelegde urnenveld toe, beantwoordde vragen en bood zijn bezoekers zelfs 'ten toppunt van gastvrije ontvangst [...] op de meest gulle wijze de echte Groninger koek aan'.¹¹⁰ De Brabanders bleven niet achter in het cultiveren van hun provinciale keuken: na het archeologische bezoek aan Best trok het gezelschap door naar Oirschot, waar het van 'een uitgebreide Brabantsche koffietafel' genoot met de burgemeester en zijn vrouw.¹¹¹

De Brabantse koffietafel is een bekend voorbeeld van een *invented tradition*. Opvallend genoeg was Van Sasse van Ysselst niet alleen nauw betrokken bij de cultivering hiervan, maar zelfs bij de totstandkoming.¹¹² Deze luxe broodmaaltijd werd uitgevonden in Breugel in 1926, toen daar een monument werd onthuld om schilder Pieter Bruegel de Oude te eren. Dit gebeurde op initiatief van een comité waarvan Van Sasse van Ysselst erevoorzitter was.¹¹³ Op de dag van de onthulling werd in Breugel een optocht georganiseerd en een 'boerenmaaltijd' opgediend, helemaal in de sfeer van Bruegels schilderijen: met goedgevulde broodmanden, grote hammen, worst, kaas, en bier en koffie in Keulse kannen.¹¹⁴ De jaarvergadering van het Provinciaal Genootschap stond in 1926 niet toevallig óók in het teken van Bruegel, en Van Sasse van Ysselst blikte trots terug op hoe zij de schilder eerder dat jaar 'zoo echt Brabantsch herdacht' hadden.¹¹⁵ Een Brabantse traditie was geboren, en de Bossche elite maakte er werk van haar reputatie te vestigen. Een jaar later, in 1927, nodigde burgemeester Frans Johan van Lanschot in een radiorede toeristen uit in 's-Hertogenbosch, om de Brabantse cultuur en vooral haar koffietafel te komen proeven. In een speciaal aangeklede raadhuis kelder toonde Van Lanschot zich content dat zij 'die overgingen om Breughel te herdenken hebben begrepen, dat men samen moet blijven om de draden der gemeenschappelijke gedachte tot een prettig souvenir samen te weven'.¹¹⁶

Het is opvallend dat Van Sasse van Ysselst betrokken is geweest bij een dergelijke omgang met het verleden, waarbij de geschiedenis gepresenteerd werd als 'souvenir', bewust gecreëerd ten behoeve van het provinciale gevoel. Tijdgenoten, en nog het meest zijn vrienden van het Provinciaal Genootschap, loofden hem namelijk juist om zijn 'eerlijkheid en onpartijdigheid, die de sieraden moeten zijn van den waren historicus'.¹¹⁷ In het werk van contemporaine historici is dat beeld van Van Sasse van Ysselst fier overeind blijven staan. Hij zou in een eind-negentiende-eeuwse trend passen, waarbij geschiedschrijving binnen het Provinciaal Genootschap niet langer een praktijk van propagandistische mythetvorming was, maar zuiver 'om haarzelve' werd geschreven.¹¹⁸ Van Sasse van Ysselst zou, ondanks dat hij feitelijk amateur was, onder de professionele historici geschaard mogen worden.¹¹⁹

Het valt inderdaad op dat Van Sasse van Ysselst zich in zijn historische werk sterk liet leiden door primair bronnenmateriaal – regelmatig nam hij volledige bronteksten over in zijn artikelen – maar het loont om naast zijn schrijfstijl ook naar de onderwerpen die hij aankaartte te kijken. Van Sasse van Ysselst schreef per slot van rekening vrijwel uitsluitend over Noord-Brabant.¹²⁰ Met de bredere doelstelling van het Provinciaal Genootschap in gedachten, namelijk de culturele emancipatie van Noord-Brabant, diende zijn werk onmiskenbaar ter creatie en bevestiging van een regionale, historische identiteit.¹²¹ In de

woorden van Vincent Cleerdin, zijn opvolger als voorzitter van het Provinciaal Genootschap, was Van Sasse van Yssel zich er volledig van bewust dat 'er meer noodig is om een gelijkwaardige plaats in de rij der gewesten in te nemen; niet alleen het heden telt, ook het verleden'.¹²² In de historiografische traditie binnen het Provinciaal Genootschap was het oorspronkelijk vooral van belang aan te tonen dat Brabant een wezenlijk onderdeel was van de Nederlandse natie.¹²³ Dit is typisch voor de lokale en provinciale initiatieven van de negentiende-eeuwse Nederlandse elite, en zelfs een internationaal fenomeen: in allerlei Europese landen ontleenden lokale of provinciale herengezelschappen hun trots niet zozeer aan hetgeen hen onderscheidde van de rest van de natie, maar eerder aan wat hun stad of streek hieraan had bijgedragen.¹²⁴ Hoewel deze traditie volgens verschillende geschiedschrijvers juist met historici als Van Sasse van Yssel ten einde kwam, ontbreken de klassieke onderwerpen waarin de provinciale en nationale geschiedenis werd vervlochten, zoals bezoeken van de Oranjerfamilie aan Noord-Brabant, niet in zijn oeuvre.¹²⁵

In meer algemene zin vond Van Sasse van Yssel het van belang dat de Noord-Brabantse geschiedenis op papier gezet werd. Het stoorde hem 'dat in de leerboeken, die over onze vaderlandsche geschiedenis handelen, de provinciën Holland steeds de hoofdaandacht' trokken.¹²⁶ Hierbij hoefde het niet altijd om grote zaken te gaan, zoals zijn *Beschrijving van Bergeijk* laat zien, waarin 'wel is waar geen wereldgebeurtenissen worden behandeld, maar een plaatselijke beschrijving in Noord-Brabant wordt gegeven die ons het type van een dorp uit vroeger tijd voor oogen stelt'.¹²⁷ Maar ook de publicatie van het grootste en belangrijkste werk van Van Sasse van Yssel, het op de Bossche schepencollages gebaseerde drieluik *De voornamen huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch, alsmede hunne eigenaars of bewoners in vroegere eeuwen* (1911-1914), kan in het licht van regionale historische emancipatie worden beschouwd.¹²⁸ Waar in andere provincies het idee van een *lieux de mémoire* in adellijke kringen al populair werd tijdens de negentiende eeuw, kreeg het in Noord-Brabant geen voet aan de grond wegens gebrek aan originele overblijfselen uit zijn hoogtijdagen.¹²⁹ Hoewel de uitwerking uiteindelijk meer weg had van een gedetailleerde bronnenpublicatie, lijkt het erop dat Van Sasse van Yssel in dit cultuurhistorische tekort wilde voorzien, door het eliteleven van 's-Hertogenbosch aan de hand van zijn monumentale gebouwen voor het voetlicht te brengen.¹³⁰

107 Provinciaal Genootschap, *Handelingen 1933-1937*, 27.

108 Provinciaal Genootschap, *Handelingen 1933-1937*, 36.

109 Waterbolk, 'Albert Egges van Giffen Noordhorn', 122-153.

110 Provinciaal Genootschap, *Handelingen 1933-1937*, 36-37.

111 Provinciaal Genootschap, *Handelingen 1933-1937*, 37.

112 Oudheusden, 'De verbeelding van Brabant', 34.

113 *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbosse courant*, 17 augustus 1926.

114 Verwiel, 'De Brabantse koffietafel', 12.

115 Provinciaal Genootschap, *Handelingen 1916-1927*.

116 *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbosse courant*, 13 juni 1927.

117 Provinciaal Genootschap, *Handelingen 1933-1937*, 87.

118 Van Oss en Rosendaal, 'Noordbrabants verleden als nationaal erfgoed', 37; Douma, *De adel in Noord-Brabant*, 476-477.

119 Duijvendak, 'Jhr. mr. A.F.O. van Sasse van Yssel', 148.

120 Vereniging tot het bevorderen van de beoefening der wetenschap, *Lijst van geschriften. Supplementen*, 79-93.

121 Van Oss en Rosendaal, 'Noordbrabants verleden als nationaal erfgoed', 19; Douma, 'Scheep immer nieuwe vreugd', 155.

122 Provinciaal Genootschap, *Handelingen 1937-1940*, 59.

123 Douma, 'Scheep immer nieuwe vreugd', 155; Van Oss en Rosendaal, 'Noordbrabants verleden als nationaal erfgoed', 14-15.

124 Augusteijn en Storm, 'Introduction', 4; Storm, 'Nation-building in the Provinces', 659-660.

125 Vereniging tot het bevorderen van de beoefening der wetenschap, *Lijst van geschriften. Supplementen*, 79-93.

126 Provinciaal Genootschap, *Handelingen 1927-1929*, 8-9.

127 Provinciaal Genootschap, *Handelingen 1897-1903*, 152; Planken en Van Sasse van Yssel, *Geschiedenis van Bergeijk*.

128 Van Sasse van Yssel, *De voornamen huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch*; Provinciaal Genootschap, *Handelingen 1909-1915*, 116-119.

129 Oudheusden, *De verbeelding van Brabant*, 15; Douma, 'Scheep immer nieuwe vreugd', 155.

130 Duijvendak, *Rooms, rijk of regentesk*, 13.

6. De leden van het Provinciaal Genootschap op excursie in Helmond, met Alexander van Sasse van Ysselst vooraan in het midden, 29 juni 1938. Coll. RHCE, fotopersbureau Het Zuiden.

Dat Van Sasse van Ysselst de Noord-Brabantse geschiedenis het liefst met trots verkondigde, blijkt uit de notulen van een Provinciale Statenvergadering uit 1917. Bij de bespreking van de mogelijke restauratie van het raadhuis van Halsteren liet Van Sasse van Ysselst weten dat hij ooit 'werd aangezocht om in een oudheidkundig tijdschrift een artikel te schrijven over slooping van oude gebouwen in Nederland'. Uiteindelijk publiceerde hij hier nooit over, omdat toen hij 'zich aan de studie van dit onderwerp zette' bleek 'dat zoo veel in deze provincie was gesloopt, dat hij zich schaamde dit onder het publiek te brengen'. Van Sasse van Ysselst hield 'het artikel daarom maar in de pen'.¹³¹ Het tekent de politieke betekenis van Van Sasse van Ysselts geschiedschrijving. Zoals *De Tijd* al in 1926 schreef: 'Geschiedenis en tegenwoordige staat van het land zijn één in de fijnste vezelen van zijn hart, en in de gedachtensfeer van zijn brein'.¹³²

Ondanks de elitaire houding die van Van Sasse van Ysselst aannam binnen het Provinciaal Genootschap, maar tegelijkertijd juist dankzij zijn hoge positie in het cultuurwezen en zijn werk als historicus, ontstond een imago van iemand die nauw verbonden was met Noord-Brabant en zijn inwoners. Hij was 'Brabander par excellence'.¹³³

Man van de (rechterlijke) praktijk

Van Sasse van Ysselts rechterlijke positie beïnvloedde op vergelijkbare wijze zijn politieke reputatie. Ook op dit terrein had hij een aanzienlijke status opgebouwd. Volgens de *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche courant* sprak hij vlot, was hij rechtvaardig, en vooral goed op de hoogte: 'Elke zaak kende hij voor ze op de rol was geplaatst, onverschillig of ze groot of klein was.' Deze kwaliteiten nam hij mee naar de parlamentszaal, net

7. Alexander van Sasse van Ysselst bij de opgravingen in Best, 1935. 23594 coll. RHCE, fotograaf onbekend.

als zijn vakkennis: ‘de justitieele aangelegenheden en alles wat daarmee verband houdt’ waren ‘het “stokpaardje” dat hij bij voorkeur in ons parlement’ bereed.¹³⁴ Zelfs zijn parlementaire taalgebruik werd beïnvloed door zijn juridische rol. Zo gaf Van Sasse van Ysselst een mede-Kamerlid te kennen ervaring te hebben met hoe ‘een bekwaam advocaat [...] een zwakke zaak’ kon verdedigen, en in de Provinciale Staten beschuldigde hij tegenstanders van het ‘omkeeren van den bewijslast’.¹³⁵ De manier waarop hij expliciet benoemde ‘een term uit de rechtszaal’ te gebruiken als hij betoogde dat bepaalde voorstellen ‘op de rol’ dienden te blijven, doet bovendien vermoeden dat hij zich welbewust was van zijn rechterlijke toespelingen, en zijn juridische achtergrond met opzet cultiveerde.¹³⁶

Rechterlijke volksvertegenwoordigers uit deze periode zijn vaak getypeerd als vertegenwoordigers van het algemeen belang, opererend vanuit een onafhankelijke ‘juridische methode’.¹³⁷ Dit beeld lijkt voort te vloeien uit de status die J.R. Thorbecke verwierf, als gedistantieerde staatsrechtgeleerde, opererend op afstand van het volk.¹³⁸ Maar hoewel Van Sasse van Ysselst dit onafhankelijkheidsimago met genoeg omarmde, hield zijn rechtschap tegelijkertijd verband met zijn verdediging van Brabantse belangen. Volgens Cleerdin was het namelijk precies zijn juridische ‘rechtvaardigheidszin’ die Van Sasse van Ysselst zo ‘onvermoeid deed ijveren voor zijn gewest’:

131 HSNB, 19 juli 1917, 134.

132 *De Tijd*, 25 september 1926.

133 *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche courant*, 8 augustus 1939.

134 *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche courant*, 8 augustus 1939.

135 *HTK*, 30 november 1916, 703; HSNB, 17 december 1914, 170.

136 HSNB, 20 juli 1911, 171.

137 *De Tijd*, 25 september 1926.

138 Te Velde, ‘Onderwijzers in de parlementaire politiek’, 323.

Rechtvaardigheid oefenen, recht doen wedervaren, ieder het zijne geven, dit beheerschte tot in de uiterste consequenties zijne daden en gedragingen tegenover alles en allen. Wanneer hij dan zag de toenemende materiele welvaart in dit gewest, de verbetering van de volksontwikkeling en de toenemende daadwerkelijke belangstelling der Landsregering, na eeuwen van armoede, laag ontwikkelingspeil en achterstelling door 'de Heeren uit Den Haag', dan bevredigde hem zulks vooral hierom omdat aan dit gewest thans recht wedervoer.¹³⁹

Het loont om wat dieper in te gaan op het rechtsideaal van Van Sasse van Ysselst, dat onder meer duidelijk wordt uit zijn woorden in de Tweede Kamer in 1929, toen hij zich uitsprak tegen het 'idee van eenige juristen in den lande, om de strafrechten te specialiseeren'. Volgens Van Sasse van Ysselst moesten strafrechters juist 'algemeen ontwikkeld zijn op het gebied van het recht'.¹⁴⁰ Het hele idee van rechtsspecialisatie zinde hem niet: de strafrechter moest vooral 'een bezadigd man [zijn], die geheel en al meeleeft met de maatschappij en geheel op de hoogte is van de nooden en behoeften van het maatschappelijk leven'.¹⁴¹ Daarbij dacht hij inderdaad vooral aan zichzelf: 'Ik heb het daarom altijd als voorzitter van de strafkamer van mijn hof gewaardeerd, dat ik jarenlang lid dezer Kamer ben geweest, omdat ik hier heb kunnen beluisteren aan welke eischen naar het oordeel mijner collega's Kamerleden een strafrechter behoort te voldoen'.¹⁴²

Dit werkte ook andersom: door zijn rechterlijke achtergrond zag Van Sasse van Ysselst zichzelf niet als een theoretische, gedistantieerde politicus, maar juist als praktijkgericht. Dit zelfbeeld – dat rond 1900 even typerend was voor lokale vertegenwoordigers als tegenwoordig – uitte zich bij Van Sasse van Ysselst op verschillende manieren.¹⁴³ Om te beginnen vond Van Sasse van Ysselst het zijn taak om als rechter in het parlement toe te zien op de uitvoerbaarheid van wetten. Om die reden liet hij zich herhaaldelijk horen over zeer specifieke, ogenschijnlijk puur redactionele zaken, 'opdat in de praktijk geen misverstand over de beteekenis van [een] artikel zich kunne voordoen'.¹⁴⁴ Zo wilde hij het in 1909 'slechts hebben over een komma' in een voorgestelde aanpassing van het Wetboek van burgerlijke rechtsvordering. Hoewel hij aanvoelde dat collega's dat 'een zeer onbeduidend onderwerp' zouden vinden, was dat volgens hem 'niet altijd zoo: het is toch gebeurd, dat een misplaatting van een komma ernstige gevolgen kan hebben'.¹⁴⁵ Van Sasse van Ysselst's waakzaamheid hield rechtstreeks verband met zijn buitenparlementaire werk: 'Ik moet herhaaldelijk wetten toepassen en stel er dus prijs op, dat ze zoo accuraat mogelijk zijn geredigeerd'.¹⁴⁶

Doordat zijn collega's in het parlement deze praktijkervaring misten, redeneerden zij volgens Van Sasse van Ysselst bij rechtskwesties uitsluitend vanuit wetgevend perspectief, terwijl de realiteit weerbarstiger was. Typerend was zijn kritiek op de memorie van toelichting van de regering bij een wetsvoorstel over getuigenbewijs in burgerlijke rechtszaken in 1923: 'Zeker, Mijnheer de Voorzitter, dit is een prachtige volzin, maar wie de praktijk kent, zal weten, dat daarvan in de praktijk niet veel terecht komt'.¹⁴⁷ Ook mede-Kamerleden kregen dit verwijt te verduren. Zo schreef Van Sasse van Ysselst het vrijzinnig democratisch Kamerlid E.M. Teenstra in 1918 af als iemand 'die niet bekend is met de praktijk van het recht', waardoor hij niet kon weten 'welke moeilijkheden' zijn voorstellen met betrekking tot de rechtsvoering zouden veroorzaken.¹⁴⁸

Om zijn collega's bekend te maken met de praktijk van het recht, refereerde hij regelmatig naar zijn eigen ervaringen met de gang van zaken in de Bossche rechtbank. Dit deed hij bij zeer concrete zaken, zoals de betaling van griffiers, maar ook bijvoorbeeld in de debatten in aanloop naar de invoering van een nieuw Wetboek van Strafvordering in 1926 – een van

de belangrijke politiek-juridische kwesties van zijn tijd.¹⁴⁹ Zo was het Van Sasse van Yssel als rechter ‘gebleken, hoe goed het is’ dat er wetsafspraken werden gesteld over hoe om te gaan met verminderd toerekeningsvatbare beklagden.¹⁵⁰ Ook in discussies over de invoering van de politierechter, die de rechtspleging in lichte strafzaken moest vereenvoudigen, putte Van Sasse van Yssel uit persoonlijke ervaring. Hierbij raakte hij in conflict met het socialistische Kamerlid Kleerekooper, die vond dat eenvoudige zaken behandeld moesten worden door ‘den gewonen man uit het volk’ als lekenrechter, om tegemoet te komen aan de veelgehoorde klacht ‘dat de rechter het sociale zintuig mist, zoowel door zijn opleiding als door het milieu, waarin hij werkt en leeft’.¹⁵¹ Opvallend genoeg beriep Kleerekooper zich eveneens op zijn beroepservaring: hij had als rechtbankjournalist gewerkt en daar naar eigen zeggen gezien hoe sommige rechters ‘den beklagde alleen konden begrijpen, wanneer zijn omstandigheden zich eenigszins aanpasten aan hun eigen gezichtskring’.¹⁵² Van Sasse van Yssel verdedigde de rechterlijke macht hartstochtelijk tegen deze beschuldiging van klassenjustitie, die hij – uiteraard – aan een gebrek aan praktijkkennis bij zijn politieke tegenstander weet. Hij betoogde dat Kleerekooper ‘absoluut onbekend is met hetgeen in raadkamer geschiedt’, waartoe rechtbankjournalisten inderdaad geen toegang hadden. Anders zou hij nooit hebben durven beweren dat hier slecht ‘rekening gehouden wordt met de verschillende omstandigheden, waaronder een beklagde heeft gehandeld’.¹⁵³

Van Sasse van Yssel kaartte in het parlement ook kwesties aan die geen direct verband hadden met het rechtswezen, maar waar hij als rechter – in tegenstelling tot de rest van de politieke elite – toch mee in aanraking kwam. Zo uitte hij in 1920 de vrees ‘dat de voorgestelde verhooging van den accijns op het gedistilleerd [tot] de toeneming van de smokkelarij’ zou leiden. Hierbij verwees Van Sasse van Yssel naar zijn ervaring bij de rechtbank in Roermond.¹⁵⁴ Zijn herhaaldelijke pleidooien voor meer wetgeving over het besturen van motorvoertuigen in de jaren 1920 vormen een ander sprekend voorbeeld. Van Sasse van Yssel was een voorvechter van het plan om een examen in te voeren, dat zou voorkomen ‘dat een ieder, die maar den leeftijd van 16 jaren bereikt heeft, een rijbewijs krijgt’.¹⁵⁵ Behalve op krantenberichten, baseerde Van Sasse van Yssel zich op recente ervaringen bij het gerechtshof in ‘s-Hertogenbosch: ‘In de gevallen [...] welke betroffen het veroorzaken van den dood of van zwaar lichamelijk letsel door schuld ingevolge overrijden met een motorrijtuig of motorrijwiel, bleek steeds, dat de oorzaak gelegen was in de onbekwaamheid van den berijder van zoo’n voertuig om het te besturen.’ Daarbij benadrukte hij dat het hier ging om ‘eerzame’ personen, die echter ‘bepaald onbedreven [waren] in het rijden met motorrijtuigen en door die onbekwaamheid, en daardoor alleen’ ongelukken veroorzaakten.¹⁵⁶

139 Provinciaal Genootschap, *Handelingen 1937-1940*, 59.

140 *HTK*, 2 mei 1929, 2155.

141 *HTK*, 2 mei 1929, 2154-2155.

142 *HTK*, 2 mei 1929, 2154-2154.

143 Bosch, ‘De nabijheidspolitiek van Harm Smeenge’, 604.

144 *HTK*, 18 mei 1921, 2462.

145 *HTK*, 17 mei 1909, 2315.

146 *HTK*, 27 mei 1927, 1180.

147 *HTK*, 2 mei 1923, 2217.

148 *HTK*, 10 juli 1918, 2926.

149 *HTK*, 10 december 1910, 918-919; Kok, ‘Van Raad van Brabant naar Gerechtshof ‘s-Hertogenbosch’, 134.

150 *HTK*, 4 maart 1925, 1632-1633.

151 *HTK*, 19 mei 1921, 2479-2480.

152 *HTK*, 19 mei 1921, 2479.

153 *HTK*, 19 mei 1921, 2484.

154 *HTK*, 23 december 1920, 1303.

155 *HTK*, 3 december 1920, 827.

156 *HTK*, 8 mei 1924, 1979.

Hoewel Van Sasse van Ysselst verschillende medestanders had, noemden anderen hem een 'radicaal'.¹⁵⁷ Het liberale Kamerlid Pieter Otto vond autorijden 'veel meer een karakterquaestie dan een vraag van vaardigheid'.¹⁵⁸ Minister van Waterstaat Gerardus Jacobus van Swaay was het hiermee eens: de bekwaamheid van de chauffeur zat hem eerder 'in het goed kunnen onderhouden en behandelen van den motor'. Van Swaay zei maar zeer zelden 'de opmerking [te kunnen] maken: die man schijnt niet goed te kunnen sturen'. En anders moest 'de zucht tot zelfbehoud' incapabele chauffeurs er maar van weerhouden de weg op te gaan.¹⁵⁹

Van Sasse van Ysselst wilde ook het rijden onder invloed van alcohol strenger straffen. Dit betoogde hij in 1920, mede naar aanleiding van 'een jongmensch van goeden huize' uit het Noord-Brabantse Ginneken, die 'in staat van dronkenschap een motorrijwiel beklommen had' en in Breda op het trottoir 'een ouden man, die er op een stoel zat, morsdood' reed.¹⁶⁰ In lijn met dit voorstel wilde hij enkele jaren later de aansprakelijkheid van auto- en motorbestuurders bij ongelukken verscherpen, zodat brokkenpiloten gemakkelijker in hun beurs getroffen konden worden.¹⁶¹ Technische bezwaren van de regering verwierp Van Sasse van Ysselst op typische wijze: 'laat ons toch practisch zijn en niet te veel doen aan theorie'.¹⁶²

Van Sasse van Ysselst omarmde het traditionele rechterlijke vertegenwoordigingsideaal van onafhankelijke distantie, maar ging tegelijkertijd uit van een ander ideaal. Zijn rechterlijke positie werd door tijdgenoten en hemzelf in verband gebracht met Noord-Brabantse belangenbehartiging en een praktische politiek. Dit zal verder blijken uit de debatten over de Beerse Maaskwestie, welke een hoogtepunt vormden in een reeks interventies ten behoeve van 's-Hertogenbosch en Noord-Brabant.

Bossche en Brabantse belangenbehartiging

Van Sasse van Ysselst stond in de Provinciale Staten en de Tweede Kamer 'steeds op de bres, waar het zijn Brabant geldt'.¹⁶³ Hierbij kregen zijn woonplaats 's-Hertogenbosch en de omliggende regio speciale aandacht. Een mooi voorbeeld vormen zijn betogen in de Provinciale Staten in 1911 ter ondersteuning van 'de intellectueelen en materieelen vooruitgang brengende scholen' in de provinciehoofdstad.¹⁶⁴ In zulke kwesties benadrukt Van Sasse van Ysselst's woordgebruik reeds de overlap van zijn politieke agenda en de doelstellingen van het Provinciaal Genootschap. Toen hij de oprichting van een middelbare technische school in 's-Hertogenbosch bepleitte, legde hij uit hoe 'de school – goed ingericht – tot zegen zal strekken voor de geheele provincie. In dit gewest is toch een tekort in wetenschap op velerlei gebied, dat zoo spoedig mogelijk dient te worden aangevuld'.¹⁶⁵

In de Tweede Kamer maakte Van Sasse van Ysselst zich in 1924 ook hard voor een subsidieverhoging voor de politiekvakschool van 's-Hertogenbosch. Deze noemde hij 'een zegen [...] voor de zuidelijke provincies van ons land, daar toch de toekomstig politieambtenaren uit die streek niet in staat zijn, wegens de hooge kosten, zich te bekwamen op de politie-school te Hilversum'.¹⁶⁶ Dat dit niet slechts particularistische schijnvertogen waren om mooie instituten naar 's-Hertogenbosch te halen, blijkt uit het feit dat hij een jaar later dezelfde redenering toepaste inzake de vroedvrouwenschool in Heerlen. Ook deze school wilde hij 'in het belang van het zuiden van ons land' in stand houden, gezien het positieve effect op 'de zuigelingensterfte' in zowel Limburg als Noord-Brabant.¹⁶⁷

Van Sasse van Ysselst wierp zich in het nationale parlement dus niet uitsluitend op als vertegenwoordiger van 's-Hertogenbosch en Noord-Brabant, maar ook van 'het zuiden' in bredere zin, en uiteindelijk zelfs van 'de regio' en 'het platteland'. Dit deed hij (niet toeval-

lig) onder meer op een rechtsdossier, namelijk het mogelijke verdwijnen van regionale rechtsinstanties als gevolg van bezuinigingen. Dit thema was een belangrijk strijdpunt voor meer politici uit plattelandsgebieden, dat partij- en provincieverbanden oversteeg.¹⁶⁸ Deze plattelandsvertegenwoordigers meenden dat de kleine rechtbanken, met name kantonrechten, een cruciale maatschappelijke functie vervulden. In 1923 noemde Van Sasse van Ysselst kantonrechters ‘een zegen voor het platteland’, omdat zij ‘een vraagbaak [waren] voor hen, die raad noodig hebben’ en door de kleinschaligheid beter konden functioneren.¹⁶⁹ Toen in 1927 werd voorgesteld 33 kantongerechten op te heffen, protesteerde Van Sasse van Ysselst. Hij betoogde dat de plattelandsbevolking ‘in de laatste jaren door de Regeering hoe langer hoe meer als *une quantité négligeable*’ werd behandeld, en nu weer achtergesteld dreigde te worden ‘tegenover die der groote steden’.¹⁷⁰

Ook tijdens de Eerste Wereldoorlog vroeg Van Sasse van Ysselst, samen met enkele Noord-Brabantse en Limburgse collega’s, aandacht voor de situatie aan de randen van het land. De mobilisatie van strijdkrachten, de huisvesting van Belgische vluchtelingen, en vooral de staat van beleg drukten zwaar op de economie en het gemeenschapsleven.¹⁷¹ Willem Juten, afgevaardigde van Bergen op Zoom, uitte in de Tweede Kamer een gevoel van miskennis: ‘Men weet in de overige deelen van het land absoluut niet wat er gebeurt in die grensgemeenten.’¹⁷² Van Sasse van Ysselst viel het eveneens op hoe ‘lichtvaardig’ er gedacht werd ‘over het voortduren van den staat van beleg in een groot deel van het land’. Hij wilde met ‘den geachten afgevaardigde uit Bergen op Zoom gevraagd hebben: zou er niet reeds lang een luid protest in den lande zijn opgegaan, wanneer bijv. onze groote handelssteden als Rotterdam en Amsterdam ook in staat van beleg waren verklaard?’¹⁷³

Typisch voor lokale vertegenwoordigers rond 1900 was dat zij zich vooral lieten horen ten behoeve van hun district bij de behandeling van de waterstaatsbegroting – zo ook Van Sasse van Ysselst.¹⁷⁴ In 1912 bepleitte hij de verbetering van de waterwegen tussen Cuijk en ’s-Hertogenbosch, aangezien er in deze regio nauwelijks mogelijkheden voor spoorverkeer waren.¹⁷⁵ Bij hetzelfde debat spraken ook vertegenwoordigers van andere Maasdistricten, zoals Th.J.A. Duynstee, die hoopte nieuwe rivierverbindingen door zijn kiesdistrict Druten te laten lopen, vertegenwoordiger van Maastricht Frans Janssen, die speciaal opkwam voor de belangen van de zuidelijke Maasstreek, en D.A.P.N. Koolen, die de aandacht vestigde op kiesdistrict Grave, waarvan hij vreesde dat de hoofdstad aan haar isolement ten onder zou gaan.¹⁷⁶

Bij de behandeling van de waterstaatsbegroting beklagde Van Sasse van Ysselst zich vooral voortdurend over de slechte watertoestand in noordoostelijk Noord-Brabant. Dat ging om verschillende zaken, zoals de staat van de Maasdijk en de slechte waterafvoer, maar zijn grootste ergernis was de Beerse Overlaat. Deze zorgde er tot in de eerste decennia van de twintigste eeuw voor dat een groot deel van de regio vrijwel jaarlijks overstroomde. Tussen Cuijk en Grave was de Maasdijk niet volledig verhoogd, zodat bij grote watertoevoer het water eroverheen stroomde. Hierdoor werd als het ware de druk van de ketel gelaten zodat dijkdoorbraken elders langs de Maas werden voorkomen. Maar dat ging wel ten koste

157 *HTK*, 8 mei 1924, 1992.

158 *HTK*, 3 december 1920, 831.

159 *HTK*, 8 mei 1924, 1980.

160 *HTK*, 3 december 1920, 827.

161 *HTK*, 8 mei 1924, 1985; *HTK* 1920, 3 december 1920, 827.

162 *HTK*, 8 mei 1924, 1985-1986.

163 *Het Huisgezin*, 17 november 1920.

164 HSNB, 19 juli 1917, 211.

165 HSNB, 13 december 1911, 76-77.

166 *HTK*, 27 november 1924, 734-735.

167 *HTK*, 29 mei 1925, 2400.

van de inwoners van het overstroomde gebied. Wanneer de kanonnen van Grave klonken, wisten de boeren dat zij voor het water moesten vluchten, waarna zich vanaf Cuijk tot voorbij 's-Hertogenbosch een nieuwe rivier van enkele kilometers breed vormde: de Beerse Maas.¹⁷⁷ Vooral na zijn terugkeer in de Tweede Kamer in 1920 werd het Van Sasse van Ysselts grootste strijdpunt om 'een einde te maken aan den onduldbaren toestand, dat een vierde gedeelte der provincie Noordbrabant opzettelijk wordt blootgesteld aan overstroming met het noodlottig gevolg, dat noch de landbouw, noch de handel en de industrie zich behoorlijk kunnen ontwikkelen'.¹⁷⁸ Dit had ongetwijfeld te maken met zijn positie als eerste voorzitter van waterschap De Maaskant, dat in 1921 werd opgericht ter uitvoering van de Maasnormalisatie, zodat de Beerse Maas uiteindelijk gesloten zou kunnen worden.¹⁷⁹ Hoewel deze rivierwerken al veel langer onderwerp van gesprek waren, duurde het tot de catastrofale overstromingen van nieuwjaarsdag 1926, waarvan grote delen van de Maasvallei in Limburg, Noord-Brabant en vooral Gelderland slachtoffer werden, dat de noodzakelijkheid van verandering ook in kabinetskringen duidelijk werd.¹⁸⁰

8. 's-Hertogenbosch tijdens een overstroming in januari 1926, gezien in noordwestelijke richting. Foto Aviodrome, Lelystad.

Van Sasse van Yssel had de verantwoordelijke ministers van Waterstaat op dat moment al herhaaldelijk opgeroepen 'eens wat warmer belangstelling toonen voor het arme noordoosten van Noordbrabant'.¹⁸¹ Eén uitlating van een minister, dat de inwoners 'die tusschen Grave en den Bosch wonen' het gewend zouden zijn 'om overstroomd te worden', rakelde Van Sasse van Yssel bij herhaling op in het parlement.¹⁸² In een tijd waarin grote waterbouwkundige projecten werden ondernomen, was de Beerse Maaskwestie velen een doorn in het oog.¹⁸³ Zoals Van Sasse van Yssel het verwoordde: 'De Minister geeft millioenen uit om de Zuiderzee te dempen, waarin zich alleen visschen bevinden, terwijl in deze dichtbevolkte streek jaarlijks de menschen worden blootgesteld aan de rampen van een

overstroming.¹⁸⁴ Samen met andere zuidelijke afgevaardigden als D.A.P.N. Koolen, L.N. Deckers en M.C.E. Bongaerts zag hij het als zijn 'plicht om het vraagstuk van de beteugeling der Beersche Maas in deze Kamer warm te houden', en kwam hij stelselmatig terug op 'de drooglegging van noordoostelijk Noordbrabant'.¹⁸⁵

Waar Bongaerts als waterstaatkundig ingenieur de meeste technische expertise bezat, werd Van Sasse van Yssel geprezen om zijn 'grote werkkraft' en zijn historische kennis van de zaak.¹⁸⁶ Dit laatste werd opgemerkt na een rede in 1917, waarin hij zijn mede-Kamerleden terugleidde naar de wortels van de Beerse Maaskwestie. Daarbij verwees Van Sasse van Yssel onder meer naar plakكاتen van de hertog en hertogin van Brabant uit 1365, die al dijkverzwaringen en -verhogingen hadden afgekondigd om overstromingen van de Beerse Maas tegen te gaan, waarna hij vaststelde dat er nog altijd sprake was van dezelfde 'middel-eeuwsche toestand'.¹⁸⁷ In 1920, nadat de Maasdijk begin dat jaar bij Cuijk was doorgebroken, wees Van Sasse van Yssel op de historische achterstelling van Noord-Brabant, die ook op het terrein van waterbeheer bestond: 'toen Noordbrabant nog het ongeluk had Generaliteitsland te zijn, werd door de Gelderschen gezegd: laat het Geuzenwater maar loopen over het Papenland'. Hoewel men ogenschijnlijk verdraagzamer was geworden tegenover Noord-Brabant, beriep men zich volgens Van Sasse van Yssel nog altijd op hetzelfde principe: 'die water deert, die water keert'. En dat zou toentertijd feitelijk nog hetzelfde betekenen als in de generaliteitsperiode: 'laat Noordbrabant maar verzuipen, als wij ons overtollig water maar kwijt worden'.¹⁸⁸

Als iemand die 'ter plaatse bekend is en de geschiedenis van de streek kent', werd Van Sasse van Yssel beschouwd als deskundige voor alles betreffende Noord-Brabant in de politiek.¹⁸⁹ Vanuit die rol maakte hij regelmatig lokaalhistorische referenties in het parlement, bijvoorbeeld bij de behandeling van Brabantse gemeentelijke herindelingen in de Tweede Kamer, of toen in de gemeenteraad van 's-Hertogenbosch een verbod van de carnavalsviering op tafel lag.¹⁹⁰ In het geval van de Beerse Maaskwestie drong zijn geschiedschrijving door in zijn politiek, maar dit gebeurde ontegenzeggelijk ook andersom. In 1927 publiceerde Van Sasse van Yssel een artikel over de beroemde watersnood van 's-Hertogenbosch in 1757, in provinciaal-historisch tijdschrift *Taxandria*. Nog tot 1880 overstroomde de stad regelmatig, en dat was geen pretje, zo liet Van Sasse van Yssel eerder ook in de Tweede

168 Smit, 'Provincie en parlement', 16.

169 *HTK*, 24 april 1923, 2121.

170 *HTK*, 10 maart 1927, 1710.

171 Kraaijestein, 'Nederland en de Eerste Wereldoorlog', 29, 38-39; Moeyses, *Buiten Schot*, 69-71; 271-273.

172 *HTK*, 22 december 1915, 886.

173 *HTK*, 4 februari 1916, 1146.

174 Bosch, 'De nabijheidspolitiek van Harm Smeenge', 621.

175 *HTK*, 20 december 1912, 1560-1561.

176 *HTK*, 20 december 1912, 1558-1560.

177 Van Heezik, *Strijd om de rivieren*, 146-147; Van der Woud, *Een nieuwe wereld*, 206-208.

178 *HTK*, 7 mei 1929, 2241.

179 Van Lanschot, 'Levensbericht van Jhr. mr. A.F.O. van Sasse van Yssel', 125; *HTK*, 22 november 1921, 616; *HTK*, 26 februari 1924, 889.

180 Van Heezik, *Strijd om de rivieren*, 124-125; Van den Heuvel, 's-Hertogenbosch, eiland in een onmetelijke zee, 405.

181 *HTK*, 16 december 1924, 1150.

182 *HTK*, 16 november 1920, 481; *HTK*, 26 februari, 889.

183 Van Heezik, *Strijd om de rivieren*, 123.

184 *HTK*, 16 november 1920, 482.

185 *HTK*, 16 december 1924, 115; *HTK*, 30 november 1928, 763; Waterschap De Maaskant, *Geschiedenis van de Beerse Maas*, 7.

186 *De Tijd*, 2 februari 1917; *De Zuid-Willemsvaart*, 13 februari 1917.

187 *HTK*, 1 februari 1917, 1379.

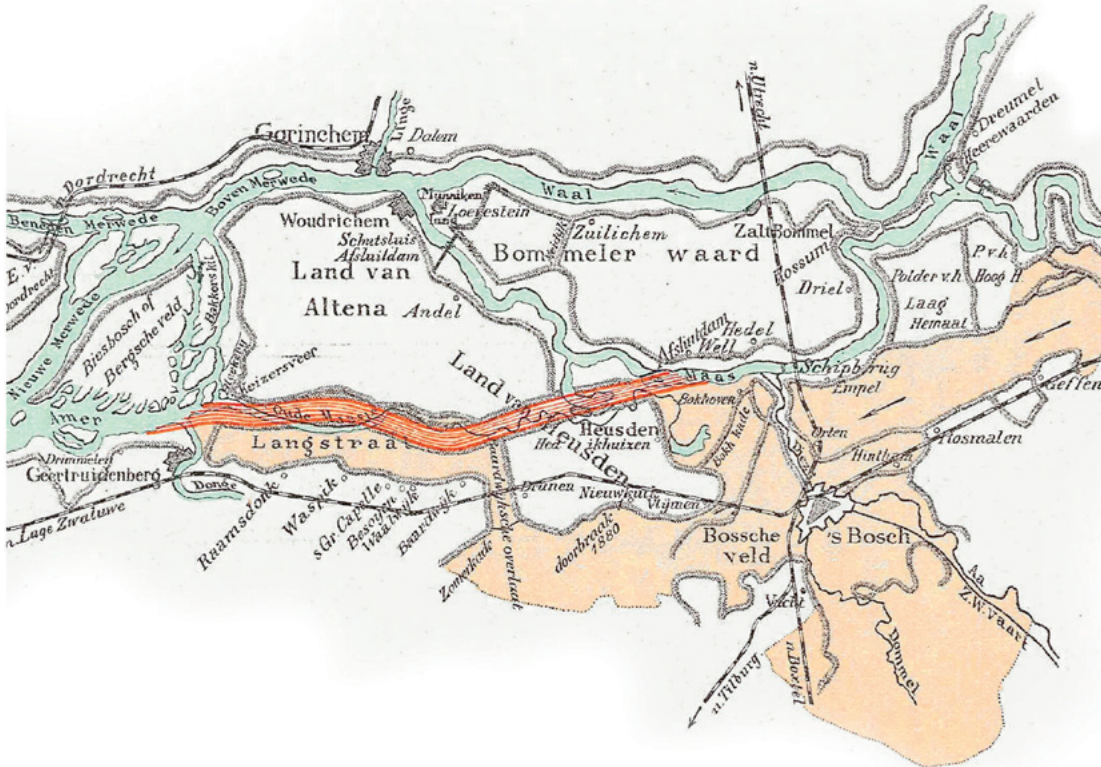
188 *HTK*, 16 november 1920, 481.

189 *HTK*, 13 april 1921, 2033.

190 *HTK*, 13 april 1921, 2033; Van der Ven, *Het carnavalsboek van Nederland*, 108.

Kamer weten: 'Alleen de journalisten, die van buiten kwamen om te zien hoe de Bosschenaars alsdan in het water ploeterden en spartelden, amuseerden zich, doch de inwoners hadden er alles behalve plezier van, en bovendien grooten overlast en nadeel.' Deze geschiedenis verbond hij aan de eigentijdse problematiek: 'Zoo is het ook nog in noordoostelijk Noordbrabant.'¹⁹¹ Zijn artikel werd in die geest afgesloten: 'Moge 's Landsregeering [...] spoedig tot uitvoering [...] overgaan, opdat ook het N.O. van Noordbrabant bevrijd worde van watersnooden, zooals die, waaraan Noordbrabants hoofdstad vroeger zoo herhaaldelijk bloot stond.'¹⁹² Vervolgens somde Van Sasse van Ysselst zijn actuele, concrete waterstaatsplannen op, met uiteindelijk de afsluiting van de Beerse Overlaat.

Om daar te geraken vroeg Van Sasse van Ysselst in de Tweede Kamer in 1926 wederom om een staatsbijdrage aan de versterking van de Maasdijken.¹⁹³ Op dat moment was er met Hendrik van der Vegte net een nieuwe minister van Waterstaat aangetreden, schijnbaar naar grote tevredenheid van Van Sasse van Ysselst. Hij had er goede hoop op dat de slepende kwestie spoedig zou worden opgelost nu er 'een jurist' aan het roer was geplaatst. Volgens de minister berustten Van Sasse van Ysselst's verwachtingen echter op een misverstand:

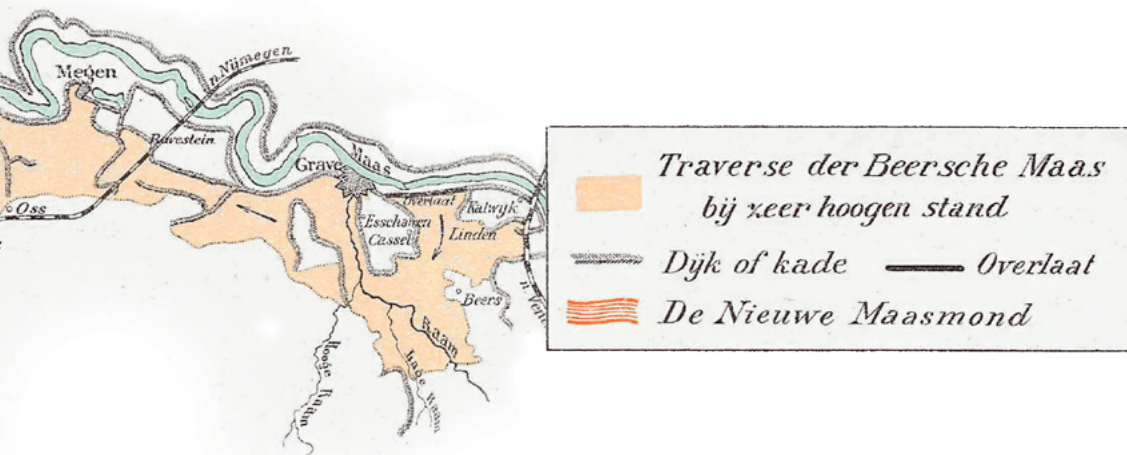

9. Traverse van de Beerse Maas.

Nu kan ik mij best begrijpen dat, wanneer er een ingenieur aan het hoofd van het Departement van Waterstaat staat, deze zeer oneerbiedig zal zeggen: al die juristerij begrijp ik niet, maar ik vind, dat die dijken moeten worden hersteld en als het geld niet van elders kan komen, dan moet het maar uit 's Rijks kas gevonden worden. Maar een jurist heeft nu eenmaal de eigenschap, om conservatief te zijn, wanneer het de goede verhoudingen betreft en van mij kan dus ook worden verwacht, dat ik niet gauw verandering zal brengen in hetgeen ik zou willen noemen een van de pilaren van ons waterstaatsrecht, nl., dat dijken in beheer en in verzorging zijn bij degenen, die het beheer op zich hebben gekregen.¹⁹⁴

Uit het betoog van Van Sasse van Ysselst bij de behandeling van de waterstaatsbegroting het jaar erna blijkt hoezeer de minister in zijn aanzien was gedaald. Hij laakte het vasthouden aan de 'ouden, doch niet socialen, maar egoïstischen rechtsregel van het waterschapsrecht', die hij al zo vaak had bekritiseerd.¹⁹⁵ De opstelling van de minister, die definitieve besluitvorming bovendien voor zich uitschoof, wekte bij Van Sasse van Ysselst de indruk 'dat hij handelt als een advocaat'. Van Sasse van Ysselst wees de minister op de 'contractuele plicht' die de staat zou hebben door eerdere beloftes, en riep hem op om een goed geïnformeerd en eerlijk besluit te nemen: 'handel ten deze als een rechter'.¹⁹⁶

De afronding van de Maaswerken zou tot 1939 duren, waarna het mogelijk werd om de Beerse Overlaat te sluiten.¹⁹⁷ In februari 1939, een halfjaar voor het overlijden van Van Sasse van Ysselst, diende waterschap De Maaskant het officiële verzoek hiervoor in bij de minister van Waterstaat. Een nieuwe, volledig waterkerende dijk van 4200 meter lang werd in 1942 voltooid.¹⁹⁸ De verbetering van de Noord-Brabantse watertoestand werd door de *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Courant* niet in de laatste plaats toegeschreven aan Van Sasse van Ysselst, 'wiens groote verdienste het is geweest de Regeering te interesseeren voor den waarlijk onhoudbaren toestand in dit Gewest, dat toch zooveel zou kunnen beloven'.¹⁹⁹

191 HTK, 26 februari 1924, 889.

192 Van Sasse van Ysselst, 'De overstroming van 's-Hertogenbosch', 111.

193 HTK, 7 december 1926, 972-973.

194 HTK, 7 december 1926, 987.

195 HTK, 8 december 1927, 917.

196 HTK, 8 december 1927, 918.

197 Van Heezik, *Strijd om de rivieren*, 141-142.

198 Pilon, 'Van overlaat tot banddijk', 70; Waterschap De Maaskant, *Geschiedenis van de Beerse Maas*, 11.

199 *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Courant*, 2 mei 1939.

Conclusie

Van Sasse van Yssel trad in meerdere opzichten in de voetsporen van zijn voorvaderen: als rechter, cultureel bestuurder en als politicus. Zijn elitaire, adellijke identiteit en rechterlijke achtergrond bezorgden Van Sasse van Yssel aan de ene kant een parlementair imago van rationele onafhankelijkheid, waar hij zich graag op liet voorstaan. Tegelijkertijd stond hij net als zijn grootvader, Leopold van Sasse van Yssel, bekend als strijder voor de belangen van Noord-Brabant. Dit politieke imago verdiende hij in verschillende parlementaire functies, met name als de vertegenwoordiger van kiesdistrict 's-Hertogenbosch in de Tweede Kamer, maar kreeg verder vorm door zijn buitenparlementaire werkzaamheden. In zijn historische en culturele werk streefde Van Sasse van Yssel hetzelfde doel na, namelijk de verheffing van zijn provincie, stad en regio. Door zijn kennis en status kwam Van Sasse van Yssel bekend te staan als 'Brabander par excellence', die als een vader bekend was met het wel en wee van *zijn* volk. Zoals *De Tijd* in 1926 schreef: 'Hij kent in Brabant alle steden, alle dorpen, alle wegen, alle stroomen [...]. Hij kent de boeren en de burgers; hij kent iedereen. En iedereen kent hem.'²⁰⁰ Ook Van Sasse van Ysselts rechterlijke achtergrond beïnvloedde zijn politieke reputatie. Op basis van zijn kennis van de rechterlijke praktijk en om wat hij in de rechtszaal meemaakte, positioneerde hij zich tegenover meer theoretisch opererende collega's als een 'man van de praktijk'.

Zoals in de introductie aan de orde kwam, gaf zijn opvallende combinatie van werkzaamheden Van Sasse van Yssel – in veel opzichten een typische conservatief – tegelijkertijd een democratisch imago. Maar zijn status als lokale vertegenwoordiger van een achtergestelde regio gaf hier inhoud aan. Dat een dergelijke politieke rolopvatting hier met democratische waarden in verband werd gebracht is opvallend, aangezien deze in de historische literatuur vaker als premoderne, cliëntelistische vorm van politiek wordt uitgelegd. Het verhaal van Van Sasse van Yssel toont de noodzaak aan van een heroverweging van de betekenis en het functioneren van lokale politieke vertegenwoordiging in de Nederlandse geschiedenis. Hoewel de manier waarop Van Sasse van Yssel invulling gaf aan zijn politieke rol sterk afwijkt van hedendaagse normen, plaatst zijn verhaal bovendien het recente succes van politici met een lokaal, praktisch vertegenwoordigingsideaal in historisch perspectief.

Archivalia

Handelingen der Staten van Noordbrabant (verkort: HSNB), BHIC,
Toegangsnummer 17. Provinciaal Bestuur Noord-Brabant, 1814 – 1920.
 Handelingen der Staten van Noordbrabant (hierna: HSNB), BHIC,
Toegangsnummer 1148. Provinciaal Bestuur Noord-Brabant, 1920 – 1949.
 Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (verkort: HTK).

Afkortingen

BHIC: Brabants Historisch Informatie Centrum
 HSNB: Handelingen der Staten van Noordbrabant
 HTK: Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal

Websites

- *Parlement.com*, 'Jhr. Mr.A.F.O. van Sasse van Ysselt', https://www.parlement.com/id/vg091l6ke1yj/a_f_o_van_sasse_van_ysselt (17 augustus 2023).
- *Kiesraad*, 'Tweede Kamer 14 juni 1901', <https://www.verkiezingsuitslagen.nl/verkiezingen/detail/TK19010614> (17 augustus 2023).

Kranten

De Noord Brabanter
De Tijd
De Zuid-Willemsvaart
Het Huisgezin
Het Vaderland
Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche courant
Twentsche Courant

Literatuur en gedrukte bronnen

- Augusteijn, J., en E. Storm, 'Introduction: Region and State', in: idem red., *Region and State in Nineteenth-Century Europe. Nation-Building, Regional Identities and Separatism* (Basingstoke 2012) 1-9.
- Berg, J. van de, *De toegang tot het Binnenhof. De maatschappelijke herkomst van de Tweede-Kamerleden tussen 1849 en 1970* (Weesp 1983).
- Beurden, N. van, *Een Bosch en enigszins deftig instituut. Het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant 1925-1959* (doctoraalscriptie Katholieke Universiteit Nijmegen 1988).
- Bosch, F., 'De nabijheidspolitik van Harm Smeenge, 1886-1935. Lokale vertegenwoordiging in de Nederlandse nationale politiek', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 134 nr. 4 (2021) 603-625.
- Douma, K., "'Schep immer nieuwe vreugd, vriendschap gezelligheid". Over Brabantse adel, "herengezelschappen" en regionale identiteit', in: *Noordbrabants historisch jaarboek 2016* ('s-Hertogenbosch 2016) 129-159.
- Douma, K., *De adel in Noord-Brabant. Groepsvorming, adellijke levensstijl en regionale identiteit* (Hilversum 2015).
- Duijvendak, M., 'Jhr. mr. A.F.O. van Sasse van Yssel (1852-1939). Rechter, politicus, historicus', in: J. van Oudheusden red., *Brabantse biografieën dl. I* (Amsterdam 1992) 146-149.
- Duijvendak, M., *Rooms, rijk of regentesk. Elitevorming en machtsverhoudingen in oostelijk Noord-Brabant* ('s-Hertogenbosch 1990).
- Giersbergen, W. van, 'Kunstonderwijs en kunstklimaat in Noord-Brabant, 1796-1940', in: Ch. de Mooij en M. Tappeniers, *De muze als motor. Beeldende kunst en de ontwikkeling van het moderne Brabant: 1796-1940* ('s-Hertogenbosch 1996) 38-87.
- Gribling, J.P., *P.J.M. Aalberse 1871-1948* (Utrecht 1961).
- Heezik, A. van, *Strijd om de rivieren. 200 jaar rivierenbeleid in Nederland of de opkomst en ondergang van het streven naar de normale rivier* (Den Haag/Haarlem 2008).
- Heuvel, F. van den, *'s-Hertogenbosch, eiland in een onmetelijke zee. Omgangsstrategieën van de stedelijke overheid en de bevolking van 's-Hertogenbosch met hoogwater en overstromingen (1740-1995)* (Oisterwijk 2021).
- Hoffman, E.R.M., *Noord-Brabant en de opstand van 1830* (Tilburg 1974).
- Jong, R. de, 'Katholieken en verkiezingen, 1850-1900. Oude en nieuwe vormen van politiek', *Groniek. Historisch Tijdschrift* 137 (1997) 433-442.
- Jong, R. de, *Electorale cultuur en politieke oriëntatie. Verkiezingen in Gelderland, 1888-1940* (Hilversum 2005).
- Jong, R. de, *Van Standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum 1999).
- Kaal, H., 'Politics of place. Political representation and the culture of electioneering in the Netherlands, c.1848-1980s', *European Review of History* 23 nr. 3 (2016) 486-507.
- Kempen, A.F.J. van, 'Een consoliderend gewest: conservatisme en confrontatie in bestuur en politiek', in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt red., *Geschiedenis van Noord-Brabant Deel II. Emancipatie en Industrialisering* (Amsterdam 1996) 45-63.
- Klinken, G. van, *Actieve Burgers. Nederlanders en hun politieke partijen 1870-1918* (Amsterdam 2003).
- Kok, G.Chr., *Van Raad van Brabant naar Gerechtshof 's-Hertogenbosch. Zes eeuwen rechtspraakgeschiedenis* (Hilversum 2008).
- Kraaijestein, M., 'Nederland en de Eerste Wereldoorlog 1914-1918. Lokale noden en lokaal beleid', in: J. Biemans, H. van der Linden, T. Sas red., *'s-Hertogenbosch en de Eerste Wereldoorlog* (Soesterberg 2018) 23-44.
- Kroeze, R., *Een kwestie van politieke moraliteit. Politieke corruptieschandalen en goed bestuur in Nederland, 1848-1940* (Hilversum 2013).
- Lanschot, F.J. van, 'Levensbericht van Jhr. mr. A.F.O. van Sasse van Yssel', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, 1942* (Leiden 1942) 124-129.
- Loots, J., *Voor het volk, van het volk. Van districtenstelsel naar evenredige vertegenwoordiging* (Amsterdam 2004).
- Moes, J., *Onder Aristocraten. Over hegemonie, welstand en aanzien van adel, patriciaat en andere notabelen in Nederland 1848-1914* (Hilversum 2012).
- Moeyes, P., *Buiten Schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2001).
- Oss, J.D.J. van, en J.G.M.M. Rosendaal, 'Noordbrabants verleden als nationaal erfgoed. Geschiedbeoefening en beeldvorming in het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, 1837-1886' in: *Noordbrabants historisch jaarboek 1990* ('s-Hertogenbosch 1990) 9-47.
- Oudheusden, J. van, 'Beelden van Brabant', in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt red., *Geschiedenis van Noord-Brabant Deel I. Traditie en Modernisering 1796-1890* (Amsterdam 1996) 429-434.
- Oudheusden, J. van, 'De verbeelding van Brabant. De lange zoektocht naar een gewestelijke identiteit', in: Ch. de Mooij en P. Kokke red., *De muze als motor. Beeldende kunst en de ontwikkeling van het moderne Brabant: 1796-1940* ('s-Hertogenbosch 1996) 11-34.
- Pilon, J., 'Van overlaat tot bandijk. Een kleine geschiedenis van de Beerse Maas', in: A. van Heezik e.a. red., *Zoals ook zee zich terugtrekt en leegte achterlaat. Vriendenbundel Pieter de Wilde* (Amstelveen 2001) 59-71.
- Planken, P.N., en A. van Sasse van Yssel, *Geschiedenis van Bergeijk* ('s-Hertogenbosch 1902).
- Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant (hierna: Provinciaal Genootschap), *Handelingen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant 1893-1897* ('s-Hertogenbosch 1898).
- Provinciaal Genootschap, *Handelingen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant 1897-1903* ('s-Hertogenbosch 1904).

- Provinciaal Genootschap, *Handelingen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant 1904-1909* ('s-Hertogenbosch 1910).
- Provinciaal Genootschap, *Handelingen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant 1909-1915* ('s-Hertogenbosch 1917).
- Provinciaal Genootschap, *Handelingen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant 1916-1927* ('s-Hertogenbosch 1927).
- Provinciaal Genootschap, *Handelingen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant 1933-1937* ('s-Hertogenbosch 1937).
- Provinciaal Genootschap, *Handelingen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant 1927-1929* ('s-Hertogenbosch 1930).
- Rooy, P. de, *Ons stijpe op de waereldkaart. De politieke cultuur van modern Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Amsterdam 2014).
- Sasse van Ysselt, A. van, 'De overstrooming van 's-Hertogenbosch in 1757', *Taxandria* (1927) 96-111.
- Sasse van Ysselt, A. van, 'Het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant 1837-1937', *Taxandria. Tijdschrift voor Noordbrabantse geschiedenis en volkskunde* 44 (1937) 57-80.
- Sasse van Ysselt, A. van, 'Inleiding', in: M.G. Wildeman, *De ridderschap van Noordbrabant. Stamdeelen der leden, 1814-1903* (z.p. 1903) 11.
- Sasse van Ysselt, A. van, *De voornamen huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch alsmede hunne eigenaars of bewoners in vroegere eeuw. Aanteekeningen uit de Bossche schepenprotocollen loopende van 1500-1810* (3 dln.; 's-Hertogenbosch, 1911-1914).
- Smit, D., 'Provincie en parlement. Regionale vertegenwoordiging in de Tweede Kamer, 1815-heden', in: *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2018. Regio versus Randstad* (Amsterdam 2018) 9-19.
- Storm, E., 'Nation-building in the Provinces: The Interplay between Local, Regional and National Identities in Central and Western Europe, 1870-1945', *European History Quarterly* 42 nr. 4 (2012) 650-663.
- Storm, E., 'Regionalism in History, 1890-1945. The cultural approach', *European History Quarterly* 33 nr. 2 (2003) 251-265.
- Velde, H. te, 'Onderwijzers in de parlementaire politiek. Thorbecke, Guizot en het Europese doctrinaire liberalisme', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 113 nr. 3 (1998) 322-343.
- Velde, H. te, 'Van grondwet tot grondwet. Oefenen met parlement, partij en schaalvergroting, 1848-1917', in: R. Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-2012* (Amsterdam 2013) 111-194.
- Velthoven, H. van, *Stad en Meijerij van 's-Hertogenbosch, dl. II* (Amsterdam 1938).
- Ven, D.J. van der, *Het carnavalsboek van Nederland in elf hoofdstukken* (Leiden 1941).
- Ven, F.J.M. van de, *125 jaar Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant 1837-1862* ('s-Hertogenbosch 1962).
- Vereeniging tot het bevorderen van de beoefening der wetenschap onder de katholieken in Nederland, *Lijst van geschriften van de leden der vereniging. Supplementen* (Leiden 1941).
- Verwiel, H., 'De Brabantse koffietafel', in: *Alledaagse Dingen* 7 nr. 3 (1998) 12.
- Vis, G.N.M., 'Provinciaal bestuur van Noord-Brabant. Grepen uit de 175-jarige geschiedenis', in: *175 jaar provinciaal bestuur van Noord-Brabant* ('s-Hertogenbosch 1989) 9-80.
- Waterbolk, H.T., 'Albert Egges van Giffen Noordhorn 14 maart 1884 - Zwolle 31 mei 1973', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1976* (Leiden 1976) 122-153.
- Waterschap De Maaskant, *Geschiedenis van de Beerse Maas* (z.p. 1950).
- Witlox J.H.J.M., en P.J.M. Aalberse, *Varia Historica* ('s-Hertogenbosch 1936).
- Witlox, J.H.J.M., *De Katholieke Staatspartij in haar oorsprong en ontwikkeling geschetst* (3 dln.; 's-Hertogenbosch/Bussum 1919, 1927, 1969).
- Woud, A. van der, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland* (Amsterdam 2008).

Ordnungspolizei in 1942 op de Heuvel in Tilburg. Coll. Regionaal Archief Tilburg.

Ton de Jong

Het vuile werk werd niet bestraft

Het optreden van de *Grüne Polizei* in Noord-Brabant, 1940-1944

Inleiding

In de regenachtige ochtendschemer van 7 september 1944 vermoordden manschappen van de *Ordnungspolizei* in Biest-Houtakker (gemeente Hilvarenbeek) veearts Piet Leermakers en onderduiker Jan van Dongen. Zij werden doodgeschoten achter het huis van de veearts. Acht jonge kinderen hadden geen vader meer, zijn vrouw kwam de klap nooit te boven. De kinderen bleven met veel vragen zitten. Wie waren de daders? Wie was de verrader? Waarom heeft er nooit vervolging plaatsgevonden? De antwoorden kwamen niet. Zelfs niet op de vraag waarom de *Ordnungspolizei* erbij betrokken was. Had het ook de *Sicherheitsdienst* of de *Feldgendarmarie* kunnen zijn? Deze vragen leidden tot een speurtocht om licht te brengen in deze duisternis.

De Duitsers beschikten over een omvangrijk repressieapparaat dat gewelddadiger werd naarmate de bezetting langer duurde.¹ Het bestond uit verschillende segmenten die met elkaar waren verbonden, soms hiërarchisch, soms alleen ad hoc en operationeel. De vraag is wie in Noord-Brabant feitelijk de verschillende taken uitvoerde. Welke instantie was verantwoordelijk voor de uitoefening van repressie en wie waren de mannen die het vuile werk verrichtten? Over de rol en de daden van de *Sicherheitsdienst* in Noord-Brabant is het een en ander bekend. Zo zijn afzonderlijke gebeurtenissen in kaart gebracht maar niet de geschiedenis van de organisatie en de individuele daders.² Naar de *Ordnungspolizei* (Orpo), vanwege de kleur van hun uniform ook wel *Grüne Polizei* genoemd, is nauwelijks onderzoek gedaan. Hoe was zij landelijk en regionaal georganiseerd? Wat waren haar taken en hoe voerde zij die uit? Wie waren de mannen die de leiding hadden en hoe vatten zij hun taak op? Zien we in de loop van de tijd een verandering in de manier waarop ze hun werk uitvoerden? Tot slot: hoe verliep de vervolging en bestraffing na de oorlog?

Dit onderzoek naar de daders van de moord op Leermakers en Van Dongen kreeg er een breder en dieper spoor bij: het in kaart brengen en analyseren van de *Ordnungspolizei* in Noord-Brabant. Dat is niet eerder gebeurd. In Nederland is slechts fragmentarisch onderzoek gedaan naar de *Ordnungspolizei*. In Duitsland is de wetenschappelijke belangstelling groter, want ingegeven door de wandaden van de *Ordnungspolizei* in Oost-Europa.³ De bekendste Duitse publicist/onderzoeker is Wolfgang Curilla, die in 2020 *Die deutsche Ordnungspolizei im Westlichen Europa 1940-1945* publiceerde.⁴ Aan Nederland besteedt hij 135 pagina's, waarin hij organisatie en daden in grote lijnen schetst. De gruwelijkheden in

1 Van den Moosdijk, 'Noord-Brabant: verzet en repressie in nationale context'.

2 Croes en Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan', 156-160; Bak, *Een oord van bang wachten*.

3 Browning, *Ordinary Men*.

4 Curilla, *Die deutsche Ordnungspolizei im Westlichen Europa*. Zie de recensie door Guus Meershoek op www.hsozkult.de/publicationreview/id/reb-29166 (geraadpleegd 10 maart 2023).

Brabant, ook de moord op Leermakers en Van Dongen, worden terloops behandeld.⁵ Een belangrijke bron zijn de persoonsdossiers van *Ordnungspolizisten* in het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging.⁶ Ook in Duitse archieven, in literatuur en gedrukte media is het nodige te vinden.

Muzikale entree

De Duitse politie werd in 1936 in twee delen gesplitst: de *Ordnungspolizei* (afgekort als Orpo, ook wel OrPo) en de *Sicherheitspolizei* (afgekort Sipo).⁷ In 1939 gingen de Sipo en de *Sicherheitsdienst* of SD, de inlichtingendienst van nazi-Duitsland, samen in het *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA) onder bevel van Heinrich Himmler (1900-1945), hoofd van de SS. De Orpo was de reguliere, geüniformeerde politie. Hieruit werden in 1939 pseudomilitaire formaties geselecteerd, aangevuld met reservepolitie en vrijwilligers. Zij werden gelegerd in kazernes. Deze politiebataljons waren aanvankelijk gericht op het handhaven van de orde in bezet gebied, maar werden al snel ingezet als veiligheidstroepen in Joodse getto's in Oost-Europa en daarna bij de massa-executies van Joden.

Vrijwel direct na de capitulatie van Nederland op 15 mei 1940 werden ook hier bataljons van de *Ordnungspolizei* geplaatst. Zij bestonden uit reservisten, die vaak al wat ouder waren, en gewone politiemensen. Het onderscheid vervaagde gedurende de bezetting door opleiding en opgedane ervaring. In Nederland zijn zestien verschillende politiebataljons actief geweest.⁸

De *Ordnungspolizei* werd zoals gezegd ook *Grüne Polizei* of *Schutzpolizei* (Schupo) genoemd. Het eerste bericht in de Nederlandse kranten dateert van 4 juni 1940: bijna alle kranten namen het Duitse persbericht letterlijk over. Het vermeldt de aankomst van een bataljon; toegevoegd wordt dat er ook een muziekkorps was meegekomen.⁹ Op 22 juni volgde een grote parade in Utrecht, waaraan ook het regiment Duitse brandweerlieden deelnam dat intussen aan de *Ordnungspolizei* was toegevoegd.

Willem II-kazerne

Op 5 juni 1940 streek de *Ordnungspolizei* neer in het Witte Dorp te Eindhoven, de in 1938 opgeleverde woonwijk in Oud-Stratum gebouwd in de stijl van de nieuwe zakelijkheid.¹⁰ Meteen werd voor korte duur een compagnie gestationeerd in Helmond om betogers te ontmoedigen die protesteerden tegen de doorvoer van krijgsgevangenen naar Duitsland.¹¹ Na enkele weken verkaste *Polizeibataillon 93* naar de Willem II-kazerne in Tilburg.¹² Dat was een logische keuze. De door A.G. Boost ontworpen kazerne was één van de zestien nieuwe kazernes die in de jaren voor de Tweede Wereldoorlog werden gebouwd, werd pas in november 1939 in gebruik genomen en bood gemakkelijk plaats aan vijfhonderd manschappen.¹³ Dat waren er in 1940 een stuk minder: volgens opgave van de commandant ongeveer driehonderd.¹⁴ Het bataljon, afkomstig uit Frankfurt am Main, werd geleid door majoor Erich Klein, die had gevochten in Duinkerken. Hij bracht buitgemaakt oorlogsmaterieel mee naar Tilburg, waar het werd gesloopt. In het najaar werd *Polizeibataillon 93* afgelost door *Reserve-Polizeibataillon 112*, onder bevel van majoor H. Martin. Dit bataljon, met Maagdenburg als standplaats, verbleef tot mei 1942 in Tilburg, om vervolgens te worden ingezet in Noord-Rusland. *Reserve-Polizeibataillon 66* (later *Bataillon I*) onder commando

Polizeibataillon 93 marcheert in 1940 in Tilburg.

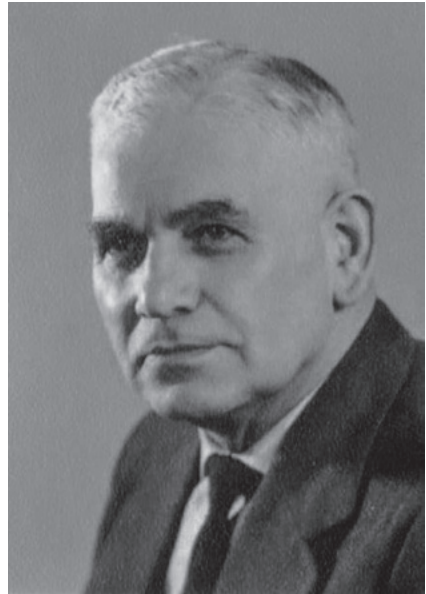
Tilburg - Koning Willem 2 Kazerne

- 5 Een andere studie is die van Muñoz, *Hitler's Green Army. Volume I*.
- 6 NL-HaNA, 2.09.09, CABR. Dit archief is tot 2025 beperkt openbaar.
- 7 Croes en Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan', 84-85, 93.
- 8 Breukers, *Politie en bezettingstijd*, 3.
- 9 Gedigitaliseerde krantenartikelen op Delpher.nl.
- 10 'Polizei-Bataillon 93 in Holland' op www.forum-der-wehrmacht.de/index.php?thread/33417-polizei-bataillon-93-in-holland/ (geraadpleegd 10 maart 2023).
- 11 Currilla, *Die deutsche Ordnungspolizei im Westlichen Europa*, 171, 203, 207.
- 12 In de Kromhoutkazerne te Tilburg was een onderdeel van de *Luftwaffe* gelegerd.
- 13 Na de oorlog waren er de Af- en Aanvoertroepen gelegerd, die in 1993 Tilburg verlieten. De gebouwen dienden vervolgens tijdelijk als gevangenis. De toekomstige bestemming is woongebied. 'Koning Willem II-kazerne' op wikimiddenbrabant.nl/Koning_Willem_II-kazerne (geraadpleegd 10 maart 2023).
- 14 NL-AsdNIOD, 077. *Generalkommissariat für das Sicherheitswesen*, inv.nr. 1727, Correspondentie met het *Reservepolizeibataillon* 112, 1941-1944.

van majoor Heinrich Esser marcheerde toen de kazerne binnen.¹⁵ Het bataljon kwam uit Frankrijk en had daar geen slechte naam opgebouwd. In Nederland werden deze Orpo's echter meteen betrokken bij de arrestatie en deportatie van Joden.¹⁶

Ander volk

In juli 1942 veranderde de structuur van de *Ordnungspolizei* in Nederland. Tussen de bataljons en de *Befehlshaber der Ordnungspolizei* werd een nieuwe laag geschoven, *SS-Polizei-Regiment 3*. Hieronder ressorteerden de drie bataljons, die simpelweg 1, 2 en 3 werden genoemd. De regimentsstaf werd begin 1943 gevestigd in het gevorderde klooster van de congregatie Dochters van Onze Lieve Vrouw van het Heilig Hart aan de Bredaseweg 191 in Tilburg. De manschappen van het Tilburgse *Bataillon I* maakten in januari 1943 plaats voor vermoeide Orpo's van het Oostfront. Majoor Herbert Fürck (1906-1992), die in Riga mede leiding had gegeven aan de moord op 26.000 Joden, voerde vanaf 7 februari 1943 dit bataljon aan.¹⁷ Voor zijn inzet in Riga werd hij bevorderd tot *SS-Sturmbannführer*.¹⁸ Hij woonde tot 11 oktober 1944 met zijn ondercommandant in de geconfisqueerde stadsvilla Prof. Dondersstraat 73, waar tot hun vlucht in mei 1940 het Joodse gezin Polak-van Cleeff had gewoond.¹⁹ De Duitsers in de Willem II-kazerne kregen in juli 1943 Nederlandse collega's in huis. Honderddertig jonge politiemannen die hun opleiding hadden gevolgd bij de pro-Duitse opleiding in Schalkhaar, vormden een Politie Compagnie die aanvankelijk in Eindhoven was gestationeerd, maar bij de *Ordnungspolizei* beter op haar plaats was. De compagnie werd vooral ingezet bij de grensbewaking. Het liep niet zoals de Duitsers wilden. Manschappen van de compagnie doken onder en er werden wapens naar buiten gesmokkeld. Voor straf werd de compagnie in augustus 1944 verplaatst naar Amsterdam. Een dertigtal agenten kwam niet door de screening en werd niet naar Amsterdam maar via Kamp Amersfoort naar Duitse concentratiekampen getransporteerd, waar een aantal van hen omkwam.²⁰

Herbert Fürck op latere leeftijd. Privéarchief familie Fürck

Een andere vreemde eend in de bijt was de 14de *Polizei-Panzerjäger-Kompanie* (14./SS-Pol.Rgt 3), die als compagnie van de *Ordnungspolizei* direct onder de regimentsstaf viel en in 1943 of 1944 in Tilburg aankwam. De 120 manschappen waren met hun materieel gelegerd in de Willem II-kazerne. De compagnie stond onder leiding van Friedrich (Fritz) Gerdes (1910-1960), die vier keer Duits kampioen speerwerpen werd en in 1936 meedeed aan de Olympische Spelen in Berlijn. De compagnie werd begin september 1944 ingezet bij de gevechten rond Hasselt.²¹ Zij beschikte over verouderde tanks die omgebouwd waren tot gemechaniseerd geschut met een zwaarder kanon: de zogeheten *Panzerjäger*.

Uitrusten

In Nederland was een wisselend aantal bataljons gelegerd, eerst vijf, later drie. In 1943 en 1944 lagen bataljons in Amsterdam (met de leiding in het Tropenmuseum), Den Haag en Tilburg. Ze waren gemotoriseerd en bezaten machinegeweren, mortieren en licht geschut. De drie bataljons varieerden in grootte tussen vier- en zevenhonderd manschappen, die in kazernes waren gelegerd. Samen vormden ze een regiment, waarvan de staf zoals gezegd vanaf 1943 gevestigd was in Tilburg. In enkele andere plaatsen lag een ondergeschikte kleinere eenheid. Eind 1942 bedroeg de totale sterkte van de *Ordnungspolizei* 3.079 man tegenover 12.886 Nederlandse politiemannen.²²

Alle Duitse politie-instanties in Nederland hadden hun eigen werkwijze, taak en bevelstructuur met aan de top altijd de *Höhere SS- und Polizeiführer* Hanns Albin Rauter (1895-1949).²³ De *Sicherheitsdienst* (SD) telde samen met de *Sicherheitspolizei*, die bestond uit de *Geheime Staatspolizei* of *Gestapo* en de *Kriminalpolizei*, ongeveer duizend man. De SD, de geüniformeerde politieke recherche met infiltranten en *V-Männer* ('vertrouwensmannen' of informanten), werkte landelijk en regionaal vanuit kantoorachtige gebouwen en was vooral op straat te zien wanneer er arrestaties werden verricht. De SD had het gemunt op het georganiseerde en ongeorganiseerde verzet en leverde een grote bijdrage aan de opsporing van Joden.

De namen van de bataljons van de *Ordnungspolizei* veranderden wanneer de Duitsers weer eens een reorganisatie doorvoerden. Een belangrijke naamsverandering vond plaats in februari 1943, toen de bataljons de toevoeging 'SS' kregen en daarmee een nazi-orgaan werden. Eerder waren het louter politieregimenten, weliswaar met een nauwe relatie tot de SS. Dit was een beloning voor SS-leider Heinrich Himmler voor bewezen diensten in Oost-Europa, waar de *Ordnungspolizei* met name in Wit-Rusland en de Baltische staten actief had deelgenomen aan het massaal doodschieten van Joden en andere opposanten van de nazi's.²⁴ De bataljons werden voor het vuile werk beloond met een relatief rustig verblijf in Nederland. De toevoeging SS was ook een bevestiging van het veranderde karakter van de *Ordnungspolizei*: de organisatie werd meer en meer militair van aard en nestelde zich in het SS-complex. Het onderscheid in taakuitoefening tussen *Waffen-SS* en Orpo-eenheden werd steeds vager. In de volksmond was het allemaal SS. Het grote verschil was dat leden van de *Waffen-SS* (met grijs uniform) individueel lid waren van de SS, maar de manschappen van de Orpo vaak niet.²⁵

De bevelsstructuur van de *Ordnungspolizei* was sterk gelaagd. Vanaf begin 1943 was de situatie als volgt: onder Rauter als hoogste vertegenwoordiger van de SS in Nederland stond de *Befehlshaber der Ordnungspolizei* (BdO), die met zijn staf eerst in Den Haag, later in Nijmegen en aan het slot van de oorlog in Meppel was gevestigd. BdO waren achtereenvol-

15 Curilla, *Die deutsche Ordnungspolizei im Westlichen Europa*, 215.

16 CIA, 'Deportation of Jews from the Netherlands in 1942' op www.cia.gov/readingroom/docs/DEPORTATION%20OF%20JEWS%20FROM%20THE%20NETHERLANDS%20IN%201942_0001.pdf (geraadpleegd 30 maart 2023).

17 Het betrof *Polizeibataillon 56*, dat als oorspronkelijke standplaats Stuttgart had.

18 Curilla, *Die deutsche Ordnungspolizei im Westlichen Europa*, 264.

19 Bijsterveld, *Ons huis*, 25-27, 202.

20 In 't Veld, *De SS en Nederland*, 130.

21 Zie discussiebijdragen op 'Forum der Wehrmacht' op www.forum-der-wehrmacht.de/index.php?thread/14111-res-pol-bat112-i-pol-reg3-stab-polreg5/&pageNo=2 (geraadpleegd 14 maart 2023).

22 In 't Veld, *De SS en Nederland*, 940.

23 Voor dit en het volgende: Croes en Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan', 91-92, 99-134, 138-140, met name 117.

24 Browning, *Ordinary Men*, geeft een indringend beeld van de moord op 83.000 Joden door een bataljon van de *Ordnungspolizei*.

25 NL-HaNA, 2.09.08, Directoraat voor de Bijzondere Rechtspleging, inv.nr. 944, Organisatie en indeling van de Duitse *Ordnungspolizei*.

gens Otto Schumann (1886-1952), vanaf december 1942 Heinrich Lankenau (1891-1983), vanaf begin januari 1944 Hellmuth Mascus (1891-1972), vanaf 14 oktober 1944 tot februari 1945 Hans Griep (1895-1946) en tot de capitulatie wederom Mascus.²⁶ De staf had onder meer een afdeling die zich bezighield met de organisatie van de Nederlandse politie en een afdeling die een databestand met personalia van Nederlandse politiemensen bijhield. Een opdracht van Rauter liep meestal via de *Befehlshaber der Ordnungspolizei*, vervolgens naar de regimentstaf in Tilburg en ten slotte naar het bataljon, maar hij benaderde ook wel rechtstreeks een bataljon. Bij de procureurs-generaal (PG's) in de provincies waren verbindingsofficieren gedetacheerd. Deze *Verbindungsoffiziere* hadden als taak de Nederlandse politie in de gewenste richting te manoeuvreren. In Noord-Brabant was de verbindingsofficier van de PG gevestigd in Den Bosch. Ook de gewestelijke politiedirecteuren kregen een Duitse officier als assistent c.q. pottenkijker. Een belangrijke taak was het optreden als gevechtseenheid in geval van een invasie. Daarvoor werd intensief geoefend. De Orpo werd aan het front een operationele eenheid binnen het Duitse leger. Een speciale landelijke eenheid, de *Funkbeobachtungsstelle*, hield zich bezig met het opsporen van illegale zenders. De dienst had zes peilauto's in bedrijf.²⁷

Na de bevrijding van Zuid-Nederland reorganiseerde de *Ordnungspolizei* zich ten noorden van de grote rivieren. Vanuit het Zuiden gevluchte 'foute' politiemannen en NSB'ers traden toe tot de *Grünen* of andere eenheden. Zij maakten zich opnieuw schuldig aan ernstige misdaden. Een voorbeeld is de Nederlander Heije Karel Burger (1906-1988). Politieofficier en NSB'er Burger arresteerde in Tilburg 27 onderduikers, voornamelijk Joden, van wie er 23 niet terugkeerden. Hij was op 6 april 1945 betrokken bij de executie van vijftien Nederlanders in Dedemsvaart. Tegen hem werd aanvankelijk de doodstraf geëist, die later omgezet werd in twintig jaar gevangenisstraf.²⁸

Charmeoffensief

De *Ordnungspolizei* probeerde aanvankelijk sympathiek over te komen bij de bevolking. Het muziekkorps van de *Ordnungspolizei* gaf her en der in het land concerten, onder andere op 15 juli en 31 oktober 1940 in Tilburg.²⁹ Als onderdeel van het charmeoffensief werd in februari 1941 voor het eerst de *Dag van de Duitse politie* georganiseerd. In Tilburg nodigde de commandant vierhonderd kinderen uit voor een warme maaltijd in de Stadsschouwburg aan de Heuvel.

Te kwart voor twaalf reden drie veldkeukens voor, twee waren gevuld met smakelijke rijstsoep, de derde met chocolade. (...) Voor de muzikale omlijsting zorgde de eigen muziekkapel van het bataljon, evenals het zangkoor en de groep mondharmonicaspelers.³⁰

Onderling hielden de bataljons sportwedstrijden, waarbij vooral de driekamp (honderd meter hardlopen, kogelstoten, verspringen) populair was.³¹ In februari 1942 werd de Dag van de Duitse politie nog uitbundiger gevierd. Opnieuw kregen vijfhonderd Tilburgse kinderen een warme maaltijd. Na een concert van het muziekkorps nam bataljonscommandant Martin op De Heuvel de parade af van zijn manschappen. Een Duitse krant schreef: *Die gute Haltung und das selbstbewusste Auftreten der Männer musste jedes Herz erfreuen.*³² Er kwamen echter nauwelijks Tilburgers op af. De dag werd besloten met een bonte avond, die twee dagen later werd herhaald. *Der Grüne Polizei will und wird immer Freund und Helfer sein*, eindigt het artikel. Zes weken later, van 1 tot 8 april, organiseerde het bataljon in het

De Duitsers deelden in Tilburg gratis maaltijden uit. Foto NIOD.

stadhuis van Tilburg een drukbezochte tentoonstelling 'Voor het Kind' van zelfgemaakt speelgoed, dat geschonken werd aan Nederlandse en Duitse kinderen.³³ Het was de laatste keer dat de *Ordnungspolizei* min of meer positief in het nieuws kwam. De Dag van de Duitse politie werd daarna niet meer gevierd.

Tilburgse kinderen krijgen van de Ordnungspolizei een warme maaltijd aangeboden. *De Tijd* 18 februari 1941, foto FOTAC.

- 26 Croes en Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan', 138 noot 233.
- 27 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 6, 873.
- 28 Van Putten, 'Piet Gerrits', 90.
- 29 *Dagblad van Noord-Brabant*, 21 oktober 1940.
- 30 *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 17 februari 1941; *De Tijd*, 16 en 18 februari 1941.
- 31 *Arnhemsche Courant*, 14 juli 1941.
- 32 *Deutsche Zeitung in den Niederlanden*, 15 februari 1942.

Een school zwaardvissen

De *Ordnungspolizei* was in de steden waar zij was gelegerd zichtbaar aanwezig, in tegenstelling tot de *Sicherheitspolizei*. Wanneer er niets bijzonders was, zag je, zo schreef Simon Carmiggelt, 'die lui op de fiets door de stad patrouilleren, geluidloos, vooruitglijdend als een school zwaardvissen'.³⁴ Zij hielpen de Nederlandse politie soms bij het regelen van het verkeer, maar verbleven vooral op de kazerne, waar veel aan exercitie en sport werd gedaan. De manschappen verbleven in de kazerne, de (onder)officieren in geconfisqueerde woningen. Villa's hadden de voorkeur, zoals in de Prof. Dondersstraat in Tilburg. Om de tijd door te komen kregen de manschappen in de Willem II-kazerne uitgebreide scholingsprogramma's voorgeschoteld, de *Wochenschulung*. Die bestond uit pure indoctrinatie. De Russen werden afgeschilderd als barbaren. Met de cursus *Der Jude, ein ewiger Schmarotzer und Zerstörer* ('De Jood, een eeuwige parasiet en vernietiger') werd de Jodenhaat aangewakkerd.³⁵

In Tilburg en regio was de Orpo zichtbaar tijdens verplaatsingen en oefeningen, voornamelijk op de Regte Heide onder Goirle en Riel. Geregeld reden zij met drie wagens vaste trajecten door Brabant. De eerste route liep van Tilburg via Eindhoven-Helmond-Boxtel en Oisterwijk. De tweede ging door West-Brabant: Tilburg-Breda-Roosendaal-Bergen op Zoom-Breda-Tilburg. De bevolking imponeren was het doel van deze rondritten.³⁶ De handhaving van orde en regels lieten zij voornamelijk over aan de Nederlandse politie, maar wanneer zij bij toeval een overtreding constateerden, bleef de Orpo niet aan de kant staan. De bevelslijn van de *Ordnungspolizei* naar de Nederlandse politie liep voor Noord-Brabant en Limburg 'over Den Bosch'. Tot 1 maart 1941 was aan de *Beauftraften des Reichskommissars für die Provinzen*, de bestuurlijk toezichthouder namens het Duitse bestuur in de provincie, een stafofficier van de *Ordnungspolizei* verbonden. Daarna was hij als verbindingsofficier gekoppeld aan de procureur-generaal. Hij gaf aanwijzingen aan de Nederlandse politie, greep in bij conflicten en bij weigerachtig gedrag, en zag erop toe dat Duitse regelgeving werd uitgevoerd, om te beginnen de verduisteringsmaatregelen. Verbindingsofficier voor Noord-Brabant en Limburg was Franz Wolk (1894-?), die deze functie nagenoeg de hele oorlogsperiode heeft uitgeoefend.³⁷ Hij had een ambtelijke staf van tien personen, die kantoor hielden aan Hekellaan 6 in Den Bosch. Wolk stuurde maandelijks een uitgebreid stemmingsbericht naar zijn leidinggevendenden waarin de gebeurtenissen en sfeer in Noord-Brabant tot in detail werden weergegeven. Er is na de oorlog geen vervolging tegen hem ingesteld.

Machtsverdeling

Over de afstemming van taken en praktische zaken had de bataljonscommandant van de *Ordnungspolizei* veelvuldig contact met de burgemeester van Tilburg en met het plaatselijk hoofd van de politie. Breda en 's-Hertogenbosch hadden geen hinder van de aanwezigheid van honderden *Grünen*. 's-Hertogenbosch en Vught zaten wel opgescheept met het provinciale hoofdkwartier ofwel *Außenstelle* van de *Sicherheitsdienst* en *Sicherheitspolizei*.³⁸ Later waren er ook de staf en een bataljon van de Landstorm, onderdeel van de Waffen-SS, gevestigd. Breda had behalve een steunpunt van de *Sicherheitsdienst* een groot detachement van de *Feldgendarmarie* (militaire politie). Eindhoven kreeg behalve een dependance van de *Sicherheitsdienst* in september 1943 een onderafdeling van de *Ordnungspolizei*, die samen met de plaatselijke commandant van de *Wehrmacht* gevestigd was tegenover het Van Abbemuseum. Deze *Dienststelle* telde 27 manschappen en had als taak het bewaken

van de openbare orde en het neerslaan van oproer en stakingen. Dat was nodig gebleken in Eindhoven. Zo hadden alle grote Brabantse steden een stevig Duits repressieapparaat binnen de grenzen. De alom aanwezige *Wehrmacht* met *Ortskommandantur* completeerde de ingewikkelde Duitse organisatiestructuur. De Duitsers werden ook nog eens geholpen (en soms voor de voeten gelopen) door de Landwacht en Weerbaarheidsafdeling (WA), de geüniformeerde ordedienst en knokploeg van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB).

Indianenfuiven

De commandant van het Duitse politiebataljon in Tilburg liet merken wie de baas was. Zo klaagde hij bij het hoofd van de Tilburgse politie dat hij 'den laatsten tijd zeer slecht en onvoldoende gegroet werd door het geüniformeerde politiepersoneel'. De politiecommissaris beval in een dienstorder dat niet de hand mocht worden gelicht met de regel. 'De groet wordt door het personeel te voet gebracht met de hand aan het hoofddekseel op de wijze als in het nieuwe exercitiereglement voorgeschreven.' Om misverstanden te voorkomen werd in de politiebureaus een schema van de Duitse rangen opgehangen.³⁹

De manschappen zochten vertier buiten de kazerne, bezochten winkels en cafés en sloegen daar vrouwen aan de haak. Tilburgse politierapporten maken melding van kleine incidenten, met dronkenschap als de grote oorzaak. De officieren bouwden feestjes in hun villa's of bij collaborerende Nederlanders. Bij de Hilvarenbeekse schoenfabrikant Gérard Kuijpers fuifden officieren van de *Sicherheitsdienst* en de *Ordnungspolizei* tot diep in de nacht met uitgenodigde vrouwen.⁴⁰ Dezelfde Kuijpers werd vaak gesignaleerd in de Tilburgse villa op Prof. Dondersstraat 73, waar bataljonscommandant Herbert Fürck was ingetrokken. NSB'er Jan Markus getuigde na de oorlog: 'Voorts heb ik Kuijpers, die steeds van twee vrouwspersonen was vergezeld, wel 8 tot 10 maal ten huize van majoor Fürck gezien. Aldaar werden glaasjes drank gebruikt.'⁴¹ Ook in de kazerne was het geregeld feest. Kees de Beer hoorde het in zijn sigarenwinkel aan de Piusstraat van Delef Stegemann van de *Ordnungspolizei*. Hij vertelde dat met diverse dames uit verscheidene plaatsen in de kazerne werd gefuifd, er werd een zogenaamde indianenfuif gegeven werd, waarbij het gebeurde dat de dames geheel ontkleed voor het vermaak van de officieren zorgden, terwijl wellicht duizenden van hun kameraden aan het oostfront sneuvelen.⁴² Mogelijk werden op die feesten sigaren van het merk Huifkar gerookt. Dit Oisterwijkse bedrijf voorzag de Tilburgse *Ordnungspolizei* royaal gratis van sigaren om de Duitse instanties te paaien. De Huifkar produceerde in de oorlog volop voor de Duitsers.⁴³

33 *De Telegraaf*, 28 maart 1942; *Noordbrabantsche Courant*, 30 maart 1942; *Dagblad van Noord-Brabant*, 2 april 1942.

34 Carmiggelt, *Honderd Dwaasheden*, 35.

35 NL-AsdNIOD, 077, *Generalkommissariat für das Sicherheitswesen*, inv.nr. 1727, Correspondentie met het *Reservepolizeibataillon* 112, 1941-1944.

36 NL-AsdNIOD, 077, *Generalkommissariat für das Sicherheitswesen*, inv.nr. 1727, Correspondentie met het *Reservepolizeibataillon* 112, 1941-1944.

37 Niet te verwarren met Herbert J. Wölk (1905-?), de beruchte *SS Sturmabführer* en *Kriminalrat* van de *Sicherheitsdienst* in Rotterdam. Zie Croes en Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan', 107; Harthoorn, 'Sicherheitsdienst, Wehrmacht en SS' op www.rudi-harthoorn.nl/sicherheitsdienst-wehrmacht-en-ss (geraadpleegd 28 maart 2023).

38 Croes en Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan', 140, 156-157.

39 NL-TbRAT, 484, gemeentebestuur van Tilburg (1906) 1938-1985 (2009), inv.nr. 3031, Voorschriften, bekendmakingen, dienstorders en dienstmededelingen uitgevaardigd op last van de Duitse bezettingsautoriteiten, dagorder van 29 januari 1943 van de Commissaris van Politie.

40 De Jong, *Duitse vrienden*, 48 e.v.

41 NL-HaNA, 2.09.09, CABR, inv.nr. 107802, Dossier J.J. Kuhr, verklaring van J.D. Markus.

42 NL-HaNA, 2.09.61, COOM, inv.nr. 2156, Dossier Karl Zogel, verklaring Cornelis de Beer.

43 Van den Oord, Thissen en De Vries *De Huifkar*.

Jodenvervolgning

Weliswaar bleef de Nederlandse politie onder Duits toezicht de gewone politietaken uitoefenen, maar de Duitsers wilden een extra laag toevoegen die geheel in dienst stond van de bezetting en de nazificatie van Nederland. Alles waar een politieke tint aanzat, kwam op het bordje van de SD en/of de Orpo terecht. Die kwamen in actie wanneer de Nederlandse politie een situatie niet kon of wilde beheersen en wanneer gespecialiseerde inzet nodig was, zoals razzia's.⁴⁴ De *Ordnungspolizei* werd in februari 1941 voor het eerst ingezet bij een razzia in Amsterdam.⁴⁵ Een week eerder had de *Ordnungspolizei* nog met veel bombarie de 'Dag van de Duitse politie' gevierd. De razzia, waarbij bijna vierhonderd Joden werden opgepakt, vormde de aanleiding tot de Februaristaking. Die luidde een nieuwe fase van de bezetting in: dwang, beperking en Jodenvervolgning. De bevolking antwoordde met weerstand en verzet.

De Duitsers versnelden in de zomer van 1942 de massale arrestaties en deportaties van Joden.⁴⁶ Op 2 augustus 1942 werden op bevel van *Reichskommissar* Seyss-Inquart in een gezamenlijke actie van *Sicherheitspolizei*, *Ordnungspolizei* en Nederlandse politie de katholiek gedoopte Joden opgepakt die niet gemengd gehuwd waren. Onder hen bevonden zich de drie broers en vier zussen Löb, religieuzen in Berkel-Enschot.⁴⁷ Tot in Zuid-Limburg arresteerden leden van de Tilburgse *Ordnungspolizei* katholieke Joden. Zij werden naar Amersfoort en vervolgens naar Westerbork gebracht.⁴⁸ Over de betrokkenheid van het Tilburgse bataljon bij de razzia's onder Joodse inwoners van Breda, Eindhoven, Bergen op Zoom, Oisterwijk en Woudrichem in november 1942 is in de geraadpleegde archieven en literatuur niets te vinden, maar het lijkt ondenkbaar dat ze afzijdig zijn gebleven. Zo kreeg in januari 1943 het Tilburgse bataljon de opdracht van Rauter om in heel Nederland op het platteland te zoeken naar Joden die zich verborgen hielden in boerderijen.⁴⁹ Curilla meldt op basis van Duitse archiefbronnen dat twee compagnieën van het Tilburgse bataljon in april 1942 ingezet werden voor een grote razzia in Amsterdam, waaraan honderden *Polizisten* deelnamen. De opdracht kwam rechtstreeks van Heinrich Lankenau, de landelijke bevelhebber van de *Ordnungspolizei*.⁵⁰ Waarschijnlijk was het bataljon ook bij andere razzia's betrokken.

'Tilburg' werd eveneens ingezet bij het transport naar de vernietigingskampen. De latere CDU-politicus Friedrich Degeler (1902-1989) leidde als compagniecommandant bij Bataillon I minstens twee transporten: op 31 augustus 1943 de deportatie van 1004 personen vanuit Westerbork naar Auschwitz en op 19 mei 1944 van 210 mensen van Westerbork naar Bergen-Belsen. Hij moet geweten hebben wat het lot van de Joden op deze transporten zou zijn.⁵¹ In zijn latere woonplaats Heidenheim is desondanks een plein naar hem genoemd. Vooral door de razzia's gingen de Orpo's de geschiedenis in als 'gevreesd' en 'angstaanjagend'.⁵²

Gijzelaars van Gorp en Rovert

De *Ordnungspolizei* werd meegezogen in de rijzende golf van geweld en repressie. Op bevel van *Reichskommissar* Seyss-Inquart werden in mei en juli 1942 1250 Nederlanders in gijzeling genomen die met hun leven garant stonden voor sabotagedaden door het verzet. Het waren vooraanstaande Nederlanders: wetenschappers, schrijvers, musici, politici, ondernemers, edelen, vakbondsbestuurders en geestelijken. Zij werden ondergebracht in het kleinseminarie Beekvliet in Sint-Michiëlgestel en het grootseminarie Haaren.⁵³

Op 15 augustus 1942 voerde het in Tilburg gelegerde bataljon de eerste executie van gijzelaars in Nederland uit.⁵⁴ Aanleiding was de mislukte poging van een communistische sabotagegroep om in Rotterdam een trein met Duitse verlofgangers op te blazen. *Reichskommissar* Seyss-Inquart eiste dat de daders zich vrijwillig meldden. Toen niet aan het ultimatum werd voldaan, werden in Sint-Michielsgestel vijf gijzelaars geselecteerd. Manschappen van de *Ordnungspolizei* moesten vervolgens het vuile werk doen. Zij vertrokken op de veertiende augustus tegen middernacht met de vijf gijzelaars naar het landgoed Gorp en Roovert in Goirle (nu gemeente Hilvarenbeek). Er werd een kuil gegraven met aan de rand vijf palen, waaraan Willem Ruis, Otto graaf van Limburg Stirum, Robert Baelde, Cristoffel Bennekers en Alexander Schimmelpenninck van der Oije werden vastgebonden. Het vuurpeloton bestond uit twintig mannen.⁵⁵ Kennelijk had de executie de bataljonscommandant, Heinrich Esser, persoonlijk aangeprezen: eind 1942, enkele dagen voor het vertrek van zijn bataljon naar het Russische front, ging hij met zijn vrouw nog een keer kijken op de fusilladeplaats.⁵⁶

Achtergelaten in de duinen

De weerstand tegen de Duitse onderdrukking bereikte in april-mei 1943 een hoogtepunt met een landelijke staking waaraan behalve tweehonderdduizend arbeiders ook boeren meededen door geen melk meer te leveren aan de fabrieken. In Tilburg was de deelname laag, wellicht omdat de aanwezigheid van een groot bataljon van de Orpo bij de arbeiders de moed bij voorbaat in de schoenen deed zinken. Toch schrijft de Tilburgse Adelina Janssens (1880-1974) in haar dagboek dat alle fabrieken in het Goirke staakten.⁵⁷ Maar de opstand was van korte duur omdat fabrikanten werden opgepakt en onder druk gezet. In Eindhoven werd op grotere schaal het werk neergelegd, met name bij Philips. Ook hier grepen de Duitsers hard in. Het *Polizei-Standgericht* voor Noord-Brabant, waarvan alle maatregelen werden uitgevoerd onder verantwoordelijkheid van Orpo-commandant majoor Fürck, installeerde zich in het hoofdkantoor van Philips. Het liet de *Ordnungspolizei*, die een steunpunt in Eindhoven had, kiezen uit de arrestanten die van alle kanten waren aangevoerd. Na een korte zitting van het *Standgericht* fusilleerde de Orpo op 3 mei zeven arbeiders.⁵⁸ *Aufflackernde Unruhen im Keime zu ersticken, ist Angelegenheit der deutschen Ordnungspolizei*, was het standpunt van de *Wehrmacht* bij het uitbreken van de April-meistakingen in 1943.⁵⁹ Het verzet tegen de Duitse bezetting werd er niet minder maar juist heviger door.

44 In 't Veld, *De SS en Nederland*, 121.

45 De Jong, *De razzia's van 22 en 23 februari 1941*.

46 Happe, *Veel valse hoop*.

47 Steffen en Evers, *Scheuren in het kleed*.

48 CIA, 'Deportation of Jews from the Netherlands in 1942' op www.cia.gov/readingroom/docs/DEPORTATION%20OF%20JEWS%20FROM%20THE%20NETHERLANDS%20IN%201942_0001.pdf (geraadpleegd 11 april 2023).

49 Verklaring van Rauter in *Tribunalen in Nederland* 4, 439.

50 Currilla, *Die deutsche Ordnungspolizei im Westlichen Europa*, 240.

51 Hoffman, 'Friedrich Degeler', 133.

52 'De razzia', op: herdenking-hollandiakattenburg.nl/herdenking/razzia/ (geraadpleegd 5 juni 2023).

53 Bak, *Een oord van bang wachten*, 77 e.v.

54 Kobes, *Opdat wij niet vergeten*; Bak, *Een oord van bang wachten*, 92-95.

55 *Nieuwsblad van het Zuiden*, 25 juli 1945, voorpagina: reconstructie van de fusillade met getuigenverklaring van een Duitser die aan het vuurpeloton had deelgenomen.

56 *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 4 mei 1955: verklaring van Marinus van Heerebeek, jachttopziener op landgoed Gorp en Roovert.

57 NL-TBRAT, 528, Plaatsingslijst van de collectie memoires en dagboeken Tweede Wereldoorlog, Tilburg, 1940-1945, inv.nr. 13D, Dagboek Adelina C.M.A. Janssens (Tilburg 1880-Tilburg 1974).

58 Bouman, *De April-Mei-stakingen van 1943*, 138.

59 Schrijven van de *Wehrmachtbefehlhaber* van 26 april 1943 (Bouman, *De April-Mei-stakingen van 1943*).

De *Polizei-Standgerichten* werden ad hoc bemand met Duitse officieren, soms ook van de *Ordnungspolizei*. Zo'n *Standgericht* sprak op 24 mei 1944 in de Duitse gevangenis in Haaren het doodvonnis uit over veertien verzetslieden, onder wie vijf mannen die betrokken waren bij de mislukte aanslag op de Tilburgse NSB-politieman Piet Gerrits.⁶⁰ Herbert Fürck kreeg per brief van hogerhand de opdracht de veertien te fusilleren. Hij vond een geschikte plek in de Loonse en Drunense Duinen, enkele honderden meters ten noordoosten van de Udenhoutse uitspanning Bosch en Duin. In de vroege ochtend van 26 mei zijn de veertien door de *Ordnungspolizei* in Haaren opgehaald. Otto Blankenagel, ondercommandant van de gevangenis in Haaren, beschreef na de oorlog hoe de gevangenen voor een pas gegraven kuil moesten gaan staan en in twee groepen van zeven geblinddoekt werden doodgeschoten.⁶¹ *Hauptmann* Jendhof was commandant van het executiepeloton. Hij sneuvelde in september 1944 bij Best.⁶²

In de buurt van Bosch en Duin is met graafmachines diverse keren vergeefs gezocht naar de omgekomen mannen. Tilburger Kees van Homborgh (1910-1994) stak er veel energie in. Hij bezocht ver na de oorlog in Duitsland onder meer Herbert Fürck, die toen in Rensburg woonde, maar werd door hem de deur gewezen. Fürck beriep zich op zijn geheimhoudingsplicht en op de eed die hij had afgelegd. Ook de Oostenrijkse SS-politiearts E. Zärtl, die bij de fusillade aanwezig was, bleef halsstarrig zwijgen.⁶³ Op 26 mei 2005 werd voor de veertien mannen een monument opgericht nabij café-restaurant Bosch en Duin.

Dwangarbeid

Met de aanvankelijk vrijwillige, later gedwongen tewerkstelling van Nederlandse mannen in Duitsland, de *Arbeitseinsatz*, had de *Ordnungspolizei* in eerste instantie weinig van doen. Wel was de Willem II-kazerne de plek waar de mannen zich moesten melden. De Tilburgse studenten die de loyaliteitsverklaring weigerden te ondertekenen en niet onderdoken, deden dat op 6 mei 1943: van de vierhonderd studenten die in 1943 ingeschreven aan de Rooms-Katholieke Handelshoogeschool ingeschreven stonden meldden zich er ongeveer honderdvijftig bij de kazerne.⁶⁴ Volgens een getuige was dat

[e]en regenachtige middag. Een stoet van sombere jonge mannen met koffers en rugzakken en ineengerolde dekens. De Willem II-kazerne, waar aan de ingang de sombere en maskerachtige gezichten der Grüne Polizeimannen die het hele gebouw iets onheilspellends geven.⁶⁵

Ruim een half miljoen Nederlanders werden gedwongen tewerkgesteld in Duitsland. Meer dan dertigduizend van hen kwamen om door honger, ziekte, mishandeling en oorlogsgeweld.⁶⁶ Een van de mannen die niet terugkwam, was de 21-jarige Chris Adams uit Goirle. Na de lagere school vertrok hij voor zijn priesterstudie naar het kleinseminarie in Uden. Hij weigerde deel te nemen aan de *Arbeitseinsatz* en werd in juli 1944, tijdens een zomervakantiebezoek aan zijn ouders in Goirle, door de *Ordnungspolizei* gevangengenomen. Op 17 december 1944 overleed hij in een kamp in de buurt van Hamburg aan mishandeling en dysenterie.⁶⁷

De opsporing van ondergedoken weigeraars gebeurde aanvankelijk alleen door agenten van de vrijwillige hulppolitie uit Ommen, de reguliere politie en de marechaussee. Vanaf begin 1944 werd de *Ordnungspolizei* structureel ingeschakeld bij de opsporing en bij het houden van grote persoonscontroles.⁶⁸ Diny van Bladel-Verbunt vertelde in 1994 over een razzia in Tilburg bij het voetbalveld van Longa: 'Een heel stel sprong in het Wilhelminakanaal. Anderen werden met vrachtwagens afgevoerd'.⁶⁹ Onder meer in de nacht van 5 op 6 juni 1944 en van 20 op 21 juni hield de *Ordnungspolizei* in samenwerking met de Landwacht razzia's in Tilburg en omgeving. Enige honderden personen werden uit hun huizen gehaald en naar Zeeland afgevoerd, waar zij de verdedigingslinies moesten versterken. In juli 1944 werd Tilburgs burgemeester J.C.A.M. van de Mortel (1880-1947) gearresteerd en in Sint-Michiëlsgeestel geïnterneerd omdat hij weigerde mee te werken aan de vordering van arbeiders.

Het Tilburgse bataljon deed in mei 1944 ook mee aan de grote razzia's in de Biesbosch, waarbij honderden mannen in de leeftijd van 18 tot 35 jaar werden opgepakt.⁷⁰ Op 30 juli 1944 controleerden eenheden op diverse plaatsen in Eindhoven 2.334 personen. Er werden maar twee personen aangehouden: één die geen vrijstelling had van de *Arbeitseinsatz*, de

60 Bak, *Een oord van bang wachten*, 214-216.

61 NL-HaNA, 2.09.61, COOM, inv.nr. 2064, Dossier H. Fürck. A.O. Blankenagel, ondercommandant van *Polizeigefängnis* Haaren verklaart uitvoerig hoe de opdracht bij de *Ordnungspolizei* terecht kwam.

62 *Nieuwsblad van het Zuiden*, 3 juli 1946.

63 Wiesenthal, *Recht, nicht Rache*, 163; Bak, *Een oord van bang wachten*, 215-216 suggereert dat de lichamen zijn afgevoerd naar Kamp Vught en daar gecremeerd.

64 'Tilburg University in oorlogstijd' op www.monumentvoordvrijheid.nl/wat-zou-jij-doen.html (geraadpleegd 24 maart 2023)

65 Bevrijdingsnummer *Viking. Tilburgs Studentenweekblad*, 5 december 1944, 7.

66 'Dwangarbeiders Nederland – WO II' op www.documentatiegroep40-45.nl/dwangarbeid_oud/ (geraadpleegd 27 maart 2023).

67 'Chris Adams 1923 – 1944' op brabantsegeneuvelen.nl/persoon/chris-adams-goirle-1923 (geraadpleegd 27 maart 2023).

68 NL-TbRAT, 484, Archief van het gemeentebestuur van Tilburg (1906) 1938-1985 (2009), inv.nr. 3352, Documentatie over de oorlogsjaren in Tilburg.

69 *De Tilburgse Koerier*, 27 oktober 1994.

70 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 10a, 65.

ander voor het dragen van een dolk. Dergelijke controles werden in augustus 1944 op verschillende plaatsen in Brabant gehouden, met wisselend resultaat. Aan de grens bij Baarle-Nassau werden op 10 augustus 35 personen aangehouden, onder wie twee ‘terroristen’.⁷¹ In het kader van de actie *Unternehmen Sommerstag* werd uit het Tilburgse bataljon een *Sonderkommando* samengesteld van twee officieren en vijftig manschappen. De eenheid spoorde tussen 29 juli en 19 augustus in heel Brabant onderduikers op en ontzag niets en niemand.⁷² Zo werd in Udenhout de boerderij van Bart van den Brand in brand gestoken nadat de *Ordnungspolizei* er onderduikers vond.⁷³

Fatale plundering

De laatste bezettingsmaanden in Noord-Brabant waren bloedig en wreed. De Duitsers sloegen onverbiddelijk toe als reactie op verzetsdaden. Het moorddadig geweld werd voor een belangrijk deel voorbereid en uitgevoerd door de *Sicherheitsdienst* en *Sicherheitspolizei* in Den Bosch. Tussen 26 mei 1944 en 9 september 1944 was de *Sicherheitsdienst* betrokken bij twaalf dodelijke acties in Noord-Brabant.⁷⁴ Bekend is de moord op 9 juli 1944 op drie geallieerde piloten achter het huis van Coba Pulskens in Tilburg, die in maart 1945 in gevangenschap in Ravensbrück overleed.⁷⁵ Ook arresteerde de SD op 6 juli acht burgemeesters die weigerden hun inwoners te selecteren voor werkzaamheden aan de verdedigingslijnies op Walcheren. Zeven van hen overleden in gevangenschap.⁷⁶ De in Breda gelegerde *Feldgendarmarie* ging eveneens moordend tekeer, zoals bij het zogenoemde drama op de Vloeiweide onder Rijsbergen in de vroege ochtend van 4 oktober 1944.⁷⁷

Met het naderen van de geallieerden nam ook bij de *Ordnungspolizei* de spanning toe. Daar kwamen de Fraters van Tilburg in Goirle op een pijnlijke manier achter. Officieren van de *Ordnungspolizei* zagen op 18 augustus 1944 vanuit hun villa aan de Tilburgseweg hoe een frater vanuit het torentje van het tegenovergelegen klooster naar overkomende geallieerde vliegtuigen keek. Zij vielen binnen en brachten drie fraters naar het hoofdkwartier van de *Sicherheitsdienst* in Vught. Na een paar dagen werden zij vrijgelaten.⁷⁸ Een maand later maakte Jan van de Put (1886-1944) de fout om bij de Willem II-kazerne aardappelen te rooien. Het was verboden gebied. Vanaf het kazerneterrein schoot de Duitse politie hem neer. Van de Put overleed in het ziekenhuis aan zijn verwondingen.

Na Dolle Dinsdag 5 september 1944 herstelden de in paniek geraakte Duitsers met harde hand de orde. Dat kostte de Tilburgers Piet Bogers (geboren in 1902) en Wim Bergmans (geboren in 1924) het leven.⁷⁹ Schoenmaker Bogers, die getrouwd was en drie kinderen had, kwam met los arbeider Wim Bergmans tijdens cafébezoek op het idee om een woning van een NSB'er te plunderen. Zij kenden elkaar verder niet. Het oog viel op het huis van de gevluchte NSB'er M.C. Kleijn aan Ringbaan West 254. Het ging mis. Bogers en Bergmans werden op 6 september 's middags betrappt door Nederlandse politieagenten, die het tweetal in de Willem II-kazerne overdroegen aan de *Ordnungspolizei*. Daar werden zij vrijwel onmiddellijk zonder verhoord te worden voor een vuurpeloton gebracht. De lichamen werden twee dagen later aan de families gegeven. De weduwe van Bogers constateerde dat haar man door vijf kogels was geraakt.⁸⁰

Het verzet werd gedurfd naarmate de geallieerden de Nederlandse grens naderden. De Eindhovense verzetsgroep Partizanen Actie Nederland (PAN) wilde op 13 september 1944 in Eindhoven een limousine van de *Ordnungspolizei* buitmaken, maar dat lukte pas na een vuurgevecht, waarbij Duitsers gevangen werden genomen.⁸¹

Verraad

Sicherheitsdienst en *Ordnungspolizei* handelden in de laatste oorlogsmaanden naar eigen goeddunken en maakten zich hierbij schuldig aan oorlogsmisdaden. De moord op Piet Leermakers (geboren in 1901) en Jan van Dongen (geboren in 1918) in Biest-Houtakker (gemeente Hilvarenbeek) past in dat beeld. Veeverloeskundige Leermakers kon zich door zijn werk onopvallend door de regio bewegen, kende veel boeren en kwam daardoor gemakkelijk aan onderduikadressen: voor Joden, piloten en andere onderduikers. Zo zorgde hij ervoor dat twee marechassees van de groep Hilvarenbeek die in de illegaliteit zaten, uit handen van de Duitsers bleven. Hij vormde in het voorjaar van 1944 een groep verzetsstrijders die zich wist te bewapenen en zich voorbereide op de komst van de geallieerden.

Leden van de groep kwamen op 6 september 's avonds bij Leermakers bijeen om de gebeurtenissen van Dolle Dinsdag door te nemen. De elders ondergedoken student Jan van Dongen bleef slapen. De volgende ochtend om half zeven stopte een overvalwagen van de *Ordnungspolizei* voor het huis. Terwijl drie Orpo's door de voordeur naar binnengingen, vluchtten Leermakers en Van Dongen door een achterraam. Zij werden doodgeschoten door een Duitser die achterom was gelopen. Er moet verraad in het spel zijn geweest. De verklaringen die na de oorlog zijn afgelegd door een passerende boerin en de echtgenote van Leermakers, die met acht kinderen achterbleef, bevatten daarvoor twee belangrijke aanwijzingen.⁸² Een paar dagen voor de overval door de Duitsers maakte een zekere Otto Hendriks ten huize van Leermakers ruzie met Van Dongen en Leermakers. Hendriks presenteerde zich als illegaal werker en wilde zich aansluiten bij de groep-Leermakers, die daar niets voor voelde. Het kan om Karl Schwanz (1898-1947) gegaan zijn, *Sachbearbeiter* bij de *Sicherheitsdienst* in Den Bosch. Hij woonde al lang voor de oorlog in de provinciehoofdstad, sprak perfect Nederlands en bediende zich van de schuilnaam Hendriks.⁸³ Hij had Midden-Brabant als werkterrein en kwam vaak op bezoek bij de Hilvarenbeekse collaborateur en *V-Mann* ('vertrouwensman') Gérard Kuijpers (1893-1965).⁸⁴ De Hilvarenbenaar is mogelijk de lange man die een paar honderd meter vóór het huis van Leermakers uit de overvalwagen stapte en terugliep in de richting van Hilvarenbeek. Boerin Adriana van

71 NL-AsdNIOD, 077, Generalkommissariat für das Sicherheitswesen, inv.nr. 1727, Correspondentie met het Reservepolizeibataillon 112, 1941-1944.

72 NL-AsdNIOD, 077, Generalkommissariat für das Sicherheitswesen, inv.nr. 1727, Correspondentie met het Reservepolizeibataillon 112, 1941-1944.

73 Van Iersel, *Over d'n oorlog*, 76.

74 *Brabants Dagblad*, 10 augustus 2019.

75 Janse, 'Tante Coba, een eenvoudige vrouw'.

76 Burgers, *Ze hebben ons in de steek gelaten*.

77 Maas, *Brabants oorlogsdrama*; 'De Post in de Vloeiweide' op nl.wikipedia.org/wiki/De_Post_in_de_Vloeiweide (geraadpleegd 14 maart 2023).

78 NL-TbRAT, 528, Plaatsingslijst van de collectie memoires en dagboeken Tweede Wereldoorlog, Tilburg, 1940-1945, inv.nr. 6M, Dagboek frater Rosarius Wiercx (1897-1979).

79 'Bergmans, Wilhelmus Petrus Franciscus' op wikimiddenbrabant.nl/Bergmans,_Wilhelmus_Petrus_Franciscus (geraadpleegd 29 maart 2023).

80 NL-HaNA, 2.09.09, Archief van het Ministerie van Justitie, Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983), inv.nr. 64335, Dossier H. Böhmer; 2.09.61, Archieven van de Commissies tot opsporing van oorlogsmisdadigers (COOM), (1942) 1944-1949 (1984), inv.nr. 2063, Dossier J.J. Kuhr.

81 NL-EhVRHCE, 10124, Collectie A. Hoync van Papendrecht, inv.nr. 9, "Zooals het was", verzet en bevrijding rond Eindhoven, PAN exemplaar no. 4 onder redactie van P. Vriens' (niet uitgegeven manuscript 1947) 39; ook op www.eindhoven4044.nl/3/PAN_DEEL1.pdf (geraadpleegd 28 maart 2023).

82 NL-HaNA, 2.09.09 CABR, inv.nr. 107802, Dossier J.J. Kuhr, verklaringen Johanna Maria van Gestel, echtgenote van Leermakers, en Adriana van Oort-Reijnen.

83 NL-HaNA, 2.09.09, CABR, inv.nr. 73505, Dossier Hans Ernest Harders, verklaring Harders.

84 De Jong, *Duitse vrienden*, 48.

Oort, die terugkwam van het koeien melken, zag hem lopen. Even later was zij op afstand getuige van de moord. De Duitsers gingen nadien bij de marechausseekazerne in Hilvarenbeek melden wat er was gebeurd en verdwenen weer naar Tilburg. Karl Schwanz werd na de oorlog ter dood gebracht voor zijn aandeel in de moord op drie geallieerde piloten in Tilburg en de arrestatie van Coba Pulskens.⁸⁵ Piet Leermakers kreeg op 12 februari 1946 postuum een Britse onderscheiding als blijk van erkenning voor zijn hulp aan geallieerde piloten. In 1982 is in Biest-Houtakker een straat naar hem vernoemd.

Op 17 september 1944, werd het Tilburgse bataljon ingezet in Best, nadat in die regio duizenden parachutisten waren geland in het kader van de operatie Market Garden. Zestig mannen bleven achter in de kazerne van Tilburg. Het bataljon werd toegevoegd aan het 88ste Korps onder infanteriegeneraal Hans Wolfgang Reinhard (1888-1950), die in villa Zonnenvende in Moergestel zijn nieuwe hoofdkwartier had ingericht.⁸⁶ Hij stuurde één compagnie naar Udenhout, de twee andere naar Best. Toen later die dag bleek dat er in Udenhout geen parachutisten waren geland, ging die compagnie ook naar Best.⁸⁷ Minstens tien van hen sneuvelden.⁸⁸ Hun minimale bewapening was daar mede debet aan: een compagnie beschikte over slechts twee machinegeweren en een 5cm mortier.⁸⁹

Lot onbekend

In de rest van Noord-Brabant bleven de Duitsers meedogenloos reageren op iedere vorm van verzet. Eind september zette een jonge vrouw de *Feldgendarmarie* in Breda op het spoor van een illegale opslagplaats van wapens en munitie in Udenhout. Volgens haar lagen de wapens bij de houtzagerij van Jan en Janus Appels aan de Kreitenmolenstraat.⁹⁰ De broers, geboren in respectievelijk 1903 en 1906, woonden in Tilburg en hadden daar een bouwbedrijf. Willem van de Voort uit Udenhout, geboren in 1893, was aangesteld als bedrijfsleider van de houtzagerij. Van het drietal was Janus Appels de enige die overduidelijk actief was in het verzet. In Breda werd op zondag 24 september actie ondernomen. *Feldwebels* Gesing en Monreal reden met de vrouw naar de regimentss Staf van de *Ordnungspolizei* aan de Bredaseweg in Tilburg, waar zij commandant Hans Böhmer vroegen om bijstand. 'Hij zei daarop tegen mij dat zijn regiment in alarmtoestand was en dat hij onmogelijk de zaak kon onderzoeken. We moesten maar hulp halen waar we konden en op de terugweg verslag uitbrengen aan hem', verklaarde Josef Gesing later.⁹¹ De verbinding met de *Befehlshaber der Ordnungspolizei* was verbroken, regimentsscommandant Böhmer handelde naar eigen goeddunken.⁹²

Regimentscommandant Hans Böhmer.
Coll. Nationaal Kamp Vught.

De regimentsstaf van de ORPO was gevestigd in het klooster aan de Bredaseweg 281 in Tilburg.

Eenmaal in Udenhout deden de twee Duitsers een beroep op de daar gelegerde artillerie, die enkele manschappen meestuurde. De jonge vrouw wees hun de houtzagerij aan, maar ging niet mee het terrein op. Gesing dacht wel dat zij daar ergens woonde. Onder een grote zaagmachine werden veertig geweren en een grote hoeveelheid munitie aangetroffen. Willem van de Voort werd aangehouden en meegenomen naar Tilburg, waar eerst Jan Appels, die vijf kinderen had, en vervolgens Janus Appels in hun woningen werden gearresteerd. Jo Matthijsen volgde op verzoek van de echtgenote van Jan Appels op de fiets de Duitse auto en zag dat de drie werden binnengebracht in het hoofdkwartier van de regimentsstaf aan de Bredaseweg. Matthijsen gaf later bovendien een gedetailleerd signalement van de jonge vrouw die de Duitsers vergezelde.⁹³ Gesing en Monreal gingen terug naar Breda, de drie mannen werden overgebracht naar de Willem II-kazerne. Bij een bunker achter op het terrein werden zij gedwongen hun eigen graf te graven. Zonder proces werden zij nog diezelfde dag, 24 september 1944, door een vuurpeloton doodgeschoten. De familie van de drie mannen heeft alles geprobeerd om erachter te komen wat er met hen was gebeurd. Zij werden van het kastje naar de muur gestuurd. Uiteindelijk kregen zij voorgelogen dat hun echtgenoten naar Duitsland waren getransporteerd. Pas op 27 september 1947 werden hun graven op het kazerneterrein gevonden op aanwijzing van Otto Hermes en Karl Zogel, twee leden van de *Ordnungspolizei*.

85 'Moord in de Diepenstraat' op wikimiddenbrabant.nl/Moord_in_de_Diepenstraat (geraadpleegd 28 maart 2023).

86 NL-HaNA, 2.09.09, CABR, inv.nr. 107802, Dossier J.J. Kuhr, verklaring Kuhr; 'Het Brabantse dorp Oisterwijk en Operatie Market Garden' op www.oisterwijk-marketgarden.com/de_duitse_troepen_in_oisterwijk.html (geraadpleegd 28 maart 2023).

87 Didden en Swarts, *Brabant Bevrijd*, 30 en 39.

88 Curilla, *Die deutsche Ordnungspolizei im Westlichen Europa*, 244.

89 Didden, *Fighting Spirit*, 171.

90 Jan Appels was gehuwd met Cornelia Haans, Janus Appels met Louisa van Pelt. Willem van de Voort was getrouwd met Maria Beekmans. Voor de laatste wordt in 2024 voor zijn woning aan Sliimstraat 66 een struikelsteen gelegd op initiatief van Erfgoedcentrum 't Schoor in Udenhout.

91 NL-HaNA, 2.09.61, COOM, inv.nr. 2156, Dossier Karl Zogel, verklaring Josef Gesing, 6 november 1944.

92 NL-HaNA, 2.09.61, COOM, inv.nr. 2156, Dossier Karl Zogel, verklaring J.J. Kuhr.

93 NL-HaNA, 2.09.61, COOM, inv.nr. 2156, Dossier Karl Zogel, verklaring Johanna Matthijsen, 7 september 1946.

Op het terrein van de Willem II-kazerne worden in 1947 de lichamen van de broers Appels en Willem van de Voort opgegraven. Foto Nationaal Archief.

Op 11 oktober, toen de geallieerden Tilburg tot op zeven kilometer waren genaderd, vertrok de *Ordnungspolizei*. Op de vrachtwagens lagen geroofde spullen, zoals een deel van de meubels uit Prof. Dondersstraat 73, waar commandant Herbert Fürck had gewoond. De Duitsers lieten de gevorderde gebouwen uitgewoond achter. Zo diende de overste van het witte klooster aan de Bredaseweg 291, waarin de regimentsstaf van de *Ordnungspolizei* was gezeteld, na de oorlog bij het gemeentebestuur van Tilburg een rekening in van 6446 gulden voor schilderwerk, nieuwe gordijnen en vloerbedekking, niet betaald wasgeld en een nieuwe keukenkachel.⁹⁴ In de Willem II-kazerne herinnerden nog lange tijd wandschilderingen van Duitse landschappen in het hoofdgebouw aan de bezetting.⁹⁵

Officieren van de *Ordnungspolizei* achter de deur hen in beslag genomen villa Prof. Dondersstraat 73. Foto NIOD.

De regimentsstaf werd verplaatst naar Den Haag, vervolgens naar Amsterdam. Het regiment veranderde van naam: *SS-Polizei-Regiment Nordwest 2*. Böhmer bleef nog een tijdje regimentscommandant.⁹⁶ In april 1945 was dat *SS-Obersturmbannführer* Wilhelm Fricke.⁹⁷ Het Tilburgse bataljon kwam eerst terecht in Utrecht, daarna in het noorden van het land.

Hopeloze vervolging

Pas in 1946 kwam de vervolging van Duitse oorlogsmisdadigers goed op gang. Eind dat jaar stuurde de Subcommissie Opsporing Oorlogsmisdrijven Noord-Brabant in Den Bosch een lijst van de belangrijkste oorlogsmisdadigers naar het hoofdbureau in Amsterdam.⁹⁸ Van een aantal was al bewijs verzameld, voor anderen bestonden vermoedens. Alle op dat moment bekende oorlogsmisdaden in Noord-Brabant zijn in het dossier vermeld. De misdaden in Kamp Vught werden buiten de lijst gehouden. De 234 Duitsers die werden verdacht, hoorden bij uiteenlopende (nazi)-organisaties, zoals de *Wehrmacht*, SS-gevangenispersoneel, *Sicherheitsdienst* en *Feldgendarmarie*. Op de lijst staan veertien mannen van de *Ordnungspolizei* in Tilburg. Dit geringe aantal past in het landelijke beeld. In Nederland zijn ongeveer honderd leden van de *Sicherheitsdienst* en slechts drie van de *Ordnungspolizei* veroordeeld.

Tilburgse meiden en vrouwen die opzichtig hadden aangepapt met de officieren van de Orpo, kregen bezoek van de Politieke Recherche. Zo vroeg de Tilburgse commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten om de arrestatie van Joke van Opstal, die ‘vele nachten had doorgebracht in het huis van de commandant van de *Ordnungspolizei* in de Prof. Dondersstraat’.⁹⁹ De tweelingzusjes Van Beurden waren nog beruchter en werden behalve als verdachten ook gehoord als mogelijke getuigen van de moorden die de *Ordnungspolizei* in september 1944 pleegde. Fritz Hechinger, tweede man van het bataljon en huisgenoot van Fürck, had een relatie met één van de zussen.

De opsporing van de Duitsers en het verzamelen van bewijs verliepen moeizaam. De meesten woonden intussen weer in Duitsland en moesten daar worden bezocht of gearresteerd en naar Nederland worden overgebracht. Dat liep altijd via de geallieerde bezettingmacht in Duitsland.

In Nederland werd het onderzoek verricht door de inderhaast gevormde Politieke Recherche, waarvan een afdeling zich bezighield met oorlogsmisdrijven. Het lag voor de hand dat het onderzoek naar de misdaden van de *Ordnungspolizei* in Tilburg zich concentreerde op de drie moordpartijen in september 1944, want die vonden niet in opdracht maar op eigen initiatief plaats. Er werd geen onderzoek verricht naar de betrokkenheid bij razzia's, bij het transport van Joden naar vernietigingskampen en andere gewelddadigheden. Ook voor de fusillades op landgoed Gorp en Roovert onder Goirle, waar vijf gijzelaars werden doodgeschoten, en in de Loonse en Drunense Duinen, waarbij veertien verzetslieden werden vermoord zijn nooit leden van de *Ordnungspolizei* vervolgd.

94 NL-TbRAT, 484, Gemeentebestuur van Tilburg (1906) 1938-1985 (2009), inv.nr. 5612, Stukken betreffende vordering van gebouwen en goederen.

95 De wandschilderingen zijn in 1995 voor het laatst gefotografeerd. De afbeeldingen bevinden zich in de collectie van Stadsmuseum Tilburg (e-mail van Ronald Peeters, 20 april 2021).

96 NL-HaNA, 2.09.61, COOM, inv.nr. 4199, Dossier H. Böhmer, verklaring Böhmer.

97 ‘Polizei Waffenschule Apeldoorn (Die Niederlande) [sic]’ op www.forum-der-wehrmacht.de/index.php?thread/36075-polizei-waffenschule-apeldoorn-die-niederlande (geraadpleegd 28 maart 2023).

98 NL-HaNA, 2.09.61, COOM, inv.nr. 3715, Lijst van oorlogsmisdadigers van wie prima-facie-bewijs naar de B.O.O.M. te Amsterdam is verzonden.

99 NL-HtBHIC, 127, Militair Gezag, inv.nr. 183.

DER BEFEHLSHABER
 DER SICHERHEITSPOLIZEI UND DES SD
 FÜR DIE BESetzten NIEDERLÄNDISCHEN GEBIETE
 POLIZEILICHES DURCHGANGSLAGER
 AMERSFOORT

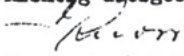
AMERSFOORT, 2- Aug. 1942.

ABT. **III** S. N.

Durch die Ordnungspolizei 2. Pol. III in Tilburg
 wurden heute nachfolgende Häftlinge eingeliefertet :

2 AUG. 1942	3005	Johannes Petrus Th u v i s , geb. 1898 in Eindhoven	Pol. Durchgangslager Amersfoort
2 AUG. 1942	3006	Anna Th u v i s , geb. Silverberg, geb. 1899 in Eindhoven	Pol. Durchgangslager Amersfoort
2 AUG. 1942	3007	Kind Thuviss mit 10 Jahre	Pol. Durchgangslager Amersfoort
2 AUG. 1942	3008	Kind Thuviss mit 4 Jahre	Pol. Durchgangslager Amersfoort
2 AUG. 1942	3009	Kind Thuviss mit 3 Jahre	Pol. Durchgangslager Amersfoort
	3010	Herta Teresse M o h r , geb. 24.4.19 in Oosterwijk	
	3011	Gertrud L o e w e n s t e i n , geb. in Hagen (D)	
2 Aug. 1942	3012	Johannes Antonius B o o m k e n s , geb. 5.11.86 in Doetinchem	
2 Aug. 1942	3013	Theresia B o o m k e n s geb. V e l l e m a n , geb. 24.8.00 in Den Bosch	

(verhaftet in Eindhoven)
 Richtig übergeben :

 Zugwachmeister der
 Schutzpolizei (Knorr)

Richtig übernommen :

 Sturmann.

Ontvangstbewijs van door de Ordnungspolizei Tilburg vervoerde Joden.

Ontkenningen

In de zaak Appels-Van de Voort deed Jan Kosten, lid van de gemeentepolitie Tilburg en gedetacheerd bij de Politieke Recherche afdeling Oorlogsmisdrijven, in juli 1946 het eerste onderzoek. De lichamen waren toen nog niet gevonden. Hij ondervroeg getuigen, familieleden en Nederlandse medewerkers van de *Feldgendarmarie* in Breda. Duidelijk werd hoe de arrestatie was verlopen, niet wat er met de drie mannen was gebeurd. Hij kreeg wel een aanwijzing wie de vrouw is geweest die met de *Feldgendarmarie* naar Udenhout is gereden. Het ging vermoedelijk om Cobi Uileman, die werkte bij de *Feldgendarmie*, met een flink aantal manschappen seksuele omgang had gehad en daar een zontje aan had overgehouden. Zij was intussen vertrokken naar Canada. Hoe zij aan de informatie over de wapenopslag kwam, werd niet duidelijk.¹⁰⁰

In oktober 1947, na de vondst van de lichamen, zette Wim Evertse van de Rijkspolitie en gedetacheerd bij de Politieke Recherche het onderzoek voort.¹⁰¹ Hij ondervroeg een vijftal mannen van de *Ordnungspolizei*, maar kwam geen steek verder. Ze zeiden van niets te weten, maar noemden wel namen van Duitsers die waarschijnlijk van de hoed en de rand wisten. Op hun beurt ontkenen die alles. Ook regimentscommandant Böhmer wist zich niets van de moord te herinneren. Hij ontkende dat de *Feldgendarmarie* twee keer bij hem was geweest, de eerste keer om assistentie te vragen, een paar uur later met de drie gearresteerde mannen, die vervolgens naar de Willem II-kazerne werden gebracht.¹⁰²

‘Goed afgewerkt’

Op 31 juli 1946 rondde Gijs Aarts, marechaussee in Hilvarenbeek en gedetacheerd bij de Politieke Recherche, zijn onderzoek af naar de moord op Van Dongen en Leermakers op 7 september 1944. Hij kende beide mannen, want hij was eveneens actief geweest in het verzet. Aan zijn inzet zal het dus niet gelegen hebben. Hij zag regimentsadjutant Jepp Kuhr als hoofdverdachte, want hij voldeed aan het signalement. Bataljonscommandant Fürck was eveneens verdacht. Hij zou de moord in zijn Tilburgse villa

Regimentsadjutant Jepp Kuhr.

besproken hebben met de Hilvarenbeekse *V-Mann* en collaborateur Gérard Kuijpers.¹⁰³ ‘Dat zaakje hebben wij toch maar goed afgewerkt’, zou Kuijpers tegen Fürck hebben gezegd.¹⁰⁴ Kuhr werd in september 1946 aangehouden bij zijn ouders in Duitsland en overgebracht naar Kamp Vught, waar hij onder meer werd verhoord over de zaak Van Dongen-Leermakers. Hij zei pas in Kamp Vught van de moord op de twee mannen te hebben gehoord. Kuhr werd op 6 juni 1949 vrijgelaten. De procureur-fiscaal bij het Bijzonder Gerechtshof in Amsterdam stelde hem enkele maanden eerder buiten vervolging. Voor zijn betrokkenheid bij de moord in Biest-Houtakker was geen bewijs voorhanden. Wel werd hem zijn deelname aan razzia’s tegen Joden in Amsterdam aangerekend maar een hechtens van bijna drie jaar was naar de mening van de aanklager voldoende.¹⁰⁵ Het was trouwens zeer onwaarschijnlijk dat Kuhr, zoals verondersteld, in Biest-Houtakker aanwezig was geweest. Als tweede man van het regiment was hij niet direct betrokken bij het bataljon op de Willem II-kazerne. Hij bekommerde zich om de 14^e compagnie *Panzerjäger*, die onder direct het bevel van de regimentsstaf stond. Bij zijn ondergeschikten stond hij overigens wel bekend als gewelddadig en arrogant.¹⁰⁶

Bataljonscommandant majoor Herbert Fürck was en bleef ongrijpbaar omdat hij in oktober 1944 naar Duitsland vertrokken was. Vanaf mei 1945 verbleef hij in krijgsgevangenschap in Rusland en kon dus niet gehoord worden. Het onderzoek naar de zaak Van Dongen-Leermakers was vastgelopen.

100 NL-HaNA, 2.09.61, COOM, inv.nr. 2156, Dossier Karl Zogel, verklaringen Adriaen van Aert en Elisabeth Huijbregts, die werkzaam waren op het kantoor van de *Feldgendarmarie* in Breda.

101 W.J.J. Evertse (1918-2000) vervolgde zijn carrière bij de gemeentepolitie Tilburg en werd later in deze stad raadslid en wethouder voor de PvdA: ‘Nieuw: Archief Partij van de Arbeid, afdeling Tilburg’ op www.regionaalarchieftilburg.nl/home/blog-detail/algemeen/2016/12/09/nieuw-archief-partij-van-de-arbeid-afdeling-tilburg/ (geraadpleegd 29 maart 2023).

102 NL-HaNA, 2.09.09, CABR, inv.nr. 64335, Dossier H. Böhmer, verklaring Böhmer.

103 Kuijpers werd op 10 februari 1949 in een curieus en dubieus vonnis vrijgesproken van verraad en collaboratie. De Rechtbank Breda was het in een latere rechtszaak daar niet mee eens, maar kon de vrijspraak niet terugdraaien. Zie De Jong, *Duitse Vrienden*, 132 e.v.

104 NL-HaNA, 2.09.09, CABR, inv.nr. 107802, Dossier J.J. Kuhr, verklaring van J.D. Markus

105 NL-HaNA, 2.09.61, COOM, inv.nr. 2063, Dossier J.J. Kuhr, beschikking Procureur-Fiscaal.

106 NL-HaNA, 2.09.61, COOM, inv.nr. 2063, Dossier J.J. Kuhr, verklaring Karl Zogel.

Naar Duitsland

De politieke recherche stak de meeste energie in de zaak Bogers-Bergmans, die op 6 september na een poging tot plundering waren doodgeschoten. Voor het verhoor van verdachte leden van *Ordnungspolizei* in Duitsland werd de Nederlandse Missie Opsporing Oorlogsmisdrijven in Duitsland oftewel de *Netherlands War Crimes Commission* ingeschakeld. Twee daar gestationeerde officieren, Anton J.J. Hezemans en Karst Smit, gingen ermee aan de slag. Voormalig marechaussee Smit (1917-2003) zal uitermate gemotiveerd geweest zijn. Hij leidde in de oorlog samen met Hilvarenbekenaar Eugène van der Heijden (1920-2003) in Esbeek een bekende pilotenlijn die naar hen was genoemd.¹⁰⁷ Met Piet Leermakers stond hij in nauw contact. Smit werd voor zijn gedurfde verzetswerk vele malen onderscheiden en was de meest gedecoreerde marechaussee die in oorlogstijd actief was. Nadat hij in Frankrijk werd verraden, heeft Smit in verschillende Duitse kampen gezeten.

Op 24 augustus 1946 reden Hezemans en Smit naar Stuttgart, waar *Oberwachtmeister* Otto Pfister werd verhoord. Pfister had de geblinddoekte lichamen van Bogers en Bergmans zien liggen. Het vuurpeloton stond volgens hem onder leiding van Friedrich (Fritz) Hechinger. Fürck en Böhmer zouden ervan geweten hebben. Hij gaf zoveel details dat het een betrouwbare verklaring leek. Voor de moord op de broers Appels en Van de Voort waren volgens hem dezelfde mannen verantwoordelijk.¹⁰⁸

Na een verhoor in Wiesbaden dat niets opleverde, arriveerde het tweetal op 5 september 1946 in Karlsruhe, waar zij *Oberleutnant* Fritz Hechinger meteen lieten arresteren. De tweede man van het bataljon, die ook geregeld bij Gérard Kuijpers in Hilvarenbeek over de vloer kwam, ontkende elke betrokkenheid. Hij had alleen vaag van de executie gehoord. Dezelfde avond haalden Hezemans en Smit in Stuttgart Otto Pfister op om hem de volgende dag te confronteren met Hechinger. Pfister had toen een heel ander verhaal. Hij gaf Jepp Kuhr, tweede man bij het regiment, de schuld van de moord en trok de belastende verklaring tegen Hechinger in. De laatste verklaarde nu dat regimentscommandant Böhmer aan Fürck de opdracht had gegeven de twee te executeren. Het vuurpeloton stond volgens hem onder leiding van *Hauptmann* Walter Kops, commandant van de eerste compagnie. Karst en Hezemans kwamen tot de conclusie dat Böhmer, Fürck en Kops de meest voor de hand liggende daders waren. Enkele dagen later werd Walter Kops gehoord in het interneringskamp Recklinghausen. *SS-Hauptsturmführer* Walter Kops beweerde dat hij van Herbert Fürck, de bataljonscommandant, de opdracht had gekregen de executie te regelen. Zelf nam hij er niet aan deel, zei hij.¹⁰⁹ Walter Kops werd pas in maart 1949 uitgeleverd aan Nederland en eind 1949 bij gebrek aan bewijs vrijgelaten. Hij overleed in 1963.

Het resultaat van het researchewerk van Hezemans en Smit was welbeschouwd mager. Bataljonscommandant Fürck zat onbereikbaar gevangen in Rusland. Zijn tweede man Fritz Hechinger ontkende alles en tegen Jepp Kuhr kon onvoldoende bewijs verzameld worden zodat hij na een voorlopige hechtenis van drie jaar naar Duitsland kon terugkeren.

Joden vergast?

Hans Otto Karl Böhmer, de regimentscommandant, is de enige officier van de in Tilburg gelegeerde *Ordnungspolizei* die hier voor zijn misdaden is veroordeeld. Hij werd in november 1946 gearresteerd in Duitsland en overgebracht naar Kamp Vught. Böhmer werd gezien als een grote vangst, want hij zou helderheid kunnen brengen in de moorden. Maar ook dit

werd een teleurstelling. Böhmer hield zich van de domme. Opmerkelijk is de verklaring van een lid van de *Ordnungspolizei* Tilburg dat Böhmer op grote schaal voor eigen gewin geplunderde textiel, schoenen, wijn en rookwaren naar Duitsland liet vervoeren. De dameschoenen kreeg hij in Hilvarenbeek van schoenfabrikant Kuijpers, waar ook hij een graag geziene gast was.¹¹⁰

Hij werd nog wel veroordeeld omdat hij als regimentscommandant vanuit Tilburg leiding had gegeven aan een razzia in Amsterdam in april 1943 waarbij tientallen Joden werden opgepakt. Tweede bewezen feit was de medeverantwoordelijkheid voor de razzia's in de Biesbosch gericht tegen onderduikers voor de *Arbeitseinsatz*. Hij kreeg in maart 1949 na een eis van acht jaar een gevangenisstraf van tweeënhalf jaar, maar werd al op 31 maart 1950 weer vrijgelaten. Hij keerde, zestig jaar oud, terug naar zijn geboorte- en woonplaats Weilburg en overleed in 1971. Zijn rechtszaak voor het Bijzonder Gerechtshof in Amsterdam werd in de dagbladen breed uitgemeten door de houding van Böhmer. 'Arrogant tot de laatste snik', kopte *De Waarheid*.¹¹¹ De regimentscommandant beweerde 'niet het minste idee gehad te hebben tegen wie de razzia's waren bedoeld.' Dat Joden vergast werden, was hem geheel onbekend. 'Wie zegt dat ze niet het slachtoffer zijn geworden van Engelse of Amerikaanse bomaanvallen en wie weet zijn ze nog steeds in Duitsland en willen ze – evenals zovele honderdduizenden, niet eens terug?'¹¹²

Jupp Kuhr

Maar het was nog niet gedaan met de pogingen om oorlogsmisdadigers te bestraffen die in Tilburg gelegerd waren. Dat ondervond Johann Josef (Jupp) Kuhr. Hij werd op 18 december 1916 in Mannheim-Seckemheim geboren als zoon van typograaf en SPD-lid Alois Kuhr. Kuhr ging op zijn negentiende vrijwillig in dienst bij de Wehrmacht. Carrière maakte hij bij de politie in Frankfurt, waar hij het in 1939 had geschopt tot commandant van de verkeerspolitie. Als compagniecommandant van *Battalion 306* van de *Ordnungspolizei* was hij onder meer gestationeerd in Lublin (Oost-Polen) en Pinsk (Wit-Rusland). Daarna ging hij naar het front bij Großssen Donbogen (thans in Oekraïne), waar zijn bataljon vernietigend verslagen werd.¹¹³ In juli 1943 mocht hij gaan uitrusten bij het regiment van de *Ordnungspolizei* in Tilburg, waar hij onder Böhmer de tweede man was. Drie jaar na zijn vrijlating in 1949 uit Kamp Vught nam hij in Frankfurt zijn vooroorlogse functie van politiecommissaris weer op.

Hij had gehoopt daar tot zijn pensioen te blijven, maar het pakte anders uit. Rond 1960 ging de Duitse Justitie onder internationale druk actiever verder met de vervolging van oorlogsmisdadigers. Er was sinds de grote processen die tussen 1945 en 1950 waren gehouden, veel nieuwe informatie naar buiten gekomen over de wandaden in met name Oost-Europa. Kuhr werd in 1962 samen met drie anderen gearresteerd en na zestig dagen op borgtocht van 25.000 mark vrijgelaten. Maar hij werd wel meteen uit zijn functie gezet.

107 Van Kemenade, Hilvarenbeek 1940-1945, 91 e.v.; 'Het voorbije Joodse Dordrecht. Frans reçu getuigt van vergeefse vlucht naar veiliger oorden door joods-Dordtse tandartse' op www.stolpersteine-dordrecht.nl/het_voorbije_joodse_dordrecht_vergeefse_vlucht_joods_dordtse_tandartse.html (geraadpleegd 30 maart 2023).

108 NL-HaNA, 2.09.61, COOM, inv.nr. 2063, Dossier J.J. Kuhr, verklaring Otto Pfister.

109 NL-HaNA, 2.09.61, COOM, inv.nr. 2063, Dossier J.J. Kuhr, verklaring Walter Kops.

110 NL-HaNA, 2.09.61, COOM, inv.nr. 2063, Dossier J.J. Kuhr, verklaring Otto Hermes.

111 *De Waarheid*, 24 maart 1948.

112 *De Maasbode*, 24 maart 1949.

Kuhr vulde zijn wachtgeld van vierhonderd DM per maand aan met een wijnhandeltje en de fabricage en verkoop van autoshampoo. Het proces tegen hem en vijf anderen werd pas tien jaar later gehouden. Het gerechtelijk vooronderzoek had veel tijd gekost. Bureaucratie en competentiekwesties waren remmende factoren.

Polizei-Bataillon 306 bleek te zijn ingezet voor een breed scala aan misdadige activiteiten: represaillemaatregelen, zuiveringen, Jodentransporten en vooral Joden ‘opruimen’.¹¹⁴ De grootste misdaden werden gepleegd in het najaar van 1942. In september 1942 was Kuhr medeplichtig aan de moord op zesduizend Russische krijgsgevangenen nabij Lublin in het kader van de *Aktion Hühnerfarm*. Zij werden door telkens tien man van de tweede compagnie doodgeschoten op een afstand van drie tot vijf meter. Na vijf schoten werd het peloton afgelost. Om de zenuwen in bedwang te houden werd veel drank genuttigd. Iedere avond werd aan het hoofdkwartier doorgegeven hoeveel ‘eieren’ er geraapt waren op de *Hühnerfarm*.¹¹⁵

Eveneens in september 1942 hield het bataljon een vergeldingsactie tegen de Poolse burgerbevolking in de streek rond Lubartów, nadat een Duitse politiemann vermoord was aangetroffen. Onder leiding van luitenant Kuhr werden tientallen mannen en vrouwen gearresteerd en ter plaatse doodgeschoten.¹¹⁶ In de stad Pinsk in Wit-Rusland, gelegen in de historische regio Polesië, aan de rivier de Pripjat en omringd door de Pripjatmoerassen, werd in november 1942 het Joodse getto opgeheven. De 16.200 Joden werden naar een plaats buiten de stad gedreven, waar Joodse arbeidersploegen grote kuilen hadden gegraven. Mannen, vrouwen en kinderen moesten zich uitkleden, op de rand van een kuil gaan staan om vervolgens te worden neergeschoten. Kuhr zou zelf ook mee geschoten hebben.

De rechtszitting van het *NSG-Verfahren* (*Verfahren wegen Nationalsozialistischer Gewaltverbrechen*) in Frankfurt duurde van november 1971 tot maart 1972. De zes verdachten hielden bij hoog en laag vol dat zij geen bloed aan hun handen hadden en dat zij slechts bevelen hadden opgevolgd. Kuhr noemde het hele proces *quatsch*. *Leidsch Dagblad* was de enige Nederlandse krant die een verslaggever naar het proces in Frankfurt stuurde.¹¹⁷ Aad Wagenaar tekende over de massamoord in Pinsk op: ‘Zes Joden per nekschotbeurt. Afgezien van de baby’s want met hen ging het vlotter als je ze even omhooghield aan de beentjes, ze het schot gaf en ze in de groeve gooide. Daarna mocht de moeder gaan liggen om doodgeschoten te worden.’ Wagenaar wist niet dat Kuhr ook een Tilburgs oorlogsverleden had. Tijdens het proces werd er met geen woord over gerept. Kuhr kreeg van het zestal de laagste straf: tweeënhalve jaar gevangenisstraf.

Herbert Fürck

Over Herbert Fürck is veel bekend door het onderzoek van Günter Neugebauer. Hij onderzocht het oorlogsverleden van een vijftiental mannen uit zijn woonplaats Rendsburg in Noord-Duitsland.¹¹⁸ Neugebauer, die een carrière als SPD-politicus achter de rug heeft, toont met zijn boek uit 2018 aan hoe nazi’s na de oorlog weer gewoon in zijn woonplaats aan de slag konden zonder bestraft te worden. Fürck werd weer gewoon politiechef in Rendsburg, een stadje van 30.000 inwoners. Karl Julius Herbert Fürck werd in Osede bij Osnabrück geboren op 10 juni 1906. Hij maakte snel carrière binnen verschillende politieorganisaties, werd in 1937 lid van de NSDAP en woonde met zijn vrouw Irmgard in het Oost-Pruisische havenstadje Pillau (nu het Russische Baltiejsk), toen hij in 1939 bevorderd werd tot *Polizeihauptmann*.

Het bataljon van de *Ordnungspolizei*, waarvan Fürck een compagnie leidde, werd ingezet voor de massavernietiging van Joden. Fürck was zeker betrokken bij de volgende misdaden: de

executie begin 1940 van minstens duizend Joden in het SS-kamp bij Soldau (nu Działdowo in Noordoost-Polen); de gewelddadige razzia onder Joden in Mielau (het Poolse Mława) in januari 1941; het neerschieten van meer dan tweeduizend Joden en 'communisten' in de buurt van Minsk in Wit-Rusland in oktober 1941; en de moord op 20 oktober 1941 op drieduizend Joden in de Wit-Russische stad Sluzk. Fürck zou daar gezegd hebben dat de zuivering op politieke gronden moest gebeuren. Zijn compagnie werd beschreven als sadistisch. Fürck voerde een nietsontziende moordmachine aan. Ten slotte was hij betrokken bij de massamoord eind oktober 1941 op 6.500 Joden in de Wit-Russische plaatsen Niešwież (Niasvizh) en Kleck (Kletsk).

Dit alles werd in december 1941 nog overtroffen door de inzet van Fürcks compagnie bij de ontruiming van het getto van Riga, de hoofdstad van Letland. De Joden moesten in een lange rij naar een bos aan de stadsrand lopen. Daar moesten zij zich uitkleden bij drie groeven en werden ze in groepen doodgeschoten. In totaal ging het om 26.000 Joden. Toen de Duitsers daar het 'Jodenvraagstuk' hadden opgelost, werd zijn bataljon ingezet bij de omsingeling van Leningrad.

Voor deze 'verdiensten' werd hij bevorderd tot majoor van de *Ordnungspolizei* als SS-Sturmabführer. Bovendien kreeg hij twee onderscheidingen. In februari 1943 vond zijn overplaatsing naar Nederland plaats, waar hij tot oktober 1944 bleef. Fürck kreeg toen vanuit Berlijn het bevel om van Tilburg via Noord-Nederland naar Königsberg (nu Kaliningrad) te gaan om mee te helpen met de verdediging tegen de Russen. Enkele weken later werd hij krijgsgevangen genomen en werd daaruit pas op 19 oktober 1955 na bemiddeling van bondskanselier Adenauer vrijgelaten. Kennelijk wisten de Russen iets van zijn oorlogsmisdaden. Zijn vrouw Irmgard en vier kinderen waren in 1945 van Pillau met het schip Ubena naar Kiel en vervolgens naar Rendsburg gevlucht. Tot zijn pensionering in 1960 was Fürck *Leiter der Polizei-inspektion Rendsburg*. Zijn misdaden verzweeg hij.

Fürcks betrokkenheid bij misdaden in de bezette gebieden was misschien nooit bekend geworden als het openbaar ministerie van Hamburg in 1963 geen onderzoek tegen hem was begonnen voor 'deelname aan massale schietpartijen tegen de Joodse bevolking'. Het onderzoek vond plaats in beslotenheid en is alleen terug te vinden in de archieven van Justitie. Neugebauer schrijft dat de ondraaglijk late start van de vervolging gebruikelijk (was) in heel Duitsland. De rechterlijke macht en de politiek werden gedomineerd door vele voormalige actieve nationaal-socialisten. Die hadden weinig belangstelling om in het reine te komen met de misdaden van de nazi's.¹¹⁹

Justitie in Hamburg richtte haar pijlen op de ruiming van het getto in Riga, maar Fürck ontkende glashard: hij had nooit van Jodenmoorden in Riga gehoord. Tussen 1963 en 1970 hielden aanklagers en rechters een niet-openbaar steekspel over wel of niet vervolgen. Fürck werd daarbij volgens Neugebauer geregeld de hand boven het hoofd gehouden. Het laatste wat in de archieven over dit onderzoek is terug te vinden, is de opdracht aan de rechtbank in Hamburg om te beoordelen of Fürcks daden 'misdaadgerelateerd' waren. Het antwoord is onbekend, maar de uitkomst was dat Fürck ongemoeid werd gelaten.¹²⁰

113 Voor dit en het volgende zie Schäfer, "Jedenfalls habe ich auch mitgeschossen", 62 e.v.

114 Zie behalve Schäfer, "Jedenfalls habe ich auch mitgeschossen" ook 'Polizei-Bataillon 306' op: www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Polizei-Bataillone/PB306.htm (geraadpleegd 30 maart 2023).

115 Sachslehner, *Odilo Globocnik*, 181.

116 Schäfer, "Jedenfalls habe ich auch mitgeschossen", 93-96.

117 *Leidsch Dagblad*, 18 maart 1972.

118 Neugebauer, *Gegen das Vergessen*.

119 Neugebauer, *Gegen das Vergessen*, 272.

120 Neugebauer, *Gegen das Vergessen*, 283.

In Hamburg was men niet op de hoogte van de beschuldigingen tegen Fürck die verband hielden met zijn verblijf in Tilburg. Het onderzoek daarnaar door de in 1958 gestarte *Zentralstelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen* in Ludwigsburg in Baden-Württemberg begon met de toezending in de jaren zestig door het NIOD in Amsterdam van de dossiers die tussen 1945 en 1949 waren opgemaakt over de wandaden door de *Ordnungspolizei* in Noord-Brabant. Het zijn dezelfde dossiers die nu te raadplegen zijn in het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging, maar dan vertaald in het Duits. De Duitse dossiers zijn geanonimiseerd op te vragen bij het *Landesarchiv Schleswig-Holstein*.¹²¹ Wie de Nederlandse dossiers kent, weet wie er met de onleesbaar gemaakte namen bedoeld worden. De moorden op Appels en Van de Voort, Bogers en Bergmans, Leermakers en de executies worden hierin opnieuw breed uitgemeten.

Aan de hand van de oude dossiers werd Fürck in 1970 beschuldigd van zeven executies in de regio Tilburg van in totaal 48 Nederlandse burgers. Enkele getuigen werden opnieuw gehoord, maar zij gaven geen nieuwe informatie, wat na 25 jaar ook niet te verwachten was. Fürck rechtvaardigde zich met de verklaring dat de executies waren bevolen door regimentcommandant Böhmer. De *Zentralstelle* stuurde in 1972 de bevindingen naar het *Staatsanwaltschaft* (Openbaar Ministerie) in Kiel, dat het onderzoek voortzette en getuigen hoorde, opnieuw zonder dat dit nieuwe gezichtspunten opleverde. Fürck bleef zich beroepen op zijn zwijgrecht. Volgens Neugebauer werd het onderzoek van buiten en van binnenuit tegengewerkt: omdat de desinteresse van de advocaat-generaal in Sleeswijk-Holstein, dr. Eduard Nehm, om in het reine te komen met het naziverleden algemeen bekend was.¹²² Het gerechtelijk vooronderzoek liep vertraging op omdat er andere prioriteiten werden gesteld. In 1976 deelde het parket in Kiel aan de minister van Justitie mee het onderzoek tegen Fürck te staken, omdat er geen voldoende verdenking is dat de beschuldigde schuldig is aan een moordmisdrijf of betrokkenheid daarbij.¹²³

De onderzoeksdossiers lagen te verstoffen tot ze in 1988 weer aan het licht kwamen. De reden was de evaluatie door de *Zentralstelle* in Ludwigsburg van de door de Verenigde Naties opgestelde lijsten van gezochte oorlogsmisdadigers. Op 14 april 1988 opende de federale procureur-generaal in Karlsruhe een vooronderzoek tegen Fürck op verdenking van moord. Opnieuw werden alle Tilburgse dossiers bekeken. Op 13 augustus 1990 werd het onderzoek gestaakt. Justitie besloot dat het niet kon worden bewezen wie het bevel gaf om te schieten en op welke basis dat bevel was gebaseerd.¹²⁴ In Nederland zijn deze Duitse pogingen om Fürck te berechten onbekend gebleven. Er is nooit over gepubliceerd.

Twee jaar later, in 1992, overleed Fürck op 86-jarige leeftijd in een verpleeghuis in Rendsburg. Neugebauer sprak in 2018 met zijn zoon Hartmut, die hem vertelde dat zijn vader zijn gezin nooit iets had toevertrouwd over zijn daden in Oost-Europa en Nederland, ook niet over de strafrechtelijke onderzoeken die naar hem zijn ingesteld.

Conclusie

In de Nederlandse oorlogsliteratuur heeft de *Ordnungspolizei* twee gezichten. De manschappen zouden oudere, bedaagde Duitsers zijn geweest die als reservist waren opgeroepen en volstrekt ongeïmproviseerd waren: het waren middenstanders, boekhouders, architecten. Maar zij worden ook afgeschilderd als de ‘gevreeste Grünen’, die joegen op Joden en onderduikers. In het eerste oorlogsjaar waren het inderdaad voornamelijk reservisten, maar zij werden vervangen door geharde *Polizisten* die in Oost-Europa tienduizenden Joden hadden

vermoord. Dat kwam de Duitse bezettingsmacht goed uit, want er was gaandeweg de oorlog geen behoefte meer aan manschappen die speelgoed maakten voor Nederlandse kinderen maar aan gewillige uitvoerders van onderdrukking en vervolging.

Zonder de Orpo hadden de nazi's de repressie in Nederland niet zo voortvarend kunnen uitvoeren. Hun inzet was een effectief instrument bij Jodenvervolging, *Arbeitseinsatz* en de vuige activiteiten van de *Sicherheitsdienst*. De *Ordnungspolizei* arresteerde, bewaakte, deporteerde en executeerde. Het Tilburgse bataljon nam hiervan een belangrijk deel voor zijn rekening, ook buiten de provinciegrenzen, en voerde die taken plichtsgetrouw uit. In de laatste oorlogsweken nam de Orpo in Noord-Brabant het heft in eigen hand en executeerde burgers zonder bevel van hogerhand en zonder enige vorm van proces. De leidinggevende officieren zijn hiervoor niet gestraft, ook niet bij een hernieuwde poging door de Duitse Justitie ver na de oorlog. Zij zwegen en hielden elkaar de hand boven het hoofd. Archieven waren vernietigd. De *Ordnungspolizei* werd bij de opsporing en berechting bovendien beschouwd als een organisatie die slechts bevelen uitvoerde. In Nederland zijn maar drie Orpo's veroordeeld, tegenover honderd leden van de *Sicherheitsdienst*.

De kinderen en kleinkinderen van Piet Leermakers hebben maar gedeeltelijk antwoord gekregen op hun vragen. Zij hebben nu een naam van een vermoedelijke verrader en kunnen de moord plaatsen in de golf van geweld tussen Dolle Dinsdag en de bevrijding van het zuiden van Nederland. Daar moeten zij het helaas mee doen.

Afkortingen

CABR	Ministerie van Justitie, Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging
COOM	Commissies tot opsporing van oorlogsmisdadigers
LASH	Schleswig, Landesarchiv Schleswig-Holstein
NL-AsdNIOD	NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, Amsterdam
NL-EhvRHCE	Regionaal Historisch Centrum Eindhoven
NL-HaNa	Nationaal Archief, Den Haag
NL-HtBHIC	Brabants Historisch Informatiecentrum, 's-Hertogenbosch
NL-TbRAT	Regionaal Archief Tilburg

121 Schleswig, Landesarchiv Schleswig-Holstein (LASH), Abt. 352.3, Landgericht und Staatsanwaltschaft Kiel, Abschlußbericht (Einstellungsverfügung) Nr. 17693 en Nr. 18792, Stukken proces tegen Herbert Fürck, november 1972.

122 Neugebauer, *Gegen das Vergessen*, 286.

123 LASH, Abt. 352.3, Landgericht und Staatsanwaltschaft Kiel, Abschlußbericht (Einstellungsverfügung) Nr. 17693, Stukken proces tegen Herbert Fürck, november 1972.

124 LASH, Abt. 352.3, Landgericht und Staatsanwaltschaft Kiel, Abschlußbericht (Einstellungsverfügung), Nr. 18792, Stukken proces tegen Herbert Fürck, november 1972.

Niet gepubliceerde bronnen

- Amsterdam, NIOD (NL-AsdNIOD), Toegang 077. *General-commissariat für das Sicherheitswesen*, inv.nr. 1727, Correspondentie met het *Reservepolizeibataillon 112*, 1941-1944.
- Den Haag, Nationaal Archief (NL-HaNA), Toegang 2.09.08, Directoraat voor de Bijzondere Rechtspleging 1945-1952, inv.nr. 944, Organisatie en indeling van de Duitse *Ordnungspolizei*.
- Den Haag, Nationaal Archief (NL-HaNA), Toegangnr. 2.09.09, Ministerie van Justitie, Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) 1945-1952.
- inv.nr. 64335, Dossier Hans Böhmer.
 - inv.nr. 73505, Dossier Hans Ernest Harders.
 - inv.nr. 107802, Dossier J.J. Kuhr.
- Den Haag, Nationaal Archief (NL-HaNA), Toegang 2.09.61, Archieven van de Commissies tot opsporing van oorlogsmisdadigers (COOM), (1942) 1944-1949 (1984).
- inv.nr. 2063, Dossier J.J. Kuhr.
 - inv.nr. 2064, Dossier Herbert Fürck.
 - inv.nr. 2156, Dossier Karl Zogel.
 - inv.nr. 3715, Lijst van oorlogsmisdadigers van wie prima-facie-bewijs naar de B.O.O.M. te Amsterdam is verzonden.
 - inv.nr. 4199, Dossier Hans Böhmer.
- Eindhoven, Regionaal Historisch Centrum (NL-EhvRH-CE), Toegang 10124, Collectie A. Hoynck van Papendrecht, inv.nr. 9, "Zoals het was", verzet en bevrijding rond Eindhoven, PAN exemplaar no. 4 onder redactie van P. Vriens; ook op www.eindhoven4044.nl/3/PAN_DEEL1.pdf (geraadpleegd 28 maart 2023).
- Schleswig, Landesarchiv Schleswig-Holstein (LASH), Abt. 352.3, Landgericht und Staatsanwaltschaft Kiel, Abschlußbericht (Einstellungsverfügung) Nr. 17693 en Nr. 18792, Stukken proces tegen Herbert Fürck, november 1972.
- Tilburg, Regionaal Archief (NL-TbRAT), Toegang 484, gemeentebestuur van Tilburg (1906) 1938-1985 (2009).
- inv.nr. 3031, Voorschriften, bekendmakingen, dienstorders en dienstmededelingen uitgevaardigd op last van de Duitse bezettingsautoriteiten.
 - inv.nr. 3352, Documentatie over de oorlogsjaren in Tilburg.
- Tilburg, Regionaal Archief (NL-Tb-RAT), Toegang 528, Plaatsingslijst van de collectie memoires en dagboeken Tweede Wereldoorlog, Tilburg, 1940-1945.
- inv.nr. 6M, Dagboek frater Rosarius Wiercx (1897-1979).
 - inv.nr. 13D, Dagboek Adelina C.M.A. Janssens (Tilburg 1880-Tilburg 1974).

Websites

- Breukers, J.M., *Politie en bezettingstijd* (Nederlands Politie Museum 2013) op www.yumpu.com/nl/document/view/20429166/politie-en-bezettingstijd-nederlands-politie-museum (geraadpleegd 10 maart 2023).
- CIA, 'Deportation of Jews from the Netherlands in 1942' op www.cia.gov/readingroom/docs/DEPORTATION%20OF%20JEWS%20FROM%20THE%20NETHERLANDS%20IN%201942_0001.pdf (geraadpleegd 30 maart 2023).
- 'Dwargarbeiders Nederland – WO II' op www.documentatiegroep40-45.nl/dwargarbeid_oud/ (geraadpleegd 27 maart 2023).
- 'Forum der Wehrmacht' op www.forum-der-wehrmacht.de/index.php?thread/14111-res-pol-bat112-i-polreg3-stab-polreg5/&pageNo=2 (geraadpleegd 14 maart 2023).
- Harthoorn, Rudi, 'Sicherheitsdienst, Wehrmacht en SS' op www.rudi-harthoorn.nl/sicherheitsdienst-wehrmacht-en-ss (geraadpleegd 28 maart 2023).
- 'Tilburg University in oorlogstijd' op www.monumentvoordeurrijheid.nl/wat-zou-jij-doen.html (geraadpleegd 24 maart 2023).

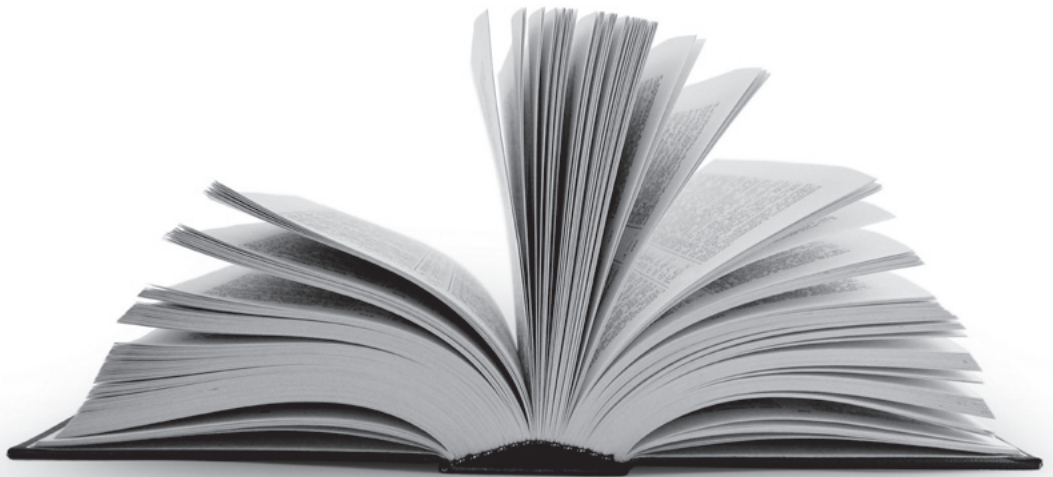
Geraadpleegde literatuur en informatie op internet

- Bak, Peter, *Een oord van bang wachten. Kamp Haaren 1941-1944* (Hilversum en Tilburg 2018).
- 'Bergmans, Wilhelmus Petrus Franciscus' op wikimiddenbrabant.nl/Bergmans_Wilhelmus_Petrus_Franciscus (geraadpleegd 29 maart 2023).
- Bijsterveld, Arnoud-Jan, *Ons huis. Op zoek naar een Joodse familie in Tilburg* (Hilversum 2020).
- Bouman, Pieter Jan, *De April-Mei-stakingen van 1943* ('s-Gravenhage 1950).
- Browning, Christopher R., *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 11 and the Final Solution in Poland* (eerste druk London 2001).
- Burgers, Jan, *Ze hebben ons in de steek gelaten. De geschiedenis van de 7 Brabantse burgemeesters tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Son en Breugel 2004).
- Carmiggelt, Simon, *Honderd Dwaasheden* (Amsterdam 1956).

- Chris Adams '1923 – 1944' op brabantsegesneuvelden.nl/persoon/chris-adams-goirle-1923 (geraadpleegd 27 maart 2023).
- Croes, Marnix, en Peter Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan'. Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945 (Amsterdam 2006).
- Currilla, Wolfgang, *Die deutsche Ordnungspolizei im Westlichen Europa 1940-1945* (Paderborn 2020).
- 'De Post in de Vloeiweide' op nl.wikipedia.org/wiki/De_Post_in_de_Vloeiweide (geraadpleegd 14 maart 2023).
- 'De razzia', op: herdenking-hollandiakattenburg.nl/herdenking/razzia/ (geraadpleegd 5 juni 2023).
- Diden, Jack, *Fighting spirit. Kampfgruppe Chill and the German recovery in the West between 4 September and 9 November 1944, a case study* (dissertatie Nijmegen 2012).
- Diden, Jack, en Maarten Swarts, *Brabant Bevrijd* (Hulst [1993]).
- Hape, Katja, *Veel valse hoop. De Jodenvervolging in Nederland 1940-1945* (Amsterdam en Antwerpen 2018).
- 'Het Brabantse dorp Oisterwijk en Operatie Market Garden' op www.oisterwijk-marketgarden.com/de_duitse_troepen_in_oisterwijk.html (geraadpleegd 28 maart 2023).
- 'Het voorbijje Joodse Dordrecht. Frans reçu getuigt van vergeefse vlucht naar veiliger oorden door joods-Dordtse tandartse' op www.stolpersteine-dordrecht.nl/het_voorbijje_joodse_dordrecht_vergeefse_vlucht_joods_dordtse_tandartse.html (geraadpleegd 30 maart 2023).
- Hoffmann, Alfred, 'Friedrich Degeler: Neue Nachrichten aus „prähistorischer Zeit“' in: Wolfgang Proske, red., *Täter, Helfer, Trittbrettfahrer. Band 8: NS-Belastete aus dem Norden des heutigen Baden-Württemberg* (Gerstetten 2018) 123-135.
- Iersel, Frans van, *Over d'n oorlog. Udenhout en Biezenmortel tussen bezetting en bevrijding* (Udenhout [1994]).
- Janse, Frans P.M., 'Tante Coba, een eenvoudige vrouw. Coba Pulskens (1884-1945), Tilburgse pilotenhelptster in de Tweede Wereldoorlog', *Tilburg. Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur* 22 nr. 2 (2004) 43-68.
- Kemenade, Kees van, *Hilvarenbeek 1940-1945. Hilvarenbeek, Esbeek en Biest-Houtakker tijdens de oorlogsjaren* (Hapert 1983).
- 'Koning Willem II-kazerne' op wikimiddenbrabant.nl/Koning_Willem_II-kazerne (geraadpleegd 10 maart 2023).
- Jong, Loe de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (12 dln. + 2 supplementen; 's-Gravenhage/Den Haag en Amsterdam 1969-1994).
- Jong, Ton de, *Duitse vrienden. Verraad en redding in Hilvarenbeek* ([Hilvarenbeek] 2019).
- Jong, Wally de, *De razzia's van 22 en 23 februari 1941 in Amsterdam. Het lot van 389 Joodse mannen* (Amsterdam 2021).
- Kobes, Gerrit, *Opdat wij niet vergeten. Fusillades in Mid-den-Brabant 1942-1944* (Goirle 1992).
- Maas, Rinie, *Brabants oorlogsdrama. Het verbeterde verzet op de Vloeiweide* (Zundert 2011).
- 'Moord in de Diepenstraat' op wikimiddenbrabant.nl/Moord_in_de_Diepenstraat (geraadpleegd 28 maart 2023).
- Moosdijk, Sven van den, 'Noord-Brabant: verzet en repressie in nationale context', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 38 (2021) 84-105.
- Muñoz, Antonio J., *Hitler's Green Army. The German Order Police and their European Auxiliaries, 1933 - 1945. Volume I: Western Europe and Scandinavia* (Bayside NY 2005).
- Neugebauer, Günter, *Gegen das Vergessen. Opfer und Täter in Rendsburgs NS-Zeit* (Osterrönfeld 2018).
- 'Nieuw: Archief Partij van de Arbeid, afdeling Tilburg' op www.regionaalarchieftilburg.nl/home/blog-detail/algemeen/2016/12/09/nieuw-archief-partij-van-de-arbeid-afdeling-tilburg/ (geraadpleegd 29 maart 2023).
- Oord, Ad van den, Siebe Thissen en Jacqueline de Vries, *De Huijkar. Een geschiedenis van de fabriek en haar personeel* (Oisterwijk 1988).
- 'Polizei-Bataillon 93 in Holland' op www.forum-der-wehrmacht.de/index.php?thread/33417-polizei-bataillon-93-in-holland/ (geraadpleegd 10 maart 2023).
- 'Polizei-Bataillon 306' op: www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Polizei-Bataillone/PB306.htm (geraadpleegd 30 maart 2023).
- 'Polizei Waffenschule Apeldoorn (Die Niederlande) [sic]' op www.forum-der-wehrmacht.de/index.php?thread/36075-polizei-waffenschule-apeldoorn-die-niederlande/ (geraadpleegd 28 maart 2023).
- Putten, Rob van, 'Piet Gerrits, Tilburgs meest gehate politieagent', *Tilburg* 37 (2019) 79-90.
- Sachslehner, Johannes, *Odilo Globocnik. Hitlers Manager des Todes* (Wien 2014).
- Schäfer, Torsten, "Jedenfalls habe ich auch mitgeschossen". *Das NSG-Verfahren gegen Johann Josef Kuhr und andere ehemalige Angehörige des Polizeibataillons 306, der Polizeireiterabteilung 2 und der SD-Dienststelle von Pinsk beim Landgericht Frankfurt am Main 1962-1973. Eine textanalytische Fallstudie zur Mentalitätsgeschichte* (Hamburg 2007).
- Steffen, Peter, en Hans Evers, *Scheuren in het kleeid. Het joods-katholieke gezin Löb 1881-1945* (Nijmegen 2009).
- Tribunalen in Nederland en andere na-oorlogse rechtspraak*. 4e Jaargang, red. G.C.M. van Nijnatten, J.J.H. van der Brug en J. Milders (Zwolle [1948]).
- Veld, N.K.C.A. in 't, *De SS en Nederland. Documenten uit SS-archieven 1935-1945* ('s-Gravenhage 1976).
- Wiesenthal, Simon, *Recht, nicht Rache. Erinnerungen* (eerste druk Berlin 1989).

- Album studiosorum Academiae lugduno batavae MDLXXV-MDCCCLXXV: accedunt nomina curatorum et professorum per eadem secula* ('s-Gravenhage 1875).
- Anoniem, 'Antwoorden. Familie Thierens', *De Navorscher* 7 (1874) 220-221.
- Baselius, J., *Historisch-verhael inhoudende Sekere notable exploitoren van Oorloge in de Nederlanden, sedert het oprechten van de Companien der Heeren Gouverneurs ende Ritmeesteren van Paulus ende Marcellis Bax* (Breda, Isaac Schilders, 1615).
- Bedaux, J.B. en R. Ekkart, red., *Kinderen op hun mooist. Het kinderportret in de Nederlanden 1500-1700* (Gent-Amsterdam 2000).
- Bergh, R.J. van den, 'Miscellanea Arivistica VII. Samuel de Swaeff', *De Waterschans. Mededelingenblad van de Geschiedkundige Kring van Stad en Land van Bergen op Zoom* 23 (1994) 12-18.
- Bosman, Th.E.A., 'Jasper van Kinschot (1552-1603). Een Brabander in dienst van Oranje en dienstig aan zijn gewest' in: J. van Oudheusden e.a., red., *Brabantse biografieën 1. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Noordbrabanders* (Meppel/Amsterdam-'s-Hertogenbosch 1992) 95-98.
- Bots, H., I. Matthey en M. Meyer, *Noordbrabantse studenten 1550-1750. Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden van Nederland* 44 (Tilburg 1979).
- Bredius, A., 'Het schildersregister van Jan Sysmus, Stads Doctor van Amsterdam, III', *Oud-Holland: nieuwe bijdragen voor de geschiedenis der Nederlandsche kunst, letterkunde, nijverheid, enz.* 8 (1890) 297-313.
- Bredius, A., 'Eets over de schilders Louys, David en Pieter Finson', *Oud-Holland: nieuwe bijdragen voor de geschiedenis der Nederlandsche kunst, letterkunde, nijverheid, enz.* 36 (1918) 197-204.
- Briels, J., *Vlaamse schilders en de dageraad van Hollands Gouden Eeuw, 1585-1630, met biografieën als bijlage* (Antwerpen 1997).
- Claxton, A.C., 'Medals in portraits of children in seventeenth-century Dutch painting', *The Medal* 27 (1995) 12.
- Delahaye, A. 'De Vier Heerlijkheden' in: A. Delahaye, J.P. van Dooren en Th. Mooren. *Zeven eeuwen Halsteren* (Halsteren 1980) 13-137.
- Delahaye, A. 'Kerkelijke geschiedenis' in: A. Delahaye, J.P. van Dooren en Th. Mooren. *Zeven eeuwen Halsteren* (Halsteren 1980) 158-292.
- Ditzhuizen, R.E. van, *Oranje-Nassau. Een biografisch woordenboek* (Haarlem 1992).
- Dooren, J.P. van. 'De hervormde gemeente' in: A. Delahaye, J.P. van Dooren en Th. Mooren. *Zeven eeuwen Halsteren* (Halsteren 1980) 294-313.
- Eekelen, F. van, 'Een redetwist voor het geloof. Van Ge-luwe's disputaties in Staats- Vlaanderen'. *Tijdschrift voor Nederlandse kerkgeschiedenis* 14 (2011) 79-86.
- Eekhout, M. *Memorabilia van de Tachtigjarige Oorlog. De rol van voorwerpen in de oorlogsherinnering, 1566-1750* (Hilversum 2020).
- Ermerins, J., *Eenige Zeeuwse oudheden, uit echte stukken opgehelderd en in het licht gebragt* (6 dln.; Middelburg, bij Willem Abrahams, 1780-1797).
- Ferwerda, A. *Adelyk en Aanzienelyk Wapen-boek Van De Zeven Provinciën; Waar By Gevoegt Zyn Een Groot Aantal Genealogien Van Voornamen Adelyke En Aanzienelyke Familien* (4 dln.; Leeuwarden, Abraham Ferwerda, Gerrit Tresling en Dr. Abelus Siccama, 1760-1781).
- Ham, W.A. van, *Merck toch hoe sterck. Bijdragen tot de geschiedenis van de vestingwerken van Bergen op Zoom. Studies uit Bergen op Zoom* 4 (Bergen op Zoom 1982).
- Ham, W.A. van, *Wapens en vlaggen van Noord-Brabant* (Zutphen 1986).
- Ham, W.A. van, 'Bergen op Zoom opnieuw beschreven. Thomas de Rouck en de Berge geschiedenis', *De Waterschans. Mededelingenblad van de Geschiedkundige Kring van Stad en Land van Bergen op Zoom* 33 (2003) 129-136.
- Ham, W. van en C. Vanwesenbeeck, *Gids voor Oud Bergen op Zoom* (Antwerpen-Haarlem 1983).
- Heyning, K. "'Een schoon schip van oorloghe'", *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis* 30 nr. 2 (2011) 3-20.
- Huys Janssen, P., *Jan van Bylert, 1597/98-1671. Catalogue Raisonné* (Amsterdam-Philadelphia, 1998).
- Huys Janssen, P. "'The Four Elements' by Louis Finson: a rediscovered masterpiece" in: P. Smeets ed., *Louis Finson. The Four Elements* (Milano 2017) 13-25.
- Jonge, J. de, 'Geslacht De Rouck. Vervolg op een artikel uit 1883', *De Nederlandsche Leeuw* 113 (1996) 268-283.
- Jongh, E. de, *Portretten van echt en trouw. Huwelijk en gezin in de Nederlandse kunst van de zeventiende eeuw* (Zwolle-Haarlem 1986).
- Kerkwijk, A.O. van, 'De stempelsnijders, werkzaam aan de Munt te Dordrecht van 1576-1806. I, *Jaarboek van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Munt- en Penningkunde* 7 (1920) 29-61.
- Leune, J.M.G., *Lidmaten van de protestantse kerk van Steenberg 1611-1622* (Capelle aan den IJssel 2021).
- Levelt, H. 'Ongekende bizonderheden omtrent David Finson's Opwekking van Lasarus'. *Oud-Holland: nieuwe bijdragen voor de geschiedenis der Nederlandsche kunst, letterkunde, nijverheid, enz.* 42 (1925) 46-47.
- Loon, G. van, *Beschryving der Nederlandsche Historipeningen: Of beknopt Verhaal van 't gene sedert de Overdracht der Heerschappye van Keyzer Karel den Vyfden op Koning Philips zynen Zoon, Tot het sluyten van den Uytrechtschen Vreede, In de zeventien Nederlandsche Gewesten is voorgevallen* (4 dln.; In 's Graavenhaage, By Christiaan van Lom, Isaac Vaillant, Pieter Gosse, Rutger Alberts, en Pieter de Hondt, 1723-1731).

- Mooij, Ch. de, *Geloof kan bergen verzetten. Reformatie en katholieke herleving te Bergen op Zoom 1577-1795* (Hilversum 1998).
- Muelen, J.A. vander, *Decisio Brabantina Super Famosissima Quaestione, Qua Quaeritur, Utrum matrimonio, absque pactis dotalibus contracto, & conjugali bonorum communione, statuto domicilii exclusa, illa etiam exclusa censeri debeat, quoad bona contrahentium, in alio territorio sita, ubi statutaria communio viget?* Nuper in Suprema Brabantiae Curia, quae Hagae-Comitum est, ventilata ac decisa, rationibus munita, & ab objectionibus vindicata (Ultrajecti, Apud Guilielmum vande Water, Bibliop. 1698).
- Ploeg, F. van der, *Portretten door Zeeuwse meesters uit de Gouden Eeuw* (Zwolle 2020).
- Rijcke, L. de, N. Vayus en J. du Rieu, *Bergen op den Zoom Belegghert op den 18 Iulij 1622, ende Ontleghert den 3 Octobris des selven Iaers; volgens de beschrijvinge gedaen by de drie predikanten van de Gemeynthe Christi aldaer* (Middelburg, Hans van der Hellen, voor Rombout van Hamerste, Bergen op Zoom 1623).
- Romeijn, A., *De stadsregering van Tholen (1577-1795). Bestuur en bestuurders van de stad Tholen vanaf de Satisfactieovereenkomst met prins Willem van Oranje in 1577 tot de val van de Republiek in 1795* (Tholen 2012).
- Sanders, G., 'De beloningspenning van Bergen op Zoom' in: F. van Dongen en H. Verbeem red., *Ambrogio Spinola, 1622* (Bergen op Zoom 2008) 42-60.
- Sanders, G., 'Penningen ter beloning' in: J. Pelsdonk en M. Plomp red., *Hulde! Penningkunst in de Gouden Eeuw* (Zwolle-Haarlem 2012) 79-95.
- Sanders, G., *Het present van Staat. De gouden ketens, kettingen en medailles verleend door de Staten-Generaal, 1588-1795* (Hilversum 2013).
- Segal, S., *A fruitful past. A survey of the fruit still lifes of the Norther and Southern Netherlands from Brueghel till Van Gogh* (Amsterdam-Braunschweig 1983).
- Slootmans, C.J.F., L. Merkelbach van Enkhuyzen en J.P.A. Smit, red. *Halsteren. Zijn geschiedenis en zijn archief* (Bergen op Zoom 1939).
- Snoeck, A., 'Mededeelingen omtrent penningen en munten op "de stad Bergen op Zoom" betrekking hebbende', *Taxandria* 30 (1923) 108-109.
- Snoeck, M.A., 'Bijdragen tot de Penningkunde van Noord-Brabant', *Tijdschrift van het Nederlandsch Genootschap voor Munt- en Penningkunde* 5 (1897) 87-118, 187-218, 301-320.
- Snouckaert van Schauburg, W. van, 'Turcq', *Maandblad van het genealogisch-heraldisch maandblad De Nederlandsche Leeuw* 32 (1914) 92-95.
- Thieme, U. en U. Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler. Von der Antike bis zur Gegenwart*, U. Thieme en H. Vollmer ed. (37 dln; Leipzig 1907-1950).
- Vanwesenbeeck, C., *De Bergse vastenvond vóór 1945. Studies uit Bergen op Zoom*, reeks monografieën 3 (Bergen op Zoom 1983).
- Vanwesenbeeck, C., 'Honderd Bergse schrijvers. 500 Jaar literaire activiteiten te Bergen op Zoom' in: A. Hagenaars en F. Mink, red., *Zoom op Bergen. 500 Jaar literatuur in Bergen op Zoom* (Bergen op Zoom 1992) 11-112.
- Verhoeff, J.M., *De oude Nederlandse maten en gewichten* (Amsterdam 1983).
- Walle, C. van de, *Siardus Bogaerts; de prior en zijn monasterium te Huijbergen 1614-1670. Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden van Nederland* 48 (Tilburg 1980).
- Weyts, J.L.C., 'Wederwaardigheden van kleine en middelgrote monumenten, in het bijzonder van het stadhuis en Hotel De Draak aan de Grote Markt' in: W.A. van Ham e.a., red., *Bergen op Zoom gebouwd en beschouwd. Studies over stad en stadsbeeld* (Bergen op Zoom 1987) 105-133.
- W.S. (W.M. Snoeck), 'Eenige opmerkingen naar aanleiding van de penningen, afgebeeld bij Van Loon II, bl. 151', *Tijdschrift van het Nederlandsch Genootschap voor Munt- en Penningkunde* 3 (1895) 212-222.
- Zandvliet, K., *Maurits, Prins van Oranje* (Amsterdam-Zwolle 2000).

Kroniek

In deze kroniek worden recent verschenen publicaties besproken die de Brabantse geschiedenis betreffen en die in het algemeen van bovenlokaal belang zijn. Deze publicaties zijn verschenen als afzonderlijke studies, in regionale of andere reeksen of in lokale jaarboeken en tijdschriften. Eindredactie van de Kroniek: Arnoud-Jan Bijsterveld.

Archeologie, naamkunde en landschapsgeschiedenis

**Henrica Emiel Alfons
Philomène (Rica) Annaert.**
*Transitie tussen de Romeinse
periode en de vroege
middeleeuwen in een perifeer
gelegen microregio van
Noord-Francia. De pagus
Renensis van de 4de tot*

8ste eeuw na Chr. Een archeologische synthese
(Dissertatie Universiteit Leiden 2022). 506 p. ill. krtn. Als
pdf te downloaden via hdl.handle.net/1887/3458544.

In 2001 werden in de wijk Nierlenders in Broechem (gemeente Ranst in de provincie Antwerpen) twee graven uit de Merovingische periode aangetroffen. Dit leidde tot archeologisch onderzoek dat zich in twee campagnes over verschillende jaren tussen 2002 en 2010 uitstreckte met als uiteindelijk resultaat het veruit grootste grafveld uit deze periode dat in Vlaanderen is gevonden. Het dateert van de eerste helft van de vijfde tot het midden van de zevende eeuw. In totaal werden 513 graven gevonden, waarvan 438 inhumaties (waaronder drie paardengraven) en 75 crematiebijzettingen. Het onderzoek werd geleid en in twee omvangrijke delen gepubliceerd door Rica Annaert.¹

In 2022 promoveerde Annaert in Leiden bij Frans Theuvs als promotor op een studie die dit rijke grafveld in een bredere, ook historische context plaatst en poogt greep te krijgen op de cul-

turele context waarin zich de bijzettingenrituelen afspeelden. Toch is dit in eerste instantie een archeologische dissertatie, ook omdat de historische bronnen voor deze periode – en zeker voor deze regio – schaars zijn. De archeologie biedt een waardevolle aanvulling op de historische bronnen, maar het boek laat duidelijk zien hoe complex de relatie is tussen archeologie en geschiedschrijving. Beide disciplines kennen hun eigen omgang met de bronnen – en met hulpwetenschappen – en de beoefenaren spreken elk hun eigen jargon, wat de onderlinge communicatie vaak bemoeilijkt. Alleen al daarom moet een proefschrift als dit worden gezien als een dappere onderneming.

Na de inleiding, waarin het onderzoekskader en de onderzoeksvragen worden geformuleerd, volgt een hoofdstuk over de beschikbare bronnen. Dit gaat in detail in op het grafveld van Broechem, dat wordt gesitueerd in de *pagus Renensis* (of *pagus Rien*), globaal het gebied ten oosten van Antwerpen. Hoofdstuk 3 beschrijft de bronnen, eerst de archeologische en vervolgens de geschreven bronnen. Hoofdstuk 4 behandelt de transitie van de Romeinse periode naar de vroege middeleeuwen in de *pagus Renensis*. Naast de chronologie komen ook ruimtelijke aspecten (het landschap) en sociale en culturele aspecten aan bod. Vervolgens wordt de onderzoekregio vergeleken met omliggende regio's in Nederland, België, Noordwest-Frankrijk en Angelsaksisch Engeland. In het relatief korte hoofdstuk 6 komt Annaert tot conclusies omtrent 'Identiteit en rol van de bevolking in de *pagus Renensis* in de transitieperiode 4de tot 8ste eeuw?' (met een vraagteken!). Het geheel sluit af met 'Conclusies en aanbevelingen voor toekomstig onderzoek', gevolgd door een uitvoerige bibliografie, lijsten van de figuren en tabellen, een tweetal bijlagen met gegevens over archeologische sites en samenvattingen in het Nederlands en het Engels.

¹ Rica Annaert, *Het vroegmiddeleeuwse grafveld van Broechem. The early medieval cemetery of Broechem. Merovingian Archaeology in de Low Countries 5. Relicta Monografieën 17* (Bonn 2018).

De papieren versie van het proefschrift gaat vergezeld van een digitale versie van het gepubliceerde opgravingsrapport uit 2018, die heb ik niet kunnen raadplegen.

Hierna formuleer ik enkele bedenkingen, niet als kritiek, maar als punten om verder over na te denken. Deze dissertatie is interessant en inspirerend. Het boek illustreert dat archeologen, mediëvisten en ook taalkundigen meer met elkaar in gesprek moeten. Ze hebben elkaar nodig om dat vroeger verleden beter te begrijpen, ook al vraagt het geduld om elkaars methodes en jargon te begrijpen, evenals respect om elkaars bevindingen serieus te nemen en niet al te betweterig op elkaars terrein te komen. Is het wel zo dat archeologische vondsten 'vaak de enige onafhankelijke bron' zijn, terwijl geschreven bronnen in hun overlevering gemanipuleerd kunnen zijn? Een archeologische vondst zonder interpretatie door een archeoloog is immers geen bron, op dezelfde manier waarop geschreven bronnen door filologen en historici steeds opnieuw op waarde moeten worden geschat geïnterpreteerd. Het verleden is weg en we hebben alleen de materiële en geschreven sporen om er een beeld van te scheppen.

Onder de 'geschreven bronnen' in hoofdstuk 3 wordt ingegaan op toponiemen die mogelijk historische informatie kunnen geven. Dat is een lastige materie, met als extra complicatie dat de naamkunde als academische discipline in het Nederlandse taalgebied zo goed als dood is. Het is dan ook niet vreemd (of verwijtbaar) dat hier een nogal onevenwichtige greep in de literatuur is gedaan. Dat leidt voor individuele namen tot onjuiste of op zijn minst aanvechtbare interpretaties, maar de greep in het materiaal is dan weer zo breed dat dit de algemene conclusies niet lijkt te schaden. Misschien laat dit zien dat toponiemen als informatiebron bij archeologisch onderzoek niet bruikbaar zijn.

Cirkelredeneringen liggen voortdurend op de loer: je haalt uit dit toponymische bronnenbestand wat je er aan verwachtingen in stopt. Annaert geeft aan dat zowel haar opsomming van toponiemen als het overzicht van patrocina (ze schrijft enkele keren 'patroniemen') 'als louter suggestief' dient te worden beschouwd. Toch zijn toponiemen niet zonder historische informatiewaarde, maar dan is wel een meer kritische en methodische benadering

nodig dan nu het geval is (en dat niet alleen in deze dissertatie). Taalkunde moet daarvan deel uitmaken, want namen zijn nu eenmaal woorden. Om grotere verzamelingen toponiemen als *big data* te kunnen inzetten voor het verkrijgen van een beeld van historische landschappen, zal eerst met redelijke zekerheid duidelijk moeten zijn wanneer die namen zijn gegeven en wat zij toen in die omgeving betekenden. Dat kan niet zonder kennis van de historische taalkunde en het filologisch handwerk dat voor elke (oudere) geschreven bron noodzakelijk is. Dus als dit onderdeel van Annaerts dissertatie 'louter suggestief' is, dan suggereert het vooral dat deze hulpwetenschap niet lichtvaardig moet worden gebruikt en een serieuze beoefening verdient. Misschien – met alle slagen om de arm – kan ze dan toch een nuttige bron zijn.

Een belangrijk doel van Annaerts onderzoek is 'de vernieuwende kijk op de samenleving' in deze overgangperiode van Romeinse overheersing naar vroege middeleeuwen te onderbouwen. Ze spreekt van een transitiefase en beklemtoont herhaaldelijk dat het grote grafveld lag in de 'periferie', ver van de grote machtscentra. Dit klopt als we denken in termen van Romeinse provinciehoofdsteden of de latere machtscentra van Merovingische potentaten, maar alleen al gezien de omvang van het grafveld kan toch worden vermoed dat Broechem in de decennia rond 600 geen achtergebleven gebied zal zijn geweest. Belangrijk is ook dat 'de aanwezigheid van laat-Romeinse objecten in sommige graven laten veronderstellen dat in deze regio wellicht geen bewoningshiaat geweest is na de crisisperiode op het einde van de 3de eeuw'. Inmiddels wordt dat veronderstelde bewoningshiaat veel minder als een vaststaand gegeven beschouwd dan toen Annaert aan haar onderzoek begon en dat is beslist mede te danken aan haar onderzoek.

In dezelfde passage op p. 38-39 stelt zij: 'De versmelting van verschillende cultuurinvloeden in zowel samenstelling van grafuitzet als toegepaste funeraire rituelen wijst verder op een amalgaam van bevolkingsgroepen die samen een leefgemeenschap vormden. Er is dus geen spoor van een invasie en plotse kolonisatie.' Dat is archeologenjargon, want waarom zouden verschillen in de grafuitzet of het toegepaste ritueel verschillende bevolkingsgroepen moeten impliceren?

En waarom moet een verandering daarin duiden op een 'invasie'? Ook nu wordt binnen eenzelfde familie zowel begraven (op allerlei manieren) als gecremeerd. Zo blijft het mijns inziens ook voor die oude Broechemnaren een niet te beantwoorden vraag of zij het idee hadden dat ze uit verschillende culturele groepen kwamen of uit verschillende – elkaar uitsluitende – tradities putten.

Dat in de graven pas vanaf het midden van de zevende eeuw enige vorm van sociale differentiatie zichtbaar wordt, is ook zo'n archeologische vaststelling. Misschien was een dergelijke differentiatie er al lang, maar werd die niet tot uitdrukking gebracht in het grafritueel. Bovendien weten we bij grafvelden als dit ook nooit of hier daadwerkelijk de hele gemeenschap begraven ligt. De gangbare gedachte is dat dit meestal niet het geval is en dan vormt het grafveld dus ook geen afspiegeling van de samenleving. Nog zo'n vaststelling is dat 'elk teken van christianisering' ontbreekt (Annaert schrijft nooit kerstening). In de loop van de vierde eeuw werd het christendom staatsgodsdienst in het Romeinse Rijk en formeel waren dus alle inwoners van dat rijk christen. Hoe die mensen dat ervoeren, weten we niet, maar uit bronnen van de Britse eilanden weten we wel dat dit betekenisvol was. De (Keltische) Britten voelden zich ook na het vertrek van de Romeinse legioenen nog lang 'Romeinse burgers' (*cives*) en waren overtuigde christenen die zich fel afzetten tegen de invallende 'heidenen', de Angelsaksen.

Hoe dat christendom werd beleden, is vraag twee en die is moeilijker te beantwoorden. Het feit dat er nog lang werd gecremeerd, is geen hard argument voor heidendom. De vroege kerk juichte crematie niet toe, maar verbood die niet en lijkt zich buiten de monastieke centra tot ver in de achtste eeuw niet echt met het begraven of cremeren te hebben bemoeid. Ook het argument dat een lichaam intact moest zijn in verband met de wederopstanding, zal nauwelijks een rol hebben gespeeld, want juist in die vroege kerk was het martelaarschap belangrijk en na een behandeling door de leeuwen was een lichaam ook niet meer intact. In de *Digesten* (XI.744) bepaalde keizer Justinianus in 530-533 dat wanneer een bijzetting plaatsvond op meer dan één plaats, de plek waar het hoofd ligt de religieuze (*locus religiosus*) is. Pas in 784 verordonneerde Karel

de Grote dat uitsluitend nog in of bij kerken en op kerkhoven mocht worden begraven. Het lijkt erop dat pas vanaf dat moment op al bestaande begraafplaatsen 'gedachteniskapellen' (*cellae memoriae*) verrezen, die niet noodzakelijkerwijs uitgroeiden tot kerk of kapel. De oude begraafplaatsen werden verlaten, maar blijkbaar niet vergeten.

Er is dan ook geen reden om de graven in Broechem op voorhand als 'heidens' te bestempelen. Dat op een begraafplaats de voorouders in ere worden gehouden, is al evenmin inherent heidens en de geregeld vallende term 'vooroudercultus' lijkt daarvoor te sterk. We benaderen begraafplaatsen met respect – of oteren ze uit disrespect, zoals in een oorlog – maar dat is nog geen cultus. Dat vroeg-middeleeuwse missionarissen verslag doen van weerstand tegen hun missiewerk en van 'heidense' misstanden is eigen aan het genre heiligenleven. Dat zijn immers steeds bronnen met een hoog propagandagehalte (en deels ook een functie in de liturgie). Bovendien zullen die missionarissen een meer idealistisch (en allicht theologisch zuiverder) idee van christendom hebben gehad dan veel van de gelovigen die zij binnen het voormalige Romeinse Rijk aantreffen. Bovendien stond kerstening gelijk aan inlijving in een vreemd, post-Romeins (Merovingisch, Karolingisch) gezag. Ook in dit kader was het zaak 'de ander' vooral negatief af te schilderen. Op dit punt hadden de historische bronnen harder bevraagd mogen worden. Het is immers niet zo dat zij de archeologische resten 'verklaren', want dan zetten we opnieuw een cirkelredenering in.

Dat 'noch elite noch Kerk' in de regio tot zeker de tiende eeuw sporen naliet in het archeologische databestand (p. 130), rechtvaardigt nog niet de conclusie dat er geen elite en kerk waren. Als op 21 mei 709 Engelbert, zoon van Gaotbert, uit zijn vaderlijk erfgoed 'elf hoeven met zaalhuis en hof en de bijbehorende horigen of slaven alle toebehoren' in Alphen, plus nog een hoeve in Bern aan de Maas, schenkt aan Willibrord, kunnen we dat toch moeilijk anders zien dan als een gebeurtenis waarin een telg uit een regionale elite zijn relatie met de kerk veiligstelt. De schenking werd bekrachtigd in Tilburg en het is onwaarschijnlijk dat Engelbert zijn volledige erfgoed wegshonk. Deze overdracht gebeurde in Frankisch gebied en niet als onderdeel van kerstening. Dat we deze elite en

kerk desondanks niet zien in de archeologische vondsten, vraagt om een verklaring, niet om een ontkenning. De mededeling dat vermeldingen van bezit in oorkonden pas vanaf de negende eeuw voorkomen (p. 200), is natuurlijk niet waar.

Wat de *pagus Renensis* precies is, blijft in dit proefschrift vaag. Het lijkt bij *pagus* (ook wel gouw) om een soort bestuursdistrict te gaan binnen, in dit geval, de Romeinse provincie *Germania Secunda*. Het gebied lag ten oosten van Antwerpen en redelijk centraal in die provincie, begrensd door de Schelde, Schijn, Rupel en Grote en Kleine Nete. In zo'n district verwacht je ook een administratief centrum, maar dat kennen we niet.

Opvallend is verder de opmerking op p. 42 dat de 'bewoning in deze provincie (...) al van in de 3de eeuw (was) gekenmerkt door een gemengde Gallo-Romeins/Germaanse bevolking'. Voor archeologen is dat een bijna standaard omschrijving, maar 'Gallo-Romeins/Germaans' betekent zo ongeveer alles en dus niets. De inheemse bevolking (Gallisch, dus Keltischtalig) zal na ruim twee eeuwen romanisering zeker in de bovenlaag van de samenleving Latijn beheerst hebben. Of en in welke mate er in de derde eeuw ook al 'Germanen' in de zin van Germaanstaligen aanwezig waren, is onduidelijk. Bovendien mogen we aannemen dat ook die snel romaniseerden en Latijn gingen spreken, zoals ook Iberiërs en Sarmaten in Romeinse dienst dat zullen hebben gedaan.

Dat deze trend doorzette, zien we in Frankrijk, het land dat weliswaar zijn naam dankt aan de Frankische (Germaanse) heersers die er in de post-Romeinse periode aan de macht kwamen, maar dat qua taal en cultuur toch vooral Romeins en Romaans bleef. Blijkbaar hadden de inwijkelingen meer behoefte om 'Romeins' te worden dan om hun eigen 'barbaarse' identiteit de overhand te geven. Omgekeerd zien we dat de succesvolle nieuwkomers opvielen, wat de zittende, gromaniseerde bevolking ertoe kan hebben verleid hun uiterlijke kenmerken over te nemen. Zoals Annaert aangeeft, ging het niet om een massale intocht van vreemdelingen, terwijl we ook niet hoeven te denken aan een 'gedeelde' samenleving: iedereen wilde 'Romein' zijn. Dit beeld wijkt af van de Britse Eilanden (en in Bretagne), waar de Britten weinig reden zagen om de invallers op te

nemen en de laatste ook niet de ambitie toonden om Brit (of 'Romein') te worden. Ten noorden van de *limes* – de grens van het Romeinse rijk – bestond er blijkbaar een keuze: de grens oversteken en 'Romein' worden, of blijven en vasthouden aan de eigen taal en cultuur.

Het onwaarschijnlijk dat de mensen die begraven liggen in het grafveld in Broechem, hun eigen tijd ervoeren als 'transitieperiode'. Het noordwesten van het Romeinse Rijk had in de derde eeuw al twee periodes gezien van relatieve onafhankelijkheid onder eigen 'keizers', van 260 tot 269 onder Postumus en van 286 tot 296 onder Carausius en Allectus. Het was een roerige periode. De inheemse bevolking zal zich ervan bewust zijn geweest dat Rome ver weg was en dat de werkelijke macht vaak dichterbij lag. Rome zal voor hen vaker meer een ideaal zijn geweest dan een politieke realiteit. Ook de nieuwe machthebbers beriepen zich steeds op 'Rome' als de ultieme bron van hun legitimiteit.

Een belangrijke aanname in deze dissertatie is dat we in het grafveld te maken hebben met een *peasant community*, gedefinieerd als een groep boeren die 'los van enige sociale stratigrafie, een stuk grond bewerkt met het oog op een zelfvoorzienend leven. Een *peasant* ontgint en bewerkt dus niet alleen het land maar onderhoudt ook zijn nabestaanden en zijn dieren, bouwt een onderkomen voor beiden, voorziet in een beperkte artisanale productie van aardewerk, kledij, ijzeren werktuigen en ontgint daarom in beperkte mate ook bos (bouw materiaal en houtskool) en ertsen. Deze zelfvoorzienende vorm van landbouw zal tevens een surplus opleveren die kan aangewend worden voor diverse doeleinden' (p. 189).² Het idee dat de middeleeuwse *peasant* vrij was, eigen grond bezat en geen sociale stratigrafie kende, zoals opnieuw expliciet gesteld op p. 200, is een veronderstelling die al vaker is bestreden. Dit verhoudt zich ook slecht tot bijvoorbeeld de hiervoor aangehaalde schenking aan Willibrord. Ook Wolf (p. 3-4) schreef al: '(...) peasants (...) are rural cultivators whose surpluses are transferred to a dominant group of rulers that uses the surpluses both to underwrite its own standard of living and to distribute the remainder to groups in society that do not farm (...)'

2 Naar Eric R. Wolf, *Peasants* (Englewood Cliffs NJ, 1966).

De vraag hoe vrij of onvrij de mensen in het grafveld in Broechem bij leven zijn geweest, valt vanuit de archeologie niet te beantwoorden. Dat zij met de nodige zorg en met vaak kostbare grafgiften werden bijgezet, zegt hooguit dat zij geen volledig bezitloze objecten (dus slaven) waren, maar sluit niet uit dat zij iemand (of een groep of 'instantie') boven zich moesten dulden. Wellicht roomde de 'dominante groep van leiders' uit de definitie van Wolf niet het volledige surplus van de lokale productie af, zodat de boeren zelf ook een zekere welstand konden verwerven. Vrij beschikken konden zij slechts met mate, want ze konden zomaar met boerderij en al worden weggeschonken.

Wonderlijk is in dit kader de opmerking op p. 191: 'De schaarse muntvondsten (...) wijzen niet op commerciële activiteiten maar hebben eerder een symbolische en rituele betekenis. De meeste zijn immers afkomstig uit grafvelden (...)'. Munten zijn intrinsiek waardevol, dus de munten die in omloop bleven, zullen zijn omgesmolten toen zij uit de roulatie raakten, hetzij om er nieuwe munten van te maken, hetzij om het edelmetaal te bewerken tot sieraden of kostbare gebruiksvoorwerpen. De munten die in de bodem zijn terechtgekomen, zijn onttrokken aan de circulatie en daarmee ontkomen aan omsmelting. Het is dus maar de vraag of zij representatief zijn voor al het muntgeld dat op een gegeven moment in omloop was. Ook de functie van munten veranderde op het moment dat werd besloten ze mee te geven in het graf. Dus inderdaad: 'De archeologische context waarin voorwerpen gevonden worden is (...) uitermate belangrijk om de betekenis ervan juist te kunnen interpreteren.'

In paragraaf 4.4 gaat het over de 'geestelijke leefwereld' en de kerstening. Hier wordt benadrukt dat religie en politiek hand in hand gingen en dat de bekering en de doop van Clovis rond 500 dus ook een politieke daad was. Dat het hem hiermee onmogelijk werd 'om nog terug te grijpen naar zijn "goddelijke" verwantschap aan de mythische halfgod Merovech die als stamvader van de Merovingische dynastie gezien werd en die de vorsten de nodige autoriteit gaf' (p. 203), is op zijn minst overdreven. Dat we nauwelijks iets over deze Merovech weten, is een feit, maar dat de Merovingen hem ooit als goddelijk beschouwden, is een mo-

derne mythe en berust op geen enkele historische bron. Ook christenen bleven hun voorouders eren: zonder voorouderverering zou er nooit een adel zijn geweest en bovendien bieden het Oude én Nieuwe Testament volop afstammingslijsten die als voorbeeld konden dienen.

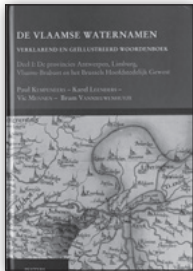
De 'heidense praktijken' waarover toenmalige kerkleiders hun misprijzen uitten, kennen we uitsluitend door hun uitingen van dat misprijzen en dat zijn vanzelfsprekend sterk gekleurde bronnen. Dat over heiligen als Amandus, Eligius en Vedastus wordt geschreven dat zij weerstand ondervonden en vervallen kerken aantreffen met opnieuw heidens geworden lieden, moet worden beschouwd als een gemeenplaats. Wat zij aantreffen, zal niet volgens 'de regels' zijn geweest, maar daarmee niet per se onchristelijk.

Voorchristelijke teksten – anders dan van de klassieke Grieken en Romeinen – kennen we niet. Zelfs een sagenverzameling als de Edda is in een christelijke context opgeschreven en we hebben dan ook geen idee hoe de geloofswereld en het religieuze leven van Clovis eruitzagen vóór zijn bekering. Annaert constateert dat dit ook 'via archeologische objecten' niet valt te achterhalen; we staan hier dus met lege handen. De vroegmiddeleeuwse kerkelijke geleerden legden graag lijsten aan en al vroeg werd het gebruikelijk om alles wat heidens of ketters was te voorzien van het etiket 'Manichees'. Dit is een breed etiket voor alles wat de theologen onwelgevallig was. Ook het voorkomen en wellicht voortleven van 'openluchtheiligdommen', zoals bronnen of anderszins gemarkeerde plekken in het landschap, kon (en kan) goed functioneren in een christelijke context. Processies zijn er een uiting van. Ze vinden vaak plaats op christelijke feestdagen waarop het ook markt en (volks)feest is en waarop notabelen elkaar treffen om zaken van belang te bespreken. Het inzicht dat 'cultus, macht, exchange en verzamelplaats dus nauw met elkaar verbonden' waren (p. 210) is daarmee geen bewijs of zelfs maar een aanwijzing voor voortlevend heidendom.

Het zal duidelijk zijn dat de interpretaties die Annaert in dit proefschrift biedt, niet altijd onomstreden zijn. Haar proefschrift inspireert om nog eens goed na te denken over de periode waarin de Romeinse tijd overging in de vroege middeleeu-

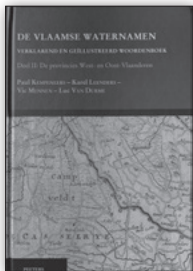
wen. Deze transitie is pas veel later gedefinieerd en zal niemand destijds zo hebben ervaren. Haar werk is een bijzonder geslaagde dissertatie die veel mensen kan inspireren. Mocht er een handelseditie komen, dan is een stevige tekstredactie zeker dienstig. Ook staan er kleine vergissingen in: zo waren Lambertus en Bonifatius geen volgelingen van Willibrord (p. 240) en was de naar verluidt door Willibrord gekerstende menhir in Bollendorf geen ‘stenen vrouwelijk afgodsbeeld’ (p. 244).

Lauran Toorians

P. Kempeneers, K. Leenders, V. Mennen en B. Vannieuwenhuijze, *De Vlaamse waternamen. Verklarend en geïllustreerd woordenboek. Deel I: De provincies Antwerpen, Limburg, Vlaams-Brabant en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.*

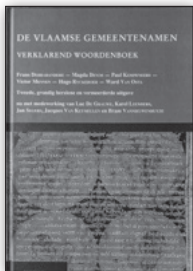
Werken van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie. Vlaamse afdeling 29 (Leuven: Peeters 2016). 426 p. ill. krtn. ISBN 978 90 42933 43 9. € 35.

P. Kempeneers, K. Leenders, V. Mennen en L. Van Durme, *De Vlaamse waternamen. Verklarend en geïllustreerd woordenboek. Deel II: De provincies West- en Oost-Vlaanderen.*

Werken van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en

Dialectologie. Vlaamse afdeling 30 (Leuven: Peeters 2018). 534 p. ill. krtn. ISBN 978 90 42935 56 3. € 35.

F. Debrabandere, M. Devos, P. Kempeneers, V. Mennen, H. Ryckeboer en W. Van Osta met medewerking van L. De Grauwe, K. Leenders, J. Segers, J. Van Keymeulen en B. Vannieuwenhuijze, *De Vlaamse gemeentenamen. Verklarend*

woordenboek. Tweede, grondig herziene en vermeerderde uitgave. Werken van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie. Vlaamse afdeling, 33 (Leuven: Peeters 2022). 358 p. ISBN 978 90 42947 36 8. € 53.

Een veelvuldig geciteerd artikel van de geografen Rose-Redwood, Alderman en Azaryahu stelt dat plaatsnaamkunde in het grootste deel van de twintigste eeuw werd beoefend als het verzamelen en catalogiseren van plaatsnamen, eerder dan het bestuderen van achterliggende sociale en ruimtelijke praktijken.³ De zogeheten *Critical Turn*, waarvan hun artikel een vaandeldrager is, bestudeert daarentegen de manier waarop plaatsnaamgeving verbonden is met machtsprocessen. Zo zijn in het toponymisch onderzoek onderwerpen als het veranderen van plaatsnamen bij regimewissels of koloniale toponiemen tegenwoordig trendy. Bovendien ligt de focus in de toponymie steeds minder op etymologie en taalkunde, maar vaker op de toepassing van toponiemen om ecologische patronen waar te nemen. Recente publicaties passen toponymische *big data* toe om kennis te vergaren over de (historische) spreiding van landschaps- en vegetatietypes, diersoorten, enzovoort. Passen traditionele, etymologisch georiënteerde lexicons daarom nog wel in de hedendaagse toponymie? In deze recensie formuleer ik een antwoord op de vraag of de nieuwste woordenboeken, samengesteld door de Vlaamse afdeling van de Belgische Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie (KCTD), al dan niet wat achterhaald zijn.

De Vlaamse Waternamen catalogiseert de toponiemen van de vloeiende wateren in Vlaanderen en geeft voor elk van deze namen een taalkundige, etymologische verklaring. De auteurs voorzien de lemma's van de oudste vermeldingen en talrijke literatuurverwijzingen. Het woordenboek verscheen in twee delen in 2016 en 2018. Het eerste deel behandelt de provincies Antwerpen, Limburg en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest; het tweede deel omvat de provincies West- en Oost-Vlaanderen. Helaas behandelen ze niet alle waternamen in Vlaanderen. Het doel van de auteurs om de “vloeiende” en niet de “stilstaande waters” op te nemen is weliswaar een legitieme keuze vanwege de omvang van deze laatste categorie, maar maakt de titel ietwat misleidend. Ondanks de omvang van het werk zou een deel dat ook deze “stilstaande

3 R. Rose-Redwood, D. Alderman en M. Azaryahu, 'Geographies of Toponymic Inscription: New Directions in Critical Place-Name Studies', *Progress in Human Geography* 34 nr. 4 (2010) 453-470.

waters” omvat – al dan niet in een aparte uitgave – bijzonder verrijkend zijn. Vlaanderen kent immers een aanzienlijk aantal putten, meren en poelen, die bovendien ook goed weerspiegeld worden in de familienamen.

De opbouw van de lemma's is zorgvuldig en uitvoerig aangepakt. Lezers kunnen eenvoudig toponiemen uit het eigen interessegebied opzoeken aan de hand van de alfabetische index of de index op waternamen per gemeente. In geval van afwezigheid van een specifieke waternaam bieden de cursieve grondwoorden of bepalende bestanddelen een uitweg. Wie de vaak complexe taalkundige vaktermen niet begrijpt, kan deze opzoeken in een handig overzicht bij de inleiding. De gebruiksvriendelijkheid van deze naslagwerken maakt dat zowel geïnteresseerde leken als meer wetenschappelijk geïnteresseerde lezers er hun weg in kunnen vinden. Wie onderweg toch verloren loopt, kan intussen grasduinen in de hydrografische kaarten en afbeeldingen van de Vlaamse waterlopen.

Verder zijn er de fascinerende woordkaarten die de spreiding van de meest voorkomende toponymische grondwoorden of naamtypes visualiseert. Toponiemen als sloot, vliet, kreek en zwin worden telkens via punten weergegeven op een algemene overzichtskaart van de desbetreffende provincies. Nóg interessanter zouden verklarende bijschriften geweest zijn waarin de auteurs de spreidingspatronen verbinden aan huidige inzichten in landschapsgeschiedenis of verrijken met taalkundige verklaringen. Zeker met de expertise van het ervaren team toponymisten in gedachten lijkt dit op een gemiste kans. Het zou meteen een uitstekende mogelijkheid geboden hebben om de kritiek van geografen te pareren dat toponymie zich veelal beperkt tot het verzamelen van gegevens veeleer dan het interpreteren ervan. Zelfs in een woordenboek mag daar ruimte voor zijn.

In *De Vlaamse Gemeentenamen* (2022) worden de gemeentenamen in Vlaanderen en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest op een wetenschappelijke wijze etymologisch verklaard. Deze vernieuwde editie is een herwerking en aanvulling van de eerste versie uit 2010. De recentste inzichten in de herkomst van gemeentenamen werden opgenomen, alsook extra lemma's. Zoals de auteurs

zelf aangeven, heeft het naamkundig onderzoek in de laatste tien jaar immers niet stilgestaan. Als trefwoorden werden alle gemeenten opgenomen die sinds 'de Hollandse periode' (1815-1830) het statuut van gemeenten hebben (gehad).

Net als in *De Vlaamse Waternamen* worden in het alfabetische lexicon de etymologie, oudste attestaties en bronvermeldingen opgenomen. In hun inleiding reiken de auteurs tal van nuttige handvatten aan over de historische ontwikkeling van gemeentenamen – onmisbaar om deze boeiende toponiemen te leren begrijpen. De etymologische zoektocht wordt nog eenvoudiger dankzij de index van gemeentenamen met veel voorkomende bestanddelen. Op deze manier kan de lezer plaatsnamen die bijvoorbeeld eindigen op -gem of -beek, met elkaar vergelijken. Omdat gemeentenamen vaak uit persoonsnamen voortkomen, werd eveneens een nuttige index opgenomen van Germaanse persoonsnamen. Het eindresultaat is een handig en lezenswaardig naslagwerk voor zowel leek als wetenschapper.

Tijd om terug te komen op de vraag die ik aan het begin van deze recensie stelde: passen deze naslagwerken nog in het hedendaagse toponymische onderzoek? Om een antwoord te formuleren, moeten we even honderd jaar teruggaan in de tijd. De historische context waarin de KCTD ontstond, is hier van belang. In de nasleep van de Eerste Wereldoorlog vond in West-Europa een institutionalisering plaats: nationale organisaties werden opgericht voor de studie van toponiemen, zoals de befaamde *English Place-Name Society* in 1923. Drie jaar later, in 1926, zag de Commissie voor Toponymie en Dialectologie in België het levenslicht (nu met het predicaat 'Koninklijke'). Thans publiceert diezelfde KCTD, nu opgesplitst in een Vlaamse en een Waalse afdeling, de jaarlijkse *Handelingen en Werken*. Zoals de commissie op haar eigen website aangeeft, is het "voornaamste doel de studie van de toponymie en de dialectologie aan te moedigen. Daartoe centraliseert zij alle informatie van wetenschappelijke aard over deze disciplines." De drie besproken uitgaven moeten gezien worden in het licht van deze doelstelling.

De twintigste-eeuwse erfenis van de KCTD is van groot belang voor de Belgische en bij uitbreiding de Nederlandstalige toponymiebeoefening.

Stichtende leden Joseph Mansion, Albert Carnoy en Karel De Flou legden de fundamenten van de plaatsnaamkunde in Vlaanderen en België tot aan de Tweede Wereldoorlog. Hoogtijdagen beleefde de toponymie echter na de oorlog, met als spilfiguur Maurits Gyseling. Zijn monumentale *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)* uit 1960 is nog steeds hét referentiewerk voor toponymisten van deze streken. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat in de gerecenseerde woordenboeken veelvuldig verwezen wordt naar het werk van Gyseling en zijn eminente voorgangers.

De recentste uitgave van *De Vlaamse Gemeentenamen* en het tweedelige *De Vlaamse Waternamen* vormen de vruchten van deze productieve erfenis aan toponymisch onderzoek. De auteurs zijn erin geslaagd om lexicons van toponiemen samen te stellen die de opgebouwde kennis van de afgelopen eeuw verfijnt met nieuwe inzichten van de laatste decennia. Zulke naslagwerken zijn minder vanzelfsprekend dan verwacht kan worden. De plaatsnaamkunde is immers een boeiende maar complexe discipline die verscheidene andere (hulp)wetenschapstakken combineert. Onder meer historische, taalkundige, cartografische, paleografische, archeologische, botanische en geologische kennis is nodig om de herkomst ofwel etymologie van een plaatsnaam te reconstrueren. Bovendien is de toponymie een debatwetenschap bij uitstek. Taalkundige ambiguïteiten en lacunes in de bronnen scheppen dikwijls ruimte voor onzekerheden en interpretaties. Doorgewinterde toponymisten duelleren al decennialang met conflicterende theorieën. Een recent boek van KCTD-lid Jozef Van Loon over de toponymische bestanddelen *lo, donken horst* illustreert deze debattraditie. Het beknopte format van een woordenboek laat helaas weinig ruimte voor variërende nuances en stemmen in het debat, maar de auteurs slagen er via het uitgebreide bibliografische apparaat toch in om deze een plek te geven. In elk van de boeken schemert de debatacultuur ook door dankzij de beschrijvingen van verscheidene aannames, die gelabeld worden met waarschijnlijkheidsgraden. In de inleidingen geven de auteurs aan dat steeds een selectie werd gemaakt van de meest plausibele

aannames. Deze aanpak weerspiegelt zodoende de waarde van een expertenpanel als de KCTD.

De *Vlaamse Waternamen* en de tweede editie van *De Vlaamse Gemeentenamen* laten reeds dromen over lexicons van andere toponiementypes zoals huisnamen, veldnamen en straatnamen. Vooral over deze laatste categorie is het publieke debat volop aan de gang – denk maar aan de feminisering en dekolonialisering van de openbare ruimte. Zulke initiatieven hoeven echter niet noodzakelijk in een louter Vlaams geografisch kader te gebeuren. In deze geglobaliseerde wereld zou het niet gek zijn als Belgische en Nederlandse toponymisten meer zouden samenwerken over de grenzen heen. De gelijkenissen op vlak van toponymie zijn immers vaak groter dan de verschillen.

De doelstelling van de KCTD mag dan wel uit de vorige eeuw stammen, de centralisatie van naamkundige, etymologische kennis via woordenboeken blijft onontbeerlijk om toponymisch onderzoek te kunnen verrichten. Evenwel blijft kruisbestuiving tussen verscheidene disciplines nodig. Het taalkundige aspect vormt in de werken van de KCTD nog steeds de belangrijkste methode, die nog vaker doorspekt kan worden met innovatief onderzoek uit onder andere de historische wetenschappen, de geografie en de cartografie. Hoewel de bovenstaande werken teren op traditioneel onderzoek, evolueren zij mee dankzij de recentste toponymische inzichten. De auteurs van de KCTD bewijzen dus met verve dat toponymische woordenboeken geenszins een anachronisme vormen.

Christophe De Coster, Universiteit Antwerpen

K. de Nooijer, D. Vangheluwe en J. Biemans, *Westerhoven Riethoven Borkel & Schaft in kaart. Historische geografie en toponymie, verkenning van grondbezit en grondgebruik, vanaf de middeleeuwen tot onze tijd* (Bergeijk: Eicha

Werkgroep Historische Geografie en Toponymie, 2022 + CD-ROM). 435 p. ill. krtn. ISBN 978 907 774 775 9. € 35,00 Verkrijgbaar via oerparochie.jouwweb.nl.

Na het ruim zevenhonderd bladzijden omvattende *Bergeijk in kaart* uit 2009 ligt nu een vergelijkbaar werkstuk voor ons dat de omringende voormalige gemeenten Westerhoven, Riethoven, en Borkel en Schaft behandelt. De eerste twee horen nu bij de gemeente Bergeijk; Borkel en Schaft vallen onder Valkenswaard. De auteurs verantwoorden hun keuze door te verwijzen naar de oude moederparochie Bergeijk. Die omvatte overigens ook Dommelen en Luyksgestel, twee gemeenten die dus nog ontbreken. Het boek is wat minder dik dan *Bergeijk in kaart* doordat de gedetailleerde kaarten nu via Internet als pdf-bestanden geraadpleegd of als HAZA-dataset opgehaald kunnen worden op oerparochie.jouwweb.nl/. Bovendien worden ze achterin het boek op CD-rom meegeleverd.

Leve de techniek dus? Ja en nee. Op de pdf-kaarten staan de veldnamen, maar ze zijn pas leesbaar na sterk uitvergroten. Dan zie je slechts een klein stukje van de wereld: het overzicht is zoek! Dan bieden de HAZA-bestanden een betere toegang omdat men er dan ook in zekere mate mee kan “spelen”, zoals namen opzoeken. Men moet dan wel eerst de gratis versie van HAZA op de computer installeren en daarbij de meegeleverde voorschriften precies opvolgen. HAZA is een mooi programma om dit soort kaarten en gegevens op te bouwen. Dan ontstaat er per oude kadastrale gemeente een kaart met ruimte om aan ieder perceel de gegevens uit de Oorspronkelijk Aanwijzende Tafel (OAT) te hangen en desgewenst nog meer, zoals in dit geval: toponiemen. Veel heemkundekringen hebben zo hun eigen dorp al in kaart gebracht: een langdurig en intensief werk! Helaas kunnen de HAZA-bestanden niet meer omgezet worden in internationaal gangbare bestandstypen zoals *shape*. Vroegere versies boden een geitenpaadje waarlangs dat wel mogelijk was, maar in de huidige versie kan ik dat niet meer vinden. Dat is jammer, want eenmaal omgezet naar bijvoorbeeld *shape* is het mogelijk in GIS-programma's zoals QGIS de toponiemenkaarten te leggen op oude en nieuwe topografische kaarten, op bodem- en hoogtekarten, enzovoorts. Bovendien kan men dan meer oude dorpen tegelijk verkennen: de oude grenzen liepen wel eens zigzaggend door de akkers! Dit zijn wensen voor de hopelijk nabije toekomst.

Het boek *Westerhoven Riethoven Borkel & Schaft in kaart* bestaat uit vier hoofdonderdelen: de toponiemen en historische geografie van Westerhoven, Riethoven, en Borkel en Schaft. Dit wordt aangevuld met een dik vijftig bladzijden tellende verhandeling van D. Vangheluwe over de geschiedenis van de Luikse rechtspraak in Bergeijk. Dit is een wat vreemde toevoeging, die eigenlijk een zelfstandige publicatie had moeten zijn. Nu zit ze verscholen in een boek dat menigeen toch vooral als toponiemenboek zal ervaren. Dat is jammer. Inhoudelijk is het een onderdeel van een langlopende discussie met M. van Asseldonk.

In de drie delen met de dorpsponiemen worden de toponiemen behandeld in kadastrale volgorde. Eerst perceel sectie A nummer 1, dan nummer 2, enzovoorts. Dat is nogal ongebruikelijk. Het komt op de lezer nogal chaotisch over, al wordt deze werkwijze wel vooraf besproken. Het idee is dat zo percelen die bij elkaar in de buurt liggen, ook bij elkaar in het boek staan. Dat is een goed doel, maar waarom niet gegroepeerd per streeknaam (eerste kolom van de OAT) en dan per streek de namen alfabetisch gepresenteerd? Daarbij kan ook nog rekening worden gehouden met primaire namen en afgeleide namen: Keersop primair als waternaam en dan in afgeleide namen als de gehuchtnaam, de watermolen en de beemd. Wie in dit boek een naam wil opzoeken, moet beginnen in de elf bladzijden omvattende alfabetische index achterin het boek.

Bij ieder opgenomen toponiem wordt een reeks oude vermeldingen met bronverwijzingen afgedrukt, gevolgd door een vaak korte en soms wat langere uitleg. Door de gekozen volgorde van de namen komen er dus heel wat herhalingen in die uitleg voor. Een apart hoofdstuk waarin de belangrijkste naamselementen besproken worden, was daarvoor een oplossing geweest.

Er is weer een berg werk verzet en het resultaat is nu voor iedereen raadpleegbaar. Maar om dat alles voor nader onderzoek bruikbaar te maken moet er technisch nog wel wat geknutseld worden.

K.A.H.W. Leenders

**I. Van Damme, H. Greefs,
J. Jongepier en T. Soens,**
*Historische atlas van
Antwerpen. Stad van droom
en daad* (Bussum: THOTH,
2022). 80 p. ill. krtn. ISBN 978
90 6868 834 4. € 29,95.

Een stad heeft tijdens haar bestaan vele gezichten. Voor elke persoon die er woont, maar ook voor ieder die van buitenaf komt, ziet een stad er anders uit. Dit geldt ook voor Antwerpen, dat tijdens zijn bestaan steeds is getransformeerd tot iets nieuws. De *Historische atlas van Antwerpen* brengt het verhaal – of eerder de vele verhalen – van de Scheldestad op een visuele manier aan de hand van kaarten, prenten en foto's. De auteurs tonen hoe de stad gegroeid is en hoe haar uiterlijk door de eeuwen heen veranderd is, maar ook hoe sommige zaken feitelijk onveranderd zijn gebleven.

De *Atlas* doet dit aan de hand van 36 thematische hoofdstukken die elkaar chronologisch opvolgen. Het boek begint bij de prehistorische grondslagen van de stad en loopt tot het Antwerpen van vandaag de dag. Elk hoofdstuk is rijkelijk voorzien van historische kaarten, prenten en foto's, terwijl een begeleidende tekst voor de nodige historische duiding zorgt. De belangrijkste evoluties en gebeurtenissen uit de Antwerpse geschiedenis komen hierin aan bod. Een breed spectrum van onderwerpen en thema's, van politiek-militaire geschiedenis tot sociaaleconomische ontwikkelingen, worden in de *Atlas* behandeld. Naast het vele historische beeldmateriaal hebben de auteurs ook uitvoerig gebruik gemaakt van moderne kaarten die zijn samengesteld met *GIS* *Historical Antwerp*, het geografisch informatiesysteem (GIS) dat het Centrum voor Stadsgeschiedenis van de Universiteit Antwerpen heeft ontwikkeld. Deze GIS-kaarten stellen de auteurs in staat om specifieke historische gegevens te visualiseren bovenop en binnen de historische ruimte van de stad. Deze aanpak werpt met name zijn vruchten af bij de presentatie en vergelijking van sociaaleconomische gegevens, zoals de spreiding van beroepsgroepen over de verschillende wijken van Antwerpen. Door deze met

elkaar te combineren hebben de auteurs een mooi visueel overzicht gecreëerd van de manier waarop Antwerpen er door de eeuwen heen uitzag. Tegelijk tonen ze hoe de Antwerpse bevolking binnen en rondom de stedelijke ruimte leefde en hoe zij deze ruimte percipieerde. Zodoende is dit boek naast een atlas ook een biografie van de Scheldestad.

Hoewel de *Historische atlas* de volledige geschiedenis van Antwerpen behandelt, ligt de nadruk op de zestiende eeuw. Dit valt natuurlijk te begrijpen aangezien dit de grote bloeitijd was van de stad, waarbij in de stedelijk ruimte grote transformaties plaatsvonden die het uiterlijk van de stad ook in de eeuwen nadien zouden blijven bepalen. De Spaanse omwalling en Citadel zijn misschien wel het beste voorbeeld. De vestingwerken kwamen in de loop van de zestiende eeuw tot stand en bleven tot in de negentiende eeuw centrale vormgever van de stedelijke ruimte. Bovendien is voor deze periode een enorme hoeveelheid visueel bronnenmateriaal beschikbaar. De uitvoerige behandeling van de zestiende eeuw contrasteert sterk met de beperkte aandacht die het boek schenkt aan de voorafgaande periode. Terwijl aan de bewogen zestiende eeuw een tiental hoofdstukken is gewijd, moeten de voorgaande eeuwen het samen doen met slechts drie. De lezer krijgt hierdoor ten onrechte het idee dat de geschiedenis van Antwerpen pas echt begon in 1500. Een paar extra hoofdstukken over de periode tussen 900 en 1500 zouden dan ook een welkome toevoeging zijn geweest.

Behalve op de zestiende eeuw legt de *Atlas* ook de klemtoon op de negentiende en twintigste eeuw, met als kernthema's de constante expansie van de haven tot een havengebied, de ingrijpende veranderingen van de publieke ruimte binnen en buiten de stad in deze periode en de tegenstrijdige belangen die hierbij speelden. Vandaag de dag zijn er nog steeds problemen rond mobiliteit, openbaar groen en ruimte voor de burger, maar ze speelden ook honderd jaar geleden al een grote rol in het publieke debat. Waar de *Atlas* goed in slaagt, is laten zien hoe de hedendaagse stedenbouwkundige problemen van Antwerpen vaak historische wortels hebben die soms eeuwen teruggaan. De focus op de constante wisselwerking tussen transformatie en behoud in de Antwerpse stedelijke ruimte is dan ook de grootste troef van deze *Atlas*.

Een andere rode draad is, zoals de ondertitel *Stad van droom en daad* aangeeft, de manier waarop tijdens de geschiedenis steeds grootse plannen zijn gemaakt om de Scheldestad ingrijpend te transformeren – het ene al megalomaner dan het andere – en hoe er van deze dromen in de praktijk meestal weinig van in huis is gekomen. De uitvoerige plannen van architect Renaat Braem voor de stad en de Linkeroever, inclusief satellietsteden verspreid over het havengebied, zijn hiervan een sprekend voorbeeld. Of al deze grootse dromen een verbetering voor de stad zouden zijn geweest, laat de *Atlas* wijselijk in het midden. Het boek eindigt dan ook passend met de droom van de vele buurt- en burgercomités die ijveren voor een overkapping van de Antwerpse ring. Het dromen over de stad gebeurde niet enkel in het verleden.

Wat de lezer niet van de *Atlas* moet verwachten, is een diepgravende analyse van de Antwerpse geschiedenis waarin elk detail aan bod komt. De begeleidende teksten bieden een overzichtelijke eerste inblik in de geschiedenis van de stad en moeten vooral een kader creëren waarin de lezer de afbeeldingen kan plaatsen en interpreteren. De auteurs slagen erin een goed te volgen narratief te creëren over de historische ontwikkeling van de stad. Door het format van het boek – elk hoofdstuk beslaat twee pagina's – moeten ze natuurlijk veel details weglaten en noodgedwongen aan de oppervlakte blijven. Met alle thema's die in de *Atlas* aan bod komen zou je immers hele boeken kunnen vullen. Wat de *Historische atlas* wel doet, is het tonen van de historische ontwikkeling van Antwerpen, maar tegelijk ook hoe de stad altijd een beetje hetzelfde is gebleven. Transformatie en behoud gaan steeds hand in hand. De *Historische atlas van Antwerpen* is een aanrader voor iedereen die belangstelling heeft voor Antwerpen of voor de manier waarop het ruimtelijk landschap van een stad in de Lage Landen door de tijd heen verandert.

Florian Daemen

Middeleeuwen en nieuwe tijd

Jozef Mertens, *Machtige ridders, burgerlijke herders. De Duitse Orde en haar priesters in het land van Maas en Rijn (1220-1800)*. Bijdragen tot de geschiedenis van de Duitse Orde in de balijs Biesen 11 (Bilzen: Historisch Studiecentrum Alden Biesen V.Z.W., 2022). 429 p. ill.

krtn. ISBN 978-90-9035-768-3. € 30,00 exclusief portokosten. Te bestellen via Patricia Vincent, Kasteelstraat 6, 3740 Bilzen (B), pat.vincent@vlaanderen.be.

In 1220 schonken graaf Arnold III van Loon en zijn zuster Mechtild, abdis van Munsterbilzen, aan de Duitse Orde een kapel in Alden Biesen, thans gemeente Bilzen (Belgisch Limburg). Dit was het beginpunt van de opbouw van een landcommanderij van deze internationale geestelijke ridderorde. Haar bakermat lag in de Derde Kruistocht (1189-1192), waaraan zowel de vader als de broer van de schenkers had deelgenomen. De Duitse Orde bouwde een machtige positie op in het Duitse Rijk, met uitgestrekte bezittingen van de Nederlanden tot in de Baltische Staten en soeverein gezag over veel van haar goederen.

Onder de balijs of ordeprovincie Biesen resorteerden twaalf zogeheten commanderijen in het noordoosten van Brabant, waarvan die in Gemert de bekendste is, het graafschap Loon en het gebied tussen Maas en Rijn. In de hertogen van Brabant, van wie Hendrik I ook deelnam aan de Derde Kruistocht, vond de balijs goede beschermers en begunstigers. In Noord-Nederland was de door Hans Mol en Rombert Stapel bestudeerde balijs van Utrecht actief, met commanderijen van Zeeland tot in Groningen. De leden van Orde bestonden uit ridders, die strede, en priesters, belast met de zielzorg. De eerste werden veelal gerekruteerd uit de lage adel, de laatste ook uit de gegoede burgerij. Met de verwerving van patronaatsrechten – het recht om in een parochie een nieuwe pastoor ter benoeming voor te dragen – verwierf de Orde ook zielzorg in parochiekerken en kapellen, in Noord-Brabant in Bakel en

Deurne, Geldrop, Gemert, Handel, Haren (in het land van Megen), Nistelrode en Vught. De balije stelde een twintigtal in het eigen convent opgeleide Duitse Ordepriesters als pastoor aan in eigen huis, voor twee bedevaartkapellen en haar veertien parochies. Daarnaast zette de balije ook andere priesters in. Hun geschiedenis staat centraal in dit boek, dat met 292 pagina's tekst (plus maar liefst 78 pagina's met 999 uitvoerige noten) vooral het karakter heeft van een gedetailleerd naslagwerk. Het is goed ingebed in de internationale geschiedschrijving over de Duitse Orde en maakt eveneens gebruik van andere studies over priesters en pastoors, binnen en buiten de Orde. Mertens is vooral geïnteresseerd in de materiële en juridische aspecten van de Ordepriesters, ook al vermeldt hij alles wat hij over hun religieuze taken te weten is gekomen.

In deel I zet Mertens de ontwikkeling van de machts- en inkomstenbasis van de balije tot circa 1500 uiteen. Deel II behandelt de roerige periode tot ongeveer 1650, die leidde tot een religieuze, bestuurlijke en economische heroriëntatie van de Orde. De laatste fase, tot het einde van de Duitse Orde in de Nederlanden in 1796, staat centraal in deel III. De connecties met Brabant worden in hoofdstuk 1 goed uitgelicht. Hoofdstuk 3 beschrijft de priesters kwantitatief en door de tijd heen. Vooral in de veertiende en vijftiende eeuw breidde de balije de pastorale activiteiten rondom Gemert en Vught uit. Hoofdstuk 4 gaat in op de sociale afkomst, rekrutering en eventuele universitaire scholing van de priesters. In hoofdstuk 5 beschrijft Mertens de aantrekkelijke kanten van het priesterschap in de Duitse Orde, zoals sociale status (waarmee het, gezien hun familiale afkomst, meestal al wel goed zat) en de inkomsten uit beneficies, prebenden, tienden en andere toelagen. Ook de discipline van de Duitse Ordepriesters komt aan bod.

De Reformatie en de Tachtigjarige en de Dertigjarige Oorlog hadden natuurlijk grote consequenties voor de religieuze, politieke en financiële situatie van de Duitse Orde. Deel II richt zich vooral op de internationale positie en onderlinge verhoudingen van de Orde: overal moest zij de zeilen bij zetten om haar belangen veilig te stellen. Zo kwam ze in 1606 met een nieuwe

orderegelen en een brevier: een eigen gebedenboek voor de Ordepriesters. Toch verloor de balije veel van haar priesters en na 1648 ook haar parochies Bakel-Deurne en Nistelrode. In de andere Noord-Brabantse parochies moesten de Duitse Ordepriesters genoegen nemen met een schuurkerk, tussen 1648 en 1662 zelfs in Gemert, waarvan de status toen niet duidelijk was. Toch probeerde de balije in de zeventiende en achttiende eeuw het priester-aantal op een twintigtal te houden. De bronnen informeren ons voor deze periode vooral over administratieve en bestuurlijke aangelegenheden.

Kaarten, prenten en foto's van objecten en gebouwen uit de rijke ordegeshiedenis verrijken het boek. Het bevat ook nog een lange Engelstalige samenvatting, een bijlage met lijsten van in bronnen genoemde priesters en ridders uit de periode 1451-1629, van naar herkomst en stand geordende priesters, van groot- en Duitsmeesters en landcommandeurs, alsmede een glossarium en indices van plaats- en persoonsnamen.

Arnoud-Jan Bijsterveld

Willem van Ham. Archivaris & Historicus 1937 – 2020. Zijn leven – zijn werk – zijn levenswerk, red. Joost de Grauw, Joss Hopstaken, Johanna Jacobs en Jan Peeters

(Bergen op Zoom en Putte:

Han Bos en Johanna Jacobs in eigen beheer, 2021).

575 p. ill. krtn. ISBN 978-90-9034-688-5. € 29,95.

De Bergse archivaris en historicus dr. Willem van Ham overleed drie jaar geleden na jaren van afnemende gezondheid. Hij heeft een belangrijk stempel gedrukt op de geschiedschrijving van Bergen op Zoom en van de heraldiek in Noord-Brabant. Terecht werd hij uitgebreid herdacht, ook in dit jaarboek. Een jaar na zijn overlijden publiceerden zijn vrienden deze herdenkingsbundel in een oplage van maar liefst 1300 exemplaren. Hieraan droegen ruim dertig vrienden en collega's, historici en archivarissen, een artikel of hun herinneringen aan een markant man bij.

Het boek is prachtig uitgegeven en mooi vormgegeven, met veel afbeeldingen en kaarten in kleur. Het opent met een levensbeschrijving van Van Hams eigen hand uit 2014. Zoals gebruikelijk in dit type bundels, lopen de onderwerpen van de veelal doorwrochte en lange artikelen sterk uiteen, maar de focus ligt toch duidelijk op Van Hams kernthema: institutionele, landschaps- en cultuurgeschiedenis van West-Brabant in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd. Ik haal er de historisch meest interessante studies uit, die in bijna alle gevallen voortbouwen op eerder onderzoek van Willem van Ham. Ze staan naast meer persoonlijk getinte artikelen en herinneringen. Hiervan wil ik alleen het stuk van Anton Houben noemen over Van Hams opmerkelijke bijdrage aan de geschiedenis van de homo-organisatie in Bergen op Zoom.

Cees Vanwesenbeeck beschrijft een twintigtal nieuw ontdekte tekeningen van Bergen op Zoom uit de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw, die komen bovenop de eerder door Van Ham en Jan van Mosselveld geïnventariseerde 145 prenten. Ton Kappelhof belicht tien verordeningen die in 1454 werden uitgevaardigd door Jan IV van Nassau, heer van Breda, en zijn echtgenote Maria van Loon, samen met enkele leenmannen en het stadsbestuur van Breda. Ze onderscheiden zich door hun sterke morele ondertoon en lijken te passen in het streven van de heer van Breda en zijn entourage naar kerkelijke en religieuze hervorming. Ook de heren van Bergen op Zoom spanden zich in om de kloosters in hun heerlijkheden te hervormen maar deden, anders dan de heer en vrouwe van Breda, geen poging de hele samenleving hierin te betrekken. De Bergse stadsarcheoloog Marco Vermunt stort zich al jarenlang vol overgave op de resten van het kasteel van de heren van Bergen op Zoom in Wouw. Hier beschrijft hij het in 2016 begonnen archeologisch onderzoek van het gigantische burchtcomplex. Van een elfde-eeuwse ringwalburg groeide het in de zestiende eeuw uit tot een kasteelfortificatie.

Aafje Groustra-Werdedeker, destijds medepromovenda van Van Ham, zet in haar bijdrage het bestuur en beheer door de heren van Bergen op Zoom naast een geschiedenis van het vorstelijk functioneren van de graven, later hertogen

van Gelre tussen de twaalfde en de vijftiende eeuw. Han Bos, de partner van Van Ham, belicht de complexe bouwgeschiedenis van de Sint-Gertrudiskerk, ruim voorzien van zijn eigen reconstructietekeningen. Door oorlog – in 1747 – en brand – in 1972 – bleef van de oorspronkelijke kerk slechts een deel over. In een tweede artikel beschrijft Han Bos de restauratie tussen 1969 en 1986. Oud-stadshistoricus Yolande Kortlever verzorgt een eveneens royaal van oude en moderne kaarten voorzien overzicht van de vier grote stormvloed die in de zestiende eeuw het zuidwesten van Nederland teisterde en uiteindelijk leidden tot de ondergang van Reimerswaal en delen van het Markiezaat.

Over de kelken die de Bergse zilversmid Anton Pelle (1918-2009) begin jaren zestig maakte voor de priesterbroers Chris en Richard Hoogeweegen, gaat het artikel van Johanna Jacobs. Kunsthistoricus Bart van Eekelen werkt aan een proefschrift over de bouwgeschiedenis van het Markiezenhof. Ook hij bouwt voort op Van Hams pionierswerk; hier geeft hij een stand van zaken met nieuwe inzichten. Een bastaardkleinzoon van de Bourgondische hertog Filips de Goede, François de Falais, heer van Nieuwerve († circa 1563), staat centraal in een van feiten vergeven artikel van Paul van Peteghem, Van Hams co-promotor. Als goed opgeleide adellijke bastaard fungeerde De Falais in ceremoniële en diplomatieke functies in de entourage van Karel V. Tussen 1540 en 1549 was hij *Toison d'Or*, de officier van de Orde van het Gulden Vlies die de bijzondere daden van de Vliesridders moest rapporteren aan de griffier, die ze dan kon vastleggen. Tevens was hij huisleraar van de jonge Jan IV van Glimes, vanaf 1541 markies van Bergen op Zoom.

Van Hams promotor Hugo de Schepper schreef een artikel over de manier waarop de hertog van Alva, tussen 1567 en 1573 naast landvoogdes Margaretha van Parma plaatsvervanger van koning Filips II in de Nederlanden, rechtspraak (*justicie*), gratieverlening (*gracie*) en wetgeving (*policie*) uitoefende. Centraal staat de veroordeling wegens majesteitsschennis, samenzwering en rebellie van graaf Lamoraal van Egmond en Filips de Montmorency, graaf van Horn, in 1567-1568. Hein Sommer en Bea Hoeks-de Laat belichten opmer-

kelijke details op de zogenoemde Mauritskaart uit 1590, waarop de eigendomsverhoudingen op nieuw bedijkte gebieden in het uiterste noordwesten van Noord-Brabant staan ingetekend. Op deze kaart staat een 25-tal scheepjes, die in dit artikel op type onderzocht worden. Ze hadden een bijzondere betekenis voor de familie van kaartenmaker Jan Symonsz.

Historisch geograaf Jelle Vervloet waagde zich aan een essay over het schrijven van lokale en regionale geschiedenis in Brabant en Gelderland van de zeventiende tot het midden van de twintigste eeuw. Van Hams Roosendaalse collega-archivaris Joss Hopstaken inventariseert en beschrijft de drossaarden van Wouw tussen 1578 en 1803. Deze functionaris vervulde namens de markies van Bergen op Zoom een grote rol in de strafrechtspraak, al bepaalden de schepenen het vonnis; voor civiele zaken waren de schepenen volledig zelfstandig. Een chronologische, thematische, geografische en kwantitatieve analyse van het uitgebreide oeuvre van Van Ham – 592 titels! – wordt geleverd door Karel Leenders. Zijn historische bijdragen beperken zich vooral tot West-Brabant; zijn heraldische studies bestrijken ook Midden- en Oost-Brabant.

Ria Weyts-Ramondt volgde een suggestie van Ham op om eens te kijken naar de kleding van de markiezinnen van Bergen op Zoom. In haar artikel belicht ze de kleding van Maria de Lannoy, sinds 1550 echtgenote van Jan IV van Glimes, en zijn zus Anna van Bergen. Naast kortere heraldische artikelen is er tot slot een langere bijdrage van Jos Poels over de vlaggen die tussen 1800 en 1806 werden gevoerd door een rechtsopvolger van de VOC, de Raad van de Aziatische Bezittingen en Etablissements.

Dit prachtige eerbetoon aan Willem van Ham wordt afgesloten met zijn volledige bibliografie.

Arnoud-Jan Bijsterveld

Janna Everaert, *Macht in de metropool. Politieke elitevorming tijdens de demografische en economische bloeifase van Antwerpen (ca. 1400-1550)* (Amsterdam: Amsterdam University Press 2023). 302 p. ISBN 978-94-6372-687-0. € 39,99.

Macht in de metropool is de handelseditie van het proefschrift met dezelfde titel dat Janna Everaert in 2020 succesvol verdedigde. Tussen 2014 en 2020 werkte Everaert als doctoraatsstudent aan de Vrije Universiteit Brussel en de Universiteit Antwerpen onder begeleiding van Frederik Buylaert (Universiteit Gent), Anne Winter (Vrije Universiteit Brussel) en Peter Stabel (Universiteit Antwerpen). Het boek gaat vergezeld van vijf online bijlagen met gebruikte datasets (Magistraatlijsten 1394-1555; prosopografische informatie over Antwerpse wethouders; Antwerpse politieke families actief in andere stadsbesturen; wethouders met een heerlijkheid en diverse stambomen) die via de website van de uitgever kunnen worden gedownload.

Centraal in het boek staat de vraag waarom de bestuurselite in laatmiddeleeuwen en vroegmodern Antwerpen (circa 1400-1550) qua samenstelling zo afweek van andere, vergelijkbaar snel gegroeide handelssteden zoals Brugge, Lyon en Amsterdam. In deze steden gingen groeiende economische en politieke macht hand in hand, wat zich weerspiegelde in het belangrijk aandeel van kooplieden en handelaars in de bestuurlijke instellingen. In Antwerpen begon pas na 1550 een vergelijkbare situatie te ontstaan, terwijl de transformatie naar handelsmetropool toen al een halve eeuw gaande was. Tegelijkertijd ontstonden steeds meer religieuze onlusten, die in de tweede helft van de zestiende eeuw leidden tot de opstand tegen het Habsburgse gezag en het voortijdige einde van Antwerpens vooraanstaande positie inluidden.

Antwerpen is dus een interessante casus om veronderstelde 'wetmatigheden' op het gebied van politieke en economische elitevorming te bevragen. Everaert doet echter meer dan dit. De beantwoording van de centrale vraag naar de

verwevenheid van economische en politieke elites gaat gepaard met een diepgravende studie van de Antwerpse bestuurlijke elite. Hierbij schetst zij een gedetailleerd beeld van de sociale samenstelling, de connecties en evolutie van deze belangrijke sociale groep. De mate van continuïteit en discontinuïteit van de bestuurlijke elite kan zo, zo is de verwachting, niet alleen een licht werpen op de vraag waarom handelaars maar mondjesmaat tot het stadsbestuur konden of wilden doordringen en dus ook hoe homogeen en gesloten de Antwerpse elite nu eigenlijk was.

Het boek is opgebouwd uit een introductie, vier thematische hoofdstukken en een algemeen besluit. Daarna volgt informatie over gemaakte keuzes en het gebruik van data, persoons- en plaatsnamen. Ook een overzicht van de aangetroffen maten, gewichten en munten ontbreekt niet, evenals een verklarende woordenlijst en een uitgebreide bibliografie. Dit is kenmerkend voor de gedegenheid waarmee deze historica te werk gaat. Het overigens geen sinecure om over zo'n vroege tijdsperiode zoveel persoonlijke details van de onderzoekspopulatie te achterhalen. De brand in het Antwerpse stadhuis tijdens de Spaanse Furie (1576) vernietigde ook nog eens een deel van het toenmalige stadsarchief. Gelukkig bleven enkele cruciale bronnen, zoals de schepenregisters en het wethoudersboek, bewaard, die daardoor als de ruggengraat van het onderzoek konden fungeren.

Het inleidende hoofdstuk schetst het kader rond de centrale onderzoeksvraag en voor Antwerpen tussen 1400 en 1550 als historische casus. Het hoofdstuk geeft in amper zeventien pagina's een prettig leesbare introductie op de literatuur, de gebruikte bronnen en de methodologie zonder dat de lezer wordt overvoerd met theoretische concepten en te veel verschillende debatten. Belangrijk voor het betoog is het ter discussie stellen van de theorie van Lawrence Stone, die stelt dat snelle economische en demografische groei van 'gateway-steden' bestaande bestuurlijke elites van die steden zou openbreken. Waarom lukte dat blijkbaar in Antwerpen niet, terwijl deze stad in de onderzochte periode zich in snel tempo tot een echte *gateway* ontwikkelde? Een tweede theoretische stroming die centraal staat en bevestigd wordt, is die van de *New Institutional Economics*. Deze

verklaart economische groei voornamelijk vanuit de formele en informele sociale en wettelijke regels die de economie moeten faciliteren. Met andere woorden, in hoeverre kon het beleid van het Antwerpse stadsbestuur de economische groei en de positie van de handelaars stimuleren zonder dat er handelaars in dat stadsbestuur zaten?

Het eerste thematische hoofdstuk onderzoekt de werking en evolutie van het wettelijke en administratieve bestuursapparaat van de stad. Hierin valt onder meer op dat dit apparaat in de onderzochte periode nauwelijks veranderde, zowel sociaal als juridisch. De korte periode van politieke onrust, de *Quaeye werelt* (1477-1485), waarin de ambachten een vertegenwoordiging in het stadsbestuur hadden afgedwongen, zorgde voor een tijdelijke discontinuïteit. Dat betekende overigens niet dat dezelfde families onafgebroken deel uitmaakten van het stadsbestuur. Het was eerder een komen en gaan, waarbij in lagere functies als wees- of wijkmeester nieuwe talenten konden worden klaargestoomd of bestaande bestuurders, na niet herbenoemd te zijn, een periode konden overbruggen. Deze groep bestuurders behoorde vanaf het eind van de vijftiende eeuw niet langer tot het allerrijkste segment van de bevolking. Hoe komt het nu dat de nieuwe elite van succesvolle handelaren niet tot de bestuurlijke elite kon doordringen? De beantwoording van deze belangrijke hoofdvraag komt in het tweede thematische hoofdstuk aan de orde, de kern van het boek.

Everaert probeert hierin te achterhalen welke sociale processen zich afspeelden onder de strikt formele instituties van het Antwerpse bestuur, 'to penetrate beneath the veneer of formal institutions' (p. 19). Via familiale netwerken, huwelijksstrategieën, de (a)politieke rol van de handelaars en de mate van universitaire geschooldheid van de stadsbestuurders komt ze tot een genuanceerde conclusie. Enerzijds is er een grote politieke en sociale continuïteit waar te nemen. Door de snelle groei van de stad en het gelijk blijven van het aantal betrokken families nam het oligarchisch karakter relatief nog toe. Anderzijds bestond er onder de oppervlakte wel degelijk grote sociale heterogeniteit: de elite bestond uit een vrij vaste kern en een periferie van minder machtige families.

Ook doorliepen de meeste families een evolutie van opkomst en neergang, zodat op de langere termijn toch vernieuwing in het stadsbestuur plaatsvond. Dit gebeurde echter nauwelijks door toetreding van kooplieden en handelaars, een fenomeen waarmee Antwerpen, zoals eerder verondersteld, afwijkt van andere *gateway*-steden.

Everaert verkent verschillende mogelijke verklaringen maar wijt de ondervetegenwoordiging van kooplieden en handelaars uiteindelijk vooral aan institutionele oorzaken: om in het stadsbestuur te komen was het bezit van poorterschap en een geboorte in Brabant een vereiste. Aangezien tot ver in de zestiende eeuw de handelsgemeenschap een sterk internationaal karakter had, kwamen maar weinig handelaars in aanmerking. Door het kopen van het poorterschap zouden de niet-Brabantse handelaars hun handels- en belastingprivileges verloren hebben. Pas toen halverwege de zestiende eeuw ook lokale 'binnenlandse' handelaars aan de weg gingen timmeren, nam hun aandeel in het stadsbestuur langzaam toe. De periode tot aan de val van de stad in 1585 was volgens Everaert te kort om dit duurzaam te bestendigen. Hieraan moet worden toegevoegd dat belangrijke handelaars na de Spaanse Furie en de daaropvolgende calvinistische coupe in 1577 wel degelijk het stadsbestuur in handen namen. Dit was echter een moment waarop hun positie en die van de *gateway*-stad zelf direct bedreigd werden.

Dit wijst erop dat handelaars geen directe bemoeienis met het stadsbestuur wensten zolang die een gunstig economisch en religieus beleid voerde. Blijft echter toch de vraag hangen waarom in steden als Lyon en Amsterdam handelaars dan wel de behoefte hadden om tot de bestuurselite toe te treden. En waarom die institutionele belemmeringen juist in Antwerpen waren opgeworpen of in ieder geval niet uit de weg werden geruimd. Hield de bestaande politieke elite van Antwerpen bewust de deur dicht? Voelden ze zich bedreigd door de *nouveau riche*? Everaert zelf oppert de laatste verklaring: de politieke elite, die uiteindelijk financieel achterop raakte en niet tegen het enorme verdienvermogen van de handelaars op kon, was genoodzaakt zich via institutionele maatregelen te onderscheiden en te beschermen maar onderwijl de handelsgemeenschap wel te vriend te houden.

De laatste twee hoofdstukken gaan nader in op de bredere sociale en ruimtelijk profilerings van de Antwerpse stedelijke elite. In hoofdstuk 3 onderzoekt Everaert in hoeverre machtige Antwerpse politieke families hun machtspositie met behulp van vastgoedbezit in de stedelijke ruimte probeerden af te bakenen, naar vergelijkbare voorbeelden uit Noord-Italiaanse steden. Dit was niet het geval. Opnieuw zorgden institutionele factoren – het erfrecht – ervoor dat instandhouding van stedelijk patrimonium binnen een familie over langere periode lastig was. Ook speelden zuiver financiële motieven een rol. Zoals we uit de studies van Hugo Soly weten, was de Antwerpse stedelijke vastgoedmarkt, zeker in tijden van onstuimige urbanisatie en economische groei, een uitgelezen terrein om te speculeren en snel geld te verdienen. Er was gedurende de hele onderzoeksperiode een grote vraag naar woonruimte. De groeiende groep handelaars had vooral behoefte aan een representatieve woning om hun status en kredietwaardigheid te onderstrepen zonder dat ze hiervoor te veel kapitaal hoefden vrij te maken. Het verkopen van een rente (hypothekeren) was hiervoor een mogelijkheid. Huren was dan een aantrekkelijk alternatief en dus zeker niet alleen bestemd voor de arme sociale groepen. Bovendien was de binnenstedelijke vastgoedmarkt vooral het terrein van de zogenoemde middengroepen (kleinhandelaars, gespecialiseerde ambachtslieden en verzorgende beroepen), die ook een graantje meepikten van de groeiende welvaart.

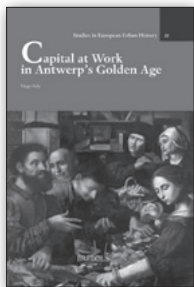
Het laatste hoofdstuk laat zien dat de bestuurlijk elite vooral interesse had in buitenstedelijke bezittingen, in het bijzonder heerlijkheden, waaraan een adellijke titel verbonden was. Niet voor niets was er een significante overlap tussen de Brabantse adel in het algemeen en de families uit de Antwerpse politiek. In de loop van de zestiende eeuw boden staatsvorming en bestuurlijke schaalvergroting in de Habsburgse Nederlanden allerlei kansen om bestuurlijk carrière te maken.

Janna Everaert levert met haar studie een ware krachtproef. Ze slaagt erin om onder de formele instituties te duiken en in te zoomen op de families en de mensen die erachter schuilgaan. En dat voor een periode waarin de bronnen niet voor het oprapen liggen. Ze graaft diep, stuurt

bij, nuanceert, onderbouwt en detailleert. Dat is realistisch en wetenschappelijk heel verantwoord. In een proefschrift is het natuurlijk een eerste vereiste. Maar het is ook een beetje veilig en maakt sommige passages wat droog. Zeker in een publieksboek zou een gewaagde hypothese of licht speculatief vergezicht op zijn plaats zijn. De keuze om in bijna elke inleiding van nogal lange hoofdstukken de clou al te verklappen mag prettig zijn om snel te weten of het hoofdstuk relevante informatie bevat, iets wat in een wetenschappelijk artikel op zijn plaats is, maar in een boek haalt het de spanning uit het betoog. In die zin lijkt het publieksboek misschien wat te veel op het oorspronkelijke proefschrift. Niettemin levert Janna Everaert een waardevolle en vernieuwende bijdrage aan de literatuur over elitevorming in het algemeen en de historiografie van Antwerpen in het bijzonder. Niet voor niets presenteerde ze haar boek op het prachtige stadhuis van de stad in het bijzijn van de burgemeester. De vormgeving en de vele mooie en goedgekozen illustraties en kaarten zorgen voor een prachtige omlijsting, zodat er onderweg, behalve veel te lezen, ook van allerlei moois te zien is.

Antwerpen heeft de eigenschap om historici en andere geïnteresseerden steeds opnieuw te verrassen. Dat maakt het zo'n intrigerende stad om te onderzoeken. De laatste jaren verschijnen steeds nieuwe werken die ons beeld van de stad verder inkleuren of bijstellen. Met *Macht in de Metropool* levert ook Janna Everaert een meer dan verdienstelijke bijdrage.

Rogier van Kooten

Hugo Soly, *Capital at Work in Antwerp's Golden Age*

Studies in European Urban History
55 (Turnhout: Brepols 2021).
303 p. ISBN: 978-25-0359-563-4.
€ 91,00.⁴

In de afgelopen decennia is duidelijk geworden dat kapitalisme in zijn huidige vorm niet de noodzakelijke antwoorden en oplossingen biedt voor actuele sociale en ecologische uitdagingen, variërend van toenemende sociale en economische ongelijkheid tot financiële crises, oorlog en boven alles klimaatverandering (p. 17). Althans, dat is het uitgangspunt van Hugo Soly's nieuwste werk. Deze constatering vormde de aanleiding om (opnieuw) op zoek te gaan naar de fundamentele tekortkomingen van dit economische systeem. Historisch onderzoek is hierbij van cruciaal belang omdat de zoektocht naar verklaringen de analyse vereist van de onderliggende kenmerken en specifieke dynamiek van het economisch systeem als een historisch verschijnsel, met een begin en misschien een einde (p. 17). Het is niet de eerste keer dat wetenschappers deze zoektocht ondernemen. De vraag is daarom hoe de tekortkomingen van het kapitalistisch systeem het meest effectief en innovatief kunnen worden bestudeerd in de hoop nieuwe antwoorden te vinden. Wat is de beste aanpak?

Soly omarmt de *new history of capitalism*, een paradigma dat zijn oorsprong vindt in de Angelsaksische wereld en zich tot nu toe vooral concentreerde op het tijdperk na 1750, met de opkomst van industrieel kapitalisme, mondiale grondstoffenketens en *Big Business*. Om onduidelijke redenen bleef het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Europa grotendeels buiten beeld, hoewel veel economische historici de oorsprong van het kapitalisme in Europa ruim vóór 1750 plaatsen (p. 17). Deze vroege jaren bieden volop mogelijkheden om actuele onderwerpen te onderzoeken, zoals de opkomst van monopolies, de concentratie van bedrijven, toenemende sociale en economische ongelijkheid en de oorsprong van mondialisering.

Vanuit een analyse van die vroege jaren wil Soly aan het debat deelnemen. Hij past de nieuwe definitie van kapitaal als proces, die centraal staat in de nieuwe geschiedenis van het kapitalisme, toe op zestiende-eeuws Antwerpen, op dat moment 'de grootste marktplaats ter wereld' (p. 21). In grondig gereconstrueerde biografieën komen drie grote 'kapitalisten' voor het voetlicht. Via de handelingen van deze vroege kapitalisten bestudeert Soly het kapitalisme van binnenuit. Wat beoogden zij

4 Deze recensie verscheen eerder in het Engels in *Journal of European Economic History* 51 nr. 3 (2022) 235-240.

werkelijk en hoe bereikten zij hun doelen (p. 234)? Met andere woorden: hoe hebben ze kapitaal met succes aan het werk gezet?

Soly is een meester op het gebied van de sociaaleconomische geschiedenis. Zijn carrière van meer dan een halve eeuw is volgens hemzelf gewijd aan het toetsen van zijn ideeën omtrent de opkomst, ontwikkeling en transformatie van het kapitalisme (p. 11). De zestiende eeuw neemt volgens Philipp Rössner een prominente plaats in, omdat het kapitalisme toen drastische veranderingen doormaakte in drijfveren, kracht en reikwijdte. Staatsvorming in Europa, zoals in het Habsburgse Rijk, Frankrijk en Engeland, lijkt een cruciale rol te hebben gespeeld: deze ging hand in hand met centralisatie en bureaucratisering van de staatsmacht ten koste van regio's en steden, en leidde tot bijna voortdurende oorlogvoering tussen de grote mogendheden. Ze leidde ook tot een onverzadigbare behoefte aan fondsen om de snel stijgende staatsuitgaven te financieren. Dit bood kansen aan kapitalistische ondernemers.

Soly kiest voor Antwerpen om deze evolutie te demonstreren. Aan het einde van de vijftiende eeuw verwierf deze stad haar prominente positie als belangrijkste Europese handelsknooppunt en streefde Brugge en Venetië voorbij, een proces dat Soly ooit toeschreef aan economische en geopolitieke ontwikkelingen. Terwijl de ontdekkingsreizen de basis legden voor een kapitalistische wereldeconomie met mondiale goederenketens, kreeg Antwerpen van de machtigste Europese prins en vorsten de stapelrechten voor Italiaans aluin, Aziatische specerijen en onbewerkte Engelse wollen lakens. Zo werd de stad het centrum van verschillende onderling verbonden handelsroutes, zowel over land als over zee. Dit bood, zoals het geval van Erasmus Schetz laat zien, enorme kansen. De timing was perfect: Antwerpen was de stad van de onbegrensde mogelijkheden.

De structuur van het boek is overzichtelijk. Na een compacte inleiding volgen drie hoofdstukken waarin de drie hoofdrolspelers, Erasmus Schetz, Gaspar Ducci en Gilbert van Schoonbeke, worden besproken. De auteur behandelt deze actoren grotendeels naast elkaar, al komen ze elkaar soms wel tegen. Het boek sluit af met een conclusie: door samen te werken met de opkomende staatsbureau-

cratieën, vaak gebaseerd op persoonlijke relaties met de machtige heersers zelf, combineerden deze vroege grootkapitalisten in een bijzonder gunstig tijdsgewricht hun enorme rijkdom met uitzonderlijke commerciële, organisatorische en innovatieve capaciteiten, waarbij ze gebruik maakten van formeel of informeel gemonopoliseerde (niche) markten. Een belangrijke overeenkomst tussen deze verder zeer verschillende protagonisten was dus hun nauwe relatie met de politieke elite, die hun de noodzakelijke privileges, monopolies en bescherming verleende. Soly stelt dat zakenlieden in het economisch meest ontwikkelde deel van het Spaans-Habsburgse rijk in de beste positie verkeerden om de nieuwe kapitalistische dynamiek als hefboom in te zetten en deze tegelijkertijd te vormen, omdat de concentratie van politieke macht overheidsingrijpen mogelijk maakte ten voordele van 'big business' (p. 241-242).

Erasmus Schetz – Soly noemt hem een koopmanondernemer – was de enige die dit deed door een echte internationale goederenstroom op te zetten. Hij koppelde de opbrengsten van de calaminemijn in Altenberg aan de koperproductie in het nabijgelegen Aken en verbond deze vervolgens via de Antwerpse markt met de Portugese peperen specerijenhandel in West-Afrika en Azië. Als belangrijke belastingontvanger nestelde Gaspar Ducci, koopman-bankier, zich in de plooiën van de Habsburgse staat. In ruil voor slimme, zelf ontwikkelde fiscale innovaties – rentmeesterbrieven – ontving hij privileges zoals een aluinmonopolie en kon hij maximaal profiteren van voorkennis terwijl hij speculeerde op de beurzen van Antwerpen en Lyon. Met hulp van zowel de lokale als de centrale overheid ontwikkelde Gilbert van Schoonbeke zich ten slotte van een succesvol vastgoedontwikkelaar en grondspeculant tot een veelzijdig ondernemer, actief in het bierbrouwen, de bouwsector en in de bevoorrading van het Habsburgse leger. Door dit boek komt de imponerende geschiedenis van Gilbert van Schoonbeke eindelijk in de Engelse taal beschikbaar!

Met de drie biografieën wil Soly echter een groter verhaal vertellen. Zoals gezegd benadert Soly, net als Jonathan Levy, kapitaal als economisch proces, bepaald door een vorm van geldwaardering, namelijk kapitalisering: "Capital is a legal as-

set assigned a pecuniary value in expectation of its capacity to yield a likely future pecuniary income” (p. 22. Kapitaalbezit is dan ‘een gekapitaliseerde vorm van eigendom, met inbegrip van, maar niet beperkt tot een materiële productiefactor’. Een kapitalistische economie is zodoende een economie waarin kapitalisering de hoogste economische status heeft en een kapitalist de wettelijke eigenaar van kapitaalgoederen is. Bijna alle ondernemers zouden in deze definities kunnen passen, maar volgens Soly zijn de echte kapitalisten alleen de grote, niet-gespecialiseerde ondernemers, die strategieën bepalen, risico’s afwegen, uitzonderlijke kansen zien, investeringsbeslissingen nemen en daarmee kapitaal als proces beheersen (p. 22). Anders gezegd: het waren de hedgefondsen van de zestiende eeuw die de koers van het kapitalisme uitstippelden. Om tot de kern van het kapitalisme door te dringen is het volgens Soly cruciaal ons te richten op een paar bepalende actoren, de grote kapitalisten. De nadruk op de praktijk betekent dat handelslieden op de voorgrond moeten staan, want de manier waarop zij ideeën over de toekomst vormen en ernaar handelen, geeft vorm aan kapitaal als proces (p. 22). Zestiende-eeuws Antwerpen was het brandpunt in tijd en ruimte waar de werking van kapitaal, de investeringskeuzes van kapitalisten en de symbiose met politieke machthebbers alle ingrediënten boden om de veranderingen van het kapitalisme tijdens de vroege mondialisering te bestuderen. met een centrale rol voor monopolies.

Tot nu toe lijkt het argument van Soly heel overtuigend. De prachtig gedocumenteerde biografieën van Schetz, Ducci en van Schoonbeke zijn gebaseerd op een overweldigende hoeveelheid uiteenlopend bronnenmateriaal. We krijgen daadwerkelijk te zien hoe kapitaal op verschillende manieren wordt ingezet in verschillende bedrijfspraktijken en in verschillende markten. We kunnen echter ook kritische kanttekeningen plaatsen. Het perspectief van kapitaal als proces is bij uitstek geschikt om de motieven en strategieën van de kapitalisten voor de inzet van kapitaal bloot te leggen. Maar het ondernemers- of investeringsproces raakt ondergesneeuwd: het kapitalisme wordt vooral investeringslogica. Deze focus maakt weliswaar de associatie met hedendaagse

techgiganten als Amazon en Google goed zichtbaar, maar de gevolgen voor de machtsverhoudingen tussen sociale groepen, de uitbuiting van werknemers en de factor arbeid in het algemeen blijven grotendeels buiten beeld.

Ook kunnen we vragen stellen bij de cruciale rol van monopolies in het ontstaan of de verandering van het kapitalisme. Is het hebben van een monopolie een voorwaarde voor een ondernemer om te voldoen aan de financiële criteria (wat deze ook zijn) om de geleerden van de kapitalisten te versterken? Of is het slechts een mogelijk gevolg, een kans, die zich voordoet zodra een ondernemer een bepaalde grens van rijkdom overschrijdt en hij de financiële middelen heeft die interessant zijn voor de politieke elite? In het laatste geval blijft de vraag hoe succesvolle ondernemers hun fortuin vergaarden voordat ze werden toegelaten onder de monopolistische paraplu van de staat, voordat ze interessant en machtig genoeg waren om gesprekspartner van Karel V of Hendrik VIII te worden. Zijn ‘gewone’ ondernemers die zonder monopolie winsten vergaarden door op dezelfde manier kapitaal als proces in te zetten – markten kiezen, toekomstige winsten inschatten, risico’s afwegen – niet ook gewoon kapitalisten, wellicht in een soort onvolgroeide vorm? Alle ondernemers met kapitalistische motieven streven wellicht naar een monopolie, maar slechts weinigen slagen erin dit te bereiken. Kan een succesvolle ondernemer alleen met hulp van de staat of de vorst een monopolie verwerven of kan dit ook door op eigen kracht de concurrentie op specifieke markten te verdringen? Kortom, de drie hoofdrolspelers lijken slechts representatief te zijn voor een kleine groep kapitalistische overwinnaars, waarbij slechts een deel van het kapitaal aan het werk is. Soly merkt dan ook terecht op dat er nog veel vergelijkend onderzoek nodig is om de rol van monopolistische praktijken te begrijpen (p. 243).

Ten slotte had Soly zijn conclusies in een wat breder kader kunnen plaatsen. Wat zeggen zijn bevindingen uiteindelijk over de werking, transformaties en tekortkomingen van het kapitalisme? Een mogelijk theoretisch raamwerk is het werk van Bas van Bavel over een ‘onzichtbare hand’ die al eeuwenlang de opkomst en ondergang van markteconomieën stuurt. Van Bavel beschrijft in

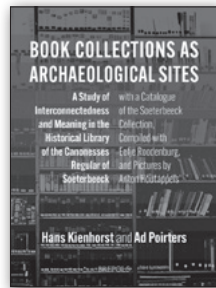
drie stadia (dominantie van factormarkten – accumulatie en groeiende ongelijkheid – speculatie, monopolies en kapitaalstaatinterventie) hoe aanvankelijk vrije factormarkten iedereen kansen en welvaart bieden, maar dat na verloop van tijd toch winnaars en verliezers ontstaan als resultaat van concurrentie op die markten. Dit leidt tot een sterke toename van de ongelijkheid tussen rijk en arm. De ontstane marktelite doet er vervolgens alles aan om haar bevoorrechte positie te beschermen. Door haar financiële macht verbindt zij zich met de politieke elite, waarin de financiële markt als institutie een belangrijker rol speelt. Dit is waar staatsfinanciering wordt gefaciliteerd en waar de marktelite haar rijkdom kan vergroten door middel van gerichte investeringen en speculatie. Het is in dit laatste stadium dat speculatie, monopolies en een nauwe relatie tussen kapitaal en staat hun intrede doen, wat Van Bavel als kapitalisme bestempelt.

De link met *Capital at Work* is duidelijk: het Antwerpen van het begin van de zestiende eeuw zou in het model van Van Bavel in het begin van de derde fase gesitueerd kunnen worden. Balthasar Schetz, Gaspar Ducci en Gilbert van Schoonbeke werkten zich op tot de absolute marktelite. Hun carrières laten zien hoe zij met de politieke elites verstrengd raakten en de markt verstoorden. Monopolies speelden een belangrijke rol in dit proces. Maar in het zestiende-eeuwse Antwerpen was dit proces nog niet zo ver gevorderd dat markt- en politieke elites volledig waren versmolten, zoals later het geval zou zijn in de Nederlandse Republiek van de zeventiende en achttiende eeuw. Daar had de politieke marktelite zich grotendeels teruggetrokken uit de reële economie en leefde zij voornamelijk van de opbrengsten van de financiële markten, door bijvoorbeeld te investeren in staatsobligaties van hetzelfde staatsapparaat dat zij regeerden.

Dit boek vormt de culminatie van de lange loopbaan van Hugo Soly maar is meer dan dat. Nieuw en baanbrekend zijn zijn inductieve methode en het actorperspectief op kapitalisme, dat automatisch voortvloeit uit het gebruik van de definitie van kapitaal als proces. Hiermee introduceert hij met succes de nieuwe geschiedenis van het kapitalisme op het Europese vasteland van

de vroegmoderne tijd. Bovendien geeft hij het zo gemiste menselijke gezicht aan macroverhalen als de 'onzichtbare hand'. Het drietal Schetz, Ducci en van Schoonbeke vormde de meest succesvolle en getalenteerde groep ondernemers: zij waren op het juiste moment op de juiste plek en wisten dit ten volle te benutten.

Rogier van Kooten

Hans Kienhorst en Ad Poirters, m.m.v. Eefje Roodenburg, fotografie Anton Houtappels, *Book Collections as Archaeological Sites. A study of interconnectedness and meaning in the historical*

library of the Canonesses Regular of Soeterbeek, with a catalogue of the Soeterbeek collection.

Nijmegen Art Historical Studies 29 (Turnhout: Brepols, 2023). Xiv + 702 p. ill. ISBN 978-2-503-604458-9. € 200.

In 1997 verlieten de laatste zusters Augustinesen van Windesheim hun priorij Soeterbeek bij Deursen, ten westen van Ravenstein. Het klooster, de antieke inboedel hiervan en de bibliotheek droegen de zusters over aan de Radboud Universiteit in Nijmegen. Een deel van die bibliotheek, de verzameling laatmiddeleeuwse en vroegmoderne handschriften en oude drukken, hadden de zusters eerder al als een museale collectie afgezonderd. Dit deel bleek een ware schat. Grondig onderzoek van deze verzameling heeft duidelijk gemaakt dat boeken niet alleen door hun inhoud, maar ook als gebruiksobject en als groep objecten iets te vertellen hebben.

Hans Kienhorst en Ad Poirters deden uitgebreid onderzoek naar deze bibliotheek.⁵ Ze ontleedden de boekencollectie van Soeterbeek als archeologen, waarbij zij niet alleen het verhaal van elk object tot in detail uitplozen, maar ook de samenhang tus-

5 Zie de recensie van Hans Kienhorst e.a., *Rijkdom in eenvoud. Laatmiddeleeuwse handschriften uit klooster Soeterbeek*. Nijmeegse Kunsthistorische Cahiers 11 (Nijmegen 2005), in *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 24 (2007) 225-226.

sen alle objecten onderling en met hun omgeving. Uiteindelijk komen zo ook de zusters en hun religieuze en gemeenschapsleven door de eeuwen heen in het vizier. Het archeologische begrip stratigrafie vormt in dit onderzoek het centrale uitgangspunt. In de archeologie gaat het bij stratigrafie om elkaar in tijd opvolgende bodemlagen met sporen van menselijke activiteit. Dergelijke lagen kunnen elkaar doorsnijden en daarmee oudere sporen aantasten of zelfs vernietigen.

Voor hun boek- en bibliotheekhistorisch onderzoek definiëren Kienhorst en Poirters een ‘stratigrafische eenheid’ als een cluster van materiële sporen van productie en gebruik. Het gaat hen om ‘lagen van gebruik’ in delen van de boekenverzameling. Het kan daarbij gaan om puur materiële, codicologische aspecten van het boek vanaf de productie of het opnieuw inbinden ervan tot het invoegen of juist verwijderen van bladen, maar ook om colofons, eigendomsinscripties of ingrepen in de tekst. Door al deze sporen met elkaar in verband te brengen en te relateren aan wat bekend is over de geschiedenis van de kloostergemeenschap en van individuele zusters, lukt het om tot een verhaal te komen over deze gemeenschap en over de manier waarop zij in de loop van de tijd met het boekenbezit omging. Het gaat dan over veel meer dan alleen oude boeken. Net als in de archeologie staan mensen en menselijk handelen in het verleden centraal en vormt de materiële neerslag daarvan de informatiebron en niet uitsluitend het doel van het onderzoek.

Het resulterende boek doet niet alleen gedetailleerd verslag van de resultaten van dit omvangrijke onderzoek, maar legt ook helder uit hoe de auteurs – en anderen die aan het onderzoek bijdroegen – tot hun ‘archeologische’ aanpak kwamen en deze methode vormgaven. Hier is immers niet letterlijk sprake van archeologie, maar van een daarop geïnspireerde manier om niet primair de individuele boeken maar juist de collectie als geheel tot object van studie te maken. De auteurs zijn helder in hun uiteenzetting, maar de materie is vaak erg technisch en het betoog gedetailleerd. Dat en het formaat en gewicht van dit lijvige boek maken dat het geen lichte kost is. Een publieksversie met minder technische details zou dan ook zeker op zijn plaats zijn. De studie bevat

ook smakelijke anekdotes en zo’n publieksversie zou tevens een geschiedenis van de Soeterbeeckse gemeenschap kunnen zijn, geschreven aan de hand van de bibliotheek. Dit zou tegelijk kunnen voorzien in het gemis in dit boek van een concluderende samenvatting.

Het boek is rijk geïllustreerd met prachtige foto’s die het betoog ondersteunen en goed laten zien hoe intensief de zuster met hun bibliotheek hebben geleefd. Bijna de helft van het boek wordt in beslag genomen door een gedetailleerde catalogus van het Soeterbeeckse boekenbezit. Het geheel kan met recht een monument worden genoemd voor de zusters van Soeterbeeck en hun bibliotheek. Daarnaast opent het een nieuwe weg in het onderzoek naar de bibliotheekgeschiedenis en, meer algemeen, de collectiegeschiedenis.

Lauran Toorians

Lieuwe Lieuwes,
Dorpsreglementen in de Meierij van 's-Hertogenbosch 1648-1795. Van onstuurbaar naar stuurbaar bestuur (2 bdn.; dissertatie Tilburg University, 2020). 2037 p. krt. ISBN

978-90-830912-8-0. Raadpleegbaar op research.tilburguniversity.edu/en/publications/dorpsreglementen-in-de-meierij-van-s-hertogenbosch-1648-1795-van-

Met deze studie, alleen al omwille van de fysieke omvang een *magnum opus* te noemen, heeft Lieuwe Lieuwes (1948-2023) in 2020 een bijzonder lang traject afgesloten. Zoals hij in het voorwoord schrijft, is zijn promotieonderzoek in 1977 onder supervisie van prof. mr. J.Th. de Smidt aangemeld bij wat toen nog de Katholieke Hogeschool Tilburg heette. In de daaropvolgende decennia heeft Lieuwes er met jarenlange tussenpozen aan gewerkt, tot het project na zijn pensionering in een stroomversnelling belandde. Onder begeleiding van prof. mr. Beatrix Jacobs en prof. Randall Lesaffer is het onderzoek ten slotte afgerond en is de studie in 2020 succesvol verdedigd. De afronding van het werk is niet te vroeg gekomen: in januari 2023 is Lieuwes overleden.

Het onderwerp van het onderzoek zijn de dorpsreglementen van de Meierijse dorpen gedurende de Staatse tijd. De studie omvat tien hoofdstukken verdeeld over drie delen, waarvan het eerste deel een hele band beslaat en het tweede en derde deel in band 2 bijeen zijn gebonden. Het eerste deel bevat de verslaglegging van het onderzoek met nadruk op de gemeenschappelijke kenmerken. Deel twee bespreekt van elk van de individuele dorpsreglementen de ontstaanscontext. In het derde deel zijn alle reglementen integraal uitgegeven.

Onder reglement verstaat de auteur 'een doorgaans samenhangend geheel van rechtsregels om dwingend binnen een georganiseerd verband door de daarbij betrokken of belanghebbenden in acht te worden genomen' (p. 26), waarbij overigens niet duidelijk is of hij deze definitie zelf heeft ontwikkeld of ergens aan ontleend heeft). De auteur poogt het ontstaan en de inhoud ervan te achterhalen. Bijna alle Meierijse dorpsreglementen zijn onderzocht, 52 in getal. De auteur laat enkele reglementen buiten beschouwing, maar de redenen hiervoor overtuigen niet helemaal. Dat 's-Hertogenbosch uitgesloten wordt, spreekt bijna vanzelf: een stad heeft geen plaats in een studie naar dorpsreglementen. Waarom Lieuwes reglementering weglaat 'die inhoudelijk te ver afstaat van de generieke ontwikkeling die in deze studie wordt beschreven' (p. 32), verbaast des te meer.

De eerste drie hoofdstukken zijn hoofdzakelijk op literatuur gestoeld. Hierin introduceert Lieuwes de Meierij vanuit historisch en bestuurlijk oogpunt en beschrijft hij het ambtenarenapparaat van de hoge overheid (hoofdstuk 1), dat van de Meierijse dorpen (hoofdstuk 2) en de bemoeienis van de centrale overheid in Den Haag met lokaal bestuur en financiën in de Meierij (hoofdstuk 3). Vernieuwend in deze sectie is vooral het gedetailleerde onderscheid dat de auteur in hoofdstuk 2 maakt tussen de verschillende terminologische aanduidingen voor nederzetting, op basis van hun voorkomen in de bronnen. In de rest van het hoofdstuk behandelt de auteur alle geledingen en functionarissen van het dorpsbestuur.

Noemenswaardig in het derde hoofdstuk is het remarque-systeem: de Leen- en Tolkamer gaf via aantekeningen ('remarques') in de marges van

dorpsrekeningen commentaar op individuele posten en stelde hiermee regels vast. Mede omdat de commentaren kracht van wet kregen, ontstond een generiek financieel beleid dat metertijd in alle Meierijse plaatsen toegepast zou worden. Desondanks leidde dit niet tot de creatie van een algemeen reglement voor alle dorpen in de Meierij: de overheid vreesde dat dit door de verschillen in bestuursstructuur te duur, moeilijk en omvangrijk zou zijn.

Pas in hoofdstuk 4, na meer dan driehonderd pagina's, komen de eigenlijke dorpsreglementen aan bod. Lieuwes legt uit dat reglementen ontstonden uit conflicten over regels, niet uit een collectieve poging om algemeen geaccepteerde regels vast te leggen. Hij onderscheidt zeven periodes waarbinnen gemeenschappelijke omstandigheden in een aantal plaatsen hebben geleid tot het vastleggen van reglementen. Dit kon het gevolg zijn van oorlogsdreiging (voorafgaand aan 1648), erkenning van bestaande regels door een nieuwe overheid (vanaf 1648) en van de aanwezigheid van Bossche poorters met bezittingen op het platteland. In twee periodes, te weten 1661-1674 en 1699-1732, was er sprake van een regelrechte explosie van nieuwe reglementen. Hoewel de invloed van de Haagse overheid een constante is, waren de omstandigheden in deze jaren voor iedere plaats uniek, waarvoor hoofdstuk 10 (in deel 2) de verdere details verschaft. Tevens is – hoewel zich meermaals kansen voordeden – nooit één, uniform reglement geschapen dat voor alle plaatsen in de Meierij kon dienen. Pas aan het eind van de onderzoeksperiode, in 1767 voor de dorpen Eersel, Duizel en Steensel, verschijnt een reglement dat omwille van de overzichtelijke opbouw en incorporatie van overheidsresoluties ook in andere plaatsen als voorbeeld werd genomen.

Ook in de hoofdstukken 5 tot en met 8 worden aspecten van de dorpsreglementen behandeld. Het naar verhouding korte vijfde hoofdstuk is gewijd aan de relatie tussen dorpsreglementen en andere hogere of lokale regelgeving. In de periode 1648-1658, toen het Staatse bestuur over de Meierij nog in de kinderschoenen stond, verwezen de reglementen voornamelijk naar het eigen gewoonterecht. Vanaf 1658 kwamen daar de eerste losse verwijzingen naar (recente) Haagse regelgeving

bij. In de late zeventiende en achttiende eeuw, toen overvloedig regelgeving werd opgesteld, werden de verwijzingen in de reglementen talrijker. De reglementen veranderden als het ware in exponenten van het overheidsgezag.

In hoofdstukken 6 en 7 duikt Lieuwes in de onderwerpen die in de reglementen behandeld worden. Hoofdstuk 6 behandelt achtereenvolgens de samenstelling van het bestuur en competenties van elk van de functionarissen, de materiële infrastructuur en de salarissen van de functionarissen. Hiervoor zet de auteur de betreffende bepalingen uit de reglementen naast elkaar. Zo wordt bijvoorbeeld in Hilvarenbeek, Schijndel, Oirschot, Maren, Nistelrode, Heesch, en in Eersel, Duizel en Steensel bepaald dat de secretaris geen herberg mag bewonen of uitbaten. In Waalwijk wordt dit in 1681 wel toegestaan, mits de secretaris daar geen vergaderingen houdt. Blijkbaar was men in de hele Meierij bezorgd dat de secretaris zich zou verrijken aan alle drank die geschonken werd om te klinken op het verlijden van rechtshandelingen en tijdens vergaderingen. Door de behoorlijke hoeveelheid informatie over de materiële infrastructuur, waarmee Lieuwes de frequentie, aard, plaats en het verloop van de vergaderingen aanduidt, is hij erin geslaagd om een levendig beeld te schetsen van deze praktijken, met alle potentiële sterkten en zwakten van de bestuurders. Zo werd de vergaderlocatie op kosten van de gemeenschap verlicht en verwarmd, was het verboden om te drinken en te roken, en werden bepaalde functionarissen belast met de taak in te grijpen wanneer er gescholden en gedreigd werd of het tot een handgemeen kwam. Ook de bewaring van de archieven en de omgang met het dorpszegel komt aan bod.

Hoofdstuk 7 bespreekt de beleidsmatige aspecten van het dorpsbestuur. Aan bod komen achtereenvolgens het innen van de belastingen, het opmaken, afhoren en sluiten van de rekeningen, en overige activiteiten, zoals het aangaan van leningen, het uitvoeren van publieke werken en de schouwen. Lieuwes concludeert dat de reglementen niet tot stand kwamen om een tegenwicht te bieden aan bestaande machtsstructuren, maar om zekerheid te krijgen in de machtsverhoudingen tussen dorpsbestuurders en bestuurden, in het bijzonder waar het de omslag van de kosten van

het bestuur over de geërfden betreft. Het reglement bood de inwoners zekerheid en waarborgen bij conflicten. Uit het gedetailleerde onderzoek naar de bepalingen blijkt dat er, ondanks de ruimte voor lokale diversiteit, een zekere mate van uniformiteit merkbaar is ten gevolge van onderlinge beïnvloeding.

Daarmee wordt de link gelegd naar hoofdstuk 8, waarin de auteur de samenhang en filiatie van de reglementen behandelt. Hij structureert deze volgens de door hem onderscheiden perioden, waarbinnen ieder reglement afzonderlijk wordt besproken. Er is zodoende een overlap met hoofdstuk 9 (zie hieronder). Dat er samenhang bestaat tussen de reglementen die elkaar in één plaats opvolgden, verrast niet. Interessant is vooral de samenhang tussen reglementen van verschillende plaatsen. Dit is bijvoorbeeld het geval voor Moergestel en Hilvarenbeek in 1658-1659 en voor Sint-Oedenrode en Breugel in 1660, maar Lieuwes ziet ook overeenkomsten tussen de reglementen van verder uiteen gelegen dorpen. Via een flink aantal tabellen waarin de structuur van twee of meer dorpsreglementen wordt vergeleken, toont hij aan dat er grote onderlinge beïnvloeding bestond. De overdracht van de kennis schrijft hij toe aan informele verbanden: bestuurders die elkaar op kwartiervergaderingen spraken of op andere wijzen contact met elkaar hielden (p. 836-837). Deze netwerken op zichzelf zouden een fascinerende vervolgstudie kunnen opleveren. De resultaten van deze uitgebreide analyse worden schematisch weergegeven op p. 838-840, een welkom overzicht na een vrij gecompliceerd hoofdstuk.

Hoewel Lieuwes uitgebreid bespreekt hoe bepaalde dorpen zich door andere dorpen lieten inspireren, behandelt hij niet de vraag waarom voor deze voorbeelden is gekozen. Het overnemen van bestaande reglementen lijkt namelijk in tegenspraak met de unieke situatie die aan de basis van ieder ontstaansproces ligt, zoals hij meermaals vermeldt. Met zijn gedetailleerde beschrijvingen van de genese van de dorpsreglementen heeft hij wel de bouwstenen geleverd om deze vraag te beantwoorden.

Met dit hoofdstuk is het eigenlijke onderzoek afgesloten. Hierop volgt de algemene conclusie en een Engelstalige samenvatting. Er zijn nog twee

hoofdstukken, maar die hebben een speciale functie. Hoofdstuk 9, dat het gehele deel II beslaat, is een alfabetisch op plaatsnaam geordende beschrijving van de totstandkoming van alle onderzochte dorpsreglementen. Omdat dit hoofdstuk eigenlijk een bijlage is en geen conclusie heeft, blijft het hier bij een signalering. Op gelijke wijze bevat het derde deel hoofdstuk 10, dat feitelijk geen hoofdstuk is, maar een tekstuitgave van de reglementen. Een aanzienlijk deel van deze teksten was nog niet eerder uitgegeven, waardoor Lieuwes een waardevolle bijdrage aan bronontsluiting heeft geleverd. De keuze om ook de reglementen die al wel zijn uitgegeven integraal op te nemen, geeft de studie de meerwaarde van volledigheid en biedt de lezer en onderzoeker alle teksten op één plaats bijeen.

In een studie van zo'n massieve omvang zijn er natuurlijk de nodige onderdelen waarover men kan twifelen of waarop men kritiek kan geven. Een eerste opmerking betreft de structuur. Een studie die – zelfs na aftrek van alle bijlagen – bijna duizend pagina's telt, dient nog meer dan normaal het overzicht te behouden. Lieuwes slaagt hier niet altijd even goed in. Dit wrekt zich vooral in hoofdstuk 3: de lezer verzandt hier in een eindeloze reeks beschrijvingen van conflicten tussen dorpsbestuurders en de raad en rentmeester-generaal der domeinen, waarbij de rode draad (die overigens al verdeeld is over tien paragrafen en de laatste weer in tien sub-paragrafen is onderverdeeld) moeilijk te volgen is. Lieuwes' schrijfstijl is hier ook debet aan: deze is kleurrijk en uitbundig, een indrukwekkend voorbeeld van taalbeheersing, maar niet altijd even goed leesbaar. De overzichtelijkheid verbetert vanaf hoofdstuk 4, vermoedelijk omdat Lieuwes hier geen synthese van bestaand onderzoek presenteert, maar zijn eigen onderzoeksresultaten. Vrijwel elke paragraaf wordt vanaf dit punt afgesloten met een kort résumé. Een ander punt waarin zich de omvang van de studie wrekt, is het verschil tussen de plaats waarop bepaalde informatie voor het eerst voorkomt en die waarop deze wordt toegelicht. Op p. 493 legt Lieuwes de notatie uit waarmee hij naar (onderdelen van) de reglementen verwijst, bijvoorbeeld *Moergestel 1713/45* voor het vijfenveertigste artikel van het reglement voor Moergestel uit 1713. Op dat moment zijn er echter al enkele honderden

verwijzingen naar de reglementen volgens deze notatie langsgesproken. De oplettende lezer heeft al vlug de structuur van deze notatie in de gaten, maar enigszins bevreemdend is de locatie van deze uitleg wel. Een groter probleem is de volgorde bij het bespreken van het remarque-systeem. De term 'remarque' komt al meermaals voor voordat deze op p. 249-250 wordt uitgelegd.

Er zijn ook inhoudelijke aanmerkingen op de studie. Een belangrijke conclusie van Lieuwes' onderzoek is dat het reglementeringsproces binnen de Meierij niet werd beïnvloed door ontwikkelingen van buiten de regio (p. 331). Dat er buiten de grenzen soortgelijke processen voltrokken, spreekt vanzelf, maar de manier waarop is volgens Lieuwes volledig 'inheems'. Deze nadruk op uniciteit is eigenlijk het gevolg van de beperkte geografische reikwijdte van de studie. Slechts zelden plaatst Lieuwes zijn vondsten in een breder historiografisch perspectief. Zo is het tweede hoofdstuk grotendeels geënt op de werken van Van Zalinge-Spooren, Vera en Van Asseldonk. De auteur beperkt zich tot het citeren van en reageren op hun standpunten. Dit heeft tot gevolg dat het debat beperkt blijft tot de Meierij, zonder vergelijkingen met naburige regio's, waardoor de studie een bovenregionale waarde had kunnen krijgen. Over de 'turbe', door Lieuwes '(gemene) waarheid' genoemd (p. 169-171), bestaat bijvoorbeeld een groot corpus aan internationale literatuur. Af en toe worden niet-Meierijse plaatsen in Noord-Brabant genoemd of plaatsen in aangrenzende gebieden als Holland en Gelre. Slechts op enkele plaatsen, bijvoorbeeld bij de beschrijving van het rekest (p. 203) en de omvang van reglementering van plaatselijk bestuur (pp. 326-331), verwijst hij naar bovenlokale of – nog zeldzamer – internationale literatuur.

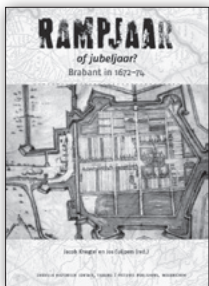
De beperkte blik blijkt ook uit het ontbreken van aansluiting bij grotere theorieën. In het eerste hoofdstuk beschrijft Lieuwes de *Kommunalismus*-theorie van Bader en Blickle, door Van Zalinge-Spooren gebruikt in haar studie naar de Peel-landse jaargeboden. Dit model wordt door Lieuwes – met goede argumenten – niet geschikt geacht voor zijn studie, maar hij heeft niet gezocht naar andere modellen die mogelijk beter toepasbaar zijn op de Meierij.

Ten slotte zijn er – zoals in vrijwel iedere studie – keuzes gemaakt waarbij een lezer vraagtekens kan plaatsen. Een vreemde keuze is het opnemen van Eindhoven en Helmond als steden (bijvoorbeeld in Overzicht 2.1 op p. 84-85 en op de pagina's erna), maar niet Waalwijk en Oss. Lieuwes verdedigt de beslissing door te stellen dat de stedelijke status in de door hem onderzochte periode vooral een symbolisch predicaat is geworden (p. 87). Tenzij de stadsrechten officieel zijn herroepen of afgenomen, bleven deze nederzettingen echter een stad. De bijzondere status van deze plaatsen – ook al waren zij in de praktijk niet veel meer dan dorpen – en daarmee van de reglementen – in strikte zin gaat het hier om stadsreglementen, geen dorpsreglementen – had meer aandacht mogen krijgen.

De vormgeving van de studie vertoont grote parallellen met de negen delen van de *Brabantse Rechtshistorische Reeks* (1986-1996). De stichting achter deze reeks heeft financieel bijgedragen aan deze uitgave in eigen beheer en zal deze mogelijk opnemen in de reeks.

Met deze studie heeft Lieuwes titanenwerk verricht. Zijn analyse is uitgebreid en alomvattend. Hoewel er het een en ander is aan te merken, is het door alle aanvullende informatie over de politieke verhoudingen, het belastingwezen en het bestuurlijke systeem een waardevol naslagwerk voor ieder die onderzoek doet naar een onderwerp in de zeventiende- en achttiende-eeuwse Meierij.

Mark Vermeer

Jacob Knegtel en Jos Cuijpers, red., *Rampjaar of jubeljaar? Brabant in 1672-74* (Tilburg en Woudrichem: Zuidelijk Historisch Contact en Pictures Publishers, 2022). 128 p. ill. krtn. ISBN: 978-94-92576-60-6. € 22,50.

In *Rampjaar of jubeljaar?* gaan verschillende historici in op de lokale Noord-Brabantse (of beter: Staats-Brabantse) gevolgen van de Franse invasie in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden.

Frankrijk had zich in 1672 verenigd met Engeland en de bisschoppen van Munster en Keulen en zo kon het gebeuren dat de Republiek van alle kanten werd aangevallen. Het waren de Franse troepen die via het oosten van Noord-Brabant in snel tempo oprukten in de richting van Utrecht met het plan om vandaar door te stoten naar het hart van de provincie Holland. Hier lagen de belangrijkste steden en het landsbestuur. Met het water als belangrijkste bondgenoot wist de Republiek uiteindelijk de Fransen voor de waterlinie tegen te houden.

Voor velen is 1672 een heroïsch moment in de vaderlandse geschiedenis: hoe kon zo'n klein land zich zo succesvol verdedigen tegen de grootmachten van die tijd? Maar hiervoor werd dan ook een hoge prijs betaald. Terecht wil dit boek de keerzijde van de heroïek belichten: het laten onderlopen van grote stukken land en het vernielen van dijken en andere waterwerken had grote gevolgen voor de boeren van wie de oogst verloren ging. Ondertussen werd wel verwacht dat zij gewoon belasting betaalden en moesten inwoners van de verschillende vestingsteden meewerken aan het repareren van verwaarloosde vestingwerken. In bezette gebieden moesten bewoners van dorpen en steden brandschattingen betalen, een soort afkoopsom zodat het vijandelijke leger niet tot plundering zou overgaan. Deze brandschattingen werden grotendeels met geleend geld betaald. Ondertussen waren lang niet alle Brabanders zo afkerig van de komst van de Fransen. Nog steeds was de meerderheid van de bewoners katholiek en onder de Fransen konden zij opnieuw openlijk hun geloof belijden. Staats-Brabant had bovendien weinig of geen inspraak in de besluitvorming: het was als Generaliteitsland tijdens de Tachtigjarige Oorlog veroverd en afgesneden geraakt van de rest van het hertogdom Brabant. De inwoners vielen rechtstreeks onder het bestuur van de Staten-Generaal, waarin ze geen vertegenwoordiger hadden. Er werden dus over hun hoofden besluiten genomen die lang niet altijd in het belang van Staats-Brabant uitpaktten. Al bij al dus genoeg redenen om het alom bejubelde rampjaar eens vanuit het Noord-Brabantse perspectief te belichten, met uitdrukkelijk oog voor de gevolgen voor het dagelijks leven van de Brabanders.

Alle tien hoofdstukken zijn rijkelijk geïllustreerd, waarbij de vele prachtige kaarten uit het Brabant Historisch Informatie Centrum (BHIC) de show stelen. De inleiding van het boek is vrij summier. Zo had ik graag wat meer willen lezen over de aanleiding van deze oorlog, behalve veronderstelde glorie en gewenste gebiedsuitbreiding van de Franse koning. Een overzichtskaart met de belangrijkste troepenbewegingen en gebeurtenissen had ook niet misstaan. Nu vinden we pas in het hoofdstuk over Grave op pagina 104 een klein kaartje waarop te zien is hoe de Fransen en bondgenoten de Republiek binnentrokken. Dit kaartje doet meteen de vraag rijzen waarom ze via zo'n omweg langs de Maas en Rijn optrokken. Was dat omdat het leger deels over de rivier vervoerd werd of omdat de Zuidelijke Nederlanden, onder bestuur van Spanje en in deze oorlog bondgenoot van de Republiek, geen doortocht wilden verlenen? Van een inleidend hoofdstuk verwacht ik bovendien een uitgebreidere beschrijving van het overkoepelend thema van het boek met een toelichting op welke manier elk hoofdstuk hieraan bijdraagt. De focus op de gevolgen voor de gewone man, de lokale sociale structuur en economie is goed gekozen en sluit ook goed aan op recent onderzoek. Zo verscheen eveneens in 2022 *Oorlog en ongelijkheid. Een inclusieve geschiedenis van de Gouden Eeuw* (Amsterdam: Boom, 2022), waarin Marjolein 't Hart al deze aspecten uitgebreid en toegankelijk beschrijft. Dit biedt een uitstekend referentiekader waartegen de bevindingen in *Rampjaar of jubeljaar?* hadden kunnen worden afgezet. Mogelijk hebben het boek van 't Hart en *Rampjaar of jubeljaar?* elkaar gekruist want er wordt nergens naar verwezen.

Uit de negen lokale geschiedenissen die vervolgens worden beschreven, komt onder andere naar voren dat de gevolgen van de oorlog in Staats-Brabant heel verschillend uitpakt. Zo hadden vooral het noordoosten en de stad Grave veel te leiden van oorlogsgeweld, vooral toen de stad in 1674 door stadhouder Willen III na een lang beleg werd terugveroverd. Het westen had vooral veel te lijden van de preventieve inundaties en de bijdragen die de bevolking moest leveren aan de bevoorrading en inkwartiering van garnizoenen, het leveren van mankracht voor de vele werkzaamheden en het dienen in burgerwachten

of als waardgelders. De negen hoofdstukken hebben niet allemaal dezelfde breedte en diepgang. Zo blijven de eerste twee hoofdstukken over Bergen op Zoom, Tholen en Steenberg (hoofdstuk 1) en Willemstad (hoofdstuk 2) vrij oppervlakkig en beschrijvend. Maar wellicht is er over dit deel van Staats-Brabant ook minder te vinden omdat deze gebieden wel bedreigd werden, maar nooit daadwerkelijk werden aangevallen. Hoofdstuk 3 (Klundert en Geertruidenberg) en zeker hoofdstuk 4 (Heusden) zijn erg geslaagd. Niet alleen komen de gevolgen voor de verschillende bevolkingsgroepen gedetailleerd aan bod, ook wordt nu de impact van de oorlog in de volle breedte beschreven: politiek, militair, religieus, sociaal en economisch. 's-Hertogenbosch (hoofdstuk 5) komt er dan weer relatief bekaaid vanaf, terwijl het hoofdstuk over Grave (hoofdstuk 8) de lezer naar het puntje van zijn stoel brengt. Aardig is ook het hoofdstuk over Vught (hoofdstuk 6), met de vraag of de Franse koning Lodewijk XIV nu wel of niet met zijn verrekijker op de Lambertustoren heeft gestaan. Hoofdstuk 9 over de rafelranden van het hertogdom wijkt op het eerste gezicht wat af maar is toch interessante toevoeging vanwege over de betekenis van onopgeloste soevereiniteitskwesies uit de Tachtigjarige Oorlog in de strijd met de Fransen. Deze enclaves in het noordoosten van Brabant vielen onder buitenlandse heersers met wisselende loyaliteiten. Dit maakte het lastig ze in de verdediging van de Republiek te betrekken. Een sterk punt in bijna alle hoofdstukken is het grondige archiefwerk en de vele details die de onderzoekers boven water hebben gehaald. Daarmee komen de gebeurtenissen heel dichtbij en is de opzet van het boek zeker geslaagd.

Rogier van Kooten

Achtttiende, negentiende en twintigste eeuw

Maarten W. van Boven,
De bokaaldrinkers van Zegenwerp. Het patriottisme in 's-Hertogenbosch 1785-1787
 (Tilburg en Woudrichem: Zuidelijk Historisch Contact en Pictures Publishers, 2022). 240 p. ill. ISBN 978 94 92576 62 0. € 32,50.

Stichting Brabants Landschap bezit een bijzonder document dat altijd eigendom is geweest van de bewoners van Zegenwerp bij Sint-Michielsgestel. Doordat het particulier bezit is, speelde het tot nu toe geen rol in historisch onderzoek. In de vele artikelen over de patriottenbeweging in Staats-Brabant die in 1987 in het kader van tweehonderd jaar patriottisme verschenen, figureert het evenmin.

Voor Maarten van Boven was het album de aanleiding voor onderzoek naar de patriottenbeweging in en rond 's-Hertogenbosch en naar het complot dat – althans volgens de geruchten – in 1786 op Zegenwerp was gesmeed met het doel Staats-Brabant los te scheuren van de Republiek. Hij bouwt voort op eerdere publicaties, maar legt ook eigen accenten. Tevens maakt hij gebruik van nieuwe bronnen, zoals de kroniek van de prinsgezinde Bossche secretaris Willem Ackersdijk jr. (1760-1843).

In het eerste deel introduceert Van Boven de belangrijkste protagonisten en het (bestuurlijke) toneel waarop ze acteerden. Daarbij passeren ook meer of minder georganiseerde groepen de revue, zoals sociëteiten en schutterijen. Daarna volgen in chronologische volgorde de ontwikkelingen in de periode 1785-1787. Veel aandacht is er natuurlijk voor de plundering van Den Bosch door de troepen van het garnizoen op 8 en 9 november 1787, die Van Boven aanduidt als de escalatie van het patriottisme (p. 134). Hij concludeert dat prinsgezinden en militaire leiding de plundering niet hebben beraamd, maar ook niet zijn tegengegaan.

Vervolgens bespreekt hij het 'complot' van Zegenwerp in september 1786. Dit is een gebeurtenis waaraan in de literatuur niet veel aandacht is besteed, omdat het een vals gerucht zou zijn geweest. Van Boven stelt echter, ook op basis van het album, dat er 'in die tijd iets is geweest dat zou kunnen duiden op een complot' (p. 80). De Bossche patriot Arnoldus J. Vereijck (1752-1788) noemt in zijn publicatie over de plundering als een van de redenen voor het patriotse imago van Den Bosch een anonieme brief aan de Staten-Generaal over het complot.

In het Naschrift (p. 133-134) concludeert Van Boven dat de rol van de eigenaar van Zegenwerp en het album, Hendrik de Roo (1743-1817), veel duidelijker is geworden. De man, die slechts bekend stond als een van de mogelijke samenzweerders, bleek heel anders geacteerd te hebben. Van Boven portretteert hem als een belangrijke speler in en de contactpersoon en (anonieme) spreekbuis van het netwerk van Bossche patriotten. Dat Bossche patriottisme was met name gericht op bestuurlijke gelijkberechtiging en de handhaving van privileges en kreeg ook voet aan de grond in het Bossche stadsbestuur. Van een tegenstelling tussen katholieken en gereformeerden, die in oudere literatuur wordt benadrukt, was eind achttiende eeuw eigenlijk geen sprake. Ook de gereformeerde Hollander De Roo pleitte voor gelijkberechtiging van katholieken. Onder de gasten op Zegenwerp bevonden zich priesters, pastoors en de top van de Bossche katholieke clerus, onder wie de apostolisch vicaris. Aan de hand van het album kan Van Boven de belangrijke rol van De Roo in de Bossche patriottentijd reconstrueren en zodoende 'hem een terechte plaats in de Brabantse geschiedenis' gegeven (p. 134).

Het tweede deel van het boek is gewijd aan het album en de bijbehorende bokaal. Eerst wordt de verschijningsvorm van album en bokaal beschreven. Daarna volgt een geannoteerde transcriptie van de inhoud van het album. Het is gevuld met inscripties, gedichten en tekeningen, van bezoekers van Zegenwerp. Zoveel mogelijk inscriptoren zijn geïdentificeerd en van hen is een korte of langere beschrijving opgenomen. Bijlage 1 bevat een lijst van de personen die van oktober 1785 tot oktober 1786 zitting hadden in het Bossche stads-

bestuur. met een korte toelichting. Bijlage 2 bevat de namen en eventueel beroepen van bezoekers en contribuerende leden van de patriotse Vaderlandse Sociëteit in de periode 1786-1787.

Deze fraai geïllustreerde publicatie is prettig leesbaar en een aanrader voor iedereen met interesse in de Bossche geschiedenis en de roerige eind-achttiende-eeuwse revolutietijd. De toegankelijkheid van de tekst zou nog toegenomen zijn met de vertaling van Engelse en Franse citaten. Zoals te verwachten valt bij een auteur met een jarenlange ervaring in het archiefwezen, zijn de gebruikte bronnen voor zowel tekst als afbeeldingen goed te achterhalen. Ook bevat de publicatie een personenregister. Kortom, andere onderzoekers kunnen hun voordeel doen met dit boek. Het is jammer dat de eindredactie niet alle onvolkomenheden heeft kunnen wegnemen. Hier en daar duiken taalfouten en inconsistenties op. Maar dat doet niets af aan de waarde van dit boek. De auteur laat zien hoe een historisch object de kapstok kan zijn voor het opnieuw bestuderen van een periode of verschijnsel en kan leiden tot nieuwe kennis en conclusies.

Klaasje Douma

John van Zuijlen, *Tydingen die belang hebben. 250 jaar Brabants Dagblad 1771-2021* (Zwolle: WBooks, 2021). 176 p. ill. ISBN 978 94 6258454 9. € 24,95.

In 1959 verscheen het eerste nummer van het *Brabants Dagblad*. Daar ging een geschiedenis aan vooraf die teruggaat naar de *'s-Hertogenbossche Dingsdagse en Vrijdagse Courant*, opgericht in 1771. Terecht vierde het *Brabants Dagblad* daarom in 2021 zijn 250-jarig bestaan.

Het boek dat ter gelegenheid van dit jubileum verscheen, is ook een geschiedenis van de dagbladers in 's-Hertogenbosch in het algemeen. De titels van de kranten veranderden nogal eens, maar in grote lijnen waren er steeds twee stromingen: een

liberale en een katholieke. Die tweedeling begon in 1829 met de oprichting van de *Noord-Brabander*. In tegenstelling tot de *'s-Hertogenbossche* had deze krant een duidelijke mening als luidruchtige heraut van de katholieke emancipatie. De krant werd aan het ongeletterde deel van de bevolking voorgelezen in de cafés, terwijl de *'s-Hertogenbossche* een blad voor de elite bleef.

Journalistieke producten in de moderne zin des woords waren ze geen van beide. Die ontwikkeling zien we pas aan het einde van de negentiende eeuw. Dan wordt de *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Courant* (vanaf 1853) meer dan de verzameling officiële mededelingen en korte nieuwsberichten die de oude *'s-Hertogenbossche* was. *Het Huisgezin* (vanaf 1869), inmiddels het leidende katholieke dagblad in Den Bosch, legt in dezelfde periode de polemische toon van zijn voorgangers af.

De geschiedenis van de Bossche kranten is niet los te zien van de maatschappelijke ontwikkelingen. Aan de hand van literatuur en natuurlijk van de inhoud van de kranten maakt de auteur dit op een vlotte manier duidelijk. Niet voor niets schrijft hij al sinds 1984 over historische onderwerpen in de krant. Het is daarom merkwaardig de jaren zestig van de twintigste eeuw eigenlijk overgeslagen worden. Tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn de twee Bossche kranten samengevoegd en na de oorlog bleef dat zo: aanvankelijk als *Provinciale Noord-Brabantsche Courant*. *Het Huisgezin* en vanaf 1959 dus als *Brabants Dagblad*. Hoe de katholieke signatuur verdween en hoe de democratisering van de jaren zestig in de krant doorwerkte, komt niet aan de orde. Dat is jammer, want ik vermoed dat die periode net zo spannend is als de begintijd van de katholieke emancipatie.

Jan Brouwers

Ad van Loenhout,
*'t Hof van Cuypers. Wonen
 en werken op landgoed
 Mattemburgh* (Woudrichem:
 Pictures Publishers, 2022).
 288 p. ill. krtn. ISBN 978
 94 9257 656 9. € 29,95.

Ten westen van de A4 van Bergen op Zoom naar Woensdrecht ligt aan de Antwerpsestraatweg een deel van Landgoed Mattemburgh. Over de mensen die een relatie hadden met dit landgoed schreef gepensioneerd politiemann en gids op Mattemburgh Ad van Loenhout een boek. Zoals de auteur in zijn slotbeschouwing aangeeft, is het 'een stuk lokale geschiedenis dat anders verloren zou zijn gegaan', waarbij mensen zijn geportretteerd vanuit het oogpunt van 'human interest' (p. 283).

De geschiedenis van Mattemburgh begint wanneer Petrus Cuypers (1763-1844), voormalig burgemeester van Oudenbosch, in 1810 eigenaar wordt van het gebied de Muspot. Zijn weduwe, Maria van Mattemburgh (1773-1850), wil graag een buitenverblijf en in 1846 wordt met de bouw begonnen. Na haar dood wordt zoon Louis Cuypers (1799-1884) eigenaar, die het naar zijn moeder vernoemde zomerverblijf grotendeels zijn huidige uiterlijk geeft. De volgende eigenaar is Aymon Cuypers (1842-1939), die na de dood van zijn vader Louis in 1884 het ouderlijk huis in Brussel betreft. Eerder heeft hij het beheer al overgenomen. Vanaf ongeveer 1880 wordt onder zijn leiding het unieke Pückler-plantenmozaïek aangelegd.

Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in 1914 verblijven Aymon en zijn dochter Marie-Louise (1905-1967) op Mattemburgh. Dit is tijdens de oorlogsjaren hun woonplaats. Op 27 april 1939 trouwt Marie-Louise met Jacques Pelletier, graaf de Chambure (1898-1982) en gaat zo deel uitmaken van de Franse adel. In hetzelfde jaar laten ze zich inschrijven als inwoners van Woensdrecht met Mattemburgh als hun woonplaats. De Duitsers vorderen het landgoed, dus verblijven Marie-Louise en Jacques vier jaar in hotel Anneville in Ulvenhout. Daarna bewonen ze de rest van hun leven het landhuis. Marie-Louise overlijdt daar in 1967. In 1970

wordt het landgoed, met uitzondering van het huis, bijgebouwen en tuinen, overeenkomstig haar wens verkocht aan Brabants Landschap. Na de dood van Jacques in 1982 volgt de overdracht van het restant van het landgoed.

Deze geschiedenis wordt opgediend in een aantal hoofdstukken die veel aandacht besteden aan het persoonlijk leven van de eigenaren en hun familieleden. Vooral de periode van Aymon komt uitgebreid aan bod, zowel aan de hand van archiefmateriaal en correspondentie, als via het wel en wee van personeelsleden. De periode van Marie-Louise wordt vooral beschreven aan de hand van datgene wat dienststers, tuinmannen, de jachttopziener en anderen de auteur verteld hebben.

De lopende tekst wordt onderbroken door gekleurde kaderteksten waarin bepaalde aspecten of personen onder de loep worden genomen, zoals bijvoorbeeld het verschijnsel heerlijkheid (p. 16-17), het Fürst Pückler-mozaïek (p. 33), de Belgische vluchtelingen in 1914 (p. 106-107), brievensmokkel (p. 112), Pelletier de Chambure (p. 146-148) en Het Mariahoofdje (p. 203). Ook de uitgebreide, gekleurde bijschriften bij een aantal afbeeldingen bevatten extra (achtergrond)informatie.

Zoals gebruikelijk bij uitgaves van Pictures Publishers is de opmaak verzorgd en overzichtelijk. De publicatie is voorzien van talrijke fraaie afbeeldingen. Een groot deel hiervan bestaat uit foto's van personen die de indruk wekken uit privébezit afkomstig te zijn. Dat sluit aan bij de opsomming van de herkomst van de foto's (p. 287), waarin een aantal familiealbums opgenomen is. Verder komen we afbeeldingen van archiefstukken en correspondentie tegen, wellicht gefotografeerd door de auteur. Jammer genoeg wordt de herkomst van afzonderlijke afbeeldingen niet vermeld.

Hoewel een beperkt aantal noten is opgenomen, valt voor grote delen van de tekst niet vast te stellen waarop de auteur zich heeft gebaseerd. Voor een publicatie uit de lijst van geraadpleegde literatuur (p. 286-287) is dat gemis te overzien, maar de informatie kan ook afkomstig zijn van één van de talrijke personen die opgesomd worden (p. 286) zonder vermelding daarvan in de tekst. Verder valt op dat geen van de talrijke citaten geannoteerd is. Al met al bevat het boek veel informatie over Mattemburgh en de personen die er woonden

en werkten, maar de genoemde gebreken maken het minder geschikt als basis voor verder onderzoek, bijvoorbeeld naar aspecten die vanwege de gekozen insteek niet aan bod komen. De lezer krijgt de indruk dat daarvoor overigens voldoende materiaal voorhanden is.

Het boek bevat weinig kaartmateriaal. Een overzichtelijke plattegrond van het landgoed (en omgeving) zou voor de niet met Mattemburgh bekende lezer een welkome aanvulling zijn geweest. Op de wel aanwezige kaarten zien we de omgeving in 1840 (p. 21), 1913 (p. 25) en 1944 (p. 167). Op de laatste twee staat ook de locatie van Mattemburgh. De tekst waarbij de kaart uit 1840 een illustratie is, zou aan duidelijkheid gewonnen hebben als de toekomstige locatie van Mattemburgh hierop geprojecteerd was.

Ten slotte nog een opmerking over de stijl. Ondanks de waarschijnlijk serieuze redactie bevat de tekst enkele stijl- en taalfouten. Verder is het uitgangspunt 'human interest' hier en daar ook doorgedrongen in de stijl. Zo zijn de bijschriften bij de laatste foto's van de jong overleden vrouw van Aymon (p. 89) geen zakelijke beschrijving van het afgebeelde. De auteur probeert als een fictieschrijver de lezer emotioneel bij haar droeve lot te betrekken.

Klaasje Douma

Algemeen

Jaarboek
De Ghulden Roos 82
(2022). 208 p. ill. krtn.
ISBN 9789490358174.
ISSN 0920-5179.

Met als thematitel 'De hand van Antwerpen' vormt dit jaarboek tevens de begeleidende publicatie bij een dubbeltentoonstelling die onder diezelfde titel van 11 december 2022 tot en met 27 augustus 2023 te zien was in het Tongerlohuys in Roosendaal en het Karrenmuseum in Essen.

Misschien zou 'de hand van(uit) het Antwerpse' beter de lading hebben gedekt, maar dat klinkt minder mooi en de boodschap is duidelijk. Vanuit Antwerpen en omgeving is er eeuwenlang invloed uitgeoefend op en zijn er nauwe banden geweest met het zuidwestelijke deel van het huidige Noord-Brabant. Die invloed en de uitwisseling over en weer staan hier centraal.

Onderwerpen die aan bod komen zijn 'Brabantse bouwmeesters in West-Brabant en de invloed van Antwerpen' in de vijftiende en de zestiende eeuw, religieuze ontwikkelingen tussen 1575 en 1800 ('rekatholisering versus protestantisering'), het Godshuis Wasservas of Mariagaard in Roosendaal, 'kerkmeubilair uit Antwerpen [en omgeving] in West-Brabantse kerken', landgoederen op de Brabantse Wal en de dialecten aan weerszijden van de staatsgrens. De themakeuze is divers en tamelijk ad hoc, wat zal zijn ingegeven door de beschikbaarheid van auteurs voor de verschillende onderwerpen. Dat is op zichzelf geen probleem, want de artikelen zijn informatief en het geheel is rijk geïllustreerd. Jammer is wel dat een inleiding met een (chronologische) rode draad ontbreekt. Daardoor blijft het geheel toch een losse verzameling artikelen die niet meer gemeen hebben dan dat zij aspecten van de relaties tussen het Antwerpse en westelijk Noord-Brabant belichten. De korte inleiding van twee pagina's ondervangt dit gemis niet en ook de expositie in het Tongerlohuys slaagde er niet in deze rode draad zichtbaar te maken. Wat onverlet laat dat dit jaarboek en die expositie elkaar mooi aanvulden.

Lauran Toorians

Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring Stad en Land van Breda
'De Oranjeboom' 75 (2022).
236 p. ill. krtn. ISBN 978-90-73342-2-17. ISSN 2211-3169.

Vijfenzeventig jaar *Jaarboek 'De Oranjeboom'* is een mijlpaal die een felicitatie waard is. Heel beschei-

den worden daaraan in het ‘Ten geleide’ weinig woorden besteed. Wel wordt de hoop uitgesproken dat, door in dit jaarboek de focus te leggen op de naoorlogse geschiedenis van Breda (iets meer dan vijfenzeventig jaar), nieuwe bouwstenen worden aangedragen ‘voor een *Geschiedenis van Breda* deel IV’. Om dat te realiseren ‘moet’ – het staat er echt – ook de gemeente Breda zich achter dit project scharen. Dat klinkt als meer dan een uitnodiging. Een deel 4 over de recente geschiedenis in deze reeks is weliswaar nuttig, maar zou het niet net zo zinvol zijn een nieuw deel 1 te schrijven of zelfs een compleet nieuwe *Geschiedenis van Breda*? De oudere delen zijn niet bepaald van gisteren en vormen dus ook geen neerslag van de huidige stand van de kennis. Inderdaad is dan wenselijk als ook de gemeente Breda over de brug wil komen, temeer nu ook het Stedelijk Museum Breda en de Bredase *city marketing* zich op de geschiedenis van de Bredase Nassaus storten. Deze vorm van stadspromotie verdient een gedegen basis in de geschiedschrijving.

Dat veel van de auteurs in dit jaarboek persoonlijk betrokken zijn (geweest) bij de onderwerpen die zij beschrijven, wordt ook opgemerkt in het ‘Ten geleide’. Terecht worden de voor- en nadelen daarvan benoemd. Hoe dan ook is het zinvol – juist ook voor latere historici – dat zo *inside information* wordt vastgelegd die anders wellicht verloren zou gaan. Niet helemaal over de laatste driekwart eeuw, maar wel erg op zijn plaats in deze opzet, is het overzicht dat Ton Kappelhof geeft van een rijtje ‘Bredase historici’. Van pastoor Juten tot onderwijzer Anne Hallema (1900-1970). De ‘nog levende en zeer actieve historici’ blijven buiten beschouwing, maar vermeld had mogen worden dat zowel Kappelhof zelf als Jelle Vervloet mooie bijdragen schreven over leven en werk van Karel Leenders in het vriendenboek dat voor die laatste verscheen bij gelegenheid van zijn

zeventigste verjaardag. Het artikel begint met de context waarin het historisch onderzoek in Breda van de grond kon komen. Hierna belicht het twee historici in meer detail: Jan de Lepper (1905-1985) en P.C. (Piet) Boeren (1909-1993). Vooral de laatste moet ‘een boeiende en veelzijdige persoonlijkheid’ zijn geweest, zoals Kappelhof het formuleert, een man met een enorme kennis van de middeleeuwse bronnen. Het artikel sluit af met een reeks korte biografietjes van nog eens 21 historici.

De andere artikelen behandelen deels vrij brede onderwerpen zoals de ontwikkeling van het gemeentebestuur van katholiek naar liberaal in de periode 1946-2020, de woningcorporaties en het verkeersbeleid, met een accent op de plaats die de fiets daarin had en heeft. Ook de artikelen over het fusieproces van negen parochies naar één parochie en over het ondergrondse erfgoed van de Koude Oorlog bestrijken een breder thema over een langere periode. Kleiner qua onderwerp zijn de volgende artikelen. Rat (Antoon, Wilhelmus) Verlegh, naar wie het NAC-stadion is vernoemd, was een voetballer die onder andere in 1948 actief was op de Olympische Spelen. Ook bisschop Ernst is onderwerp van een artikel. De omgang met erfgoed(waarden) komt aan bod in twee artikelen over de Kloosterkazerne en het Oudemannenhuis, De Beijerd.

Onder de titel ‘Een nieuw gezicht op Breda’ laat Monique Rakhorst de lezer kennismaken met een zeventiende-eeuw schilderij van Jacobus Storck met een ‘gezicht op Breda’, dat het Stedelijk Museum Breda in 2019 kon verwerven. Het vormt een mooie toevoeging aan de zeldzame vroege stadsgezichten die van Breda bekend zijn. In het artikel wordt het schilderij – waarvan meer versies blijken te bestaan – beschreven en vergeleken met andere stadsgezichten.

Lauran Toorians

Summaries

Janka Borgo

The commons of Erp between 1300 and 1832

The *gemeynt* or commons of Erp are the grounds the Duke of Brabant allowed the residents of the village of Erp to use, to graze their cattle and for other purposes, in return for payment. The Erp residents cherished this acquisition because the commons were essential for their agricultural operations. This article provides an insight into how they dealt with the commons in practice. Because it describes the commons over a long period of time, from the time of the ducal issuance charter dating from 1300 until the cadastral registration in the year 1832, the article is divided into three sub-themes.

The first sub-theme is the procedural course of events. Over the course of time, plots from the commons were sold: these are known as issues (*uitgiften*). These sales were bound to strict procedures. No plots could be sold without the permission of the Duke or his representative and without the consent of the villagers. The proceeds of the sale always benefited the collective, as the common lands were communal property. The second sub-theme concerns the practical organization of the rights of use of the commons. These practicalities were stipulated in a charter issued by Duchess Joan of Brabant in 1379.

The final topic is the spatial distribution of the commons. The source to reconstruct the issue of plots from the commons are the so-called *cijnsregisters* or tax registers. By combining different sources, the sold plots could be located. The pattern of spatial distribution of these plots shows a concentric development. The long-term picture that emerges in all three themes is an equitable, even use of the commons. The regulations for selling parts from the commons left no room for sneaky appropriation. The distribution of the sold plots shows that the commons' integrity was to be affected as little as possible. As much contiguous unity as possible was maintained. The pace of the privatization was gradual. In times of economic malaise, it stopped almost completely and it only picked up again at the end of the eighteenth century. In the nineteenth century, reclamation activities were initiated more top-down and new strategies were developed. In 1832, the remaining commons were registered as property of the municipality of Erp.

Charles de Mooij

Father's pride, Bergen's glory

A girl's portrait by Davidt Finson, Bergen op Zoom 1632

The article discusses a child portrait, signed 'D.F.' and dated 1632, which was on sale at an art fair in Breda in 1998 and subsequently acquired by Het Noordbrabants Museum in 's-Hertogenbosch. The painting depicts a young girl at the age of eighteen months, with a basket of cherries and a golden diamond-shaped medal issued by the town of Bergen op Zoom, commemorating the town's successful defence against the siege by Spanish troops in 1622. These medals were handed out in reward for a person's efforts in the town's defence. The girl's precious clothes and accessories, like her coral and pearl bracelets and necklace, were common in child portraits of the time and signified the parents' wealth and social

status. The displaying on portraits of medals handed out in reward intended to emphasize the family's loyalty to their town, country, or prince, in this case the town of Bergen op Zoom.

The girl's portrait was painted by Davidt Finson (1597-1657), a Dutch artist from a Flemish family of painters that had emigrated from Bruges to Veere for religious reasons. After his apprenticeship in Amsterdam, Finson stayed in this town until 1629. Then he and his young family moved to Bergen op Zoom, a town that, in this stage of the Eighty Years' War, lived through a period of economic prosperity thanks to its strategic location, strong garrison, and heavy investments in its defence works. The archives suggest that, after settling in Bergen op Zoom, Finson became a respected member of the community, actively involved in the town's public life, including its Saint Lucas guild, the corporation of painters and other artists. His portraits were commissioned by clients in nearby towns in Zeeland.

Finson had financial and legal difficulties throughout his life, including issues with unpaid rent and a dispute with the local church council of Bergen op Zoom over his children's involvement in theatre. His situation improved after 1648. His son Arnoldus became minister in the village of Halsteren and a strong advocate for the Reformation in the rural areas surrounding Bergen op Zoom. Davidt also moved to Halsteren and became a respected member of the Halsteren bench of aldermen, serving as both an alderman and burgomaster. Finson has remained relatively unknown as a painter; few of his works have survived.

Attributes on portraits, such as the reward medal in Finson's painting of the young girl, can provide valuable clues to the identity of the sitter. In 1622, Bergen op Zoom was besieged by Spanish forces led by Ambrogio Spinola. The town was heavily bombarded for months but managed to hold out until a Dutch relief force arrived. In gratitude, the town council decided to reward the defenders with commemorative medals as was done in 1588, after the successful defence against the Spanish troops led by Parma. The design of the medals featured the town's coat of arms on one side, and the Dutch lion with the sword and seven arrows on the other side. Sixty-four golden medals were awarded to military commanders, government officials, officers of the civil guard, and clergymen who played a role in the defence of the city. The medals became a standard gift from the town to show gratitude and establish good relations.

The quest to identify the girl in the portrait required a deeper look into the distribution of these medals. Who, among these persons who received a golden medal between 1622 and 1632, was proud enough of his role in the victory or identified so strongly with Bergen op Zoom to have an eighteen-month-old (grand)daughter or godchild painted with this medal? After comparing the names of the recipients of the medals with the names of the girls baptized eighteen months before 1632, and of their parents and godparents, the author concludes that the girl portrayed must be Pieterrella de Rouck (1631-1675). She was the daughter of Thomas de Rouck, mayor of Bergen op Zoom, a highly respected and wealthy citizen. Their family had a long history in the town's public service. Thomas, who will have commissioned the painting, held various important positions in the Bergen op Zoom government, but also actively researched the town's history and privileges as well as the genealogy of its lords. He received many honours for his efforts in the town's interests, including a gold medal worth 66 guilders in 1631, which could have been the one depicted in the portrait.

In later years, there were rumours about both the father's and the daughter's Catholic sympathies. Petronella admittedly made her confession in the Dutch Reformed church, but then left for Brussels where she converted to Catholicism, despite opposition from her hometown's Reformed consistory, and married Pieter Foppens, the Catholic superintendent

of the Brussels lending bank. However, her relationship with her family remained good. Pieterella left most of her legacy to her sisters and their heirs. Her husband had to respect her last will, as stated in her secret testament. Despite this, a dispute about the inheritance arose between family and husband. It remains unknown who ultimately inherited the portrait. Many years later, a gold reward medal with a little ring would pass through her sister to Pieterella's nephew.

Annemarie van Lith-Droogleever Fortuijn

The care of the poor in the Land of Ravenstein in the eighteenth century

In the eighteenth century, the Land of Ravenstein, situated in the northeastern part of the present-day province of North Brabant, was an autonomous, agrarian seignior with the Count Palatine of the Rhine as its lord. The actual government was transferred to the bailiff and some other officials. The Count Palatine laid down the general policy and the procedures with regard to the poor in the so-called Land Charters and ordonnances. The Land of Ravenstein consisted of a fertile northern part along the river Meuse, the Maaskant, with the villages of Deursen, Dennenburg, Demen, Langel, Huisseling, Herpen, Schaijk, Reek, and Velp, and a barren southern part, the Heikant, situated close to the Peel marshes, with large villages such as Uden, Boekel, and Zeeland.

Every village, as well as the small town of Ravenstein, had their own poor relief and wardens of the poor, serving two-year terms without remuneration. The local parish priests played an important role in appointing, coordinating, and supervising the wardens and the management of bonds. The bailiff, representing the secular government, had the final responsibility. Every village had its own funds that were allocated to the poor, but there were great differences in the amount of money involved. In all villages, especially those from the Heikant, only little money was available for the poor, especially when compared to the towns in the Dutch Republic. One institution took care of poorest in the entire Land: the *Dertien Armenkamers* ("Thirteen Poor Rooms") in Herpen: twelve rooms reserved for men or couples, while a thirteenth room was reserved for one or two women acting as caretakers for the others. By the end of the eighteenth century, these rooms for the poor had declined, although its revenues still benefitted the poor.

The migration policy distinguished between the so-called respectable and unrespectable poor. Respectable migrants from outside the Land of Ravenstein, as well as those migrating within the territory, were welcome in the new settlement of residence if their possessions amounted to 500 guilders, which was an exceptionally high amount. If this was not the case, they had to apply for a letter of guarantee (indemnity) or of relief. This was issued by the native village: the Poor Fund in this village would declare that the person concerned, when falling into poverty, could appeal for an amount up to 500 guilders, provided finances allowed so. If a migrant was unable to provide a letter of relief, he could come up with a letter of indemnity in which another person would place himself as guarantor. This system also existed in other parts of northwestern Europe, but the terms letter of indemnity and letter of relief were often used interchangeably. The maximum of 500 guilders did not exist outside the Land van Ravenstein.

Unlike the Land of Ravenstein, in the rest of Western Europe, an additional condition for eligibility to poor relief was a specific duration of the residence in the village. During the eighteenth century, this period became increasingly longer. The most extreme case was 's-Hertogenbosch, where one needed to have lived there for at least fifteen years before

one could apply for assistance. In the Southern Netherlands, this period was limited to three years and in England even just one year. In the German countries, the *Heimatrecht* allowed people to return to their native village as a poor person and live there on charity. However, the poor were often deported across the border and left to their own device. In the Land of Ravenstein, the poor relief system as well as the system of letters of indemnity and relief continued to function in the French era. Only the bailiff as the highest authority was replaced.

The unrespectable poor constituted a separate problem, which the authorities did not really know how to deal with. Many ordonnances were issued with repetition of punishments: flogging, branding, exile, and even the death sentence. In the Land of Ravenstein, the death sentence did not exist. Generally, there was too little manpower to actually persecute the unrespectable poor and more often than not people were not willing to cooperate with those persecutions, on the one hand, for fear of retaliation, on the other hand, for fear of ending up in similar circumstances. Sometimes international operations were organized. On the whole, these did not yield many results.

Harry de Wit

An inhabitant of Eindhoven as conscript in Napoleon's army

In December 1812, Johannes de Groot, almost 21 years old at the time, sent a letter from his military base in France to his parents in Eindhoven, a small town in the province of Brabant, then named Département Bouches du Rhin. De Groot was incorporated as conscript into the army of Napoleon. In his letter, De Groot urged his parents to send him a certificate from the town authorities or from his medical doctor in which they would declare Johannes had an illness and was therefore not capable to serve in the military. This important request was the main reason for writing his letter, but the letter contains far more information. Johannes also wrote his parents about his feelings and his religious beliefs. He gave them a detailed description of the marching route from 's-Hertogenbosch to Courbevoie, a small town in the vicinity of Paris, where he arrived on December 9th, 1812, and his transfer, a couple of days later, to Ruelle, which is nowadays known as Rueil-Malmaison. From Ruelle, he sent his letter, which he probably did not write himself – with the exception of some characters – but rather dictated to a writer. He also gave a vivid account of his sightseeing tour in Brussels during a day of rest. The letter contains an interesting description of the landscape in France and the prices of wine and other goods. He told his parents he was incorporated in one of the regiments of the Imperial guard, the *Chasseurs Voltigeurs*, in Courbevoie. It is not known if his parents were able to obtain the certificate he had asked for or whether he received an answer at all.

After his defeat in Russia, Napoleon hurried back to Paris and started a reorganization of what was left of his army. In January 1813, De Groot was transferred from the *Chasseurs Voltigeurs* to the regiment of the *Flanqueurs Chasseurs* of the 'jeune garde' in the Imperial guard. This we know from the archives of the French Department of Defence in Vincennes, where lists of conscripts who served in the Napoleonic army are kept. The French administration was rather accurate. These lists also contain information about Johannes de Groot's fate. According to this source, De Groot was wounded after the Battle of Leipzig in October 1813 and taken prisoner of war. He never returned to his parents in Eindhoven.

Furthermore, the article provides information on the social and economic background of Johannes and his parents. Johannes was the only child of the couple who survived his

childhood. He and his parents belonged to the lower middle class in Eindhoven, where his father was a baker. It also gives a short overview of the political developments in The Netherlands and in Eindhoven to provide a better understanding of the main character and the circumstances during his time. In 1810, the country had become part of the French Empire and the system of the conscription was introduced. What this meant for people like Johannes is briefly described. This article sheds some light on my distant cousin and the cruel fate he could not escape.

Felix Bosch

‘Always into the breach, where it concerns his Brabant’.

The local representation of Jhr. A.F.O. van Sasse van Ysselst (1852-1939)

This article presents an in-depth analysis of Dutch politician Alexander Frederic Oscar van Sasse van Ysselst (1852-1939). It focuses on his role in Dutch national politics around 1900, highlighting a prevalent culture of local representation. Van Sasse van Ysselst's identity, marked by his family's aristocratic roots and a successful judicial career, projected a traditional parliamentary image of rational independence. At the same time, however, he emerged as a staunch advocate for the interests of the province of North Brabant in various political positions – most notably as the representative of the constituency of 's-Hertogenbosch in the Lower House, but also as a city council member, in the provincial council of North Brabant, as a senator, and as a water board administrator. His parliamentary activities and political reputation were to a large extent shaped by his extra-parliamentary work.

As a cultural administrator and historian, he pursued the same political goal of elevating his city and province. Because of his historical knowledge and cultural status, Van Sasse van Ysselst came to be known as the quintessential 'Brabander'. Van Sasse van Ysselst's judicial background influenced his parliamentary politics in a similar way. Based on his knowledge of judicial practice and his personal experiences in the courtroom, he positioned himself as a 'man of practice' against more theoretically minded colleagues. Analysing the intersection of Van Sasse van Ysselst's various roles provides insight into his complex reputation as an MP. This helps us to better understand the political culture of local representation in his time and ours.

Ton de Jong

The dirty work was not punished

The operations of the Grüne Polizei in North Brabant, 1940-1944

In Dutch literature about World War II, the *Ordnungspolizei*, also known as *Grüne Polizei* because of the colour of their uniform, has two faces. The men are said to have been older Germans who had been called up as reservists and who were completely inexperienced: they were retailers, bookkeepers, architects. But they are also portrayed as the 'dreaded *Grünen*,' who hunted Jews and those in hiding. In the first year of the war, they were indeed mostly inexperienced reservists, but in 1942-1943 they were replaced by hardened *Polizisten* who had murdered tens of thousands of Jews in Eastern Europe. In February 1943, the battalions were given the addition 'SS' and thus became a Nazi body. This transformation also applied to the battalion stationed in the Willem II army barracks in Tilburg.

Without the Orpo, the Nazis could not have carried out the repression in the Netherlands so energetically. Their deployment was an effective tool in the persecution of Jews, the implementation of the *Arbeitseinsatz*, and the dirty activities of the *Sicherheitsdienst*. The *Ordnungspolizei* arrested, guarded, deported, and executed. The Tilburg battalion took an important part in this, also outside the provincial borders, and dutifully carried out these tasks, such as the executions of fourteen hostages in the Loonse and Drunense Duinen, and of five hostages in Goirle. In the final weeks of war, the Orpo in North Brabant took matters into their own hands and executed civilians without orders from above and without any trial. The leading officers were not punished for this, even despite renewed attempts by the German judiciary well after the war. They remained silent and covered each other's backs. Moreover, when investigated and put on trial, the *Ordnungspolizei* was wrongly regarded as an organisation that only carried out orders. A telling example is Herbert Fürck, commander of the Tilburg battalion, who was charged with seven executions of a total of 48 civilians. He went free after a long trial in Germany in 1990. In the Netherlands, only three *Grünen* were convicted, against some hundred members of the *Sicherheitsdienst*.

Auteurs

Janka Borgo (1965) is sinds haar afstuderen aan de Landbouwwuniversiteit Wageningen ruim dertig jaar werkzaam als landschapsarchitect. Daarnaast is zij, wonend in Boerdonk, als vrijwilligster verbonden aan de Heemkundekring Erthepe. De masterstudie landschapsgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit van Groningen brachten de kennis van het landschap en de interesse voor geschiedenis samen. Het onderzoek naar het grondgebied van de voormalige gemeente Erp, resulteerde in de masterscriptie met de titel *De gemeynt van Erp tussen 1300 en 1832. Onderzoek naar de uitgifte en de verdere privatisering*. In maart 2022 afstudeerde zij af met de masterscriptie die in dat jaar werd bekroond met scriptieprijs Brabantse geschiedenis.

borgo.veen@gmail.com

Felix Bosch is promovendus aan de Universiteit Leiden en schrijft een proefschrift over lokale politieke vertegenwoordiging in de Nederlandse nationale politiek rond 1900. Hiervoor studeerde hij geschiedenis in Utrecht (BA) en in Leiden (Research MA). Dit artikel is het resultaat van een fellowship bij het Brabants Historisch Informatie Centrum.

f.r.bosch@hum.leidenuniv.nl

Ton de Jong (Oisterwijk, 1954) was tot 2015 hoofd opinieredactie van *Brabants Dagblad*. Sindsdien is hij zelfstandig journalist en historisch onderzoeker. Die combinatie resulteert in een veelheid van journalistiek getinte artikelen en boeken. Zijn interessegebied is breed, zowel wat onderwerpkeuze als locatie betreft. Het gaat van de recente geschiedenis van Curaçao (met boeken over milieu, olieraffinaderij, religieus erfgoed en belastingparadijs) tot onderzoek naar de zeventiende-eeuwse Zeeuwse stillevenschilder Adriaen Coorte. Dit onderzoek naar de Ordnungspolizei in Noord-Brabant is een vervolg op zijn boek *Duitse vrienden* over de schimmige oorlogsjaren van de flamboyante schoenfabrikant en dorpspoliticus Gérard Kuijpers uit Hilvarenbeek. In het verhaal over deze belangrijke Brabantse collaborateur en *V-mann* waren al verbindingen gelegd met *Sicherheitsdienst* en *Ordnungspolizei*.

tondejong123@gmail.com

Annemarie van Lith-Droogleever Fortuijn studeerde aan de Universiteit van Amsterdam geschiedenis met als hoofdvak middeleeuwen. Zij gaf in 's-Hertogenbosch les in het volwassenenonderwijs en later cursussen aan de Volksuniversiteit. Samen met anderen gaf zij enige zestiende- en zeventiende-eeuwse Bossche kronieken uit. In 2020 verscheen haar boek *De armenzorg in het Land van Ravenstein in de achttiende eeuw*.

pavanlith@wxs.nl

Charles de Mooij (Bergen op Zoom 1957) studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Na enkele jaren werkzaam te zijn geweest als docent geschiedenis in het voortgezet onderwijs trad hij in 1986 in dienst van Het Noordbrabants Museum te 's-Hertogenbosch als conservator van de nieuw te vormen historische afdeling. In 1998 promoveerde hij cum laude aan de Katholieke Universiteit Nijmegen op het proefschrift *Geloof kan bergen verzetten. Reformatie en katholieke herleving te Bergen op Zoom, 1577-1795*. De Mooij publiceerde over de geschiedenis van Brabant en organiseerde talloze exposities op het gebied van cultuurhistorie, kunst en populaire cultuur. Na in de loop van ruim 36 jaar verschillende functies in Het Noordbrabants Museum te hebben vervuld, trad hij in 2022 na 15 jaar terug als directeur-bestuurder van deze organisatie. Sindsdien doet hij als adviseur van Het Noordbrabants Museum onderzoek naar de collectie, het gebouw en de geschiedenis van het museum en publiceert hij daarover. Het artikel in dit jaarboek is geschreven op verzoek van het museum.

H.A.M. (Harry) de Wit (Eindhoven 1953) studeerde geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Na zijn afstuderen (cum laude) en na het behalen van zijn attaché-examen trad hij in dienst van het Ministerie van Buitenlandse Zaken. Hij was werkzaam bij het ministerie in Den Haag en aan onder meer de ambassades in Brussel, Washington en Oslo en bij de Nederlandse permanente vertegenwoordigingen in Genève (UNHCR/IOM) en Straatsburg (Raad van Europa). In 2020 ging hij met pensioen. Hij publiceerde verschillende artikelen, in het bijzonder op het gebied van de geschiedenis van de openbare financiën. Daartoe behoren een studie naar het belastingstelsel in de Meierij aan het einde van de achttiende eeuw in de *Varia Historica Brabantica* XI, een ontwerp uit 1794 voor de verandering van de belastingheffing in Brabant dat verscheen in de reeks Nederlandse Historische Bronnen (deel 5) en een studie naar de formele positie van de hoogste financiële ambtenaar in de Republiek, de Thesaurier Generaal in de bundel *Van Tresorier tot Thesaurier-Generaal*. Sinds 2021 is hij bestuurslid van de Longfibrose patiëntenvereniging in Nederland.

harrydewit53@gmail.com

- 1 **Janka Borgo**
De gemeynt van Erp tussen 1300 en 1832
- 2 **Charles de Mooij**
Vaders trots, Bergens glorie
Een meisjesportret door Davidt Finson, Bergen op Zoom 1632
- 3 **Annemarie van Lith-Droogleever Fortuijn**
De armenzorg in het Land van Ravenstein in de achttiende eeuw
- 4 **Harry de Wit**
Een Eindhovenenaar in het leger van Napoleon
- 5 **Felix Bosch**
'Steeds op de bres, waar het zijn Brabant geldt'
De lokale vertegenwoordiging van jhr. A.F.O. van Sasse van Ysselst (1852-1939)
- 6 **Ton de Jong**
Het vuile werk werd niet bestraft
Het optreden van de Grüne Polizei in Noord-Brabant, 1940-1944

Het Noordbrabants Historisch Jaarboek is een uitgave van Zuidelijk Historisch Contact, i.s.m. Erfgoed Brabant en de Historische Vereniging Brabant